

КЫРГЫЗ ТИЛИ

10-11

А. САПАРБАЕВ, С. ӨМҮРАЛИЕВА,
Р. ЭГЕМБЕРДИЕВ, В. МУСАЕВА

КЫРГЫЗ ТИЛИ

10—11-КЛАССТАР ҮЧҮН
ОКУУ КИТЕБИ

Ондолуп, толукталып үчүнчү басылышы

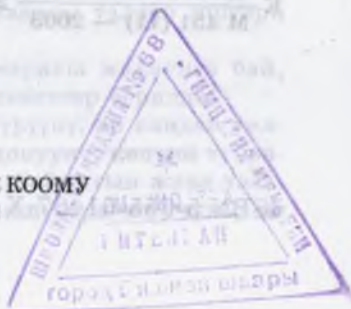
*Кыргыз Республикасынын билим жана маданият
министрлиги бекиткен*

ВИШЕК

«АКЫЛ» АКЦИОНЕРДИК КООМУ

• МЕКТЕП • 2003

«Акыл» АК — «Кыргызстан» Басма Үйү
2000-жылы Бельгия олжосунун борбору
Брюсселде «EMRC» — «Европалык сапат»
сертификатына ээ болгон.

2-басылышы 1993-жылы жарык көргөн.

Китептин материалы төмөнкүчө бөлүштүрүлүп иштелди:

Филология илимдеринин кандидаты, доцент **А. Сапарбаев:**
Морфология, этиштин татаал формалары, алардын мүнөздүү бел-
гилери, этиштин татаал формаларынын түрлөрү, синтаксис бөлүмүн-
дөгү тике сөздүн түрлөрү, цитата жана диалогго коюлуучу тыныш
белгилер;

Филология илимдеринин доктору **С. Өмүралиева:** Тилдин чы-
гышы, кептин стилдери, кептин түрлөрү, лексика бөлүгү, кыргыз
адабий тили жана жергиликтүү диалектилер менен карым-катышы,
ономастика, кыргыз адабий тилинин өнүгүүсү, калыптануусу, текст,
тексттеги цитата жана диалогдогу тыныш белгилер, адабий жана
жазма тил менен оозеки кептин байланышы, стиль жана стилисти-
ка, азыркы кыргыз тилинен маалымат, реферат, доклад ж.б. түзүү;

Филология илимдеринин кандидаты, доцент **Р. Эгембердиев:** Фо-
нетика, орфография, орфоэпия, кыргыз лексикасынын баюу жолдору,
фразеология, кыргыз жазуусунун тарыхы;

Илимий кызматкер **В. Мусаева:** Этиштин татаал формаларынын
жасалышы, этиштин айкашуусу аркылуу жасалган татаал формалар,
алардын түрлөрү, этиштин өзгөчө формалары, синтаксис.

К 4306020200 — 063 / 2003
М 451 (11) — 2003

ББК 81.2 Ки — 96

© А. Сапарбаев, С. Өмүралиева,
Р. Эгембердиев, В. Мусаева.

© «Акыл» акционердик коому —
«Мектеп» басмасы, 2003-ж.

ISBN 5-655-01467-X

БАШКЫ СӨЗ

Окуу китеби 1993-жылы жарык көргөн Кыргыз тили-
нин программасынын негизинде кайрадан иштелип, 3-жолу
жарыкка чыгып отурат. Китепте тил илиминин фонетика,
орфография, орфоэпия, лексика, фразеология, морфология,
синтаксис, текст жана стилистика сыяктуу негизги тармак-
тары камтылды. Албетте, тил илиминин аталган жогорку
тармактары системалуу курс катарында V класстан тартып,
IX класска чейинки аралыкта өтүлөт. Бул китепте мурда
өтүлгөн материалдар бир кыйла тереңдетилип, кеңейтилип,
жаны бөлүмдөргө, кээ бир темаларга окуучулардын өз ал-
дынча ой жүгүртө билүү жөндөмдүүлүгүн арттыруу, тил кара-
жаттарынын таасирдүүлүгүн, образдуулугун терең өздөштүрүү
максатын коздөгөн практикалык иштерге көп орун берилди.

Мындан сырткары окуучулардын теориялык билимдерин
практикада колдоно билүү мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу, б.а.,
окутуунун практикалык багытын күчөтүү максатында, бай-
ланыштуу кепке кыйла көңүл бурулду. Анда стиль, текст
жана анын түрлөрү, кептин функционалдык-маанилик түр-
лөрү, тексттер менен иштөө, аларга карата тил каражаттарын
туура тандоо боюнча маалыматтар берилип, аларды прак-
тикалык жактан жабдуу үчүн, ар түрдүү мүнөздөгү көнү-
гүүлөрдү, сочинениелерди аткаруу, аларды талдоо иштери
сунуш кылынды.

Ар бир темадан кийин ыгына жараша мазмунга бай,
тарбиялык мааниси бар көнүгүүлөр, тексттер берилди.

Адабий тилдин нормасын өздөштүрүүнү, ар кандай тил-
дик каражаттарды иргеп, тандап колдонууну, кептин туура-
лыгын, анын так, ачык-айкындыгын, байлыгын жана таза-
лыгын көздөгөн талаптарга жооп бериш үчүн окуучулар өз

алдынча иштеп машыкканга оозеки жана жазуу жумуштарына окуу китебинен кенири орун берилди.

Окуучулардын билимин өркүндөтүү, чыгармачылык менен ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, доклад, реферат, макалаларды жазууда кептин стилдерин талдай билүү, сабаттуулуктарын арттыруу жана калыптандыруу максатында негизги билгичтик, предмет аралык байланыштар эске алынып, китептин мазмунуна синирилди.

Окуу китептин талабына ылайык илимий-методикалык эмгектер жана тил илиминин жетишкендиктери пайдаланылып, анын жогорку идеялуулугу, илимге негизделгендиги сакталып, кабыл алууга жеңил, кыска жана так эреже, корутундулар менен жабдылды.

Ошондой болсо да, окуу китеби өркүндөтүлгөн жаны программанын негизинде жарык көрүп жаткандыктан, анда ар кандай мүнөздөгү кемчиликтердин болушу мүмкүн. Андай ой-пикирлериңиздер боюнча авторлорго кайрылсаңыздар болот.

§ 1. ТИЛДИН ЧЫГЫШЫ ЖАНА ӨНУГУШУ

Тил кандайча пайда болгон? Биздин күнгө чейин кандай процесстерди башынан өткөргөн? Анын өсүп-өнүгүү, баюу жолу кандай? Бул өндүү суроолорду чечмелөө үчүн адам баласынын басып өткөн жолуна кайрылууга туура келет.

Эмгектенүүнүн натыйжасында адам жекече күн өткөрбөстөн, биримдешип, алгачкы эң жөнөкөй эмгек каражаттарын ойлоп табууда, коркуунучтуу жаныбарлардын таасиринен коргонууда, биргелешип аң уулоого чыкканда өз ара пикир алышуунун элементтери пайда боло баштаган. Тиешелүү даражада бирин бири түшүнүүгө аракеттер жасалган. Ымдоо, жамдоо, сүрөт тартуу аркылуу түшүнүшүп отуруп, бара-бара татаалданган, бир муундуу сөздөрдөн куралган жөнөкөй сөздөрдөн — азыркы пикир алышуунун каражатына, улуттук, мамлекеттик, мамлекет аралык милдет аткаруучу кызматка айланды.

Тилдин пайда болушун Ф. Энгельс эмгектин натыйжасында келип чыккан деп карайт. Чындыгында, адамзаттын ар кандай түйшүгү да, ойлоосу да, ар кандай чыгармачылыгы да эмгек менен байланышкан. Ар бир ишти жасоодон, аткаруудан мурда ичибизден ойлонуп, бирөөлөр менен кенешип көрүп, анан ишке ашырабыз. Демек, ичибизденби, же сыртыбызданбы, баары бир сүйлөө менен оюбуз жүзөгө ашырылат. Айталы, силер жазуу үчүн колдонулган калем азыркы абалына жеткенче, кыйла өзгөрүүнү, өнүгүүнү башынан кечирди. Жазуунун алгачкы башатында куштун канатынын калемчесин пайдаланса, кийин атайын жасалган калемге уч кийгизип пайдаланышкан. Ан-

дан сон сыяны дайыма көтөрүп жүрбөө үчүн, поршендүү калемди ойлоп табышкан, бара-бара аны өркүндөтүүнүн натыйжасында учунда шариги бар калемди ойлоп чыгарышты. Мына, көрдүнөрбү, жөнөкөй эле калемдин биздин күнгө чейинки тарыхында өнүгүп, өркүндөөнүн натыйжасында канча ойлонууну, эмгектенүүнү талап кылган. Мындан кандай жыйынтык чыгарууга болот? Калемдин улам жаны түрүн чыгаруу үчүн, аны жасап жаткан адамдар өз ара пикир алышуулары керек эле. Эгерде бири-бири менен түшүнүшүү, ошондой эле коомдук өнүгүү зарылчылыгы болбосо, анда калемдин мынчалаган улам жаны түрлөрү жасалмак эмес. Ошентип, адам баласынын жашоосундагы негизги шарт, пикир алышуу зарылчылыгы келип чыккан. Анын натыйжасында тилдин өнүгүүсү пайда болуп олтурат.

Тилдин чыгышын окумуштуулар кандай негизде карашат? Маселен, айрым көз караштарды карап көрсөк, тил үн тууроонун негизинде пайда болгон деген пикир бар. Алардын ою боюнча, жаныбарлардын үнүн тууроонун негизинде пайда болгон.

Мындай пикир алгылыктуу эмес, анткени бизди курчап турган бардык эле заттар үн чыгара бербейт. Үн чыкса да, дүйнөдөгү окшош заттардан бирдей эле үн чыкмак да, дүйнө тилдеринде улуттук тилге ажырабастан, бирдей аталып калмак. Үн тууроо теориясынын жактоочуларынын айтымы боюнча жылкы — кишенеме, уй — мөөрөмө, жылан — ышкырма ж.б. болуп калмак.

Мындан тышкары сырдык сөз теориясы деген топтогу окумуштуулардын пикири боюнча корккондон, чочугандан, кубангандан, кайгыргандан тил пайда болгон дешет. Бул пикир толук алгылыктуу эмес. Айрым бир эмоциялуу сезимдер үн чыгарууга түрткү берип, таасир этсе эткендир, бирок тил жалаң эле сырдык сөздөрдөн турбасы белгилүү.

Тил — коомдук көрүнүш, ал коом пайда болгондо келип чыккан. Коомдун өнүгүшү менен тил да өнүгүүгө, өзгөрүүгө дуушар болуп отурат. Эмгектенүү учурунда тил адам баласынын оюн тиешелүү деңгээлде андан ары өнүктүрүп, болгон бардык иш-тажрыйбаларын тил

аркылуу бир элден экинчи элге, бир муундан экинчи муунга өткөрүп турат. Тил коомдук эмгекти уюштурууда, аны андан ары өнүктүрүүдө, илим менен техниканын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Коомдук өнүгүштүн тиешелүү деңгээлге жетишине, маданият менен адабияттын өнүгүшүнө тилдин түздөн-түз таасири бар. Коомдук, күндөлүк жашоо-турмуштагы өнүгүштү тил аркылуу калыптандырып, өндүрүштүк тажрыйбаларды топтоп, эмгек каражаттарын өнүктүрүүнү камсыз кылып, ошону менен жашоонун материалдык негизин, деңгээлин жогорулатууга түрткү берет. Башка тилде сүйлөгөн адамдар менен катыш-байланыш түзүп, алардын иш-тажрыйбаларын өзүнүн чөйрөсүнө жайылтат. Демек, тил адам коомунун өнүгүшүнүн негизин түзөт.

Дүйнө жүзүндө жашаган элдер, улуттар, мамлекеттер өз алдынча улуттук тилге, аң-сезимге ээ. Айрым бир элдин тили аймактык кенейүүгө ээ болуу менен диалектилерге бөлүнөт. Кээ бир улуттук тилдер ажырап отуруп, жакын тектеш тилдерге айланып кетиши да мүмкүн. Андай аймактык ажыроо бара-бара жакын жана алыс тектеш тилдерге бөлүнөрү дүйнө тилдеринин практикасында белгилүү. Бирок мындай көрүнүш кылымдаган убакытты талап кылуучу кубулуш.

Биздин кыргыз тили түрк тилдеринин катарына кирет. Ал узак жолду басып өткөндүктөн, тектеш жана тектеш эмес тилдердин арасында өнүгүп, биздин күнгө жетип отурат. Кыргыз элинин тарыхын карап чыгуу менен Орхон-Энесай доорунан баштап, Орто Азияда жашаган мезгилге чейинки жашоо турмушунда алыс жана жакын тектеш элдер менен саясий, экономикалык, географиялык жактан өз ара катышта болгондугун тилдик жана адабий мурастар далилдейт. Кыргыз тили айрыкча эгемендүүлүккө ээ болгондон бери мурункудай тилдик карым-катыштар орус тили аркылуу жүрбөстөн, ар бир мамлекет менен тикеден тике байланышта болуунун натыйжасында катышкан мамлекеттик тилдерден ар кандай сөздөр кабыл алынуу менен тилдик өнүгүүгө дуушар болууда.

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

§ 2. КЕПТИН СТИЛДЕРИ

Тил адам баласынын байланыш куралы экендигин билебиз. Байланыш түзүүнүн ар кандай жолдору бар. Бирде оозеки түрүндө сүйлөшсөк, кээде жазуу түрүндө пикир алышабыз. Ошондуктан оозеки жана жазма түрү пикир алышуунун эки жактуулугун пайда кылат. Пикир алышуудан башка коомдо алакамамиле түзүүчү жагдайлар бар. Мына ушундай коомдогу кызматына карата тилдин стилдик кызматы келип чыгат.

Стиль — ыкма дегенди билдирет, ал түшүнүк бир эле тил илиминде колдонулбай, анын мааниси кен: түшүндүрүү стили, кийим стили, көркөм сүрөттөгү стиль ж.б.

Тил коомдо пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө карата бир канча ыкмада же стилде колдонулат. Алар көркөм чыгарманын стили, официалдуу жана официалдуу эмес иш кагаздарынын стили, илимий-техникалык стиль, публицистикалык стиль болуп бөлүнөт. Ар бир стилдин колдонулуш өзгөчөлүгү, тил каражаттарынын катышы, окуучулардын-пайдалануучулардын түшүнүү жана пайдалана билүү мүмкүнчүлүгү да ар кыл. Мисалы, көркөм чыгарманын стили бардык курактагы адамдар үчүн түшүнүктүү, илимий стиль илим жаатында эмгектенгендер үчүн терең түшүнүктүү болсо, башка бир илимдин тармагындагылар үчүн анча терең түшүнүксүз бойдон калат. Анткени физика илиминде иштеген адамдарга физикалык терминдер түшүнүктүү болгону менен, тарыхчылар үчүн аны түшүнүүнүн зарылчылыгы болбойт. Химиялык аныктамалар, терминдер химия илиминин стилдик өзгөчөлүгүн түзсө, адабиятчылар үчүн адабий каарман, пейзаждык сүрөттөө, кульминация ж.б. түшүнүктөр адабият илиминде тиешелүү стилди пайда кылат. Мамлекеттик иш кагазды жүргүзүүчү *справка, программа, устав* ж.б. стилдик жактан бир жактуу, штамптуулугу менен

айырмаланат. Алар түшүндүрүү, элге маалымат берүү кызматынан мурда адам менен мекемени, мекеме менен мекемени, мамлекет менен мамлекетти ж.б. байланыштыруучу кызмат аткарат.

Ошентип, тилибиздеги сөздөрдүн кеп түзүү өзгөчөлүгүнө карата бир башкача түргө бөлүнө тургандыгы силерге мындан мурдагы класстардан белгилүү. X класста силер стилдин түрлөрү боюнча алган билимдеринерди машыгуу аркылуу системалаштырасыңар.

§ 3. КӨРКӨМ СТИЛЬ

Көркөм стиль башка түрлөрдөн айырмаланып, универсалдуу стиль деп аталат. Ал бардык курактагы, ар кандай кесиптеги адамдарга түшүнүктүү. Көркөм чыгарманын жаралышынын негизги максаты — адамдарга эстетикалык-нравалык тарбия берүү менен бирге руханий дүйнөсүн, таанып-билүүсүн, дүйнөгө болгон көз карашын калыптандыруу.

Көркөм стиль башкалардан айырмаланып, тилдик каражаттарды колдонууда эне тилдеги бай материалдардын бардык түрлөрүн, б.а., синонимдерди, өтмө маанидеги сөздөрдү, антонимдерди көркөм ыкмада колдонулушун, фразеологизмдерди ж.б. пайдалануу менен окурмандын көңүлүн өзүнө бурат, чыгарманын көркөм сөз кудурети артат, стилдик өзгөчөлүгү пайда болот.

Көркөм текст пайда болордон мурда автор тарабынан иштелип чыккан план боюнча системаланып, окуяны бир ыраатта берүү үчүн кырдаалды баяндоо, жаратылышты же көрүнүштү сүрөттөө, кыялындагы нерсени ой жүгүртүү аркылуу берүү ыкмалары ишке ашат. Ошентип, тексттеги сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү ыкмалары келип чыгат. Булар тексттин түздүшүн пайда кылып туруу менен бирге ар биринин өзгөчөлүгү көрүнүп турат.

Сүрөттөөнүн түрлөрүнө жаратылышты, адамдын тышкы келбетин, ички мүнөзүн, үй буюмдарын, алардын жайгашуусун ж.б. чагылдыруу кирет. Ар бирин сүрөттөө үчүн ар кыл сөз каражаттары тандалат.

1. Бул тексттен көркөм сөз каражаттарын таап, сүрөттөөнүн кайсы түрүн түзгөндүгүн аныктагыла.

Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы жылдыздар алыста турганы менен, ар бири өңүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кырчоо чалып, асмандын тиги каптал, бу капталына жайнап, кири жок жадырап карашат.

...Капчыгайга сырттап келе берген сыдырым талаанын алда кайсы жеринен бүрдөгөн эрмендин кермек ачуу чанын учуруп, анызда шамалдап жаткан самандын билинер-билинбес коңур жытын лепилдетип, жол катары шыраалжын буруксуп, ушунун баары терге жибиген камыт-шлиянын кара май жытына аралашып, адамды энги-денги мас кылгансыйт. Жол үстүнө үнүлгөн аскалар кыйгач көлөкө таштап, нары сайдагы бадалдын арасында Күркүрөө жаны тынбай алдастайт. Тээ артта калган темир жолдо поезддер көпүрөдө нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска созолонтот. (Ч. А.)

Өзүнөрдү текшергиле: Жайдын толгон кези, жылдыздар өңүнө чыгып, алаканга салгандай, нур төгүп, бүлбүлдөгөн күмүш кырчоо чалып, асмандын капталы, кири жок жадырап карашат, коңур жытын лепилдетип, шыраалжын буруксуп, энги-денги мас кылгансыйт, жол үстүнө үнүлгөн аскалар, Күркүрөө жаны тынбай алдастайт, жаңырык ээрчитип, гудокту созолонтот.

(Көркөм чыгарманын тутумунда сүрөттөө, сүрөттөөнүн ичинен жаратылыштык сүрөттөө.)

2. Тексттеги өтмө маанилүү сөздөрдү таап, алардын негизги мааниге карата болгон катышын аныктагыла. Сүрөттөөнүн кайсы түрүн түздү?

Биздин Шекер — эң чон айыл, үч жүздөн ашык түтүн. Каттаган сайын тигинден-мындан жаңы үйдүн төбөсүн көрүп калам. Айылым өсүп баратат, чоңоюп баратат. Турган орду мал-жанга жайлуу, суу башында. Таластын Жоң-Арпа тоосунун этегинде, эзелтен Манас делип аталган кош чокулуу улуу тоонун так түбүндө. Кезинде Ак-

куласын алкынтып, ушул чокуга чыккан экен алп Манас, дагы кайдан жоо келип калбасын деп, туш тарапка көз чаптырып, турган экен ушул бийиктикте эр Манас. (Ч. А.)

Көңүл бургула: Бул чакан тексттеги 2-жана 3-сүйлөмдөн башкасынын баяндоочу этиштен эмес. Бул сүрөттөөнүн өзгөчөлүгү, силер белгилегенден тышкары, оозеки кепке жакындыгында, акыркы сүйлөм кадимки оозеки сүйлөшүүнүн кебинин үлгүсүндө түзүлгөн, ички эргүүнү (эмоцияны) билдирип турат.

3. Күзгү жаратылышка көңүл буруу менен өзүнөр сүрөттөө түзгүлө. Көркөм сөз каражаттардын астын сызгыла. Бул текстти улап түзгүлө.

Күз. Айланадагы кооздук саргыч-жашыл түс менен алмаша баштаган. Асманда бозомук булуттар каалгып, кайдадыр белгисиз удургушат. Жер бетиндеги майда жандыктар да өз түйшүгү менен алек. Алп кумурска өзүнөн чон коңузду сүйрөп, үйүнө карай кара терге түшүп жол тартууда.

4. Бул текстти да көңүл буруп окуп, тил каражаттарын тапкыла. Текстти кара сөз менен кайра түзүп көргүлө.

КУМДАГЫ ИЗДЕР

Көл жээгин кыйыр түздөдү,
кыдырып коңур күз келди.
Кырданып жаткан кызыл кум
кургаган балык түспөлдүү.

Кургаган балык түспөлдүү
кубулуп, коңур күз келди,
көбүрөөк байкай баштадым
көл жактан кайткан издерди.

Жаныма жакын бул аймак
жүрбөсөм дагы жыл-айлан.
Жалтырап кумда из жатат
жанаша баскан жынайлак.

Ачылбай калган барактын —
ал издин сырын жабат кум.
Аптабы кайткан күн турат
ашындай чычырканактын.

Көл калаар артта, кум калаар,
ал кумга чогуп ыр калаар...
Кыйкуулап кайтып баратат
катарын жазбай турналар. (А. Р.)

Коңул бургула: Үр саптарындагы тыныш белгилер кандай коюлган? Бул автордун атайын стилиби, же сүйлөм курулушуна ылайык коюлганбы? Эмне үчүн ар бир саптын башы баш тамга менен башталбайт?

Сүрөттөөнүн бир түрү — адамдын тышкы келбетин, ички мүнөзүн сүрөттөө. Мындай сүрөттөө көркөм чыгармадагы каармандын текст ичиндеги абалын, адамдар арасындагы ордун, анын кулк-мүнөзүн чагылдырууга жардам берет. Ага шайкеш келүүчү сөз каражаттарынын тандалышы мүнөздү, келбетти ачып берүүчү кудурет болуп саналат.

5. Тексттин үзүндүсүнөн Жамийланын келбетин берген көркөм сөз каражаттарын белгилегиле.

Жамийла өзү шынга бойлуураак, белдүү келин. Эки өрүмгө батпай, дүркүрөп өскөн калың чачын кысып туруп, бир байлам ак жоолукту мандайына кыйгачтатып, шарт буунуп алса, кызыл торусунан келген, балкылдаган төгөрөк жүзүнө ак жоолук эп келише калат. Жамийла күлгөндө, анын чымкый кара сүйрүрөөк көзүндө ден соолуктун, жаштыктын ашып-ташкан күчү ойт берип, ал эмнегедир өзүнчө бой каранып, секетбайдын туздуусунан ырдап жиберет. Вилбейм, балким жаштайынан атасы менен бирге ой-кырда жылкы айдашып, ат чапкылап жүрүп өктөм өскөнбү, анын үстүнө, жалгыз кыз бала экен, айтор, Жамийланын жүрүш-турушунда кандайдыр кайраттуулук, эркекке таандык мүнөз бар. Ар бир ишке шамдагай киришип, башка келиндердей башым, белим дечү эмес. Анан өзү да бироого жемин жегизбеген, өжөр, айыгышкан менен айтышып, тилдешкен менен тилдешип,

ал тургай, бир-эки жолу келиндер менен тытышканы да бар...

Ал жөнүндө апам: «Келинибиз ошондой ачык-айрым, тайманбас... Адамдын ичи-койну ачыгы эле жакшы болот, сасыткылар кайра ошол тымпыгылардан чыгат», — дегени бар. (Ч. А.)

Коңул бургула: Бул кандай сүрөттөө, портретпи, мүнөзбү? Сүрөттөө кимдин кеби аркылуу кетип жатат, автордукубу, же каармандыкыбы?

6. Өзүнөрдүн жолдошунардын, курбулардын келбетин, мүнөзүн сүрөттөгүлө.

7. Бул сүрөттөөнүн кайсы түрү? Эмнени сүрөттөп жатат?

Бул — биздин үй. Биздин үй үч бөлмөлүү. Терезе тарапта чоң карапада гүл өстүрүлгөн — менин бөлмөм. Бийик өскөн гүл менин бөлмөмө өзүнчө бир ажайып көрк бергендей сезилет. Андан бери жакта түстүү телевизор, катарында үн жазгыч. Терезенин сол жак тарабында менин жазуу столум. Столдун катарында китеп текчем турат. Текчелердеги китептин саны эки миң беш жүздөн ашат. Аны ата-энем мен торолө электен бери жыйнаган экен. Он сегизге чыкканымда белекке беришкен.

Ар бир текчеде тематикага ылайык китептер бар: биринчи катарда жалаң сөздүктөр, б.а., энциклопедиялык, котормо, орфографиялык, түшүндүрмө ж.б. Андан ылдыйкы катарда дүйнөлүк жана кыргыз жазуучуларынын чыгармалары. Алардын мукабалары абдан ар түрдүү. Айрым бир авторлордун бир канча томдогон жыйнактары гана окшош түстө болбосо, калгандары ар кандай түстө болуп, кооздук да берген сыяктуу көрүнөт. Окууга ылайык кызыктуу китептер көп.

Керебеттин жанында чакан күзгү, каршысында жапыз, жумшак отургуч бар. Жерде чакан шырдак салынып жатат. Шырдак менен китептин мукабалары түстөшүп, кооздук бергендей. Тамдын боорунда Ысык-Көлдүн колго тартылган чоң сүрөтү илинип турат.

Коңул бургула: Сүрөттөөгө ылайык тандалган сөздөрдү белгилегиле.

8. Силердин мектептин кире беришин сүрөттөп жазгыла. Анда өсүп турган гүлдөргө, отургучтарга, алардын жаңы, эскилигине, кандай абалда турганына, кийим чечкичтерге чейин көңүл буруу менен жазгыла.

Көркөм чыгармаларды түзүүчү каражаттар катары сүрөттөөдөн башка автордук баяндоо деген тексттик категория бар. Баяндоо автордук же кейипкердик ыкмада ишке ашат да, окуянын жүрүшүн, кыймыл-аракеттик өнүгүүнү жазуу түрүндө бере алат. Баяндоо монолог түрүндө көркөм тексттин бир кылка, ырааттуу өнүгүп отурушуна шарт түзөт. Баяндоо көркөм тексттин маанилүү бөлүгүн түзөт, анткени сүрөттөө чыгармадагы жагдайды берүүчү кошумча каражат болсо, баяндоо автор тарабынан атайын маанини түзүүчү кыяптуу маселе болуп саналат. Ошондуктан автордук баяндоо окуяны берүүчү автордук көз караш, позиция, абал деп да аталат.

9. Тексттин кыскача бөлүгүндөгү баяндоого көңүл буруу менен эмне жөнүндө баяндалып жаткандыгын айткыла. Кандай тема койсоңор ылайык келет? Бул жерде кандай окуялык маанилүү бөлүк бар?

...Түн ортосу эбак ооп кетсе да, ижарадан чыккан жарыктын көзү өчпөдү. Анын да жөнү бар. Эртең Ирсалат акыркы экзаменин бериш керек. Эртеңки экзамени «Элдик оозеки чыгармачылыктан». Ирсалатка бу сабак оңой сезилет огеле, бирок бирдемке айтайын деп акыл бештесе оозунан сөзү качып, эчтенке эсине келбейт. Билип эле турган өндөнөт, айта келсе эле Кудай акы, үн жок, сөз жок. Күйөөсү жана эле Ирсалатка: «Ушу сабагыңды заводдо иштесем да, көзүңдү жуумп тапшырып берем. Опоңой экен. Өлөйүн эгер калп айтсам, — деп карганып да алган, — чын. Чын айтам. «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кожожаш», «Курманбек» дегендеринди окубай эле семичкедей чакса болот. Неден коркосун, неден? Биздин айылда көзү көр манасчы бар эле, «Манас» айтса барбы, таң аткыча оозу талыбайт. Колуна китеп карматып койсоң болду, айта берет, айта берет... Бир сапар эл чогулган жерде «Манас» айтыңыз десек, түк айтпай койду, кайшайып. Ошондо бирөө: «Бу акемин колуна китеп

бербесенер, асти айтпайт. Китеп бергиле — деди. Менин анатомия китебимди берген ошондо. Кызык деп ушуну айт! Угуп эле тургун келет эми. Таң аткыча айтты. Ошо көр манасчыны биздин айылдык шырмыйдай болгон узун жазуучу повесть кылып жазыптыр. Билдинби? А сен болсо Манасты билбейм деп коркуп отурасын. Коркпо», — деп кабат-кабат кайрат айтып, Ирсалатка түзүк эле бакылдап алган. Азыр болсо кыргыз алчу куштан бетер, столго отуруп, керебет үстүндө кыңкая жаткан Ирсалатка «Манасты» окуп жатат. Күйөөсүнүн кебетеси кудум эле өзү айткан манасчыдай түр салат. Дембе-дем чыйрала калып, кыраатын келтирип, «Манасты» окуп кирди:

Эбин чагын журт күтүп,
Эл көрө элек экенбиз.
Эрегишип урушуп,
Эр көрө элек экенбиз.
Ала мөңгү тоо ашып,
Тоо көрө элек экенбиз... (С. Р.)

10. Төмөнкү тексттин темасын койгула. Көркөм жанрды түзгөн көркөм бөйкчөлү сөздөрдү көчүрүп, сөздүк түзгүлө.

Күн ылдыйлап, көлдүн төр жагына батканы калды. Ушул маалда Ак кеме көлдүн тиги кызгылт-сары нур эриген төрүнөн каалгып сүзүп чыкчу эле.

Бала дүрбүнү көлдүн төрүнө жиберди да, дем албай кадала тиктеди.

Тигине!

Бала баарын унутту, кайгысын да, коопсунганын да ошол замат унутту. Көлдүн тиги нур куюлган көк жээгинен бери карай Ак кеме кылайып чыгып келатат. Тигине! Ана! Катар созолонгон морлору бар, сыналган узун, көл бетин кескен кубаттуу, көздөн учкан кооз кеме келберсип келе жатыры! Бурулбастан, чайналбастан кол толкунун үркүтпөй сүзүп келе жатыры! Бала аптыгып, дүрбүнүн көздөрүн койногунун этеги менен сүртүп алды да, ондоп кайра кармады. Кеменин элеси даана тартылды. Артында оргуштап калып жаткан көбүктүн изи эми корүндү. Бала көзүн ирмебей, көңүлү толкуп карап жатты Ак кемени. Баланын эркинде болсо, кемени жакын кел деп чакырып алып, үстүндө түшүп бараткандарды

көргүсү бар. Бирок кеме баланын бул оюн кайдан билсин. Кайдан келатканы белгисиз, кайда баратканы билинбей, Ак кеме келберсий сүзүп баратат. Кеме көз учунан өткүчө көп убакыт. Ал ортодо бала кыялы менен кантип балык болуп, кемеге кантип сүзүп барарына дейре элестетип чыгат... (Ч. А.)

11. Тексттин темасын койгула, көркөм стиль экендигин түшүндүргүлө. Ырдын терең мазмунун айтып бергиле.

Өмүр өтөт, өтө берет билинбей,
Сен өткөргөн өткөн күндүн бириндей.
Толкуп кыял кээде жокко урунуп,
А да кетер сызып тоонун желиндей.

Өнөр, билим, эмгек менен гүлдөп ал,
Күлгүн жаштар күчүн барда эринбей.
Түбөлүккө ишин калсын артында,
Кайран өмүр бошко кеткен дедирбей. (Н. Ж.)

12. Текстти окуп, андагы диалогдук кеп менен монологдук кептин өз ара шайкештигин, автордук кепти бөлүп, анын диалог менен карым-катышын аныктагыла.

Канча жатканымы билбейм. Кулагыма кебез тыгып алгансып, алыстан акырын үндөр чыгат: «Кана, жарык кылчы!» Кайсы бир колдор башымы, ийними, көкүрөгүмү сыйпалап жатты. «Жаны бар, мас тура», — деди үн. Башка үн унчукту: «Жолду бошотуш керек».

— Кана, достум, кичине жылып отур, машинени жолдон чыгарып коёлу — деп, бир кол ийинимен акырын сүрө итерди.

Мен онтоп алып баш көтөрдүм. Башым ылдый бетими жууп кан агып туруптур. Түзөнө албайм, көкүрөгүмөн бирдеме мыкчып турат. Тиги киши ширенке чагып, жүзүмө карады. Ишенбей калгансып, дагы ширенке чагып, дагы карады...

— Сага эмне болгон, дос? Бу кылганың эмне? — деди ал карангыда кейиштүү үн менен.

— Машине... катуу сыныптырбы? — деп аран сурадым кан түкүрүп.

— Анча эмес. Аскага тийип, жолго туураланып калыптыр.

— Анда, коё бергиле, азыр жөнөйм! — Калтыраган колум менен ачкыч издеп, стартерди бастым.

— Токтот! — деп алиги киши мени капшыра кучактады. — Жетишет бейбаштыгың! Түш! Түнөп ал, эртен көрө жатабыз...

Мени кабинадан сүйрөп чыгышты. (Ч. А.)

§ 4. ОФИЦИАЛДУУ ИШ КАГАЗДАРЫ

Официалдуу иш кагаздары мамлекеттик денгээлде иш жүргүзүлүүчү, сөзсүз аткарылуучу документтер болуп эсептелет. Буларга мамлекеттер ортосундагы иш кагаздардан тартып, мыйзам, указ, устав жана программалар кирет.

Адам жашоо-турмушунда бир жылдык, бир айлык, бир жумалык пландоо менен иш-аракеттерди жасайт. Силер да келечекке карата иштей турган иштеринерди белгилеп койгонсунар. Буларды күнүгө жазып, пландабасанар да өз оюңарда белгиленген. Ошол сынары ар бир мамлекеттик документ сыяктуу ишканалардын, министрликтердин, мамлекеттин ж.б. программалары болот. Программа өз ичине бир топ жылдык иш-чараларды камтып, алардын аткарылуучу мөөнөтүн белгилейт, андан келип чыгуучу натыйжалар аныкталат. Программдан улам жылдык жана айлык пландар түзүлөт. Бардык иштердин аткарылышы боюнча отчеттор тиешелүү жерлерге ташпырылат. Ошентип, түзүлгөн программанын аткарылышы жөнүндө жыйынтык чыгарылып, улам кийинки жылыштар бекемделет, иштелүүчү дагы андан аркы багыттар аныкталат.

Устав азыркы учурда көбүнчө ишкер, иш алып баруучу ишканалардан учурайт. Анын негизги максаты — иш алып баруунун негизги багыттарын баяндоо менен, кандай, кайсы акча каражаттарына байланыштуу иш алып бара тургандыгын санап берет. Кимдер тарабынан көзөмөлдөнөт, кимдерге отчет берет, иш-аракеттеринин кирешеси жана чыгымы боюнча милдеттүү түрдө билдирип турулушу уставда камты-

лат. Эгер силердин ата-энеңердин ишканасы болсо, алардын уставдары менен таанышсанар болот. Силер бүгүнкү күнгө чейинки тааныш болуп келе жаткан официалдуу эмес иш кагаздары мамлекеттик уюмдарды эл менен байланыштыруучу кызмат аткарса, официалдуу иш кагаздары милдеттүү түрдө аткарылуучу максат көздөгөнүн көрүп турасынар. Ошондуктан официалдуу деп аталарын эсиңерге түйүп коюшунар керек.

Окуп жаткан сабактарыңар да күн мурунтан иштелип чыккан программанын негизинде түзүлүп, ошого жараша окууга ылайык темасы, сааты, чейреги ж.б. белгиленүү менен ишке ашат. Программа алдын ала иштелүүчү иштердин чаралары, мөөнөтү ж.б. белгиленсе, уставда иштелүүчү иш-чараларынын негизги жол-жоболору белгиленет, каралат.

Мыйзам программадан жана уставдан айырмалуу. Ал эл тарабынан шайланган Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруучу органы тарабынан бекитилген болот. Бекитилерден мурун элдин талап-мүдөөсүн эске алуу менен, мамлекеттик түзүлүштүн бардык иш-чараларын жүргүзүү үчүн иштелип чыгуу керек. Мыйзам бардык адамдар үчүн бирдей таасирлүү болуп саналат, б.а., жаштардан карыларга чейин, жөнөкөй жумушчулардан мамлекет башкаруучуларга чейинки атуулдар үчүн кызмат аткарат. Ошондуктан мыйзам жалпы эл тарабынан сунуш этилген, аткаруучулар үчүн ийкемдүү түрдө түзүлүп, ар бир беренеси (статьясы) кыргыз улутундагылар үчүн толук түшүнүктүү, башка улуттагылар үчүн орус тилинде түшүнүктүү болуу керек.

Указ мамлекет башчысы тарабынан чыгат, ал тарабынан белгилүү деп эсептелген жалпы жоболор чыгарылат, белгилүү даталар белгиленет, мамлекеттик кызматкерлер дайындалат. Официалдуу иш кагаздарынын указдан башка түрү талкууга алынып, эл тарабынан кайра карап чыгуусу мүмкүн болсо, указ талкууланбайт, президенттин жеке чечими боюнча ишке ашат, указ чыккан шаар, датасы жана президенттин колу коюлат.

13. Мугалимдин жардамы менен «Кыргыз тили» же «Кыргыз адабияты» боюнча түзүлгөн программа менен таанышып, чейрек боюнча план түзүп коргуло. Чейрек аяктаганда аткарган ишинер, окуган темаларыңар боюнча отчет түзгүлө.

14. Мектебинердин көрүнөө жеринде мектептин уставы, программасы илинип турган болуу керек. Ошону менен таанышып, программа менен уставдын айырмасын карап, дептеринерге эскертме жазгыла.

15. Кийинки чыккан указдар менен таанышып, алардын өзгөчөлүгүн белгилегиле.

Официалдуу да, официалдуу эмес да иш кагаздарынын стилине мүнөздүү болгон негизги өзгөчөлүк катары буларды белгилөөгө болот:

- тышкы түзүлүшү боюнча, б.а., формасынын өзгөчөлүгү (штампы, колу, ырастоочу белгилери болушу керек);
- сөз каражаттарынын ар бирине тиешелүүлүгү, б.а., көркөм сөз каражаттары дээрлик колдонулбайт (өтмө маани, фразеологизмдер);
- айтыла турган ой ачык, так, анык туюндурулушу керек;
- сүйлөм курулушу, сөз айкаштары иш кагаздарынын мүнөзүнө ылайык колдонулат, б.а., чагылдырылып жаткан мазмунга шайкеш келген терминдер, айрым учурда иш кагаздарынын мүнөзүнө жараша сүйлөмдөгү сөздөр орун алмашып түшөт ж. б.

§ 5. ИЛИМИЙ СТИЛЬ

Илимий иштердин аткарылышы коомдук башка кызмат аткарган жазуу жумуштардан айырмаланат. Анткени илимий иштердин өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар. Илимий иштерге окуу китептери, илимий изилдөөлөрдүн аткарылышы, рефераттар, илимий монографиялар, курстук, дипломдук иштер ж.б. кирет.

Ар бир илимдин тармагына байланыштуу терминдердин колдонулушу, жазылуу өзгөчөлүгү башкалардан айырмалайт. Ойдун тактыгы, баяндоо ыкмасы менен аткарылышы, түзүлүшү боюнча киришүүдөн, негизги иликтөөдөн, корутундудан турушу, пайдаланылган адабияттардан цитатанын камтылышы жеке айырмачылыгын айгинелейт. Бул — илимий стилдин сырткы өзгөчөлүгү.

Силер окуп жаткан учурларыңарда күнүгө илимий чыгармалар менен иштеп келе жаткандыгыңарды байкасаңар керек. Анткени тигил же бул сабактарга даярданган учуруңарда сабагыңардын мүнөзүнө жараша терминдер, формулалар, аныктамалар (эрежелер), теоремалар ж.б. менен кезигишип келесинер. Андагы терминдер кадимки биз пикир алышып келген сөздөрдөн айырмаланат, мисалы, сөз негизги атоо маанисинен тышкары көркөм ыкма катары өтмө мааниге ээ, ал бир канча семантикага ажыроо аркылуу контексттеги колдонулушу кенен. Ал эми термин болсо, илимдин ошол тармагына тиешелүү гана түшүнүктү билдирип, чектелген семантикалуулугу менен айырмаланат.

Физикадагы сүрүлүү термини заттын тегиздиктеги кыймыл менен бирге болгон түшүнүктү белгилөө үчүн колдонулса, пикир алышуу куралы катары сүрүлүү артка жылуу, жылмышуу, өтмө маанисинде коомдон, элден чыгып калуу абалындагы бир канча маанини билдирет.

Реферат — илимий стилге мүнөздүү. Атайын бир темага арналган маселеге байланыштуу адабияттарды изилдеп окуп чыгуу менен ал маселе жөнүндө кенири түшүнүк берүү болуп саналат. Рефератты аткаруудан мурда керектүү адабияттар боюнча кыскача конспект түзүп, анын авторун, чыккан жылын, шаарын биротоло кагазга түшүрүп коюу максаттуу. Андан соң рефераттын планын түзүп, ар бир бөлүмгө тиешелүү маалыматтарды түшүргөн оң. Өзүнөр жазып жаткан оюңарды бекемдөө үчүн силер күн мурун окуп алган илимий адабияттарга шилтеме жасап, цитата бересинер. Рефераттын аягында корутунду болуу керек,

ал силердин ишинердин, оюңардын, иштеп чыккан маселелер боюнча аз болсо да жеке көз карашыңардын бир жыйынтыкка келгендигине далил болот. Андан кийин силер окуп чыккан адабияттардын тизмеси берилет.

Илимий реферат түзүүнүн үлгүсү:

Эгерде география сабагы боюнча «Кыргызстандын суу байлыктары» деген темада реферат жазуу керек болсо, көрсөтүлгөн адабияттардан тышкары окуу китебинен материал аласыңар. Планын болжолдуу мындай түзсө болот:

Киришүү. (Суу байлыктары боюнча кыскача маалымат берүү менен, тандап алган теманыңардын иликтөө зарылчылыгын көрсөтөсүңөр).

I. Мөңгүлөр. (Мында мөңгүлөр, көп жылдык тон кыртыштар жөнүндө жазасыңар. Алар кантип жаралат, эришинин себептери, көп эрип кетсе эмне болот, андан кантип сактанууга болот ж.б.).

II. Суулар. (Мында теманы ачуу үчүн «Агын суулар, Көлдөр, Суу сактагычтар, Жер алдындагы суулар» деп бөлүп алуу зарыл.)

Корутунду.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси.

Шилтеме берүүнүн үлгүсү:

Силер жазып жаткан оюңардын чын, анык экендигин, илимий так маалыматка кайрылуу зарылчылыгы келген учурда бүтүндөй сүйлөмдү, абзацты өзгөрүүсүз киргиздинер дейли. Анда өзүнөрдүн оюңардын арасына тырмакча («») аркылуу берип, андан соң силер таянган адабияттын маалымдамасын бересинер. Көңүл бургула:

«Кыргызстандын аймагында аянты 0,1 км² ден жогору болгон 6516 мөңгү катталган. Алардын ээле турган аянты 8047,8 км², б.а., республиканын жалпы аянтынын 4% ин ээлейт. Эгерде бардык мөңгүлөрдү (аянты 0,1 км² ден төмөн) эсептесек, алардын саны 7638ге жетет жана аянты 8107,7 км² ге барат».

(Бакиров Н. В., Исаев А. И., Осмонов А. О. Кыргыз Республикасынын географиясы. Бишкек, 1998, 59-б.)

Силер кээ бир сабактардан реферат жазып жүрөсүңөр. **Реферат** тигил же бул тармак боюнча жазылган илимий эмгектердин негизинде изилдөө иштерин жүргүзүү менен аткарылган монографиянын кыскача такталган, аныкталган мазмуну болуп саналат. **Ал изилдөөнүн негизин, кыскача маңызын берүүдө** автордун өз стили болушу мүмкүн. Экинчи бир түрү илимдер тармактарындагы жаңылыктарды окуучуларга жеткирүү максатында атайын журналдарда атайын басылма катары ишке ашышы мүмкүн. Ал эми силер түзүп жүргөн рефераттар белгилүү бир темага арналып, ал боюнча жазылган илимий эмгектерди окуп чыгуу менен тема боюнча өзүңөрдүн ой жыйынтыктарына, көз караштарына топтолгон болот. Оюнардун тууралыгын аныктоо үчүн окумуштуулардын илимий пикирлерине таянып, цитата берсиңер. Цитата менен катар автору, илимий эмгектин аты, чыккан шаары, жылы, эмгектин бети кошо көрсөтүлөт.

Конспект рефераттан айырмалуу болот. Конспект окуган адамдын өзүнүн жекече кызыкчылыгы, көз карашы үчүн маанилүү. Ошондуктан илимий эмгек болобу, көркөм чыгарма болобу, унутуп калбаш үчүн кыскача, маанилүү жерлерин өзүнө эскерткич катары жазып алуу конспектинин бир түрүн билдирет. Айрым учурда сүйлөй турган сөздөрдүн конспектинин түзүп алуу учурайт. Мындай түрүнө официалдуу жерлерде чыгып сүйлөгөн учурда цифралык маалыматтарды, саясий жол-жоболорду, кынтыксыз ишке ашырылуучу мамлекеттик маанилүү маселелерди ойдон чыгарбаш үчүн күн мурунтан түзүлгөн конспект аркылуу берет. Анын негизинде күндөлүк маалымат массалык жараттарына таралат.

Илимий иштерде эске алынуучу маанилүү таяныч цитата болуп эсептелет. **Цитатаны** кенири карасак, бирөөнүн оюн өз оюнду бекемдөө үчүн колдонуу деп караса болот. Андай учурда макал-лакаптарды, философ ойчулдардын учкул сөздөрүн да цитата деп айтуу-

га болот. Мындайда элде балаңдай деп айтылат, ушундай макал бар эмеспи, баланча айткандай ж.б. кеп каражаттары аркылуу өзүңдүн оюңдун тууралыгын бекемдейсиң. М: Калыгул олуя «Ысык-Көл жер соорусу» дегендей, кыргыз элимдин касиеттүү көлү ак калпактуу тоонун ортосунда, кышы анча суук эмес, жайы анча мээ кайнаткан ысык эмес, жер-жемиштери төгүлгөн, эгин десең эгинге мол, мал десең мал киндиктүү жер экени жалганбы десең, анда Калыгул олуянын бул айткан **жер соорусу** деген оюн сен тереңдетип, чечмелөө менен бирге, ал адамдын оюнун калети жок экенине да таянган болосун.

Илимий чыгармалардагы цитата — өзгөчө. Эмгектерде берилиши да жогорудагы мисалдан айырмалуу. Илимий иштин аткарылышында окумуштуулардын ошол темага байланыштуу изилдөөлөрүнө таянуу менен өзүнүн (автордун) ою такталып, бекемделет. Андыктан илимий көз карашынын тууралыгын бекемдеш үчүн өз оюна окшош, автордун эмгегине шилтеме жасайт. Муну өзгөчөлөнгөн белгилер менен жазууда ылайыкташтырат. Мисалга келтирели:

«XIX кылымдын ортосунда табигый илимдердин өнүгүшү, анын метод-ыкмаларын, принциптерин тил илиминде колдонуу натуралисттик багыттын жаралышына, өнүгүшүнө өбөлгө болду. «Теория Дарвина и наука о языке» (1863), «Значение языка для естественной истории человека» (1865) ж.б.у.с. эмгектери А. Шлейхердин тил илиминдеги натуралисттик багыттын негиздөөчүсү катары лингвистиканын тарыхындагы ордун белгиледи». (С. Мусаев. *Жалпы тил илими. Бишкек, 1998.*)

Бул жерде С. Мусаев өз оюнун бекемдигин далилдеш үчүн А. Шлейхердин эмгектерин көрсөтүү менен, тилдик багыттын өнүгүшүнө токтолууда.

Цитата да, бирөөнүн өздөштүрүлгөн сөзү да бөтөн сөз катары текст ичинде өзгөчө белгилер менен берилет. Цитата айрым учурда өздөштүрүлгөн абалында өз сөз катары берилгени менен, шилтеме белгиси коюлуп белгиленет.

М и с а л ы, ономастика термини грек тилинен ат

берүү искусствосу деген түшүнүктү берүү менен энчилүү аттар жөнүндөгү илим экендигин туюндурат (В. Д. Бондалетова. *Русская ономастика. М., «Просвещение», 1983, 3-б.*).

Жогоруда өзүнөр көргөндөй цитатанын илимий берилиши тактыкты, атайын шарттуу белгилердин дал өзүндөй камтылышын талап кылат. Илимий эмгектин чыккан шаары, басмасынын аты, жылы жана китептин бети көрсөтүлөт. Бул илимий этиканы туюндурат.

16. Төмөнкү илимий эмгектеги түз цитатаны жана өздоштурулгон цитатаны байкап, алардын тыныш белгилерине көңүл бургула. Илимий стилге мүнөздүү белгилерин аныктагыла.

Топонимика термини 20-кылымдын 20-жылдарынан тартып колдонула баштайт. Изилдөөчүлөрдүн бири С. В. Веселовский «Топонимика — топономастика термининин кыскартылган колдонулушу» (С. В. Веселовский. *Топонимика на службе у истории. Исторические записки, вып. 17, 1945, 24-б.*).

Географиялык объектинин чоң же кичинелигине карай макротопонимдер жана микротопонимдер деп экиге бөлүп кароо да орун алып жүрөт. Бул гректердин «макро» — чоң жана «микро» — кичине деген сөздөрүнөн келип чыккан. Кээ бир окумуштуулар тарабынан макротопонимдерге Азия, Африка, Европа, Атлантика, Индия, Борбордук Азия, Сибирь, Тянь-Шань сыяктуу континенттерди, океандарды, өлкөлөрдү географиялык планда жалпылаштырып, чектеп көрсөтүлгөн белгилүү бир зор территориянын аттары кирүүгө тийиш деген пикирлер айтылат (*Микротопонимия. М., 1967, 35—36-б.*). Ошону менен бирге микротопонимдердин баарын, макротопонимдер деп өзүнчө бөлүп карабастан эле жалпысынан топонимдер деп атай берүү учурлары кездешет. Латыш топонимдерин изилдеген эмгектерде макротопонимдерге жана микротопонимдерге бөлүп кароо жок (*Микротопонимия. М., 1967, 159-б.*).

Дарыялардын, озондордун, ар кандай агын суулардын, булактардын, суу бассейндеринин аттары жалпысынан

гидронимдер, көлдөрдүн аттары — лимонимдер, саздардын аттары — геланимдер, өзөндүн аттары — патонимдер, тоолордун аттары — оронимдер, кыштактардын аттары — комонимдер, шаарлардын аттары — полисонимдер, аянттардын, көчө, көпүрөлөрдүн аттары — урбонимдер деп аталат. (Д. Исаев. *Жер-суу аттарынын сыры. Фрунзе, «Мектеп», 1977.*)

17. Төмөнкү тексттен цитата берүү ыкмасын, техникалык берилишин, тыныш белгилерин карагыла. Илимий стилге мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн белгилегиле. Ушул тексттен кийин Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романын окуп, конспект түзгүлө.

Чыңгыз Айтматов өз чыгармачылык жолунда биринчи жолу фантастикалык сюжетке кайрылып, өзүнүн бүгүнкү күндүн турмуш чындыгы жөнүндөгү ойлорун, байкоолорун космологиялык окуялардын метафорасында интерпретациялоого аракеттенгендигин көрөбүз. Чыгармада сүрөттөлгөн ошол фантастикалык сюжеттин көркөм-философиялык түйүнү да жер адамынын өмүр-тагдырына уюп турат.

«Кылым карытар бир күн» романы туурасында бүгүнкү күнгө дейре бизде жана чет өлкөлөрдө бир катар макалалар жазылды. Аларда чыгарманын негизги идеясы, көтөргөн проблемасы, ал идеяны, проблеманы алып жүргөн көркөм образдардын идеялык-көркөмдүк мазмуну жөнүндө бир кыйла олуттуу ойлор айтылды. (Караңыз: Асаналиев К. *Дела земные. — Сов. Киргизия, 1981, 8 январь; Абдумомунов Т. Живет в Буранном человек. — Сов. Киргизия, 1981, 8 февраль; Дудин М. На дальнем разъезде. — Сов. Киргизия, 1981, 16 январь; Потапов Н. Мир человека и человек в мире. — Правда, 1981, 22 мая; Григорьева Н. И дольше века длится день. Путь Ильича, 1981, 7 июля; Какеев А. Адамдыкты даңазалаган роман. — Кыргызстан маданияты, 1981, 26-март; Касымбеков Т. Гуманизмдин туусун көтөргөн. — Кыргызстан маданияты, 1981, 13-март). Негизинен ал макалаларда азыркы учурдун курч саясий, идеологиялык, нравалык-философиялык маселелерин камтыгандыгы белгиленип, ал эми башкы каарман Эдигей биздин учурдун нагыз белгилерин өзүнө сиңирген каарман катары эң жогору бааланды.*

Ч. Айтматовдун жазуучу, ойчул катары башка калемдештеринен айырмалап турган бир өзгөчөлүгү ал өзүнүн көркөм изилдоосунун негизги кредосун, ага карата автордук мамилесин окуучуларынан жаап-жашырбай, ачык айтып, алардын ой-кыялдарын өз учурунда туура багытта билүүсүндө турат. Аябагандай полемиканын айдыны болгон «Ак кеме» повестинин идеялык-эстетикалык; көркөм-философиялык катмарын таасын андап-билүүдө да реалист-автор өзү окуучуларына жардамга келип, «Литературная газетага» «Айласыздан болгон толуктоолор» («Литературная газета», 1970, 29 июля) аттуу макаласын жазган эле.

«Кылым карытар бир күн» романында мындай милдетти алдын ала эле «Автордон» деген кичинекей заметкасында абдан компакттуу жана терең мазмунда аткарып койгондугуна күбө болобуз. Ал эми романга байланыштуу кийинчерээк берген интервьюларында (Айтматов Ч. Коомдун идеяларына кызмат өтөө. — Ленинчил жаш, 1981, 12-сентябрь; Понять и воспеть современника. — Ленинское знамя, 1981, 22 марта) Чыңгыз Айтматов романы боюнча өз ой жыйынтыктарын дагы да чечмелеп толуктады. Албетте, мына ушул жагдайлар жазуучунун жаңы перзенти туурасында кандайдыр бир өзгөчөлүктү башкаларга үндөшпөгөн пикир айтуу кыйынчылык туудураары өзүнөн өзү түшүнүктүү. Бирок ошондой болсо дагы, «Кылым карытар бир күн» романына кайрылган ар бир адабиятчы, сынчы өзүн бөтөнчө кызыктырган көз караштан чыгарманы андап, окуган адамдын жан-сезимин козгоп, жаңы идеялык-нравалык бийиктиктерге умтулткан анын көп кырдуу, көп сырдуу поэтикасынын табышмагын мезгилдин арымын улай жандыра беришери табигый иш (Л. Үкүбаева. Адам дүйнөсү көркөм образда. Бишкек, 1994, 14—15-б.).

18. Текстти окуп чыгып, конспект түзүүгө өбөлгө болуучу кыскача ой натыйжа жазгыла.

19. Тарых сабагына карата «Үркүн» темасына ылайыктуу реферат жазгыла. План түзүүдө мугалиминер менен биргелешип, жардамдашуусун өтүнгүлө. Буга 1993-жылы чыккан «Үркүн» аттуу тарыхый-даректүү очерктердин жыйнагын пайдалангыла.

20. Төмөнкү илимий эмгекти окуп, анын конспектисин түзгүлө. Илимий жанрга тиешелүү белгилерди аныктагыла.

Жаңы кыргыз тили. Болжол менен XVI кылымдан башталган жаңы кыргыз тилинин тарыхы негизинен тыяшандык доорду өз ичине камтып, кыргыз диалектилеринин өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө жараша үч мезгилге бөлүнөт:

а) моголстандык-жунгардык мезгил (XVI—XVIII кылымдар);

б) XVIII кылымдан революцияга чейинки мезгил;

в) советтик мезгил.

а) Моголстандык-жунгардык мезгилде кыргыз уруулары Чыгыш Түркстандан, кийинчерээк Борбордук Тяньшандан байыр алып, ал жерлердеги элдер менен, алгачкы кездерде көбүнчө уйгур диалектилери менен ар түрдүү байланышта жашайт. Ошондуктан Моголстандагы кыргыз диалектилери уйгур тили менен тыгыз байланышта болуп, бир-бирине өз ара таасир тийгизип, биринчи кезекте лексикалык кабыл алуулар башталат. Азыркы кыргыз диалектилери менен уйгур тилиндеги жалпылыктар, асыресе кыргыз тилине уйгур диалектилери аркылуу иран-араб сөздөрүнүн өтө башташы ошол мезгилге туура келет деп болжолдоого болот.

Борбордук Азиядагы жунгарлар (кийин аларды түрк элдери «калмактар» деп аташкан) улам барган сайын чоң күчкө айланып, Чыгыш Түркстандагы жана Орто Азиядагы элдерге катуу чабуул жасап турат. Ал элдердин чыгыш тарабындагы кыргыз уруулары жунгарлардын үстөккө-босток соккуларынын натыйжасында улам түштүк-батыш тарапка жылууга мажбур болот. Кыргыз урууларынын алды улам сүрүлүп отуруп, Кара тегин, Кысар өрөөндөрүнө (б.а. Памир тоолоруна чейин), арты Анжиян, Алай тоолоруна чейин жетет. Бул мезгилде (XVII кылымдан XVIII кылымдын ортосуна чейин) кыргыздар көбүнчө уйгур, өзбек, тажик, казак элдери менен саясий жана экономикалык байланышта болот, ошондуктан ал тилдерден негизинен соодага, дыйканчылыкка же ислам динине байланышкан көп иран-араб сөздөрү кабыл алынат.

б) XVIII кылымдын орто ченинде азиялык элдердин каардуу душманы — жуңгарлар женилет, кыргыз уруулары өзүнүн мурунку жерлеринен душманды кууп чыгып, кайта ээлешет. Ысык-Көл, Чүй, Талас өрөөндөрүнө, Нарын дарыясынын салааларына түндүк кыргыз уруулары, Түркстанга, Фергана өрөөнүнүн түштүк жана батыш тарабындагы тоолордун этектерине ичкилик урууларынын өкүлдөрү Памир тоолору тараптан кайта көчүп келишет. Мына ушул жер которуудан кийин диалектилердин тарыхында маанилүү өзгөчөлүктөр башталат. Түндүк говорлор менен түштүк говорлор ортосундагы мурункудай байланыш болбой калат. Нечен-нечен улуу тоолор аркылуу карым-катыш жасап туруу азаят, саясий жактан биримдик болбой, феодалдык бытырандылык күчөйт. Башкача айтканда, түндүк жана түштүк диалектилер ар бири өзүнчө башка-башка шарттарда өнүгө баштайт: түштүк кыргыздар мурунку эле коңшулар — өзбек, уйгур, тажик элдери менен алакада болсо, түндүк кыргыздар көбүнчө казактар менен тыгыз саясий мамиледе болот. Азыркы түштүк диалектилерде өтө активдүү колдонулган, бирок түндүк диалектилерде учурабаган иран-араб лексикасы бүт дээрлик жаны кыргыз тилинин экинчи мезгилинде: уйгур, өзбек, тажик тилдеринен түштүк кыргыз диалектилерине кирген. Кабыл алынган сөздөр менен кошо түштүк кыргыз диалектилери ошол тилдерден айрым тыбыштарды жана айрым грамматикалык элементтерди да аз-аздан өздөштүргөн. XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыз элинин Россияга ыктыярдуу кошулушуна байланыштуу кыргыз диалектилерине, көбүнчө түндүк говорлорго орус сөздөрү кире баштады. Ошентип, революцияга чейин түштүк жана түндүк диалектилердин ортосунда лексикалык жана грамматикалык айырмалар улам күчөй берген.

Диалектилик өзгөчөлүктөр жазма эстеликтерде да байкалат, анткени ал убактагы, мисалы, XIX кылымда жазма адабият негизинен диалектилик тилде өнүккөн. XIX кылымдын биринчи жарымында жаза баштаган Молдо Нияздын санат ырларынын тили, анын лексикалык, фонетикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү ич-

килик диалектисинин ушул күнгө чейин сакталып келген өзгөчөлүктөрүн толук чагылдырат деп айтууга болот.

в) Жаңы кыргыз тилинин үчүнчү советтик мезгили бардык башка доорлордон принципиалдуу түрдө айырмаланат (Б. М. Юнусалиев. *Тандалган эмгектер*).

§ 6. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

Публицистикалык стиль же коомдук публицистикалык стиль деп аталган жанр коом менен адам баласын, адам менен мамлекеттик кызыкчылыкты, же анын тескерисинче, мамлекеттик кызыкчылык менен адамдардын кызыкчылыгын байланыштыруу үчүн кызмат кылат. Ал массалык маалымат каражаттарында кызмат аткарат. Күндөлүк турмуштагы маанилүү мамлекеттик маселелерди радио, телевидение, газета-журналдар аркылуу алып чыгып, кайрадан элдин ал маселеге карата болгон мамилелерин чагылдырат.

Силер күнүгө телевидениеден көрүп, радиодон угуп жүргөндөй, маанилүү деген иштер боюнча элдин пикири топтолот. Керегине жараша журналист ой натыйжаларын топтойт. Элдин пикирин топтоочу негизги каражаттарга интервью жана репортаж кирет. Булар бири бирине окшош, бирок интервьюда көпчүлүк учурда суроого жооп берип жаткан адамдын чындыкка болгон көз карашы басымдуулук кылса, репортажда жыйналган материалдар боюнча журналисттин жөндөмүнө жараша жыйналган ой, жыйынтык басымдуулук кылат.

Жол баяндамасы, илим менен байланышкан, бирок элге тааныштыруу максатында жөнөкөйлөтүп, билим, таанып-билүүчүлүк максатта жазылган илимий-публицистикалык материалдар, тарбия-таалимге, адептүүлүккө үндөгөн макалалар да публицистикалык стилде болот. Ошондуктан публика — эл деген маанисине шайкеш келүү аркылуу элди үндөөгө, тарбиялоого арналган иштер жөнөкөйлөтүп жазылуу менен маанилүү негизге, илимий маалыматка таянат.

21. Текстти окуп чыгып, анын илимий жана публицистикалык негизин түзүп турган мүнөзүн белгилегиле. Текст аралык, стиль аралык байланышын аныктагыла.

Кыргыз эли жөнүндөгү маалыматтар биздин доорго чейинки мезгилдерде эле тарыхта белгилүү болгон. Ошол байыркы мезгилдерде уйгурлар хаягас деген атты жанылыш түрдө хакньсы деп бурмалап, өз тилиндеги «кызыл жүздүү» эл деген мааниде айтышкан деген маалымат бар. Ушул пикирди окумуштуу Шлегель толук кубаттайт. Ал да кыргыз деген сөздү кырыг жүз — кызыл жүз деген маанидеги сөз деп табат. Окумуштуунун ою боюнча, кызыл деген маанидеги кырыг сөзүнө жүз деген сөз биригип кетишинен кыргыз деген сөз келип чыгат.

XI кылымда жазылган «Кутадгу билик» («Кут алчу билим») дастанында кыргу энин деген тизмекте кыргу сөзү кызыл деген маанини туюндурат. Мына ушундай далилге таянып, байыркы уйгурлардын жана Шлегелдин пикирин бир аз толукташып, К. И. Петров, Н. А. Баскаков *кырыг // кыргу* сөзү кызыл деген маанидеги сөз экенин, ал эми *-ыз* болсо көптүк маанидеги мүчө экенин аныктап, жалпысынан кыргыз деген сөз кызылдар деген маанидеги сөз деп далилдеди...

Бирок *кыргыз* деген сөз байыркы орхон-енисей жазма эстеликтеринде жана Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *кыргыз* түрүндө эле жолугат. Демек, *кыргыз* дегени эң баштапкы формасы экени бышык, сөздүн ортосундагы *к* тыбышы *г* тыбышына өзгөрүп кеткен. Азыркы тилибизде *жалкы* жана *эки* деген сөздөр бар. Бирок ушул сөздөргө *-ыз* мүчөсү жалганганда *жалкыз*, *экиз* болбостон, *жалгыз*, *эгиз* болуп, *к* жумшарып кетет. Ошентип, *-ыз* мүчөсү көптүк санды жасоочу б.а., сан атоочтон сын атооч жасоочу мүчө болуп, *кырктар* деген маанидеги сөз келип чыгат. Элибиздеги 40 чоро, 40 кыз түшүнүктөрү ушундан калган болуу керек (К. С.).

Репортаж — публицистикалык жанрда жаралуучу, журналисттин жеке чыгармачылыгы менен байланышкан чыгармачылык процесс, коомдук маанилүү маселелерди, жагдайларды иш кайнап турган жеринен, окуя болуп жаткан убакыттан айырбастан берет. Интервью болсо эки же үч адамдын маектешүүсү

менен тексттин темасын ачып берүү аракетинде болот, ал эми репортаж коомдук маселелердин болуп жаткан жагдайын дал ошол учур менен байланыштырат, маселени чечип берүүдө журналисттин жеке көз карашы биринчи орунга чыга келет.

Репортаж окуяны чагылдыруучу ыкма болуп саналат. Аны жаратууда журналист иш жүрүп жаткан жерден баяндайт. Анда жаратылыш, аба ырайы, окуяга карата элдин маанайы жана башка каражаттар чагылдырылат. Силер радиодон, телевидениеден мындай репортажды күнүгө эле кезиктирип келе жатасынар, мисалы, спорттук берүүлөрдөгү, талаа жумушун берүүдөгү, майрамдык атайын көрсөтүү, уктуруулардагы ж.б. публицистикалык чыгармалар репортаждык жанрга кирет.

Мисалы, «Мээрим» эл аралык кайрымдуулук фондунун «Алтын балалык» аттуу ыр-бий конкурсунун өткөрүлүшү жөнүндө Ысык-Көлдүн жээгиндеги телерепортажга көңүл бурсак, анда телеоператордун жардамы менен бардыгы көрүнүп турат. Айтуучу журналист баяндоо ыкмасы менен ар бир катышуучунун маанайын, кийген кийиминин түсүн, кайсы мамлекеттен келгенин ж.б. айтып, конкурстун жүрүшүн көрсөтөт. Ал эми газетадагы же радиодогу репортаж телерепортаждан айырмаланат. Анткени окурман да, угарман да өзү көрүп тургандай маалымат берүү максатында бардыгын айтып жана жазып берүү керек. Байкап көргүлө:

Кымбаттуу радиоугуучулар, сиздердин көңүлүңүздөрдү көгүлтүр көлдүн жээгиндеги «Алтын балалык» аттуу эл аралык конкурстун жүрүшүнө бурабыз. Бул конкурс «Мээрим» эл аралык кайрымдуулук фонду тарабынан бир канча жылдан бери таланттууларды тандоо максатында, аларды эл арасына таныштыруу үчүн уюштурулуп келе жаткандыгын билебиз. Эмесе, бул жолку конкурстун жүрүшү Ысык-Көлдүн жээгинде өткөрүлө тургандыгын сиздерге айта кетүү менен андан мезгилдүү репортажга көңүлүңүздөрдү бурабыз.

Эртең менен кызгылтым күндүн нуру айлананы тегиз каптап, колдун түсүнө чагылыша асман менен кол бирдей түскө бөлгөндөй көрүндү. Кол жээктей учуп-конуп үн алышкан ак чардактар балык терип жеш үчүн көлгө коно калып, кайра учуп, айтор, көгүлтүр жээкти өзгөчө кооздукка болойт. Конкурса келген таланттуу балдар жана кыздар өзүнчө бир маанай менен болуучу конкурста аткара турган ыр болобу, бий болобу, кайра-кайра кайталап, өзүнчө сындап, толкунданууда. Күн ысык болчудай. Ошондуктан конкурсту уюштуруучулар кечки маалга ылайыктап, конкурс өтүүчү ачык асман астындагы театрды иретке келтиришүү менен алек.

Конкурсанттар түшүп келүүчү тепкичтерге төшөлгөн килем-жолчолор, андан ылдый сахна деп ылайыкташтырылган аянтта бирдей түстөгү килемдер, аны тегерете коюлган отургучтар өзүнчө эле ажайып кооздукту берет. Нарыда атырылган фон-танан суунун салкын илеби келет.

Күн эңкейип, айланага жайкы серүүндүк келе баштады. Мына, азыр бир аздан соң орундуктарга толгон элдин кол чабуусу менен конкурсанттар ирети менен келе башташты. Эмесе, түз эфирди конкурстун жүрүшүнө бурабыз. (Мындан ары окуянын өзү берилет.)

22. Төмөндөгү репортажды окуп чыгып, ойдун бүтүндүгүн бузуп турган бөлүктөрдү (... коюлган жерлерди) толуктагыла. Репортаж эгемендүүлүк күнүн белгилөөгө арналган салтанатты чагылдыра тургандыгына ой кошуп, түшүнүгүңөрдү бекемдегиле.

Жайдын акыркы аптабынын илеби сынып калганы байкалат. Бирок ошондой болсо да, айлананы ысык дем басып турат. Өкмөттүк аянтта шаңдын элесин берген ар кандай жазуулары бар чакырыктар, илинген байрактар... ордо калааны көркүнө чыгарып тургансыйт.

Көчөдөгү элдин маанайы..., жаш балдардын ... өзүнчө бир салтанаттан кабар берет. Мамлекеттик желектин алдында турган аскер кийимчен жигиттер бир караганда эгиздердей көрүнөт. Алардын кыймылсыз катып калган көз ирмемдей элеси бизге... ой калтырат.

Аянттагы адамдардын айрымдары кайдадыр алдастап, шашып, майрамдын уюшулушуна жоопкерчиликтүүлүк менен улам бир нерсеге алаксышат. Кээ бирлери жөн гана ар бир кыймылды, көрүнүштү сыдыргыга салгандай..., көпчүлүгү жай гана өз иштери менен, же тек гана майрамдык салтанаттын акыркы даярдыгына маанашырылана...

Мына, майрамдык салтанаттын башталышына саналуу мүнөттөр калды. Сиздердин көңүлүнүздөрдү майрамдык демонстрация болуучу аянтка бурабыз.

(Мындан ары ойду өзүнөр улап жазгыла. Телерепортаж түзсөңөр да болот.)

23. Мектеп турмушуна байланыштуу репортаж түзүп көргүлө. Класста репортаж конкурсун уюштуруп, мыктысын дубал газетанарга жарыялагыла.

24. Телевизордон көргөн спорттук берүүнү байкап, ал жөнүндө өзүнөр репортаж түзүп көргүлө. Интервью менен болгон айырмасын аныктагыла.

Интервью — публицистикалык стилге жатуучу ыкма. Ал журналист менен маалымат берүүчү адамдын ортосунда ишке ашат. Белгилүү бир маселени эл алдына алып чыгууда журналист тиешелүү адамдын ой-пикирин, турмуштук чындыкка болгон көз карашын чагылдырат. Тактап айтканда, интервью пикирлешүүчү адамдын ою дегендикти билдирет. Силер телевизордон, радиодон, газеталардан белгилүү адамдар, коомдук абал, жалпы жагдай, экономикалык маселелер жөнүндө көп эле пикирлерди кезиктиресинер. Бул сыяктуу ыкма журналисттин жана пикирлешүүчүнүн бир темага болгон жалпылаштырылган көз карашын билдирет.

Мисалы, Ч. Айтматовдун «Тутумдашуу түйүнү» (адабиятчы В. Левченко менен болгон маек) деген интервьюсунун кыскартылган мазмунуна көңүл буралы: Анан силер калган бөлүктөрүн, б.а., интервьюну толук окуп, маанисин айтып бергиле. Бул интервьюну «Биз дүйнөнү жапыртабыз, дүйнө бизди жапыртат» аттуу жыйнактан табасынар.

В. Л. — Улуу Ата Мекендик согуштун бүткөнүнө кыйла жылдар өтсө да азыркы жазуучулардын китептеринде ошол согуштун катаал салгылаштарынын жанырыгы дале дүңгүрөп, канонадалардын үйдөрү дале басандабай келе жатат. Сиздин «Эрте жаздагы турналар» аттуу соңку повестиниз да ушул темага арналыптыр. Айтыңызчы, бул темага кайрадан кайрылышыңызга эмне себеп болду? Мында, мүмкүн, бүгүнкү күндүн маселелеринин да таасири бардыр?

Ч. А. — Эгер сиз айткан менин чакан повестимди ушундай көз караштан карай турган болсок, анда аны адам жана согуш деген темадагы чыгармалар менен бир катарга коюуга болот. Бул теманы: адам согушта, тылда, душман тылында, партизандык отрядда деген сыяктуу ар түрдүү аспектилерде кароого боло тургандыгы түшүнүктүү. Кийинки мезгилдерде айрыкча чалгынчыны душман чөйрөсүндө көрсөтүү модага айланды.

Өз повестимде мен адамды согуш менен түздөн-түз кагылышууда эмес (бул жагдай менсиз да көп жазылган), «Саманчы жолундагыдай» жандатылган, кыйыр кагылышууда көрсөтүүнү максат кылгам. Кандайдыр алыс жакта башталганына карабастан согуш Толгонайдын тагдырына эгин талаасында аралашып отурат.

— «Жамийлада» да ушундай. Сүйүү жөнүндөгү повесть болгонуна карабастан, согуштун каншаары абдан курч. «Согушка жөнөп бараткан элдин артында кайгылуу издер калып жатты» — деген сүйлөм эле көп нерсени айтып турат.

Анык согуш «Бетме-бет» повестинде да жүрөт. Сөз эмне жөнүндө болорун билбесек да, сүмдөй түштүз теректер жалбырактарын күбүгөндүгүн билдирген алгачкы фразаларды окуганда эле өзүбүздү кандайдыр коогалуу жагдайга даярдай баштайбыз.

Өз чыгармам туурасында айтайын. Менде адамдын, жаш өспүрүмдүн согуш менен кандайча кагылышкандыгын айтуу талабы болгон. Ал коомдун бир бөлүкчөсү, демек, согуштун капшабы анын үлүшүнө да таандык, анын тагдырына да сөзсүз аралашат. Бул,

биринчиден. Экинчиден, менин алдымда согуш канчалык кыйраткыч, бүлдүргүч болбосун, ал адамды адамдык касиетинен тайдыра албай тургандыгын көрсөтүү милдети болгон. Согуш турмуштун көндүм ыргагын бузат, багытын, түрүн, адамдардын өз ара мамилелерин өзгөртөт, материалдык пландагы жоготууларды, ачкачылыкты, жүрөк каарыган ызгаарды алып келет. Адамдарды катаал, ырайымсыз, жанкечти кылып, өз жаны үчүн күрөшүүгө мажбур кылышы да мүмкүн. Эгер ушундай кырдаал пайда болсо, анда катаалдык терс түргө өтөт. Бирок так мына ушул учурда согуштун табиятына карама-каршы, анын кыйраткыч күчү менен эрегишке чыккандай адам руханы бүр ачат, ал жамандыктын изин кайтаруу, алсыздантуу үчүн өзүнүн коргонуу күчтөрүн ишке кийирет.

Өзүмдүн Султанмуратымды башкача түрдө, мисалы, ал кандайча адилеттикти орноткондугун, ат уурдоочулардын жазасын кандайча бергендигин же өзү алар тарабынан кандайча жырткычтык менен жазалангандыгын, кордолгондугун асемдүү, жаркырак боёктор менен көрсөтө алар элем. Бирок менде башка максат — адамды нормалдуу, чыныгы табигый турпатында көрсөтө турган сапаттарды ачуу максаты болгон. Ак менен каранын, жакшылык менен жамандыктын турмуштагы күрөшүн көрсөтүү — бул, албетте, женил иш эмес.

В. Л. — Чынгыз Төрөкулович, «Эрте жаздагы турналар» согушка арналган деп биз шарттуу түрдө айтып жатабыз, чындыгында бул чыгармада согуш жылдарындагы, сиздин өспүрүм кездеги көңүлдө калган таасирлер чагылтылган деп айтуу туура болор эле. Чыгармачылык үчүн балалык жана өспүрүм кездин таасирлери өзгөчө маанилүү эмеспи, ушуга байланыштуу сиз азыр дүйнөнүн жарымына жакынын кыдырып көргөндөн кийин да жан дүйнөңүз боюнча туулуп өскөн Шекер айылында калып, бир кездерде так мына ушул жерде баштан кечирген таасирлер жөнүндө жаза берүүгө сизди мажбурлап жаткан жокпу деп сурагым келет.

Ч. А. — Балалык жана өспүрүм кездин таасирлери жазуучунун чыгармачылык турмушу үчүн чынында да маанилүү фактор. Бул — ойлорду, картиналарды адамдардын образдарын сен ар дайым сузуп алып турган ыйык башат же кудук сыяктуу. Жаштык жана балалык кез дүйнөнүн сулуулугун таза кабылдоочу, аны ошол калыбында көңүлгө бекем түйүп калуучу эң дилгир күнөөсүз жана кристаллдай тунук курак.

— Бул жагдайда түрк акыны Фазыл Хүснү Далараждын «Ачык Үй» деген, менимче, эң сонун ыры бар. Анын:

Балалык — үй сыяктуу
ар дайым эшиги ачык,
батат ага топурашып
тайлактар да, кулундар да,
мышыктар да, булуттар да,
кымгуут түшкөн баш-аяксыз
калаалар да батат ага, —

деген саптары эсимде.

В. Л. — Мен да бул ырды билем, анын автору менен да жакшы таанышмын. Аны эске салганыңыз абдан жагымдуу. Балалыктын дүйнөсүнө бүтүндөй шаарлар кирери ырас. Бирок шаардагы балалык табият менен коюн-колтук өтпөйт, табият кереметин, анын чырайын сезүүгө, жайбаракат санаркоолорго батууга убактысы болбойт. Чындыгында балалык кезде адам өзү менен өзү көбүрөөк болгону жакшы.

— Мен «Эрте жаздагы турналарды», «Ак кемени» жана «Жамиланы» окуп жатканда да көптөгөн таасирлүү, турмуштук деталдарга кез келип: буларды ойдон чыгарып жазуу мүмкүн эмес, жазуучу ушунун баарын өзүнүн «ыйык булагынан» алып жаткан болуу керек деген ойго көп токтолдум.

Ч. А. — Мен отуруп алып өзүмдү Күркүрөө суусунан сүзүп бараткандай сезген «Ээр таш» азыр да турат. Албетте, турмуштук реалдуу, көнүмүш эле көрүнүштөрдү сезим кыйла чоңойтуп, экилентип элестетээри бышык, бирок мен аларды кийин жаңырган, өзгөргөн түрүндө пайдаландым. Мындан башка дагы далай деталдар да ошол балалыктын дүйнөсүнөн алынып жатышы ыктымал.

Балалык кездин таасирлери жазуучу үчүн канчалык маанилүү экендиги туурасында көп эле жазылды, биз муну айтуу менен жаңылык ача албайбыз. Мен бала кезимден көрсөм деп эңсеген ажайып жерлерде, алыскы өлкөлөрдө — Африкада, Индияда болуп, көп нерселерди көрүүгө жана байкоого аракеттендим. Азыркы күндө алар жөнүндө айтуу ыкласы болгондо көргөндөрүмдү толук элестетүүгө, эстегилерди жандандырууга чымырканып киришем. Эгер ушул жетилген курагымда көргөн дүйнө мени балалык кезден бери курчаган болсо, азыр өз жеримдей ысык, жакын сезилиши, башкача айтканда, Ата журт сыяктанып калышы толук мүмкүн эле.

25. Жаңы окуу жылынын башталыш салтанатына арналган репортаж уюштургула. Өзүнөр уюштурган репортаждагы сүрөттөө жана баяндоо ыкмаларын бөлүп көрсөтүүгө аракеттенгиле.

26. «Эгерде сиз Билим берүү министри болсоңуз...» деген темада интервью уюштургула. Маекке айрым мугалимдерди, окуу бөлүмүнүн башчысын, же тентуштарыңарды чакыргыла.

27. Телевизордогу маектешүүнү карап, анын башталышын, жүрүшүн, журналисттин жыйынтыгын байкоо менен аны репортажга айландырып көргүлө.

28. Төмөнкү тексттин жанрдик, стилдик өзгөчөлүгүнө көңүл бургула. Стилдин кайсы түрүнө кире тургандыгын аныктап, илимий жана көркөм негизин, тилдик каражаттарын айтып бергиле. Энциклопедиядан, газета-журналдардан Памир кыргыздары жөнүндө маалымат топтогула, ал жөнүндө оозеки ангеме-дүкөн уюштургула.

Илгери-илгери бир жылдарда, болжолдуу, 200—300 жыл чамасы мурун, элди жалпы улуу тумоо оорулары каптап, мында бир кырылган. Ал оору кийин дагы бир каптап, алда канча адамдардын өмүрүн алып кеткен. Чамасы 100 жыл илгери жут болду, мында көрбөгөндү көрүшкөн (бул жөнүндө саякатчылардын жазган китептеринде айтылган). Кыйла кагылыштар, чабышуулар, топ-тобу менен тентип кетүүлөр болгон.

Жыргал кийин келди. Ошондо да кээ бир каатчылык баштан өттү. 1941—1945-жылдарда курсак бөксөрдү. Эл не бир түркүн чөптөрдү тамак катары пайдаланышты. Өзгөчө мадил, замоорук, чайыр, рогын, чүкүрү ж.б. өсүмдүктөр кадимкидей тамакка жараган. Эчен бир адамдар ак шишик болуп айыгышкан. Бирок элдин кайраты, үмүтү, күрөшү ал кыйынчылыктарды жеңип чыккан.

1949-жылдары дагы бир сыноо болду. Жерге-Тал районунун Хаит деген жеринде «отуз эки чайкана элди» бир жутту. Ал мындай болуптур: жайында бир күнү таңга маал жер бир аз солкулдайт. Эл эч капары жок, күндөлүк оокатына киришет. Бири мал кайтарып, бири чөпкө чыгат, бири эгин орот, бири жер-жемиш үзөт, бири үйдө, бири жолдо болот, айтор, күндөгү өмүр, күндөгү турмуш кызыйт. Ал ангыча, күн улуу шашке ченде эки тоо кагыша түшүп, чан уюлгуйт да калат. Эми эле кызып жаткан өмүрдү жер соруп, дүйнө алай-дүлөй түшөт. Түз жер тоо болуп, суу бөгөлүп, жер жарыгына тирүү адамдар, ал гана эмес, ат-маты менен, топ-тобу менен кирип кеткендер болот. Зангыраган үйлөр, бак-дарактар, мал-сал, короо-жай көмүлөт. Ошондо бир кыз чоң дарактын ачасына илинип, жана бир чал кандайдыр бир тоо башында жүрүп, кулабай калган зоока таштын түбүндө аман калат.

Бул алааматтын изин кийин мен 1951—53-жылдарда, анан 1969-жылдары да көрдүм. 1951—53-жылдарда жер күнүнө 3—4 жолу дай чайкалып өтөр эле. Ал кезде аттын туягы кирип кеткидей жер жаракалары көп болучу. Чополуу тоолордун беттери суудай агып жылып кетчү... Азыр так Хаиттин оозунда, 5—6 метр бийиктикте ак мрамордон кайгы тарткан, бирок кайраты бар, келечекке үмүт менен караган эненин эстелиги орнотулган. Бол-жол менен он беш миңге жакын адамдын өмүрүнө арналган бул эненин эстелиги, бир жагынан апаат болгон адамдарды түбөлүккө эскерүү болсо, экинчи жагынан тирүү адамдарга ыраазы болууну эске салат. Эне — өмүрдүн символу, эне бар, демек, өмүр улана бермекчи. (Ж. М.)

§ 7. ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ МҮНӨЗҮНДӨ СОЧИНЕНИЕ ЖАЗУУГА ҮЙРӨНҮҮ ЖАНА ДАСЫГУУ

Силер ушул учурга чейин сочинениени ар кандай түрлөрүн билесинер. Булардын ичинен ой жүгүртүү сочиниееси таяныч болуучу кайсы бир окуяга, көрүнүшкө, кубулушка, фактыга ж.б. негизделип жаралат.

Сочинение — силердин алгачкы чакан чыгармалар, ошондуктан чыгарма жазуудан мурда жеткиликтүү фактылар, чыгармачылык эргүүлөр болуу керек. Чыгарма супсак, кайталама сөздөрдөн турбасы үчүн, синонимдердин, фразеологизмдердин, антонимдердин сөздүгүн пайдаланууну унутпашыңар зарыл. Алды менен эмне жөнүндө жазуунун планын ойлонуштуруп, тактап алсанар, оюңар ырааттуу баяндалат, мазмун менен байланышын үзбөйт.

Белгилүү темага карата өзүңөрдүн мүдөө-талабыңар, сунушуңар, айтуучу оюңар факты аркылуу чагылдырылышы абзел.

29. Факт топтоо менен «Карылар үйү керекпи?» деген темада сочинение жазгыла. Таяныч материалдарды пайдалангыла.

30. «Менин замандашымдын коомдогу орду» деген темада (бул шарттуу аталыш, теманын атын өзүңөр тандап койсоңор да болот) мектептин дубал газетасына макала жазгыла. Көркөм публицистикалык стилде аткарылган макалалардын ажарын ачкан сөз каражаттарын белгилегиле.

31. «Ата журтту коргоо — ар бирибиздин ыйык милдетибиз», «Кыргызстан — эгемендүү мамлекет» деген темаларга сочинение же публицистикалык макала жазгыла.

ФОНЕТИКА, ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ

§ 8. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАСАЛУУ ОРДУНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын жасалуу орду анын айтылышында өпкөдөн келе жаткан абанын кайсы жерде тоскоолдукка учурап, ага активдүү речтик аппараттардын, атап айтканда, тил менен эриндин жана тиштин катышы канчалык даражада болгондугуна байланыштуу аныкталат.

Мына ошолорго байланыштуу *үнсүз тыбыштар жасалуу ордуна карай* төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт.

1. Уччулдар. Уччул үнсүздөр тилдин учу тиштерге же тандайдын алдынкы бөлүгүнө тийип же жакындаган абалда жасалат. Аларга төмөнкү үнсүздөр кирет: **д, т, н, з, с, ш, л, р, ж, ш, ц, щ.**

2. Орточулдар. Тилдин орто бөлүгү жогору көтөрүлүп, катуу тандайга тийишүүдөн же тандайга карай көтөрүлгөн абалында жасалган үнсүз тыбыштар орточулдар деп аталат. Аларга **ч, ж** (жоон үндүүлөр менен катар келген **ж**) тыбыштары кирет.

3. Түпчүлдөр. Түпчүл үнсүздөр тилдин арткы бөлүгү (түп жагы) жумшак тандайга тийишүүдөн жасалат. Буга жоон үндүүлөр менен катар келүүчү **к (к), г (г)** тыбыштары кирет. Мисалы: *кыз, кара, кыш, кой, куш, коон, каар, куу ж.у.с.*

4. Кош эринчилдер. Астынкы эриндин үстүнкү эринге тийишүүсү аркылуу пайда болгон үнсүздөр кош эринчилдер деп аталат. Аларга **б, п, м** тыбыштары кирет.

5. Эрин-тишчилдер. Үстүнкү тишке астынкы эриндин тийишүүсүнөн пайда болгон үнсүз тыбыштар эрин-тишчилдер деп аталат. Ага **в, ф** тыбыштары кирет.

Эскертүү: Эрин-тишчил үнсүздөр көбүнчө чет тилдерден кирген сөздөрдө учурайт. Мунун өзү бул тыбыштардын кыргыз тилинде кийинчерээк өздөштүрүлгөндүгүнөн кабар берет.

Мисалы: *ферма, кефир, Зульфия, фонарь, вагон, эфемизм. Бавария, вольфрам.*

Ошондой эле фамилияларды туюндуруу үчүн орус тилинин таасиринде пайда болгон **-ов, -ова** мүчөлөрү кошулат: *Эшматов, Ташматова ж.у.с.*

32. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы сөздөрдөгү үнсүз тыбыштарды жасалуу орду боюнча ажыратып көрсөткүлө.

ҮЛГҮ:

Замандан деген сөздө **з, м, н, д** деген үнсүз тыбыштар бар. Жасалуу орду боюнча **з** — уччул, **м** — кош эринчил, **н** — уччул, **д** — уччул. (Андай бөлүштүрүүнүн себебин жогорку эрежелерге негиздеп айтып берүү керек.) Атам замандан бери эле кыргыз элинде өкүм сүрүп келаткан ат менен байланыштуу болгон: ат чабыш, жорго салдырыш, улак тартыш, эр эниш ж.б. салтанаттуу улуттук оюндарынан башка да көптөгөн оюндун түрлөрү бар.

Калкыбыздын көңүлүн өзүнө бурган кызыктуу оюндардын бири — күрөш болуп эсептелет. Ал элдик спорттук оюнда ат менен байланыштуу: айырмачылыгы беттешкен эки балбан жөө күрөшкөн. Кыргыз элинин шааншөкөттүү, спорттук мелдеш оюндары жөө күрөшсүз өтпөй турганын белгилеп кетүүгө туура келет. Ошондуктан, атам замандан бери келаткан кыргыз элинин жаштарды ар тараптан чыдамдуулукка тарбиялоо маселесине бөтөнчө маани берип келгендиги бекеринен эмес. Күчтүү, эр жүрөк жигиттер (жоокерлер) кармаштарда жана жортуулдарда каармандыкты, туруктуулукту көрсөтүү менен айырмаланышкан. Мындай эр азаматтар элин душмандардан сактап, «эр жигиттер эл четинде, жоо бетинде» турушкан.

33. Берилген текстти окуп чыгып, андагы сөздөрдөн өзүнөр ойдон сөз тандап, беш топко бөлүлө. Ар бир топко

ажыраткан сөзүнөрдү уччулдар, орточулдар, түпчүлдөр, кош эринчилдер, эрин-тишчилдер деп белгилеп, ошол топтогу сөздөрдүн жалан гана аталган тематикага тиешелүү тыбыштардын астын сызып чыккыла.

Мисалы:

Кош эринчилдер:

Балам, көп окуп, билимиңди, болбогун, кийим, жооп, ойлонуп д.у.с.

Уччулдар:

Балам, сабакты, билим, бол, азыр, дайыма, далилсиз, иш ж.у.с.

Балам, улук болсоң, чынчыл бол. Сабакты көп окуп, билимиңди өркүндөтүп, көп нерсени жатка билгидей бол. Эки жүздүү болбогун, дененди, кийимиңди таза тут. Ар бир маселеге ойлонуп жооп бергин. Бекерден бекер бирөөнү туурап иш кылбагын. Ишенимдүү адамдардын каты болмоюнча, ар кимдин айттырып жибергенине ишене бербей. Адамдардын далилсиз сөздөрүн укпа. Китеп менен дептерге аздектеп мамиле жаса. Туура сөздү угууну кааласаң, адамдардын сөздөрүнө байкоо жүргүз.

Балам, адам болсоң тил безеген чечен бол, көп нерсени жатка бил. Адамдар менен сөз талашпастан, сүйлөр учурду күт. Сөз кезеги келгенде чечен, чебер тил менен сүйлөгүн. Эл алдына чыкканыңда кийим-кечен, үстү-башың таза болсун. Жыйында, топ алдында кабагыны салып үтүрөйбөстөн жайдары маанайда, маңыздуу кеп кур. Сүйлөө учурунда элге карап, кыймылда болуп тур. Эл алдында туруу адебин сактап, кекирейме текеберчиликтен оолак бол.

Эгерде көп окуп, билимиң артып, даанышмандык даражага жетсең, бийликке көтөрүлсөң токтоо, чыдамкай болгун. Алысты акылы менен көрө билген адам тагдырына кайдыгер карабагын. Адилет, калыс адамдар менен акылдашып иш кыл. Алган билимиң, жеткен акылың, колундагы бийлигиң ак ниет, момун адамдар үчүн

кызмат кылбаса тез эле ооматың кетет. Ошон үчүн, сыйлуу болсом десен элди сыйла, кадырлуу болгун келсе калкты кадырла.

(«Кабус наама»)

§ 9. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАСАЛУУ ЫГЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Үнсүз тыбыштар жасалуу ыгына карай *жарылма, жылчыкчыл, мурунчул, капталчыл* жана *дирилдеме* болуп бөлүнөт.

1. Жарылмалар. Бири-бирине жакындашып, тийишип турган сүйлөө органдарыбызды өпкөдөн келе жаткан абаны жарып өтүүсү аркылуу жасалган үнсүз тыбыштар **жарылмалар** деп аталат. Алар: **б, п, д, т, г (гүл), к (көл), к (кол)**

2. Жылчыкчыл үнсүздөр. Сүйлөө органдарыбыздын бири-бирине тиер-тийбес болуп жакындашып турганда түзүлгөн жылчык аркылуу абаны сүрүлүп өтүшүнөн пайда болгон үнсүздөрдү **жылчыкчыл үнсүздөр** дейбиз. Буларга: **з, с, ж, ш, й, г (ага), в, ф, х** тыбыштары кирет.

3. Мурунчул үнсүздөр. Аларга: **м, н, ң** тыбыштары кирет. Булар өпкөдөн келаткан абаны айрым бөлүгү мурун көңдөйүнө өтүү аркылуу жасалат.

4. Капталчыл үнсүз тыбышы. Буга **д** тыбышы кирет. Ал тыбыш тилдин учу үстүнкү тиштерге такалып, аба тилдин эки капталындагы ачыктар менен өткөндө жасалат.

5. Дирилдеме үнсүз. **Р** тыбышы дирилдеме деп аталат. Анткени бул үнсүз тыбыш өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы тилибиздин учун бир нече ирет кыймылга келтирип, дирилдетүү менен жасалат.

34. Текстти окуп чыгып, кара тамга менен басылган сөздөрдү терип, көчүрүп жазгыла. Андан соң андагы үнсүз тыбыштарга жасалуу ыгына карата оозеки талдоо жүргүзүлө.

1870—1900-жылдары Испаниядагы Альтамира үңкүрү, Франциядагы Ля-Мут менен Пэр-нон-чер, кийин

черээк табылган Марсулая, Комбарель Фон де Гюль үн-күрлөрү, алардагы байыркы живопись дүйнөнү дүңгүрөтсө, биздин Саймалуу-Таш жалпы коомчулукка 1902—1904-жылдары орус окумуштуулары (топограф А. Хлудов) тарабынан белгилүү боло баштаган. Фергана тоо кыркасында, Көгарт суусунун башталышында, деңиз деңгээлинен 3 миң метр бийиктикте жайгашкан бул жер кимди гана дегдетпей койбойт.

ОШМУнун доценти Л. Жусупахматовдун атуулдук демилгеси он жылдап эч ким тарабынан колдоого алынбашы, биздин элдин тектеш элдерден ар нерсени өз убагында чечпей, ыкшоолуктун кулу болуп калган өзгөчөлүгүбүздүн бир касиетин айгинелейт. Бүгүнкү күндөгү Саймалуу-Таштагы көркөм өнөрдү Москва, Санкт-Петербург, коңшу өзбек туугандардын алып кетип жатышы көңүл оорутат. Кыргыз ташы кимге керек? Кыргыз тарыхы кимдин гана бүйрүсүн кызытпайт? Көөнө мурастар эмнеге уурдалууда? Кайсы максатка? Мунун баары Жумагуловдун көкүрөгүндөгү сары оорунун зилдери...

Ал жакында Саймалуу-Ташта болуп кайтты. — «Сүрөтчүлөрдөн биринчи сени көрүшүм. Археологдордон келип калабы дедим эле», — дептир Л. Жусупахматов. Ташиев Саймалуу-Ташка барган биринчи кыргыз сүрөтчүсү гана эмес, ушул темада алпурушкан жалгыз кыл чебер. Ушундан улам сүрөтчүгө мындай собол менен кайрылып калдык:

— Жумагул, Саймалуу-Ташка болгон кызыгууну качан башталды?

— Тарыхка абдан кызыгам. Саймалуу-Ташка арналган эмне болсо баарын окуп чыктым. Дүйнөнүн башка жерлериндеги үндөш байыркы эстеликтерге тиешелүү адабияттарды куру калтырган жокмун. Мынчалык бийиктикте, кылымдарды карыткан мындай көөнө мурастар эч бир жерде жок. Мен үчүн Саймалуу-Таш ыйык. Ата-баба калтырган мурас ар бир кыргыздын өз эңчиси болсо дейм.

(«Мурас», № 5, 1991.)

Үнсүз тыбыштардын жасалуу ордуна жана жасалуу ыгына карата таблица

		Жасалуу ордуна карай				
		Уччулдар	Орточулдар	Түпчүлөр	Кош эринчилдер	Эрин тишчилдер
Жасалуу ыгына карай	Жарылмалар	Д, Т	Г (гүл) К (көл) К (кол)	К (кыш)	Б, П	
	Жылчыкчылдар	З, С, Ц, Ш, Щ	Й, Ж	Г, Х		В, Ф
	Мурунчулдар	Н		Н	М	
	Капталчылдар	Л				
	Дирилдеме	Р				

35. Талдоо үчүн 10—15 сөздү тандап алып, бир сапка бирден сөз жазгыла да, анын тушуна ошол сөздөрдөгү үнсүздөрдүн жасалуу ордун көрсөткүлө.

Ошол эле жол менен үнсүздөрдү жасалуу ыгына карата да талдоо жүргүзүлө.

ҮЛГҮ:

Катары	К — түпчүл, Т — уччул, Р — уччул
Бой	Б — кош эринчил, Й — орточул

§ 10. ҮНДӨШТҮК (СИНГАРМОНИЗМ) ЗАКОНУ

Биз сүйлөгөн учурда сөздөгү тыбыштар бири-биринен бөлүнүп айтылбастан, бири экинчисине айкалышып айтылат. Сөздөгү тыбыштардын мындайча айкалышуусу бири-бирине таасир этип, алардын ортосунда үндөштүктү пайда кылат. Анын натыйжасында сөз ичиндеги үндүү тыбыштар өзүнөн мурунку муундагы тыбыштардын табиятына жараша (көп муундуу) унгу сөздө алгачкы муундагы, туунду сөздө мүчөдөн мурда келген муундагы тыбыштарга карата) кийинкилери жоон же ичке, эринчил же эринсиз, жумшак же каткалаң абалга өтүп, бир кылка ыргактуулукка ээ болот.

Бир сөздөгү тыбыштардын бири-бирине таасир этип, бир кылка ыргакка ээ болушун үндөштүк (сингармонизм) закону дейбиз.

Мисалы: Берекелерим, жыйынтык, үйдөгүлөргө, энелерибизге, сүймөнчүктүү, тоолордо, китептерде, талаалардагы, көрүнгөндөргө, күлкүлүү, окуучу ж.у.с.

36. Ырды окуп, кара тамга менен басылган сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Ал сөздөрдөгү үндөштүк мыйзамына байланыштуу окшошуу учурларын тандап, ага байланыштуу өз оюна кенири баяндап бергиле.

ОКУП КОЙ

Турмушту көрүп жаздым, үнүп жаздым,
Тоолорго, жерге тизе бүгүп жаздым.
Алкынган тулпар минбей, дуулап күлбөй,
Аксандап, кош таякчан жүрүп жаздым.

Олтуруп досторумдун канатына,
Ой издеп жүрдүм тоонун арасында.
Ылымта издеп барсам аскаларга,
Ыр берди, ыйманыма жамап шыбаа.

Журтумдун түнөп жүрдүм жүрөгүндө,
Жол айтты үлбүр болуп түнөгүмө,
Суу бурдум уюткулуу ак мөнгүдөн,
Сезимде аздыр-коптүр үрөнүмө.

Калкыман караң түндү жашырбадым,
Кайгынын эрким менен ташын жардым.
Биринчи ыр жазганда олтургамын,
Түбүндө бүчүр жарган жаш ыргайдын.

(Ө.К.)

Үндүү тыбыштардын окшошуусу башка тилдерге караганда кыргыз тилинде күчтүү өнүккөн. Кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн дээрлик бардыгы үндөштүк мыйзамына (законуна) баш ийип турат.

Мисалы: бадал, бадалдан, бадалдуу, акыл, акылман, жыгач, жыгачтарды, кымыз, кымыздан, нөшөр, нөшөрлөп, нөшөрлүү, ийин, ийинден, күкүк, күкүктөн, күч, күчтүү, күчтүүрөөк ж. б.

Үндүүлөрдүн үндөштүгү кыргыз тилинен башка тилдерде дайыма сактала бербейт. Муну кыргыз тилине башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдөн байкоого болот.

Мисалы: адеп, адабият, мугалим, алиппе, абийир, айнек, бетпак, каниет, далил, данек, табият, адилет, насип, сармерден, шакирт, агент, авария, авторитет, бактерия, балет ж. б. у. с. сөздөр башка тилдерден кабыл алынган. Бирок ага уланган мүчө анын акыркы мууну боюнча үндөштүк законуна баш иет.

Кээ бир мүчөлөр унгуга уланганда үндөштүк законуна баш ийбестен өзгөрүүсүз калат. Алар: 1) башка тилдерден кирген мүчөлөр: (- бей, - стан) *бейбаш, бейкут, беймаал, Өзбекстан, Түркмөнстан*; 2) туруктуу мүчөлөр: (- кер, - кор, - кеч) *жоокер, кызматкер, сүткор, арабакеч*. 3) Эркелетүү же кичирейтүү маанисин билдирүүчү мүчөлөр: (- ке, - бай, - тай) *абаке, атаке, акебай, жеңетай*.

37. Төмөнкү тексти окуп, андагы үндөштүк законуна байланыштуу өзгөргөн сөздөрдү таап, аларга мүнөздөмө бергиле. Ошондой эле андай өзгөрүүгө учурабаган сөздөргө токтолуп, анын себебин түшүндүргүлө.

Мен чоң окууга экзамен тапшырууга кетерде буудайга жаны гана орок тийген эле, эми бүтө жаздап, жон-жондо ак саман чанып, кызылы кырманга үйүлүп калыптыр.

Эски чемоданымды көтөрүп, кылкылдап турган көк жүгөрүнү түптөй басып, бурчунда жалгыз түп тыты бар жалпак кызыл тамдын эшигине келе бергенимде, бери чыгып келе жаткан атам бетме-бет келе түштү. Мени көрүп, оозунан сөзү түшүп, аңкайып токтоп калды.

— Кел уулум?.. — деп күнк этти, тула боюмду бир тегерете тиктеп. Ичкертен апамын карбаластаган үнү чыкты:

— Асылбы? Каралдым!

Экөө ортого алып, өөп-жыттап, сылап-сыйпап, эне-аталык мээримге бөлөдү. Апам көпөлөктөй дилдиреп, башыма суу тегеретип чачып, үйгө киргизди.

— И... иш кандай? — деп сурады атам, жанына отургузуп. Эмелеки шатман жылмаюу жүзүнөн жылан сыйпагандай жоголду да, анын ордун кооптонуу, оор зааркануу басты.

Мурдуму быш тартып, бутумун учун тиктедим:

— Өтпөй калдым... Тиги Мыкты деле өтпөй калды... Атам үн катпай, былк этпей тунжурай түштү. Бир оокумда апам:

— Ой... Эмне мынча үрпөйдүн, окубаса жүрөр! — деп жиберди. Бирок атамдын уккусу келбеди. Табиятынан назик, бирок өз билгенин бербеген мүнөзү кармап, этек кагынып, күнкүлдөп эшикке чыгып кетти:

— Адам болот экен десе...

Апам улутунуп койду да, бешенемден сылады:

— Тегеренейин, азып кетипсин. Бир жерин оорудубу, ыя?... — деди, — атан дулдундай берет, адаты.

Апам чымчыктай үйрүлө түшүп, айланып, үйрүлүп астыма дасторкон жайып, нан, бир кердим айран койдү.

— Атан өзү капа, — деди апам, — ишинен түшүрүп коюшуптур. Насип буйруп, үйдө болсон, аки-чүкүсүн угарсын.

Атам керели-кечке үн катпады. Кантсе да, ал эми ичинен күйпөлөктөгөнүн жашыра албай, баш ийкеп, мени жанына чакырып алды.

— ...Мына? — деди атам кайрадан буулугуп, — менин бел кыларым, таянарым ким? Сенби? Атадан бала, устадан шакирт өтүү керек. А сен... Сени адам болот экен деп...

Шүмүрөйүп турган жеримде туруп кала бердим...

...Анын көз алдынан айылдык кеңештин төрагасынын баласы Мыкты экөөнүн университетке экзамен тапшыруу үчүн даярданбай эле шаарга экскурсияга баргандай кыдырып жүргөндөрү чууруп өтүп жатты... (Т. К.)

§ 11. ҮНДӨШТҮК (СИНГАРМОНИЗМ) ЗАКОНУН ТҮРЛӨРҮ

Бир сөз ичиндеги тыбыштардын үндөшүүсү көбүнчө үндүү тыбыштарга мүнөздүү. Кыргыз тилинде үндүүлөр боюнча үндөштүк законуна ылайык экиге бөлүнөт: 1) үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата; 2) үндүүлөрдүн эриндин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү (окшошуусу).

1. **Үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүшү (окшошуусу).** Сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын тил артына (жоон үндүүгө) жана тил алдына (ичке үндүүгө) карата үндөшүүсү үндүүлөрдүн тилдин күүсүнө карата өзгөрүшү (окшошуусу) деп аталат.

Эгерде сөздүн акыркы муунунда жоон үндүү болсо, ага уланган мүчөнүн үндүү тыбышы да жоон үндүү боюнча кала берет.

М и с а л ы:

ата + лар = аталар	мал + чы = малчы
кат + лар = каттар	окуу + чы = окуучу
бас + ма + басма	ат + чан = атчан
котор + ма = котормо	тон + чан = тончон
май + ла = майла	сан + сыз = сансыз
тор + ла = тордо	боо + сыз = боосуз

Эгерде сөздүн аяккы муунунда ичке үндүү болсо, ага уланган мүчөдөгү үндүү тыбыш да ичке үндүүгө өтүп өзгөрөт.

Мисалы:

кеме + лар = кемелер кийим + чан = кийимчен
китеп + лар = китептер койнок + чан = койнокчон
үй + лар = үйлөр сүз + ма = сүзмө
эсеп + чы = эсепчи көңүл + сыз = көңүлсүз
өтүк + чы = өтүкчү сүт + луу = сүттүү

38. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн кайсынысында тил алды (ичке) жана тил арты (жоон) үндүүлөр боюнча үндөштүк (сингармонизм) законуна ылайык өзгөрүүлөр болгондугун айтып бергиле.

1. Абийиринди жашыңдан сакта. 2. Адам аласы — ичинде, мал аласы — сыртында. 3. Ашын калса калсын, ишин калбасын. Илим алуу ийне менен кудук казгандай. 4. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат. 5. Адамды сүйө албаган адам, Ата Мекенин да урматтай албайт. 6. Өз кемчилигин сезбөө — наадандык. Адилет адамдын адилеттигине шек келтирүү — кечирилбес күнөө. 7. Элге сүйгүнчүктүү болом десен, элиңди сүйө бил. Чыныгы сүйүү — бардык кыйынчылыкты көтөрүүгө көмөктөш болот.

Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн тил күүсүнө карата үндөшүүсү өзүнчө бир ырааттуулукка ээ. Аны төмөн жакта келтирилген таблицадан байкоого болот.

	Сөздүн башкы же акыркы муунунда келүүчү үндүү	Ошол үндүүгө окшошуп, андан кийинки муунда (муундарда) колдонулуучу үндүүлөр	Мисалдар
1	2	3	4
жоон үндүүлөр	а	а, ы, о, у	акыл, карагай, жаратылыш, чалгындоочулар
	ы	ы, а, о, у	кыймыл, жылан, сыноо, кыштоодогулар

1	2	3	4
	у	у, а, ы, о	буйрук, булак, турагы, бургулоочулар, сурамжыла
	о	о, у, а, ы	жорго, конок, конду, корутунду, жогорудагы, жоогазын
ичке үндүүлөр	э	э, и, ө, ү	эне, мээрим, келишимдүү, негиздөөчү, келишпөөчүлүк
	и	и, э, ү, ө	ийгилик, шибер, ширелүү, тигүүчүлөр
	ү	ү, ө	үкү, күжүк, сүйүнүч, күзөтчүлөр, түнөк, күркүрөп
	ө	ө, ү	көргөзмө, көмүр, өрүк, көрөңгө, көтөрүлүш

§ 12. ҮНДҮҮЛӨРДҮН ЭРИН КҮҮСҮНӨ КАРАП, ҮНДӨШҮП ӨЗГӨРҮҮСҮ (ОКШОШУУСУ)

Сөздүн аяккы муунундагы үндүүнүн эринчил же эринчил эмес болушуна карата ага уланган мүчөдөгү үндүү тыбыштардын да эринчил же эринчил эмес болуп ээрчишип өзгөрүп кетишин үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карата үндөшүп окшошуусу (өзгөрүүсү) деп айтабыз.

Эгерде сөздүн акыркы муунундагы үндүү эринчил болсо, ага уланган мүчөлөрдөгү үндүүлөр да эринчил болуп өзгөрөт:

ой + сыз = ойсуз нокто + ла = ноктоло
тоо + лык = тоолук ойно + ба = ойнобо
көр + ды = корду көйнөк + чан = көйнөкчөн
жазуу + чы = жазуучу мөөнөт + сыз = мөөнөтсүз
кол + нын = колдун сүз + гыч = сүзгүч
кол + ла = колдо күрө + ба = күрөбө
бөлүн + ган = бөлүнгөн үй + лар = үйлөр

Эскертүү: Кыргыз тилиндеги а тыбышы менен келген бир катар мүчөлөр (-ла, -лар, -га, -ган, -да, -дан, -чан) эринчил у тыбышы менен аяктаган сөздөргө уланганда, алар эрин күүсүнө багынбастан өзгөрүүсүз кала берет:

улуу + лар = улуулар
оорук + чан = оорукчан
жоолук + чан = жоолукчан
туурул + ган = туурулган
жуул + ган = жуулган
суу + ган = сууган

суу + ла = суула
коюу + ла = коюула
окуу + га = окууга
туу + га = тууга
суу + дан = суудан
учур + да = учурда

М и с а л ы, төмөндөгү текстти окуп, белгиленген сөздөрдөгү үндүүлөрдүн үндөшүүсү бар же жок экендигин байкайлы. Алардын ичинен кайсылары тил артына, кайсылары тил алдына карата үндөшкөндүгүн өзүнөр бөлүп көргүлө.

Улгу: Кенже-си-мин. Сөздүн унгусунда тил алды же ичке үндүүлөр бар. Ага уланган -сы, -мын деген мүчөлөрдөгү тил арты же жоон үндүүлөр унгудагы ичке үндүүлөрдүн таасири менен ичкерип, тил алдына карата өзгөрдү.

Мен эн кенжесимин. Агам көбүнчө сүрөт тартып, мен гитарада ойной берчүмүн. Үйүбүздө пианино жок эле. Ошондуктан бөлөк бирөөлөрдүкүнө барып, суранып ойноп жүрдүм. Адегенде Харьковдогу музыкалык мектепте окуп, анан жогорку типтеги музыкалык окуу жайын бүтүрдүм.

Атам 1935-жылы дүйнөдөн кайтты. Ошондуктан музыкалык мектепке мугалим болуп иштөөгө туура келди. Мектептин директору мени жактырып, жаштыгыма карабастан фортепиано бөлүм башчылыгына дайындап койду. Бирок көпкө иштеп бере алганым жок. Харьков консерваториясына кирип, окуй баштадым. Төртүнчү курсту бүтө жаздап калганымда согуш чыкты. 1941-жылдын 21-ноябрь күнү Кыргызстанга эвакуацияланып келдим. Бул жердин жаратылышын да, адамдарын да дароо эле жактырдым. Кызын учурда бир тууганча кучак жайып тосуп ала тур-

ган кыргыздай меймандос эл бар экенин мурда билген да эмес элем. Өзүм туш болгон ар түркүн адамдардын мамилелерине ыраазы болуп, бул элге жан аябай бир иштеп берейинчи деген ойго келдим. О, ал кезде иш чачтан көп болуучу. Адистер жетишпейт... (Э. М.)

§ 13. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНДҮҮЛӨРДҮН АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИП ҮНДӨШҮҮЛӨРҮ

Сөз жасоочу же сөз өзгөртүүчү мүчө сөзгө жалганганда анын үндүү тыбышы өзүнөн мурда (алдында) турган үндүүнү ээрчип, үндөшөт. (өзгөрөт). Мындай өзгөрүүлөр (окшошуулар) бир сөз ичинде үндүүлөрдүн алга карай ээрчип үндөшүүлөрү деп аталат.

Мисалы:

окуу + чы = окуучу	кир + сыз = кирсиз
тигүү + чы = тигүүчү	кел + ба = келбе
сөз + сыз = сөзсүз	тон + чан = тончон
үй + га = үйгө	тоо + лык = тоолук
терме + ла = термеле	өс + ым + лык + лар = = өсүмдүктөр
көр + ды = көрдү	көйнөк + чан = көйнөкчөн
жазуу + чы = жазуучу	моонот + сыз = моонотсүз
кол + нын = колдун	сүз + гыч = сүзгүч
өмүр + га = өмүргө	үй + дан = үйдөн
бөлүн + ган = бөлүнгөн	үй = лар = үйлөр

39. Ырды окуп чыгып, тил жана эриндин күүсүнө карата үндөшүп турган сөздөрдү таап, көчүрүп жазгыла да аларга мүнөздөмө бергиле.

КОМУЗ

Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт, чебер колсуз.
Опоной, көргөн көзгө жөпжөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.

Кылымдан кылым санап көксөй-көксөй,
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй,
Бул комуз, көп сууларды кечип келген,
Эли да комузундай жөнжөнөкөй. (А. О.)

40. «Жер катмарларынын түзүлүшү» деген тексттеги, кара тамга менен басылган сөздөрдү көңүл коюп окуп чыккыла. Ал сөздөрдүн унгу жана мүчөлөрүнүн ортосуна сызыкча коюп көчүрүп жазгыла. Сөздүн унгу бөлүгү боюнча кыргыз тилине мүнөздүү болгон үндөштүк үндөштүк мыйзамы сакталбаган учурун таап, анын себебин айтып бергиле. Үндөштүк закону толук сакталган сөздөрдүн ичинен 8—10 сөздү тандап алып, алардагы үндөштүктү тил күүсү жана эрин күүсү боюнча ажыраткыла.

Улгу 1. Физика-лык. Бул сөздүн унгусунда кыргыз тилине мүнөздүү болгон үндөштүк закондун тил күүсү сакталбаган. Анткени ал — орус тили аркылуу башка тилден кирген сөз. Ал эми ага жалганган мүчө сөздүн унгусунун акыркы муунундагы үндүү менен үндөшүп турат.

2. *Өс-үм-дүк-төр.* Бул сөздүн унгусу — *өс. ө* — тил алды, ичке үндүү. Ага уланган *-ым, -лык, -лар* мүчөлөрү унгудагы тил алды ичке үндүүнүн таасири менен мүчөлөрдөгү тил арты жоон үндүү тыбыштар ага багынып, ичкерип, үндөшүп кетти. Ал эми эрин күүсү боюнча алганда *-ө* эринчил үндүү тыбыш. Ага уланган мүчөлөрдөгү *-ы, -ы, -а* үндүү тыбыштар эринчил эмес. Бул сөздө *-лар* өзүнөн мурдагы эринчил үндүүнүн таасиринде өзгөрүп, эринчилдерге өтүп кеткен. Үндүүлөрдүн мындай ээрчишүүсү эрин күүсүнө карата үндөшүп өзгөрүүсүнө кирет. Демек, бул сөздө тил күүсүнө карата да үндөштүктүн мыйзамдары сакталган.

ЖЕР КАТМАРЛАРЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

Жер шары атмосфера, гидросфера, биосфера, геосфера деген катмарлардан турат. Ар бир катмар физикалык абалы, түзүлүшү, өзгөчөлүгү, химиялык составы жана геологиялык процесстеринин ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Жер шарынын эң үстүнкү аба курчап

турган бөлүгү — атмосфераны, океан-деңиздер, колдор, муз-моңгүлөр ээлеп жаткан аянты — гидросфераны, жаныбарлар менен өсүмдүктөр тараган аймак — биосфераны, ал эми Жердин ички катмарлары — геосфераны түзөт.

Аба катмарынын түзүлүшүнө, алардын оордук күчү менен таралышына, аба массаларынын кыймыл-аракетине жана Күндөн бөлүнгөн радиациянын тийгизген таасирине жараша атмосфера өз ичинен бир топ кабаттарга бөлүнөт. Атмосферанын Жер бетине жакын орун алган кабатын тропосфера деп атайбыз.

Тропосферанын үстүнкү бөлүгү стратосфера деп аталат. Стратосферада температура көтөрүлүп, кычкылтек озонго өтүп кетет. Ошентип, күндөн келген нурларды жер бетине толук өткөрбөй турган озон экраны түзүлөт. Алар ар кандай зыяндуу нурлардан жер бетин сактай турган коргогуч калкан болуп саналат. Атмосферанын составы 78,09% азоттон, 20,95% кычкылтектен, бир пайызга жакын аргон, неон, криптон, ксенон сыяктуу инерттүү газдардан жана суутек, озон, көмүр кычкыл газынан турат. Жер бетине жакын суу буулары, жанар тоолордон бөлүнүп чыккан түтүндөр, күлдөр, газдар, шамал учуруп келген чандар, кыпындар, космостук заттар кездешет.

Жер бетинде өсүмдүктөр менен жаныбарлардын түрлөрү өтө көп. Ага жараша жашоо шарттары, кыймыл-аракеттери, тамактануулары, өсүп-өнүгүү процесстери да ар башка. Айрымдары узак убакытка чейин өмүр сүрөт, тоо тектеринин талкалануу процесстерине катышат. Кен байлыктарды, топурак кыртышын, ар кандай чөкмөлөрдү пайда кылат. Чирүү, калыбына келүү, кычкылдануу, ажырап бөлүнүү процесстерине көмөктөшөт. Организмдердин турмуш-тиричилигинен таш көмүр, графит, акиташ, чым, көн, нефть ж.б. кендердин мол запастары орун алган.

«Жер — биздин планетабыз» деген китептен

§ 14. ЭКИ СӨЗДҮН АРАЛЫГЫНДА ҮНДҮҮЛӨРДҮН ТҮШҮРҮЛҮП АЙТЫЛЫШЫ, АЛАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

Удаа айтылган эки сөздүн мурункусу үндүү тыбыш менен аяктап, кийинкиси үндүү менен башталса, ошол сөздөр биригип айтылып, ортосундагы катарлаш келген эки үндүүнүн бири сыйлыгышып түшүп калат. Жазууда ал үндүүлөр өз абалын сактап, ар бир сөз өз алдынча жазылат:

айтылышы	жазылышы
бололөк	боло элек
жеталбайт	жете албайт
туралбай	тура албай
эжүй	эки үй
карөрүк	кара өрүк

41. Ырларды көчүрүп, сөздөрдү кашаадан чыгарып жазгыла. Анда кайсы үндүү тыбыш эмне себептен түшүрүлүп айтылгандыгын көрсөткүлө.

1. Ак калпак кыргыз эл-журтум,
Аман жүрсүн (дечүлөн).
Алты сан жыйын чогулса,
Артыкча булбул (көркүлөн).
Агын суудай ташыган,
Алтын сөздүн (кенчилен).
Алыска наамын угулуп.
Алайдык ырчы (делчүлөн). (Ж. Б.)
2. Суу келатат,
Суу келатат бир кулак,
Момун сууну мактап алчу (жакшубак),
Ураа достор! Арык толо аккан суу,
Колхозчуга табылбаган кадыр-барк. (А. О.)
3. Кечээ жаштык түтүн эле (жаналек),
Жүзүм эле тамчы суусу (тамалек).
Тагдыр кошуп жолдош кылган турмушка,
Тамашалуу бир той, бир топ (балалек). (А. О.)

4. Экоонө бирөө (баталбайт),
Аттууга жөө (жеталбайт) (Т.)
5. (Каройдун) суусу терең деп,
(Кечалбай) турдум элендеп (Эл ыры).
6. (Алтай) иштеп тер төккөн,
(Алалбадым) акымды (Барпы)

§ 15. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНСҮЗДӨРДҮН АЛГА КАРАЙ ОКШОШУП ӨЗГӨРҮҮСҮ

Эгерде удаа келген эки үнсүздүн кийинкиси өзүнөн мурдагы үнсүздүн таасири менен ага окшошуп (өзгөрүп) айтылса, андай кубулушту үнсүздөрдүн алга карай окшошуп (өзгөрүп) айтылышы дейбиз.

Мисалы: кат + нын = каттын, китеп + га = китепке, бас + ба = баспа.

Үнсүздөрдүн алга карай окшошуп (өзгөрүп) айтылышы жалпысынан алганда эки түрдүү жол менен ишке ашат:

1. Каткалаң үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар (өзгөрүүлөр).

2. Жумшак үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар.

1. Каткалаң үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар (өзгөрүүлөр).

Каткалаң үнсүз менен аяктаган сөзгө жумшак үнсүз тыбыш менен башталган мүчө жалганганда, өзүнөн мурда келген каткалаң үнсүздүн таасири менен мүчөнүн башкы үнсүз тыбышы да каткалаңдашып, ага окшошуп (өзгөрүп) айтылат.

Мисалы: топ + нын = топтун, намыс + луу = намыстуу, белек + га = белекке, бак + да = бакта, терек + дай = теректей, сызып + бы = сызыппы, кесип + лаш = кесиптеп

42. Текстти окуп, кайсы сөздөрдө каткалаң тыбыштардын таасири менен үнсүздөрдүн окшошуп (өзгөрүп) кет-

кенин айтып бергиле. Андай учурларды түшүндүрүү үчүн, ал сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып, мүчөлөрдүн алгачкы варианты кийин өзгөргөнүн же каткалаң тыбыштын таасиринде ага окшошуп кеткенин көрсөткүлө.

Кыргыз элинин коомдук-саясий турмушунда XIX кылым менен XX кылымдын башы алааматтуу, өтө татаал, кайгылуу заман болсо да, калайык-калк арасынан караңгыда жылт эткен жылдыз сынары жаркын таланттардын: төкмө ырчылар, залкар комузчулар, манасчылар, жазгыч акындар, тарыхка, санжыра-салтка куштарланган адамдардын болгону бизге белгилүү. Кээ бирлеринин мурасы, шоораты өз кезегинде элге жетип, журттун рухий казынасына кут болуп уюду. Айрымдарынын эмгектери убагында жарыяланып, а тургай китеби жарык көрсө да, өз көлөкөсүнөн кабатыр болгон, кайдыгер заманда коомчулук көрмөксөн, укмаксан калган тейден, эч этибарга алынбады. Кайсы бир таланттар жеке адамдын зоболосуна жүгүнүүнүн кедергисинен элге жетпей, ак жеринен караланып, жазага кабылып, өмүрү дарексиз, эмгеги барксыз болуп кала берди...

Кыргыз маданиятынын тарыхында чыгармачылык өмүрү мүлдө оозго алынбаган, алтымыш жылдан бери кол жазмасынын дареге элге жетпей, кара сандыкта бөөдө катылып жаткан, коомчулуктун барк-баасынан өксүп келаткан алгачкы окумуштуу-агартуучунун бири — Белек Солтоноев.

...Мына, насип буюрду, үстөл үстүндө жедеп саргарып, эскилиги жеткен, чети убалана баштаган, калем менен мизилдете эң этият жазылган, миң беттен ашуун кол жазмасынын асили нускасы жатат. Калын мукабаны ачканда барак бетинен мындай жазууну окуйсуз: «Кызыл кыргыз тарыхы. Жазуучу Белек Солтонкелди уулу Солтоноев. Насилим — кыргыз. 1895-жылдан баштап жыйып, 1934-жылы жамдадым».

Белек Солтоноев урпактарга «Кызыл кыргыз тарыхын», элдин оозеки чыгармачылыгы, салт-санжырасы, маданияты жөнүндө жыйнаган бай материалдарды жана адабий мурастарды калтырыптыр. Ушунчаны эриккенде же эрмек үчүн жазган эмес. Элге жетсе, урпактар окуур,

окуса ойлонор, ойлонсо тарыхка көзү ачылар деп тилеген.

Б. Солтоноевдин кырк жыл жазып, чогулткан эмгегин үнүлүп окуудан мурда анын миз бакпаган өмүр-тагдырына, мээнет эмгегине суктана карап, «ушундай да аталарыбыз жашаптыр, мунун баарын кантип чогултуп, жазды экен, эсил кайран киши...» деп ойго батып, ага астейдил таазим кылабыз. (К. Жус.)

43. Төмөнкү сөздөргө ылайыгына жараша -лаш, -луу, -дай, -лык, -гыч, -ла, -ныкы мүчөлөрүн жалгап, мүчөлөр жалганган сөздөрдүн ичинде үнсүздөрдүн алга карай окшошуп айтылышы болгондугун түшүндүрүп бергиле.

Китеп, ат, ырыс, таш, күрүч, иш, саат, класс, чап, эшик, сүт, жаак, баш.

ҮЛГҮ:

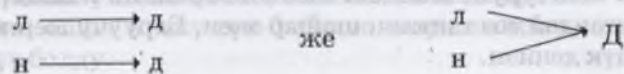
Сүт + дай = сүттөй, сүт + луу = сүттүү. Мында сүт деген сөзгө -дай жана -луу мүчөлөр жалганды. Ал мүчөлөрдүн башкы жумшак тыбыштары (д, л) каткалан үнсүз тыбыш менен аяктаган сөзгө жалганганда, өзүнүн алдындагы тыбыштын таасири менен өзгөрүүгө учурап д, л тыбыштары каткалаң т тыбышына өтүп кетти.

2. Жумшак үнсүз тыбыштардын таасиринде алга карай окшошуулар (өзгөрүүлөр).

Жумшак үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө мүчө жалганганда анын таасири менен мүчөнүн башкы үнсүзү өзгөрүп айтылса, андай кубулуштарды жумшак үнсүздөрдүн алга карай окшошуп (өзгөрүп) айтылышы дейбиз.

М и с а л ы : жай + нын = жайдын, тил + нын = тилдин, кооз + лык = кооздук, заман + лаш = замандаш, чоң + лар = чоңдор, тон + луу = тондуу, эл + лык = элдик

Жумшак үнсүздөрдүн алга карай өзгөрүүсү негизинен сөзгө жалганган мүчөлөрдүн башкы л, н тыбыштары д тыбышына өтүп айтылышынан көрүнүп турат. Аны төмөнкүдөй схема аркылуу байкасаң да болот.

Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы жылдыздар алыста турганы менен, ар бири өңүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кыроо чалып, асмандын тиги каптал, бул капталына жайнап, кири жок жадырап карашат.

Жылдыздар ушинтип толгондо, биз капчыгай аралап келе жатканбыз. Аттар салкынданып, үйдү көздөй көңүлдүү жортууда. Араба кычыр-кучур дүңгүрөп, ташка тийген такалардан учкун чагылат... Тээ артта калган поездер көпүрөдөн нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска созолонтот.

Ушундай түндө жол жүргөн кандай жакшы! Караңгыда термелген аттардын жондорун карап отурсан, ушул түнкү дабыштарга кулак салып, ушул түнкү жыттарга мас болгон кандай жыргал!

Жамийла ошондо... тизгиндерди бош коё берип, эки жагына көз сала, акырын гана кынылдап ырдамыш болот. Биздин унчукпай, сүйлөбөй келе жатканыбыз анын көңүлүн басынтып жатты. Мен аны билип эле турдум. Чын эле ушундай түндө унчукпай коюш болобу? Адам деген тилдүү, жандуу болсо, анан табийгаттын ушул көрүнүшүнө жооп бербейби?

Айткандай эле, Жамийла тынч отура алган жок, акыры үнүн көтөрүп, өрөөндү жаңырытып ырдап кирди. (Ч. А.)

§ 16. БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНСҮЗДӨРДҮН (Н, З, Ч)

АРТКА КАРАЙ ӨЗГӨРҮЛҮП АЙТЫЛЫШЫ

ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Бир сөз ичинде же удаа айтылган эки сөздүн ортосундагы үнсүздөрдүн алгачкысы өзүнөн кийинки үнсүз тыбыштын таасири менен өзгөрүүгө учурап айтылышын үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышы дейбиз.

Үнсүздөрдүн мындайча өзгөрүп айтылышы оозеки кебибизде колдонулат, бирок жазууда өзүнүн алгачкы формасын сактайт. Башкача айтканда, үнсүздөрдүн

артка карай өзгөрүп айтылышын берүүдө орфоэпиялык жана орфографиялык принциптер колдонулат.

Үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышы **н, з, ч** тыбыштарынын өзүнөн кийинки үнсүздөрдүн таасири астында өзгөрүүсүнөн улам пайда болот. Алар томонкүчө жолдор менен ишке ашат.

1. Н тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы

Н тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы эки түргө ээ:

а) Сөздүн аягы **н** тыбышы менен аяктап, ага жалганган мүчөлөр **к, г** тыбыштары менен башталса, **н** тыбышы өзгөрүп, **ң** болуп айтылат:

айтылышы:

күңгө
сыңган
салыңган
жаңга
качаңга

жазылышы:

кунго
сынган
салынган
жанга
качанга

б) **Н** тыбышы менен аяктаган сөзгө **б, м** тыбышы менен башталган мүчөлөр жалганганда **н** тыбышы өзгөрүп, **м** болуп айтылат:

айтылышы:

көмбөй
кыйыктамбай
жамамбы
экембиз
тымбай
жакыммын
ишемлек
туяма

жазылышы:

конбой
кыйыктанбай
жаманбы
экенбиз
тынбай
жакынмын
ишенлек
туяма

46. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн сөздүн аягы **н** тыбышы менен аяктап, ага **л, г, б, м** тыбыштары менен башталган мүчөлөрдүн улануусунун натыйжасында үнсүз тыбыштардын артка карай өзгөрүп айтылышын таап, аларга түшүндүрмө бергиле.

1. Ал согуш чыгардан мурунку жылы айылдык мектепте мугалим болуп иштеп, анан согуш чыгары менен

аскерге алыныптыр. 2. Орбиталык станцияда үч айдан ашуун бирге болуп, ушу күнгө чейин жүктөлгөн функцияларын так аткарып келаткан эки киши кандайча капилеттен дайынсыз жоголуп кетишин, канаттуу кыял, учкул санаа элестете албай койду. 3. Анын баарын биз кийинки кабарыбызда же «Паритетке» кайтып барганыбызда айтып беребиз. 4. Согуш деген согуш, адам өмүрү бир атымга эле жарайт: же бир чабуулга аттанганга, же танк алдына граната байланып жатып бергенге. 5. Найман казактардын ата-баба арбагы жаткан уруу көрүстөн Эне-Бейитке чейинки жол бир далай. 6. Күнгө тотуккан Эдигей колун улам маңдайына алып, бараткан багытын серепчилеп карап коёт да, чарчаңкы абалы менен өзүнөн кийинкилерди карап коюп үнсүз баратты. 7. Баскан сайын батинкеси шпалдан шпалга шалактап, өзү менен өзү болуп баратты. 8. Жан чыдатпаган ысык кайта түштү да, саамдан кийин салкын тартып, дегинкиси түнкү уйку тынчыраак болуп калды. 9. Карангы түн жарыла берип жол ачып, Зарипа туманга кирип көрүшбөй кетет. 10. Тентектер уктар замат, Зарипа китебин окуганга киришет. 11. Бирок бул үйдө башка турмуш — таза, жарык, жанга жагымдуу. 12. Зарипа менен Эдигей купеленген вагонго түшүптүр. 13. Дениз кылаалап ырдаганга не жетсин. 14. Эми алиги телеграммаларын салып жатып Зарипанын суранганы, көптөн көп өтүнгөнү эле мурунку каттарды туугандары алышты бекен, жок бекен... деген бир суроо болчу. 15. Сары-Өзөккө байланган, жөн байланбай канжаны менен, дини-дили менен байланган Эдигейдин кыялы жанагы ээ?.. (Ч. А.)

2.3 тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы

Сөздүн аягы з тыбышы менен аяктап, ага жалганган мүчөлөр с, ч тыбыштары менен башталса, жумшак з тыбышы каткалаң с тыбышына өтүп, өзгөрүп айтылат.

Мисалы:

айтылышы:

тосо
касса

жазылышы:

тозсо
казса

айтылышы:

эссе
кыргызча
комузчу

жазылышы:

эссе
кыргызча
комузчу

3. Ч тыбышынын артка карай өзгөрүп айтылышы

Ч тыбышы менен аяктаган сөзгө с, ч, т тыбыштары менен башталган мүчөлөр жалганса, ч тыбышы ш болуп өзгөрүп айтылат:

Мисалы:

айтылышы:

жыгашсыз
кашса
ошсүн
өштү
ашты
үштөн
күштүү
ушта

жазылышы:

жыгачсыз
качса
өчсүн
өчтү
ачты
үчтөн
күчтүү
учта

4. Н, з, ч тыбыштарынын эки сөздүн аралыгында артка карай өзгөрүп айтылышы

Н, з, ч тыбыштарынын артка карай өзгөрүп айтылышы бир эле сөздүн ичинде эмес, эки сөздүн аралыгында да кезигет.

Мисалы: күмбою (күн бою), сеңкал (сен кал), үңкошуу (үн кошуу), көссал (көз сал), ассүйлө (аз сүйлө), туусура (туз сура), жессымал (жез сымал), чырыштер (чырыч тер), ууштолбойт (ууч толбойт), жыгашчелек (жыгач челек), үшсом (үч сом), кештурба (кеч турба) д.у.с.

47. Жогоруда берилген сөздөрдүн айтылышына жана жазылышына бештен сүйлөм түзүп, тыбыштардын өзгөрүп айтылуу себебин түшүндүргүлө.

48. Томонку сүйлөмдөрдү окуп, андагы үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүлүп айтылгандарын таап, аларды айтылышы жана жазылышы боюнча эки тилкеге жазып көрсөткүлө.

Үлгү:

айтылышы:

жазылышы:

көсчачырап
иштен

көз чачырап
ичтен

1. Колдо өскөн жаныбар эртедир-кечтир үйүрүн издеп келүүсү керек эле... 2. Ичтен күдүктөнүп кыйналбай, үмүт-тилектин баарынан айрылып бүткөн соң, калган жашоо тузсуз болуп, эчтемеге буйдалбай өлүмгө даяр туруп бермек. 3. Куржунду эки өркөчтүн ортосуна артасынан салып, Найман-эне Желмаянга минди. 4. Ошол ичтен күйүп жок болуу процессине каршы күрөшкө эн мыкты күчтөр, илимий жана материалдык каражаттар аябагандай жумшалган. (Ч. А.) 5. Алайда кыш узак болот, кош кеч чыгат. (К. Ж.) 6. Күндөгүдөй үйлөрүнө кеч чубап, талаалардан кайткан кезде кечки убак. (А. О.) 7. Деги тынччылыкпы, деминди басып, айтарыңды айтчы? 8. Эсинерде болсун, кимде ким менден уруксатсыз мунун колун чеччү болсо, эч кандай аёо болбойт. 9. Сиз-сиз биз кайда бармак элек. (Т. К.) 10. Ооба, апа, сөзсүз мени туура дээрсин. (Ч. А.) 11. «Мага да мүмкүн бекен?» — деп, бети күнгө тотуккан, улгайыңкы аял чогулушту башкаруучудан сөз сурады. (А. С.) 12. Кенди касса, сөздү айтса чыгат, балам, аңгемең кызык экен, уланта бер. 13. Ошол күндөн ушул күнгө чейин жалгызсызбы? (А. Т.) 14. Ой, комузчу, комузчу, чертсең чертчи комузду. (Т. Ү.)

49. Томонку текстти жазып, андагы каталарды оңдогула. Окуу китебиндеги кетирилген каталардын себебин табууга аракеттенгиле, оюнардын тууралыгын мугалиминер менен тактагыла.

ИСА КОНОЕВИЧ АХУНБАЕВ

Иса Ахунбаев Ысык-Көл районундагы Тору-Айгыр айылында 1908-жылы төрөлгөн. Ал адам 1948-жылы медицина илиминин доктору, профессор, 1949-жылы СССР

Медицина Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти, 1954-жылы уйушулган Кыргыз Илимдер Академиясынын туңгуч президенти болгон.

Ахунбаев 1935-жылы Ташкенттеги Орто Азия Медицина Институтун бүтүргөндөн кийин Кыргыз ССР саламаттык сактоо комиссарынын орун басары болуп иштеген. Кийин 1948—52-жылдары Кыргыз Мамлекеттик медицина институтунун ректору, 1947-жылдын өмүрүнүн айагына чейин ошол институтун жалпы хирургия кафедрасынын башчысы болгон. Балдардын сокур ичегиси, богок, эхинококкоз, шок, жүрөк оорулары боюнча илимий эмгектерди жараткан. Анын демилгеси менен борбор шаардагы республикалык ооруканада көкүрөк хирургиясы кафедрасы уйушулган.

Ахунбаев жөнүндөгү эң маанилүү факты — бул, ал бизде жүрөккө эң биринчи операция жасаган адам. Ал 1975-жылы дүйнөдөн кайткан.

Кайталоо үчүн суроолор:

1. Үнсүздөрдүн сөз ичинде артка карай өзгөрүп айтылышы негизинен кандай тыбыштарга тиешелүү экен?
2. Үнсүздөрдүн артка карай өзгөрүп айтылышы менен жазылышынын ортосунда кандай айырма бар?

§ 17. К, П ТЫБЫШТАРЫНЫН БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНДҮҮЛӨРДҮН ТААСИРИ МЕНЕН, Г, Б ТЫБЫШТАРЫНА ӨТҮШҮ

Каткалаң к, п үнсүз тыбыштарынын жумшарып г, б болуп айтылышы төмөнкүдөй учурларда болот.

1. Сөздүн үңгүсү (негизи) к, п үнсүз тыбыштары менен аяктап, ага үндүү тыбыштар менен башталган мүчөлөр жалганса к, п тыбыштары жумшарып г, б болуп өзгөрүп айтылат. Жазууда булардын ошол өзгөргөн түрү сакталат:

шак + гы = шагы

чөп + ын = чөбүң

ээк + ым = ээгим

сап + ы = сабы

ак + ар = агар

сеп + уу = себүү

тик + уу = тигүү

топ + ы = тобу

кабак + ым = кабагым азап + ы = азабы
 жээк + ы = жээги жап + уу = жабуу
 көкүрөк + ың = көкүрөгүң төк + ыл = төгүл
 сап + ы = сабы тарак + ым = тарагым

Эскертүү: к, п тыбыштары менен аяктаган унгу сөздөргө үндүү менен башталган **-ылда** (кээде **-ылда + п**) мүчөсү жалганса, тууранды же этиштик маани берүүчү сөздөрдө к, п тыбыштары өзгөрүүгө учурабайт.

Мисалы: бакылда, күпүлдө, шыпылда, акылдап, шыкылдап, бакылдап ж.б., к, п тыбышынын жумшарбай калышы айрым бир сөздөрдө да учурайт.
Мисалы: бек + и = беки, кек + ен = кекен.

50. Төмөнкү сөздөргө ылайыгына жараша мүчөлөрдү улап, каткалан к, п тыбыштарынын г, б тыбыштарына өтүп жумшарышын көрсөтүүчү сөздөрдү катыштырып бир нече сүйлөм түзгүлө. Аларды кандай себептен жумшарып, өзгөрүп кеткендигин түшүндүргүлө.

Ак, бак, чөп, кабык, күрөк, ысык, шок, арык, көк, китеп, мектеп, топ, сап, кеп, жарык, жук, жап.

ҮЛГҮ:

Сулуу кыздын агынан эмес, кара кыздын багынан.
 Акыл оошот, билим жугушат.

51. Брды окуп к, п тыбыштарынын г, б тыбыштарына кандайча өткөндүгүн мүнөздөп бергиле.

АР НЕРСЕНИН ЧЕГИ БАР

Тилдей берсен жадатып, Толкуп жаткан, көз жетпей
 Тили чыгат дудуктун. Дениздин да чеги бар.
 Түгөнөт суусу, көп алсан... Торгойдун да
 Түбү кургап кудуктун. Бири-бирине кеги бар.

Берешендик...
 Бергендин да эби бар.
 Ал гана эмес,
 Океандын да чеги бар. (Ө. К.)

52. Үнсүз тыбыштардын өзгөрүшү, артка жана алга карай окшошуусуна өзүнөр бир канча мисалдарды келтиргиле. Оюнардын туура экендигин мугалиминер менен текшергиле.

§ 18. ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДАГЫ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АЛГА ЖЕ АРТКА ОКШОШУП ӨЗГӨРҮҮСҮ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

Удаа айтылган эки сөздүн биринчисинин аягындагы же экинчи сөздүн башындагы үнсүз тыбыштар өзүнүн катарындагы тыбыштардын таасири менен өзгөрүп айтылса, аны эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын өзгөрүүсү деп атайбыз. Бирок алар жазууда өзгөргөн түрүндө эмес, өз алдынча кандай айтылса, ошол калыбында жазылат.

Мисалы:

айтылышы:	жазылышы:
агала	ак ала
боёгалдык	боёк алдык
агуй	ак үй
берегой	бере кой
жогеле	жок эле
кебук	кеп ук
көксул	көк гүл
алыппар	алып бар
жазгелди	жаз келди

53. Төмөнкү текстти окуп, анда эки сөз аралыгында үнсүз тыбыштардын өзгөрүүсү кайсы сөздөрдүн аралыгында болорун жазып көрсөткүлө.

Элдик ырларды угуп отуруп, канчалык сеп алсам, кайрадан каалгып ойго батам... Бир топ ойлор биринин артынан бири келип көкүрөгүмдү уйгу-туйгу кылат. Анан менин көз алдыма ак сакалын жайкалткан аталар, ак элечегин кийген апалар чубап отот. Алар менин козүмө элдик акындарыбыз көкөлөтүп ырга кошкон нарктуу, салабаттуу кадырман кишилерибиздин элесин тартат. Көрсө, биз ошо жөн эле эмес, Ала-Тоодой бийик, таза,

токтоо кишилердин жакшы тилек айткан үндөрүн угуп, бешикте жаткан экенбиз. Алар бизди терметип отурса да, жөн эле жаныбызда болсо да жакшы тилегин айтышып, асмандагы куштун сызып учуп жүргөнүндөй, колдун сыдырым желден жыбырап термелгениндей каада күтүшүп, бешик ырын ырдашып, биздин келечегибиз жөнүндө түйшөлүп отурушчу тура. Анан алардын күткөн каада-сын бузбай, өркүндөтүү, карыялардын нуска сөздөрүн балдарга синирүү наристе түйшүгүн аркалаган апаларга жүктөлөт экен. Алардын бул вазипаны аткаруудагы эң башкы да, күндөлүк да, түбөлүк да иши бешик айланасында өтөт тура. Бул бешик ырынан башталып, бешик ыры менен уланат. Бешик ырын ары мукамдуу, ары угумдуу, ары маанилүү чыгарып, ошол ыр аркылуу коштолуп, ар бир кыргыз перзентинин кулагынан кетпеген музага айланат. Анда музыка да, анда нуска да, анда тилек да, ишенич да жуурулушкан.

Ушул үн мурда ар бир наристелүү үйдөн сызылып турчу. Ушундай күчтүү кереметке ээ болгон, сырдуу обон ар бир үйдө созолончу. Ал добуш — бейпил турмушка, эмгекке, эл-жерди сүйүүгө ар бир наристени үндөп ырдалчу. Ал ыр — кыргыз элинин бешик ыры эле.

Бүгүн бешик ырынын сейрек угулуп жатканы жүрөк өйүт. Созолгон угумдуу мукам үндөрдүн ордуна ызычууга, бакырыкка толгон чет элдик музыкалардын кулак жеп, үзгүлтүксүз чыгышы жаштарды ата-энесин, эли-жерин сүйүүгө, акылдуулук менен сабырдуулукка үйрөтө алар бекен... Деги алар болсо деле, бешик ыры калбаса экен. («КМ»)

Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын өзгөрүп айтылышы, ага таасир берген тыбыштын алга же артка карай өзгөрүп, окшошуп кетүүсүнө байланыштуу алар өз ара экиге бөлүнөт.

1. Эки сөз аралыгындагы тыбыштардын алга карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү.

2. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын артка карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү.

§ 19. ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДАГЫ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) ӨЗГӨРҮҮСҮ

А. Эгерде удаа келген эки сөздүн биринчиси үндүү тыбыш менен аяктап, экинчиси каткалаң к тыбышы менен башталса, кийинки сөздүн башкы тыбышы жумшарып г тыбышына отуп айтылат, бирок жазууда ар бири өз алдынча турганда кандай болсо, ошол калыбында жазылат.

М и с а л ы:

айтылышы:	жазылышы:
<i>алагарга</i>	<i>ала карга</i>
<i>берегой</i>	<i>бере кой</i>
<i>малагөк</i>	<i>мала көк</i>
<i>алагач</i>	<i>ала кач</i>
<i>беригел</i>	<i>бери кел</i>
<i>суугуй</i>	<i>суу куй</i>
<i>ботогөз</i>	<i>бото көз</i>
<i>өөдөгарма</i>	<i>өөдө карма</i>

Б. Удаа келген эки сөздүн биринчиси жумшак (з, р, л, м, н) үнсүз менен аяктап, кийинкиси к, п тыбыштары менен башталса, айтылганда өзүнөн мурда же кийин турган үнсүз тыбыштын таасири менен жумшарып же каткаландашып өзгөрүп айтылат. Бирок жазууда өз алдынча кандай турган болсо, эч өзгөрүүсүз ошол калыбында жазылат.

М и с а л ы:

айтылышы:	жазылышы:
<i>жазгелди</i>	<i>жаз келди</i>
<i>каргетти</i>	<i>кар кетти</i>
<i>колгой</i>	<i>кол кой</i>
<i>таңгалды</i>	<i>таң калды</i>
<i>тааппер</i>	<i>таап бер</i>
<i>жолгайда</i>	<i>жол кайда</i>
<i>алыппер</i>	<i>алып бер</i>
<i>тереңөл</i>	<i>терең көл</i>

54. Төмөнкү текстти окуп чыгып, анда үнсүздөрдүн эки сөз аралыгындагы алга карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү учураган сөздөрдү көрсөтүп, анын айтылышы жана жазылышын чечмелеп айтып бергиле.

АЛП МАНАСЧЫЛАРДЫН АКЫРКЫСЫ

«О чиркин дүйнөнүн айкөлдүгүн карачы, айтууга аны тил кайда, ырдоого аны үн кайда...» — деп Ала-Тоонун арасында агып жаткан улуу дайра — манасчы Саякбай Карала уулунун керемет талантын күүгө салып кеткен акын Курбанбай Калдыбаевдин ушул саптары эсиме түшүп отурду. Дүйнөдөн эрте көчкөн таланттуу акындын Сакеме арналган поэтикалык саптарында биздин кылымдын улуу адамынын көркөм дүйнөсү кыйла таамай чагылдырылган.

Улуу «Манас» эпосунун тегерегинде канчадан бери кеп болуп келатат.

Демек, Манас аз-аздан суюлуп бараткан азганаактай калктын мунун мундап, эртеңкисине жол көрсөтчү кеменгери катары элдин пассионардык улуу күчүн ойготкон, алдыга баштап чыккан.

Саякбай Карала уулунун «Манасы» өзүнүн көркөмдүк бүтүндүгү, таасир этүү күчү, окуяларынын жыйынтыктуулугу, образдардын кенири чечмелениши жагынан гана айырмаланбастан, бийик доошко ээ болгон трагедиялууулугу менен да айырмаланат.

Айтса, Сакендин «Манасын» шатырата төгүп жаткан жамгырга карабай угуп отургандардын кино экранда тартылып калган жүздөрүнө абай салып каранызчы. Бул дүйнөнүн койгөйүн таптакыр унутуп, Сакендин артынан улуу эпостун керемет дүйнөсүнө жутулуп кеткен карапайым адамдарды көрүп туруп, кылымдардан кылымдарды карытып келген улуу сөздүн бир жерин кемитпей, океандай толкуп-ташып, үйөрлөнгөн толкун менен баатырдыктын драмасы жана трагедиясына, ташка тамга баскандай образдуу поэзиясына угуп отургандарды толук багындырып, төгүлүп-чачылып отурган манасчынын ички абалын жогоруда эскерген ырында К. Калдыбаев абдан таамай туюндурган...

Анын сыйкырдуу саптарына катылган элдин өткөнү менен бүгүнкүсү ушу азыр да сөз кереметинин касиетин жоготпой, укканды таңгалдырып, окуганды ойго салбай койбойт. Элдин мына ушул көркөм таберигинде анын кайгы-кубанычы, салт-санаасы, улуттук үрп-адаты анан да, эң башкысы, улуу трагедиясы камтылган. Кыргыз кыргыз болгону маңдай жарган кубанычы, маанайын түшүргөн кайгысы, ич ара ынтымакка келе албаган улуттук чектелүүчүлүгү эпосто таамай, ишенимдүү берилген.

Саякбай Карала уулунун эли үчүн жасап кеткен ополтоодой эмгеги урпактары тарабынан кастарланып, унутка калбашы керек. (Бект. Ш.)

§ 20. ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДАГЫ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) ӨЗГӨРҮҮСҮ (ЭЭРЧИШҮҮСҮ)

А. Жанаша турган эки сөздүн биринчиси к, п үнсүзү менен аяктап, кийинкиси үндүү тыбыштар менен башталса, эки сөздүн аралыгындагы үнсүздөр артка карай ээрчишип (жумшарып) өзгөрүп айтылат. Бирок жазууда алгачкы калыбындагыдай эч өзгөрүүсүз калат.

М и с а л ы:

айтылышы: **жазылышы:**

агала	ак ала
кобайтты	көп айтты
кебукпайт	кеп укпайт
боёгалдым	боёк алдым
көгекен	көк экен
чаабал	чаап ал
жогеле	жок эле
тобойноду	топ ойноду

55. К, п тыбыштарынын эки сөз аралыгындагы өзүнөн мурда же кийинки келген тыбыштардын таасири менен өзгөрүп айтылышына далил болчу он сүйлөм түзгүлө. Өзгө-

рүүгө учурап айтылуучу сөздөрдүн жазылышы менен айтылышындагы айырмачылыктарды жана алардын алга же артка өзгөрүүсүн көрсөткүлө.

ҮЛГҮ:

1. Ашык аткан азат, топ ойногон тозот, көп окуган озот. (Макал.) 2. Сатыбалды тоого барып отун алды, келе жатса жолунан коён чыкты, тарс эттирип аны да атып алды, ал олжосун койнуна катып алды. (Эл оозунан.) 3. Ала койду бөлө кырккан жүнгө жарыбайт. (Макал.) 4. Газетага жазылган сөз суу кечпей калды. («КР»)

айтылышы:	жазылышы:	кандай өзгөрдү?
<i>ашыгаткан</i>	<i>ашык аткан</i>	<i>артка карай</i>
<i>тобойногон</i>	<i>топ ойногон</i>	<i>артка карай</i>
<i>көбокуган</i>	<i>көп окуган</i>	<i>артка карай</i>
<i>алагойду</i>	<i>ала койду</i>	<i>алга карай</i>
<i>суугечпейт</i>	<i>суу кечпейт</i>	<i>алга карай</i>

56. Текстти окуп чыккыла да, андагы **к, п** тыбыштары **г, б** тыбыштарына өткөн учурларын таап, андай сөздөрдү дептеринерге көчүрүп жазып, аларга талдоо жүргүзүлө.

Акыры Мыкы баатыр: «Анжыянга барабыз», — деп үч жүз үйлүү элди көчүрүп алып жөнөйт экен.

Аларга: «Эмгектеген баланы, энкейип калган карыны таштайлы, жер алыс, кийин алып кетебиз», — деп жарлык түшүрөт. Эл көчкөндө: «Үч Каркыра, Көк-Дөбө, эми бизге жок жок дөбө», — деп ыйлашып, көчүп жөнөйт.

Алардын ичинен бир жигердүү жигит карыган атасын таштагысы келбей, сандыкка салып, эч кимге көрсөтпөй жүктөп алат.

Көч жүрүп отуруп бир канча күн өткөндөн кийин баягы кары киши баласынан: «Оо, балам, эмне үчүн кээ бир жерде жымжырт болуп каласынар?» — деп сураптыр. Анда баласы: «Суу табылган жерде чуркурап, суу жок жерде суусаганда жымжырт болуп аран баратабыз», — дептир. Атасы баласына мындай деп кенеш бериптир. «Балам, суу жок жерге барганда жүк жүктөгөн өгүзүңдү агытып коё бергин». Бир күнү суу жок жерге туш болуп, эл өтө суусап өлө турган болгондо, баягы бала өгүзүн коё берет. Ал

өгүз нары-бери басып жүрүп, бир камыштуу жерди чапчып турган экен, баласы атасына муну айтканда, атасы: «Эмесе ошол жерди чукуп каз», — дептир. Бала казса аерден суу чыгып, эл жыргап суу ичип, чаңкоолорун аябай кандырышыптыр. Андан ары эл көчүп-конуп отуруп, бир күнү дагы бир жерге келгенде талаадан күйгөн эки шам көрүнөт. Мыкы баатыр: «Шамды тапмайынча көчпөй-бүз», — деп буйрук кылат. Абышка баласынан: «Эл эмне үчүн көчпөй жатат?» — деп сурайт. Баласы элинин көчпөй турганынын себебин айтат. Абышка: «Балам, ал шам эмес, каухар таш. Ушул сайда дарак бар бекен?» — дейт. Баласы: «Бир гана жалгыз тал бар экен», — деп жооп берет. Абышка: «Ал каухар таш ошол жалгыз талдын чиригинин көндөйүндө. Сен барып талдын көндөйүн карасаң ошондон табасың, ал эки шаардын куну менен тең», — деген экен. (Эл жомогу.)

Б. Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси жумшак **з, л, р, м, н, ң** тыбыштары менен аяктап, кийинки сөз каткалан **к** тыбышынан башталса, көпчүлүк учурда ал жумшарып, **г** болуп айтылат. Бирок жазылганда өз-өзүнчө туруп, **к** тамгасы менен жазылат. Мындай көрүнүш үнсүз тыбыштардын алга карай окшошуп өзгөрүүсүнө кирет.

М и с а л ы:

айтылышы:	жазылышы:
<i>жазгелди</i>	<i>жаз келди</i>
<i>каргетти</i>	<i>кар кетти</i>
<i>колгой</i>	<i>кол кой</i>
<i>камгорду</i>	<i>кам корду</i>
<i>менгелем</i>	<i>мен келем</i>
<i>таңгалды</i>	<i>таң калды</i>

Удаа айтылган эки сөздүн биринчисинин аягындагы үнсүз тыбыштын таасири менен кийинки сөздүн башындагы үнсүз өзгөрүп айтылган учурлар да болот. Мындай кубулуштар да үнсүздөрдүн алга карай өзгөрүп айтылышына кирет. Бирок алардын жазылышында орфографиялык принцип сакталып, ар бири өз алдынча тургандагы абалы менен жазылат.

57. Төмөнкү ыр саптарын окуп чыгып, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдүн ортосунда үнсүздөрдүн алга же артка карай өзгөрүп же эч кандай өзгөрүүсүз айтылгандыгын айтып бергиле.

ЖАРЫШ

Чу койдум жол каржымды бөктөрүнүп,
Сабымда сууп бүткөн өңчөй күлүк.
Жанымдан шуу деп өтөт, селт дей түшөм,
Канымда кайнап барат жек көрүүлүк.

Диркиреп сезим канап, канат канап,
Үмүттүн учкундары өчөт, жанат.
Алдыда бара жаткан күлүк тобу
Көзүнүн арты менен карап барат.

Жарышта аяп болбойт, сыйлоо болбойт,
Жарышта чаңда калсаң ыйлоо болбойт.
Түз-дөнбү, адыр-тообу, чытырманбы,
Күлүктөр дайым жанын кыйноону ойлойт.

Бир күлүк түшүп барат башка жолго,
Бир тобу самсып барат кашка жолдо.
Бир күлүк жаны кейийт тер чача албай,
Бир күлүк өзүн сабайт башка жонго.

(К. К.)

58. Текстти окуп чыгып, андагы кара тамгалар менен басылган сөздөргө көңүл бургула. Ал сөздөрдүн айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктар болсо, эмне себептен экендигин түшүндүрүп бергиле. Андай өзгөчөлүктөр үнсүз тыбыштардын алга карай окшошуп өзгөрүүсүнө кирер-кирбесин аныктагыла.

КАЙРАН ТОКОМ КОМУЗУ

Улуу акын Сибирден келгенден кийин да, Сибирге айдалганга чейин да, өмүрүнүн акыркы жылдарында да атактуу Беш-Таш ашуусун ашып, Талас жергесине эчен

курдай келген. Таластын аягынан башына чейин нечен кыдырып, эл аралап, көптөгөн тойлордо, жыйындарда болгондугун, кутмандуу Талас жергесинен көптөгөн көңүлү жакын дос ташкандыгын, аны чоң, кичине дебей сый-урмат кылгандыгын карыялардан азыр да уга калып жүрөбүз. Сөзүбүз куру болбосун үчүн өзүбүз көрүп-билип жүргөн фактылардын бирине кайрылалы. Убагында сөз кудуретин жогору баалап, сөз баккан карыялардан Током тууралуу уккандарыбызды кагаз бетине түшүрө бербей, эми минтип улуу акын тууралуу билгенибизден биле элегизбиз көп болуп отурат. Ошентсе да тагдырга таберик дегендей, жакында Токтогулдун өзү чаап, өмүрүнүн акыркы жылдарына чейин урунган кыпкызыл өрүк комузу табылды. Муну ардагер, сарамжалдуу Наскара уулу Эсенкулдун үйүнөн көрдүк.

Сурай келгенде, бул комуздун баяны төмөндөгүчө экен. Эсенкулдун атасы Наскара өз мезгилинде орто чарбалуу, оокат-ашы кенен, элге карамдуу да, алымдуу да анчалык төгүп ырдабаганы менен сөздүн кыябын келтире сүйлөй да, уга да, баалай да билген, анын куну менен кудуретин өтө жогору баалаган уламалуу адам болгон экен.

Талас районунун Талдуу-Булак айылында Кулназар аттуу өтө сөзмөр, эски уламыш менен болмуштарды да бабына келтире кызыктуу кылып сүйлөй билген чежире-санжырачы, Токомдун Талас жерине ар бир келишинде күн-түн кошо жүрүп, кошо жатып дегендей, бирге болгон өтө кадырман адам бар эле. Мына ошол Кулназар кары: «Токтогул ырдаган эле, Токтогул айткан эле»,— деп Токомдун ырларынан далайды айта калып жүргөнүн бала кезде уккан элем. Кайран кишинин сөзүн убагында чогулткан, кунт кылган адам болбоду. Не бир сонун сөз казыналары, Токомдун ал киши билген ырлары өзү менен кошо кете берди.

Мына ошол Кулназар чечен согуш мезгилинде Намас уулу Наскарага (биз сөз кылган Эсенкулдун атасы) келип, Токомдун комузун алып кетип, көпкө өзүндө сактаган экен. Эсенкул 1946—47-жылдарда Кулназардан атайы барып кайра өзүнө алгандыгын кеп кылды. Кыясы, Кулназар сөзмөр Токомду самап-сагынып дегендей кому-

зун эш тутуп, улуу акынга деген сагыныч-кумарын басандаткандай түрү байкалат. Мына ошондон ушул күнгө чейин бул комуз Эсенкул карыянын үйүндө ак даките оролгон боюнча өтө ыйык буюм катары сакталып турат. Балким, бул комуз бул күндө улуу **Токмодон калган жападан-жалгыз өздүк буюмдур.** («КМ»)

59. Текстти окуп, кара тамга менен басылган сөздөрдүн кайсынысы туура жазылгандыгын жана кайсылары туура эмес, айтылышы боюнча жазылгандыгын белгилеп, тууралап жазгыла.

Назар салып угуп ал! Даанышмандар уйкуну чакан өлүмгө тете **дебайтышкан**. Ошондуктан уктаган адам **өлүгадам** менен барабар. Бул экөөнүн тең дүйнөдөн кабары жок жатарын акылмандар **көбайтышкан**. Биринчиси — жандуу **өлүгөкөн**, экинчиси — жансыз дешкен.

Көбуктоо — өтө жаман адат. Тулку боюн талыкшып, жүзүндү сыркоого окшотуп койгонун **көбеле** байкагандырсынар. Уйкуга жеңдирсен, ооруну өзүн **таабаласын**. Күндүз менен түн биригип 24 саат. Анын үштөн бири — сегиз саат. Ошо сегиз сааттан **көбуктаба**. 24 сааттын үчтөн эки бөлүгү эмгек, окуу, курсантчылык менен өтсүн. Акылмандар: өмүрүндүн **үштөмбир** бөлүгүн укта да, эки бөлүгүн ойгоо жүрүп, **жашабөт дебайтышыптыр**, айтканда да **көбайтышыптыр**.

Бул сөздөрдү ар дайым дилинде сакта. Аны эрте менен **турубатканда** да, кечинде төшөгүнө **жатыбатканда** да унутпа.

Кабагачып, сергек жүргүн келсе, эртелеп ойгон. Эрте тургандын бир ырыскысы артык **дебайтылганды чыгарба** ойдон.

Уядагы жумуртка **жатыбалбайт** жумуртка бойдон. Ал ачылса куш болот, асманда учкан обологон. Балдарым, силер да жүрө бербейсинер ушул бойдон, бийикке чыгып, алыска учунар келсе, азыртан **азыраагуктап**, акылмандар сөзүн угуп, көбүрөөк ойлон... («Кабус нааме».)

ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ

Адабий тилдин жазууда колдонула турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазыш үчүн, атайын иштелип чыккан эрежелердин системасы **орфография** деп аталат.

Сөздөрдү адабий тилдеги бирдиктүү норма боюнча айтууга жетектей турган жалпы эрежелердин жыйындысы **орфоэпия** деп аталат.

Тилдеги сөздөрдү белгилүү норма боюнча туура жазуу канчалык мааниге ээ болсо, аларды туура айтуунун да ошончолук мааниси бар. Ансыз тил маданиятынын жогорулашы мүмкүн эмес.

Тилибиздеги сөздөрдүн баары эле айтылышы жана жазылышы боюнча бирдей эмес.

М и с а л ы:

айтылышы:	жазылышы:
<i>көрүмбөйт</i>	<i>көрүнбөйт</i>
<i>кешти</i>	<i>кечти</i>
<i>көссал</i>	<i>көз сал</i>
<i>таабал</i>	<i>таап ал</i>
<i>көрөлөк</i>	<i>көрө элек</i>
<i>кебук</i>	<i>кеп ук</i>

§ 21. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Кыргыз тилиндеги унгу сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн жазылышы эки түрдүү орфографиялык принципке негизделген:

- 1) Морфологиялык принцип.
- 2) Фонетикалык принцип.

1. Морфологиялык принцип. Бул унгу сөздөрдүн бир түрдүү жазылышын камсыз кылат. Башкача айтканда, унгу сөздөрдүн ар кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурап айтылышы боюнча эмес, алардын баштапкы түрүндөгү тыбыштык көрүнүшү сакталып жазылат.

Мисалы: *о алаж рнфачофчо*

комузчу эмес, *комузчу*,
кештурду эмес, *кеч турду*.

Сөздөрдүн айтылышы менен жазылышындагы мындай айырмачылыктар тууралуу буга чейин да айтылган.

2. Фонетикалык принцип. Кыргыз орфографиясында сөз мүчөлөрүнүн жазылышы фонетикалык принципке негизделген. Тактап айтканда, унгуга уланган мүчө кандай өзгөрүүлөргө учурап айтылса, ошол тыбыштык түрү жазууда толук сакталат. Мисалы, илик жөндөмөсүнүн **-нын** мүчөсү 12 вариантка ээ. Алар унгу сөздөрдүн аяккы муунуна карата 12 түрдүү айтылат. Мынчалык көп вариантка ээ болгон мүчөлөрдү бир формага келтирип жазуу мүмкүн эмес. Ошондуктан кыргыз тилиндеги туунду сөздөрдү жазууда фонетикалык принцип колдонулат.

Мисалы: *ак куулар, тоолор, үйлөр, текчелер, тактар, жемиштер, оттор, чөйчөктөр, каздар, колдор, көздөр, белдер.*

Мында **-лар** мүчөсүнүн калган 2-варианты фонетикалык принциптин негизинде ишке ашты.

§ 22. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН ЖАЛПЫ ЭРЕЖЕЛЕР СИСТЕМАСЫ

Кыргыз орфографиясынын атайын иштелип чыккан эрежелеринин системасы негизинен төмөнкүдөй бөлүмдөрдөн турат:

1. Сөздөрдүн унгусу жана сөз мүчөлөрүн жазуу эрежелери.
2. Сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу эрежелери.
3. Баш тамгаларды коюп жазуу эрежелери.
4. Сөздөрдү ташымалдап жазуу эрежелери.

I. Сөздөрдүн унгусун жана сөз мүчөлөрүн жазуу эрежелери.

а) Кыргыз тилиндеги унгу сөздөрдүн жана ага жалганган мүчөлөрдүн жазылышы морфологиялык

жана фонетикалык принципке негизделген. Унгу сөздөр морфологиялык принцип боюнча ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы эсепке алынбастан, жазууда алардын унгу түрүндөгү баштапкы тыбыштык көрүнүшү сакталат. Ал фонетикалык принцип боюнча ага уланган мүчөлөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учурап айтылышы (мүчөлөрдүн варианттары) боюнча жазылат.

б) Оозеки кепте ар түрдүү варианттарда айтылып жүргөн сөздөрдү жана диалектилик фактыларды бир калыпка түшүрүү үчүн, тактап айтканда, айтылышынын да, жазылышынын да бир вариантын алуу үчүн орфографиялык сөздүктөргө кайрылуу зарыл. Алсак:

Оозеки жана диалектилик варианттар:	Орфографиялык варианттар:
<i>жыңайлак</i>	<i>жылаңаяк</i>
<i>жаңгыз</i>	<i>жалгыз</i>
<i>абан, абен</i>	<i>обон</i>
<i>балкыч</i>	<i>балчык</i>
<i>баки, паки</i>	<i>маки</i>
<i>быяз, мыяз</i>	<i>пияз</i>

в) Кээде айрым сөздөргө мүчө уланганда морфологиялык принцип толук сакталбай, ага фонетикалык принцип үстөмдүк кылып кеткен учурлар болот. Башкача айтканда, кээ бир унгу сөздөр айрым мүчөлөрдүн таасири аркылуу тыбыштык составын өзгөртүп айтылып калат:

<i>эки + оо = экөө</i>	<i>бала + лар = балдар</i>
<i>там + ын = таамп</i>	<i>орун + ы = орду</i>
<i>мен + га = мага</i>	<i>жумуш + а = жумша</i>

2. Сөздөрдү бирге жана бөлөк жазуу эрежелери.

а) Сөздөрдү бириктирбей, ар бирин айрым-айрым жазуу айтылып жаткан ойду так, туура түшүнүүгө, сүйлөмдөгү ар бир сөздүн чегин ажыратып таанууга толук мүмкүнчүлүк берет.

Оозеки кепте удаа айтылган сөздөрдүн көпчүлүгү

бири-бирине кошулуп айтылат. Бирок алар бири-биринен басым аркылуу айырмаланып турат. Андай жанаша келип, дээрлик биригип айтылган сөздөр жазууда өз алдынча бөлөк-бөлөк жазылбаса, сөздүн мааниси түшүнүксүз болуп калышы мүмкүн. **Салыштырып көргүлө.**

<i>карамай</i>	<i>кара май</i>
<i>куралды</i>	<i>кур алды</i>
<i>малалат</i>	<i>мал алат</i>

б) Сөздөрдү бириктирип жазуу төмөнкүдөй учурларда болот. Тарыхый жагынан татаал, ал эми азыркы учурда жөнөкөй сөз катары колдонулуп жүргөн сөздөр бирге жазылат: **бүгүн** (бул — күн), **кантип** (кандай, этип), **унчук** (үн-чык), **токсон** (тогуз-он), **агайын** (ага-ини), **таяке** (тай-аке) ж.у.с.

Адамдарга, жаныбарларга коюлган энчилүү аттар бир нече сөздөрдөн турса, алар биригип жазылат: *Керимкул, Турдубай, Туратбек, Гүлбүбү* (булар — адам аттары); *Бөрүбасар, Аккула, Тайтору, Суречки* (булар — жаныбарлардын аттары).

Эскертүү: Өз аты менен катар же өз атынын ордун басып, ылакап катары колдонулуп кеткен аттар бөлөк-бөлөк жазылат: *Жаңыл Мырза, Тоголок Молдо, Молдо Нияз.*

3. Баш тамгаларды коюп жазуу эрежелери.

Жазуу иштеринде баш тамгалар төмөнкү учурларда колдонулат:

- сүйлөмдүн башында;
- энчилүү аттарды жазганда;
- баш тамгасынан кыскартылган сөздөрдө.

4. Сөздөрдү ташымалдан жазуу эрежелери.

Эгерде жазып келе жаткан сөз саптын аягына батпай калса, анын батпай калган бөлүгүн жаңы сапка ташып жазууга туура келет. Бирок сөздөрдү бир саптан экинчи сапка туш келди эле ташый берүүгө болбойт. Алар төмөнкүдөй жолдор менен ишке ашат:

- Сөздөр бир саптан экинчи сапка муунга ажыроо

тартиби боюнча ташылат: *деп-тер, ка-ран-даш, ку-бат-туу* ж.у.с.

- Эгерде сөз бир гана муундан турса, андай сөздөрдү ташууга мүмкүн эмес: *топ, беш, жаак, суу.*

- Эгерде муундар жалан гана үндүүдөн турса, аларды мурдагы саптын акырына бөлүп калтырууга же жаңы сапка ташууга жол берилбейт: **эне** (э-не), **ысык** (ы-сык), **өмүр** (ө-мүр). Ошондой эле йоттошкон тамгаларды жалгыз бөлүп ташууга да болбойт: *я-щик, ю-мор, сы-я.*

- Баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдү ташууга жол берилбейт.

Мисалы:

АКШ, БУУ (ООН), КМШ, ЖОЖ, КДК ж.у.с.

§ 23. ОРФОЭПИЯНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

1. Үнсүздөрдүн артка карай ээрчишүүсүнөн улам өзгөрүүгө учураган тыбыштар орфоэпиянын эрежесине ылайык айтылат, бирок аларды орфографиянын эрежеси боюнча жазабыз.

айтылышы: **жазылышы:**

<i>сөссүз</i>	<i>сөзсүз</i>
<i>тамба</i>	<i>танба</i>
<i>карыммай</i>	<i>карын май</i>
<i>күштүү</i>	<i>күчтүү</i>

2. Эки сөз ортосунда **к, п** тыбыштары жумшарып айтылат, бирок жазууда морфологиялык принцип сакталат.

айтылышы: **жазылышы:**

<i>агулак</i>	<i>ак улак</i>
<i>тагайт</i>	<i>так айт</i>
<i>кебук</i>	<i>кеп ук</i>
<i>таабал</i>	<i>таап ал</i>

3. Жанаша айтылган эки сөздүн мурункусу үндүү

менен аяктап, кийинкиси үндүү менен башталса, ал үндүүлөрдүн бирөө түшүрүлүп айтылат:

айтылышы:

жазылышы:

сарала

сары ала

көрөлөк

көрө элек

туралбайт

тура албайт

4. Адабий тилде **н** тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат: *нарк, найза, нокто, нечен, ныпта* (арк, айза, окто, эчен, ыпта эмес).

5. Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдүн аягындагы айрым жумшак үнсүз (**б, в, г, д, ж, з**) тыбыштар (**п, ф, к, т, ш, с**) болуп каткалаңдашып айтылат: *клуб* (клуб), *актив* (актив), *склат* (склад), *тираш* (тираж), *эскис* (эскиз) ж.у.с.

60. Тексттеги кара тамга менен басылган сөздөргө көңүл бөлүп, алардын жазылышында кандай ката кетирилгенин таап, оңдоп жазгыла. Аларды оңдоодо кайсы эрежелерге таянганыңарды айткыла. Кетирилген ката менен силер оңдоо киргизген фактылардын ортосундагы орфографияга, орфоэпияга тиешелүү өзгөчөлүктөрдү мүнөздөп бергиле.

САРЫ-ЧЕЛЕК КОРУГУ

Орто азияда жайгашкан өлкөлөрдүн ичинде кыргыз Республикасы — кооз көлдөргө бай. Анын көлдөрү **бир-биринен** чондугу, тереңдиги, суусунун көлөмү, **оңү түсү** айлана тегерегиндеги жаратылышы, абасы жана башка белгилери менен айырмаланат, анткени алар ар кандай бийиктикте жатат. **Күңгөй** менен тескей тоолорунун аралыгындагы кеңири өрөөндүн чуңкурлуу бөлүгүн ээлеп, 1609 метр бийиктикте миң кубулуп кыялдана толкуган кыргыздын **Ысык көлүн** кимдер гана билбейт. Дениз деңгээлинен 3000—3500 м. жогору көтөрүлгөн бийик тоолордун арасында созулган **соң көл** жана чалкыган **чатыр көл** да баарыга белгилүү.

Ал эми **Сарычелекчи!** Ал чаткал тоолорунун ат ойнокко тутумдашкан чыгыш бөлүгүндө жайгашкан. Жай-

кысын кайсыл убакта барбагын, кандай маалда гөрбөгүн тереңгөлдүн көшүлгөнү көшүлгөн, суйкайганы суйкайган. Көл дениз деңгээлинен 1858 метр бийиктикте орун алган. Узундугу 6,5 чакырым. Туурасы өтө жазы келген түштүк жагында 1,5 километрден ашык. **Сарчелек Ысык көлдөн кийинки эле тереңгөл.** Анын эң терең жери — 244 м. Тоскоолду тең ортосунан бөлүп, көлдөн суу агып чыгат. Сары-Челек көлүнүн айланасы укмуштуудай кооз. Ал аймакта өскөн өсүмдүктөрдүн жүздөгөн түрлөрү арча, кайын, карагай аралашкан токоюна көрк берип турат. Анын ичинде сейрек учуроочу айбанаттар, канаттуулар да кезигет. Ошолордун өсүп-өнүгүшү үчүн, сейрек кезиккен жаныбарлар да, өсүмдүктөр да атайын корукка алынган.

Өзүнүн укмуштуудай кереметтүү табияты, **таңгаларлык** кооздугу ар бир кишини кызыктырып, кучагына тартып, **гөрөлөк** адам болсо, өзүнө чакырып турат. Ушундай өзгөчөлүгү менен кишини таңгалдырган Сарычелек коругу жалпыга маалым.

(«Мурас» журналы.)

§ 24. ОРФОЭПИЯЛЫК ЖАНА ОРФОГРАФИЯЛЫК ТАЛДОО

Орфоэпиялык жана орфографиялык талдоо жүргүзүү үчүн төмөнкүлөр көңүлдүн борборунда болууга тийиш:

1) Адабий тилдин нормаларын сактап сүйлөө жана аларды туура жазуу үчүн кандай негиздерге таянышыбыз керек?

2) Адабий тилдин жазууда колдоно турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазуу үчүн атайын иштелип чыккан эрежелердин системасын кандайча атайбыз?

3) Атайын иштелип чыккан ар бир тилдин жазуу эрежелери кандай принциптерге негизделет?

4) Орфоэпия жана анын негизги эрежелери жөнүндө эмнелерди билесинер?

5) Айтылышы менен жазылышы бирдей боло бербеген сөздөрдүн туура айтылышы кайсы эрежеге ылайык келет?

6) Сөздөрдү бөлөк, бирге жана алардын араларына дефис коюп жазууда кандай эрежелерге таянуу керек?

7) Ташымалдоонун кандай жолдору бар?

8) Баш тамгалардын, кыскартылган сөздөрдүн жазылуу эрежелерин эске салгыла.

Ушул эскертилгендерди эске түшүргөн соң, орфографиялык жана орфоэпиялык талдоолорду жүргүзүү мүмкүнчүлүгү ачылат.

61. Төмөндө келтирилген сөздөрдү дептеринерге туура жазылышы жана туура айтылышы боюнча эки тилкеге бөлүп чыккыла. Аларды орфоэпиялык, орфографиялык эрежеге ылайык экендигин көрсөткүлө.

Качты, кашты, тангалды, экөө, таабалды, таап алды, өкөө, жообал, түнкү, клуб, клуп, куваныштуу, чебер, убада, чевер, кубанычтуу, портфель, партфел, убада, көп иште, жыгаччы, көбиште, жыгашчы, сен гимсин, сен кимсин, комузчу, комусчу.

УЛГУ:

**орфоэпиялык
эрежеге ылайык:**

үссүн
күштүү
өкөө
жообал

**орфографиялык
эрежеге ылайык:**

үзсүн
күчтүү
экөө
жооп ал

62. Эңчилүү татаал аттардын жазылышы боюнча эрежелерге таянып, адам аттарына, жер-суу аттарына, мекеме-уюмдардын, газета-журналдардын аттары катышкан 15—20 сүйлөм түзгүлө. Ал сүйлөмдөрдөгү эңчилүү татаал аттардын жазылышында кетирилүүчү каталардын себептерине байланышкан оюндарды айтып, өз пикиринерди билдиргиле.

УЛГУ:

Молдокерим агай колундагы «Эркин Тоо» газетасын көрсөтүп, Кум-Төрдүн аймагында алтын кенинин кору

мол экендигин геологдор изилдеп чыккандыгын айтып жатты.

Бул сүйлөмдө адамдын, газетанын, жердин атына байланышкан үч эңчилүү татаал ат колдонулду. Эрежеге ылайык эңчилүү татаал аттардын адамга коюлганы чогуу, газетага берилгени тырмакчага алынып, айрым-айрым, ал эми жерди билдирген атоонун ар бир сөзү баш тамгалар менен жазылып, арасына сызыкча коюлду. Булардын баары орфография эрежелерине ылайык келет. Бул сүйлөмдү жазууда төмөнкүдөй каталар кетирилиши мүмкүн; а) адам аты Молдо Керим болуп эки бөлүнүп, б) жер аты Кумтөр болуп чогуу жазылып же тырмакчага алынып жазылышы. Мындай каталыктар, биринчиден орфографиянын эрежелерин так билбегендиктен, экинчиден кийинки кезде басма сөздөрдө айрым адамдардын же уюмдун сунуштарын мыйзамдаштырбай туруп эле өз иштеринде колдонуп жаткандыктарынан болушу мүмкүн.

Орфография эрежелерин кайталоо үчүн суроолор

1. Э, е тамгаларынын кыргыз тилинин төл сөздөрүндө жазылышынын кандай өзгөчөлүктөрү бар? Четтен кирген сөздөрдү жазууда ал эреже сакталабы?

2. Баш тамгалар менен кандай учурларда жазабыз?

3. Кыскартылган сөздөрдүн кандай түрлөрү бар жана алар кандайча жазылат?

4. Татаал сөздөрдүн кандай түрлөрү биригип, кайсылары бөлөк-бөлөк өз алдынча жазылат?

5. Ташымалдап жазуунун кандай эрежелери бар?

6. Сөздөрдү бириктирбей, бөлөк-бөлөк жазуу кандай мааниге ээ (малалат, мал алат; бат ат, батат; белең деди, белеңдеди д.у.с.).

Үйрөтүүчү жана текшерүүчү жазуу жумуштарына көңүлүлөр.

63. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдүн жазылышын байкап, катасы болсо аны орфографиянын эрежелерине ылайык оңдоп көчүрүп жазгыла.

20-жылдары жыламыш кыштакында жаңы мектеп ачылып, анда жарды-жалчылардын балдары окуй башташканын байманаптар коралбастык менен карашкан. Алар: «Жарды окуп кимди жарытмак эле», — дешип, келекелешкен. Бирок Аманкул мындай сөздөрдүн эчнин укса да терикпеди. Эки жылдын ичинде эркин окуп, таза жазып калууга жетишти. Сабаты ачылган жаш жигит андан кийин кыска мөөнөттүү курсдан окуп, айылга мугалим болуп келди.

Күндөрдүн биринде Аманкул окуу куралдарын алуу үчүн шаарга гелди. Ошол учурда окуу жөнүндө сөсүйлөгөн жаш жигиттин сөзү анын көңүлүн өзүнө бурду. Анын бири:

— Обулустук эл агартуу мекемесинин алдында музыкалык тийатр койчу төгөрөк ачылыштыр. Окуу алтайга созулат экен, — деп калды.

...Бул күтүлбөгөн окуядан гийин, Аманкул Прогресс деген жумушчулар клубуна келди. Клуптун ичи жаштарга жык толгон...

Анда окууга ышкыбоздорду тандап алуу үчүн, Мацуцин жана Еленин дегендер экзамен алып жатышыптыр. Алар адегенде эле:

— Фамилиян ким? — деп сурап калышты.

— Куту байдын уulumун. Атым Аманкул деди...

— Сен ырдаганды билесинби? Мынавул обонго салып ырдап берчи, — деп рояль ойной баштады.

Бул обон мага тааныш болгондуктан, эркин ырдадым. Анан тиги киши жанындагысына кайрылып:

— Николай Николаевич, бул жигитти сөзсүз окууга кабыл алуу керек деди.

... Н. Н. Еленин студиянын окуу программасын мурда гөрөлөк жаштарга чын бейили менен үйрөтө берди. Кобувакыт өтпөй эле, мени ал өзүнүн «Молдо Насирдин» аттуу үч көшөгөлүү комедиясындагы башкы ролго дайындады. Адегенде артистикке гоналбай жүрүп, анан тезеле коллективке камыр-жумур болуп, аралашып кеттим. Болочоктогу кыргыз элинин көркөм өнөр чеберлеринин бири Аманкул Куттубаев менен Н. Н. Елениндин чыгар-

мачыл байланышы, ширелген достугу ошол-гүндөн башталып, алардын өмүрүнүн аягына чейин уланган. («Залкар таланттар» деген китептен.)

64. Бул ангемедеги татаал географиялык аттардын кандай жазыларын айтып бергиле.

Сары-Челек — Кыргызстандагы айтылуу көлдөрдүн бири. Анын узундугу сегиз жарым километр, айрым жерлеринде туурасы төрт жарым километрге чейин созулат. Көл деңиз деңгээлинен 1925 метр бийиктикте турат. Айрым жерлеринин тереңдиги 400 метрге чейин жетет.

Сары-Челек тоо массивдеринин ортосуна жайгашкан. Оң жагында Упалуу тоосу бой созсо, сол тарабында Ат-Жайлоо тоосу керилет. Төр жагын Муз-Төр деп коёт. Ал андан ары атактуу Ат-Ойнок тоосу менен чектешип кетет.

Сары-Челектин айланасында Кыла, Чөйчөк-Көл, Ийри-Көл, Арман-Көл деген дагы башка көлдөр бар. Мурда бул көлдөрдү жээктеп айыл отура турган. Сары-Челек корукка айландырылгандан бери анда жайлоого тыюу салынган.

Бул көлдөргө 1960-жылы карп балыгынын чабактары коё берилген. Азыр карп балыктары эң сонун өөрчүп жатат. Кээ бир балыктардын салмагы 15 килограммга чейин өсүп жеткен. («Кыргызстан маданияты» жумалыгынан.)

65. Х. К. Карасаевдин түзгөн орфографиялык сөздүктөрүнөн пайдаланып, бул татаал сөздөрдүн ичинен кошмок сөздөрдү өзүнчө, кош сөздөрдү өзүнчө бөлүп көчүргүлө. Кош сөздөрдүн арасына дефис белгисин коюп жазгыла.

Аба ырайы, ала шалбырт, ала була, буюм терим, ата мекен, өнөр жай, маңдай тескей, бет маңдай, бет алды (бет алды кете берүү) жалгыз жарым, жоро жолдош, үзөңгү жолдош, жан жөкор, ит куш, тоту куш, ит мурун, эмгек куралы, курал жарак, баш макала, баш көз, бала чака, музоо баш, музоо торпок, кийим кече, эртели кеч, кара курт, кир кок, болор болбос, жаан чачын, бакажалбырак, ай балта, айлап жылдап, мелт калт.

66. Текстти окуп, кашаага алынган сөздөрдүн кайсынысы кош сөз экенин, алардын кандай жазыларын айтып бергиле.

(Ой тоону) чулгаган калың кар. (Кез кез) асман тунарып, (жер жүзүн) түгөл бүркөгүдөй булут каптап борошо урат. Суукка каткан теректин, (кара жыгачтын) бутактары кычырап, жел жүргөн сайын (аркы терки) термелет. (Бак дарактардын) бутагында жай учурундагыдай сайран куруп жүрүшкөн келгин куштар азыр жок. Канаттарын далдайткан (ала каргалар) сагызгандар тооктон жем талашып, (короо короого) үйүр болгон таранчылар гана көрүнөт.

Анткени менен шаардын көчөлөрүндөгү кыймыл баягыдай эле. Көчөлөрдө машиналар (каршы терши) өтүп турат. (Катар катар) тизилген вагондорун сүйрөп, жүк тарткан паровоздор шаардын (чет жакаларындагы) темир жолдордо зымырайт. (Эртен менен) эрте жумушчулар (завод фабрикаларга) жөнөсө, окуучулар мектепке, кичинекей балдар (бала бакчага) бет алышат. Мына ошентип, (күнү бою) тынбаган кыймыл түнкүсүн гана (бир азга) тынчыйт да, эртеси кайрадан башталат. (*«Ала-Тоо» журналы.*)

ЛЕКСИКА

Бир тилдеги сөздөрдүн жалпы жыйындысы лексика деп аталат. Ал эми сөздөр жөнүндөгү окуу, илим лексикология болот. Деги эле сөз кандайча пайда болот деген суроо туулат.

Бизди курчап турган чөйрөдөгү жандуу, жансыз нерселер, кубулуштар, окуялар ж.б. бардыгы атоого муктаж. Адам акылына, көзүнө, кулагына таасир эткен конкреттүү жана абстракттуу түшүнүктөр, адамдар ортосундагы мамилелер зат жөнүндөгү туюмдарды топтоштурат да, конкреттүү, абстракттуу маанидеги заттык атоолорду алып келет. Заттардын түшүнүгүн билдирген сөздөр: *адам, тоо, суу, мөңгү, темир, жаан, жүрөк, акыл, сүйүү, кыял* ж. б.

Заттын өзүнө тиешелүү, мүнөздүү белгилери (сапаты, формасы, даамы ж.б.) атоо катары сын атоочту (чон, сүйрү, ачуу ж.б.), кыймыл-аракеттин мүнөзүн туюндурган (тез, ылдам, жай ж.б.) тактоочту, санды туюндурган сан атоочту, заттын кыймыл-аракеттик белгилерин, абалын туюндурган этиш сөздөр пайда болот. Мына ошентип, биздин айланабыздагы туюмдар менен байланыштуу атоолор — сөздөр лексиканын корун түзөт.

Түшүнүктөр менен байланышкан атоолор сөздүк маанини туюндурат, сөз маанилери жөнүндөгү илим **семасиология** деп аталат. Эми сөз маанилери кантип ажырайт, кандайча окшош болот деген суроо келип чыгат.

Заттар же кубулуштар өзүлөрү бирине бири окшош келет, ошондуктан атоодон мурун адам баласынын акылында типтештирилген окшоштук же кескин айырмачылыктар байкалат. Бирин-бирине типтеш туюмдар бирдей аталып, жакын маанилеш сөздөрдү — полисемияны (көп маанилүүлүктү) түзүп, ага образдашкан окшош элестүү, көркөм боёкчолуу маанилер өтмө маанилерди түзүп калат. Кокустуктан тыбыштык түзүлүшү бирдей келип калган сөздөр омонимдик түгөйлөргө айланат, ар башка аталыштагы

бир типте жата турган түшүнүктөгү сөздөрдүн катары синонимди түзүп, таанып-билүү учурунда бирине бири көлөмдүк, сапаттык ж.б. белгилери боюнча карама-каршы келген сөздөр антонимдер болот. Ошентип, сөздөрдүн семантикалык маанилеринин түрлөрү келип чыгат.

§ 25. СӨЗДҮН КӨП МААНИЛҮҮЛҮГҮ (ПОЛИСЕМИЯ)

Полисемия — көп маани, көп маанилүүлүк жөнүндөгү илим. Сөздүн көп маанилүүлүгү кантип пайда болот?

Бизди курчап турган айлана-чөйрөдө окшош заттар, кубулуштар, окуялар болот. Алар бирин бири толук окшоштурбаса, айрым бир белгилери боюнча окшошот, дал келет. Улам жаңы заттарды ойлоп табышат. Ошентип бирин бири тууроочулук да келип чыгат. Мындай учурда окшош заттар, кубулуштар, окуялар бирдей түшүнүктү пайда кылат да, алардын аталышында улам жаңы сөз ойлоп таппастан, мурдагы эле сөздөр менен атай салышат. Ошентип көп маанилүүлүк (полисемия) кубулушу пайда болот. Алар омонимдер менен окшош, бирок айырмалуу жактары маанилик өзгөчөлүктү түзөт да, окшоштугу сырткы кейпинде гана учурайт. Аны жогоруда көрдүңөр.

Айырмачылыктын негизин полисемия менен омонимиянын пайда болуу булактарынан көрөбүз. Эгерде омонимия кокустуктан окшош аталып калган ар башка түшүнүктөн пайда болсо, полисемия заттардын, окуялардын, кубулуштардын окшоштугунун негизинде пайда болот. Аны мындай мисалдардан карап көргүлө:

Туяк — 1. Малдын шыйрагынын учундагы катуу мүйүзчө. 2. Өтмө мааниде. Адамдын артында калган эркек баласы.

Тырмак — 1. Адамдын колунун, бутунун манжаларынын учундагы жумшак сөөкчө. 2. Тырмак-

тын учундагы кесип салуучу бөлүкчө (тырмагым өстү).

Табак — 1. Тамак салынуучу, эт тартуучу идиш. 2. Тамак-аш (табакты кайсы дасторконго тартабыз). 3. Тамак ичүүгө келген элдин саны (канча табак эл экен?).

Полисемия пайда болуу ыгына карата **метафоралык, метонимиялык, синекдохалык** жолдор менен пайда болот.

Метафоралык жол менен пайда болгон көп маанилүүлүк заттардын, кубулуштардын, окуялардын тышкы окшоштугунун негизинде маанилер оошот. Тышкы жалпы окшоштуктар, белгилер метафоризацияланууга негиз түзөт, натыйжада тектеш маанилердин бутагы келип чыгат.

Мисалы: **Ком** — 1. Төөгө жүк артуу үчүн өркөчүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же башка калып нерселер, чом. *Төөлөргө жүк жүктөлбөйт ком болбосо (Барпы)*. 2. Уйдун, төөнүн абдан семиргенде пайда болгон жон майы. Төө семирп ком алган, ком алганда чоң алган (*Тоголок Молдо*).

Метонимиялык жол заттардын маңыздык, мезгилдик, мейкиндик жалпылыгынын негизинде пайда болот, айрым учурда маңыз катары заттын эмнеден жасалгандыгынан да келип чыгат.

Мисалы: Мейкиндикте алган орду боюнча пайда болгон метонимия:

Класс. 1. Мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүктөрүнө карата топко бөлүнүшү (5-класс); 2. Ошол топтогу окуучулар үчүн арналып бөлүнгөн мектеп бөлмөсү.

Мезгилдик катышка карата пайда болгон метонимия:

Ай 1. Планетанын бирөө. 2. Күндүн жана өзүнүн огунда айлануунун негизинде пайда болгон он экиден бир бөлүгүн билдирүүчү мезгил.

Маңыз, көлөм, зат жайланышкан орунду ж.б. билдирүүдөн пайда болгон метонимия:

Чыны 1. Суюктук, чай куюу үчүн пайдаланылуучу идиш. 2. Чынынын ичиндеги тамак, суу (беш чыны ичим).

Жыгач 1. Көп жылдык дарак өсүмдүктөрүнүн жалпы аты. 2. Отун (жыгач суу болуп, от күйбөдү). 3. Жыгач эмерек, мебель (үйү толтура эле жыгач).

Ч. Айтматов 1. Жазуучу. 2. Айтматовдун чыгармаларынын жыйыны (Айтматов басмадан чыгыптыр; Айтматовду окудум).

Синекдохалык жол менен пайда болгон полисемия заттын тышкы белгилерине, көлөмүнө, б.а., бүтүндү бөлүк катары, бөлүктү бүтүн катары атоо менен пайда болот.

Мисалы:

Кол 1. Адамдын эки ийнинен баштап, манжаларынын учуна чейинки мүчөсү. 2. Малдын алдынкы буту. 3. Беш манжа.

67. Төмөнкү полисемиялуу сөз маанилеринин кайсы жол менен жасалганын аныктап, ар бир маанисине мисал келтиргиле.

Кыял 1. Ойлогон ой; тилек кылган, эңсеген ой; фантазия. 2. Мүнөз. 3. Оюунун бир түрү.

Мүлтүлдө 1. Бир калыпта турбай кылтылдоо, ойноктоо.

2. Улам бирине жагынып, же өз пайдасына карай эки тараптын улам бирине ооп кылтылдоо, чыныгы жүзүн билдирбөөгө аракет кылуу.

Муун 1. Адамдын жана жаныбарлардын сөөктөрүнүн же чемирчектеринин кыймылга келип туруучу кошулган жери. 2. Каруу, күч, кубат. 3. Өтмө мааниде. Кээ бир өсүмдүктөрдүн бөлүк-бөлүк болуп турган жери, муунактары. 4. Ата-бабанын укум-тукуму; жашташ адамдар, курбулар. 5. Грамм. Сөздөгү бир ыргак менен айтылган бир же бир нече тыбыш.

Ички 1. Ич жагын караган. 2. Ич жактагы, төр жактагы. 3. Ичтеги, жарыялана элек, көмүскө. 4. Өз ич арасына гана таандык, башкаларга, бөтөн тарапка тиешеси жок.

68. Төмөнкү «Көз» деген сөздүн маанилеринин ичинен метафоралык, метонимиялык, синекдохалык маанилерди ажыраткыла. Ар бирине мисалдар келтиргиле.

1. Адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү мүчөсү.

2. Бир нерсенин тешиги, жылчыгы, ачык бөлүгү, көзөнөгү.

3. Куржундун бир жак бөлүгү.

4. Көбүнчө шакектин кичине асыл таш, мончок ж.б. орнотулган жери, бөлүгү.

5. Терезенин ачылууга ылайык бөлүгү.

6. Күндүн, айдын бети.

69. «Баш» жана «Тарт» деген сөздүн маанилерин сөздүктөн карап, жогоркудай талдагыла.

Эскертүү: Көп маанилүү сөздөр сөздүктөрдө араб цифрасы менен берилерине көңүл бургула, ал эми омонимдер рим цифрасы менен белгиленет.

Көп маанилүү сөздөр туунду жана өтмө маанилердин негизинде пайда болот. Омонимдин ар бир мааниси түз маани катары колдонулат, андай болбой туунду, же өтмө маанини пайда кылса, анда ал көп маанилүүлүккө айланат.

Мисалы: **жык** деген сөздүн омоним да, полисемия экенин да карагыла:

Жыйнаштыр. Этиш 1. Жыйнаштыруу, жыйнап, иреттеп коюу. 2. Токтотуп коюу, кандайдыр бир ишти андан ары улантпай, токтотуп таштоо.

Жык I. Этиш. 1. Тикесинен турган нерсени узунунан түшүрүү, жыгылган абалга келтирүү. 2. Жөнүү, женилүүгө аргасыз кылуу. 3. Буруу, бир жакка багыт алдыруу (суу жөнүндө). 4. Дуушар кылуу, бир нерсеге милдеттүү кылуу, чыгымдатуу.

Жык II. Абдан толугу, абдан көп болуу.

Көңүл бурдунарбы, **жыйнаштыр** сөзү көп маанилүүлүккө гана ээ, ал араб цифрасы менен гана белгиленди. Экинчи **жык** сөзү омоним I, II рим цифрасы менен, ал эми полисемиялык маанилер 1, 2, 3, 4 араб цифрасы менен берилди.

70. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн бир канча полисемиялуулуктарды таап, дептеринерге көчүргүлө.

71. Тексттен көп маанилүүлүккө, өтмө маанилүүлүккө ээ болгон сөздөрдү таап, түшүндүргүлө.

МЕНИН МЕКЕНИМ

Ар бир адамдын өз мекени бар. «Мекен» деген сөз кыргызда — ата-бабанын жери, туулуп-өскөн жер дегенди билдирет. Ал, албетте, бүт эле гүлбакча эмес. Мен азыркы дүйнө жөнүндө кенирээк сөз кылардан мурда өзүмдүн өмүр башатыма ой жүгүртөм. Абдан сагындырып, бир көрүүгө куштарланткан Талас жергемди, ак-карасы аралаш жаткан өз келбетинде көз алдыма элестетүүгө аракеттенем. Эгер мен аалам койнун аралаган космикалык саякатта жүрүп, жер жөнүндө ойлончу болсом, сөзсүз, аны өз айлым Шекердин образы аркылуу элестетерим бышык. Анткени менин башатым ушул — Шекер. Ушул жерде аталарым жана бабаларым жашаган. Ушул жерде мен жарык дүйнөгө келип, турмуш тааныгам, өз тагдырымды тапкам. Ата-журт деп аталган туулуп-өскөн жердин тирлик тартиби, салт-санаасы, ыр, жомогу, жаратылышы, абасы — бүткүл турпаты адамдын адам болуп калыптанышында жана өз тагдырына ээ болуусунда зор таасири бар экендигине бекем ишенемин.

Биздин айылдын абышкалары ар бир баладан: «Кана, жети атаңды айт!» — деп, катуу талап менен сурашар эле. Элдин акыл-эс мурасы да, муундардын байланышы да мына ушуга негизделген. Бул жөнүндө мен «Ак кеме» повестимде бала менен машина айдаган казак жигит экөөнүн аңгемелешүүсүндө айтууга аракеттенгем. Турмушта жети атасын билбей эле жашап жүргөн адамдар бар экендигине бала аябай таң калат:

— Жети атаңдын аттарын үйроткон жок беле акең? — деди бала.

— Ит билеби. Ага не тансык болдың? Жети атам билбейм, бирок көрүп турасын гой, көп катары жасап жүрмин.

— Атам айтат, адамдар ата-тегин унутуп койсо, бузулуп кетет дейт.

— Не үшин?

— Анда дейт, атам айтат, баары бир балдарым, балдарымдын балдары билбей калат деп, адамдар арам иштен жийиркенбей, тартынбай калат дейт...

Бул жөнөкөй элдик философияны мен бала кезде уккан шекерлик абышкалардын насаат сөздөрүнөн алгамын. (Ч. А.)

§ 26. ОМОНИМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Силер ушул учурга чейин билгендей, пикир алышуунун каражаты катары колдонулган сөздөрдүн жалпы жыйындысы лексикалык корду (составды) түзөт. Заттарды, түшүнүктөрдү атоо мүмкүнчүлүгүнө карата ар башка сөздөрдөн турган жакын маанилеш синонимдерди, карама-каршы түшүнүктөрдөн турган антонимдерди, сөздөрдүн өтмө, туунду, образдуу маанилеринен пайда болгон полисемияны, ар башка маанилүү, бирок бирдей айтылып, бирдей жазылган омонимдерди жакшы билесинер. Булар туюндурган түшүнүктөрүнө, маанилик катышына жараша өз ара байырланат жана карым-катышта болот. Мына ошондой сырткы түзүлүшү боюнча бири-бирине окшош келген тилдин лексикалык бутактарынын бири о м о н и м и я жана п о л и с е м и я кубулушу болуп эсептелет.

Омонимия жана полисемия экөө тең эки же андан көп мааниден турат, айтылышы да, жазылышы да бирдей келет. Бирок алардын маанилик карым-катышы, пайда болуу булактары ар башка.

О м о н и м д е р — айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок маанилери ар башка сөздөр. Сырткы түзүлүшү боюнча алар көп маанилүү сөздөргө окшош келет, анткени омоним да, полисемия да көп мааниге ээ болуп, тыбыштык түзүлүшү бирдей болот. Эгерде полисемия (көп маанилүүлүк) кубулуштун, заттардын атынын түпкү мааниси бирдей экендигине таянса, омоним сөздөрдүн мааниси бири-бирине окшошпойт. Аны төмөндөгү мисалдар менен далилдөөгө болот.

Жай I зат жаз айларынан кийин келүүчү мезгил, жаз менен күздүн ортосу.

Жай II зат орун, турак, мекен.

Жай III тактооч акырын, шашпай.

Жай IV этиш жазуу, төшөө, жайып коюу, таратуу, маалым кылуу, малды жайытка коё берүү.

Бул жердеги **жай** деген сөздүн төрт түрдүү омоним маанилери бири-бирине окшош эмес. Сөз түркүмдөрү боюнча да ар башка. Бул сыяктуу сөздүк маанилер омоним болуп саналат. Эми **жай** деген сөздүн башкача көрүнүшүнө токтолуп көрөлү.

1. **Орун, турак, мекен.** *Көпүрө салууга жыгач жок, аттамчыкка жай коёлу деген акыл менен бир күнү майда балдарды үйгө узатып жиберип, Дүйшөн экөөбүз таш жыйнап, үстүнө чым коюп, ишке кириштик.* (Ч. А.) *Ой, жаныңды жеген Апенди, кудайды карап калп айтсаң боло, болуптур, атандын ошончолук узун учуругу бар болсо, аны кайсы жайга коюп жүрдү экен? — дейт калпычы.* (Жом.)

2. **Төшөк, жата турган орун.** *Өзүңөр башыңарды жууп, анан жай салып, балкып уктап жаткыла, — дейт Жез кемпир.* (Ж.М.)

3. **Ал-абал, шарт.** *Жаман жайын айтам деп, баарын айтат.* (Мак.)

4. **Мекеме, ишкана, уюм.** *Агроонолор жай комплекси айыл чарбасынын бардык тармактарын өзүнө камтыйт.* («СК»)

Омоним менен полисемиянын маанилик бутактанышын төмөндөгүдөй элестетүүгө болот.

Салыштырып көргүлө:

Кабык I зат. Нерсенин сыртынан каптап турган бөлүгү, катмары.

Кабык II зат. Жууркан, төшөктүн же сырт кийимдердин кабылып тигилиши.

Кагаз

→ **Кагаз зат.** 1. Жыгач, чүпүрөк жана башка нерселерден даярдалып, жазууда, басмада колдонууга, бетине сүрөт тартууга арналган материал.

→ 2. Жазылган ар кандай документ, кат ж.б. (*Кагазга кол койдурам.*)

→ 3. Өтмө. Кагазга оролгон буюм. (*Дүкөндөн эки кагаз чай, эки-үч кагаз тамеки ала үйүн көздөй жөнөдү.*)

Жогорку мисалдардан кандай жыйынтык чыгарууга болот? Бир эле сөз эки башка мааниге ээ. 1) Затты сыртынан каптап турган бөлүк. 2) Кийим тигүү ыкмасы. Экөө бири-бирине эч кандай байланышпай пайда болгон сөздөр экендиги даана байкалып турат. Ал эми кагаз сөзүнүн маанилери бири экинчисин, үчүнчүсүн пайда кылганын билиш кыйынчылык туурдурбайт. Ал турмак, үч маанинин заттык жасалышы бир гана буюмдан улам чыкканын көрөсүңөр. Демек, көп маанилүү сөздөрдүн туюндурган түшүнүк түйүнү бир булактан келет, ал эми омонимдер ар башка булактан кокусунан окшош айтылып калган сөздөрдүн жыйындысын түзөт. Сөздөрдөн издеген учурда маани берип карасанар, омонимдер рим цифрасы, көп маанилүү сөздөр араб цифрасы аркылуу ажыратылып берилет.

Кыргыз тилиндеги омонимдер төмөндөгүдөй жолдор менен пайда болот:

I. Фонетикалык кокустуктан (тыбыштык дал келүүдөн).

II. Сөздөргө мүчө жалгануу менен пайда болгон омонимдер.

III. Сөздөрдүн маанилери алыстап кетүүнүн натыйжасында пайда болгон омонимдер.

IV. Башка тилдерден кабыл алуу учурунда тыбыштык окшоштуктардын натыйжасында пайда болгон омонимдер.

I. **Фонетикалык омонимдер.** Заттардын атын атоо учурунда ар башка заттар же түшүнүктөр кокустуктан бирдей аталышка ээ болуп калат. Андай омонимдердин кээ бирлери тилдин тарыхый өзгөрүшүнөн, өнүгүшүнөн улам тыбыштык өзгөрүүгө учураса, кай бирлери кокустуктан тыбыштык окшошууга дуушар болуунун натыйжасы.

Мисалы: байыркы кыргыз тилиндеги айрым созулмалар кыскарып, окшош сөздөрдүн катарын түзгөн:

бар I этиш баруу

баар же бар II этиш бир нерсенин бар болушу
ат I зат жылкы

аад же ат II *зат* адамдын ысмы
ат III *этиш* мылтыктан атуу ж.б.
күл I *зат* оттун күлү
күл II *этиш* күлүү
күл III *зат* койдун терисиндеги оору
сыр I *зат* боёк
сыр II *зат* адамдын ички, купуя ою
сыр III *зат* быштак

II. Морфологиялык омонимдер. Унгу сөздөргө сөз жасоочу мүчөлөр жалгануу менен морфологиялык омонимдер жасалат. Мындай учурда омоним унгуга мүчө жалганганда андан келип чыккан сөздүн мааниси окшошпостон, ар түркүн түшүнүктү берет. Кээде унгу сөзгө туунду сөздөр омонимдешет:

чалма I *зат* жылкы кармоочу курал
чалма II *зат* там салууга ылайыкталган баткак
чалма III *зат* баш кийим
тутуу I *зат* боз үйдүн кийизи
тутуу II *этиш* кармоо

Омонимдик түгөйлөрдүн бири унгу сөз тибинде, экинчиси туунду түрүндө болуу менен бирдей аталышка ээ болуп калганын көрөбүз:

бармак I *зат* колдун манжаларынын бири (баш бармак)

бармак II *этиш* кыймыл-аракеттин келер чагын билдирет

шыбак I *зат* талаадагы жыттуу өсүмдүктөрдүн түрү

шыбак II *зат* шыба этишинен жасалган, тамдын, дубалдын сүртүлгөн шыбагы

ачуу I *зат* каар, жини келгендик, кыжырлангандык

ачуу II *сын* даам, жагымсыз, ачуу, кычкыл

ачуу III *кыймыл атооч*, *ач* *этиш* сөзүнөн жасалган (*жабык нерсени ачык абалга келтирүү*) ж.б.

III. Семантикалык омонимдер. Көп маанилүү сөздөр бара-бара ажырап отуруп, кыйла мезгилдерден кийин, омонимдик түгөйдү пайда кылат:

жем I *зат* азык, тамак

жем II *зат* тегирмендин чанагынан түшүп жаткан данды кичинеден жана бир калыпта чубурта турган, чанактын алдына орнотулган бөлүгү

шайман I *зат* бир нерсе жасоого, иштөөгө керек болгон жарак-жабдыктар, курал-жарактар

шайман II *зат* күч, кубат, ал-күч, дарман

чыр I *зат* чатак, жанжал, чатак чыгарган нааразылык

чыр II *сын* урушчаак, жанжал чыгарганды жакшы көргөн адам.

IV. Омонимдер башка тилдерден кабыл алуу жолу менен да пайда болот. Кыргыз эли башка элдер менен такай карым-катнашта болгондуктан, алардын сөзү эне тилибизге аралашып турган. Кабыл алынган сөздөрдүн айрымдары кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө карай, фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болгон. Ал турмак, омонимдик түгөй өз сөз катары колдонулуп жүргөндөрү да жок эмес.

Мисалы:

ак I (*кырг.*) кардын, сүттүн өңүндөй түс

ак II (*ар.*) каргыш, балалыктан кечүү, терс бата берүү (*Кечтим сенин балалыгыңдан! Ак кылдым!*) (Т. К.)

ак III (*ар.*) кудай, тенир

ак IV (*ар.*) чын, чыныгы, чындык, таза

Орус тили жана ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да кыргыз тилиндеги айрым сөздөргө окшошуп, омонимдерди пайда кылат:

билет I чыпта

билет II билүү, андоо

баян I *зат* жон-жайды, ал-абалды билдирген кабар, маалымат

баян II *зат* татаал системадагы кыяк, гармонь, музыкалык аспап

метрика I ыр түзүлүш закондорунун жыйындысы

метрика II баланын туулгандыгы тууралуу күбөлүк.

Жогоруда силер омонимдердин пайда болуу булактары менен тааныш болдунар. Эми төмөнкү класста окуган омонимдердин түрлөрүн эсинерге түшүргүлө:

Омограф — айтылышы айырмаланган, бирдей жазылган сөздөр; *карта* — жылкынын ички эти;

карта — географиялык түшүнүк; *ток* — электр кубаты; *ток* — курсагы ток; *корк* — коркуу сезими;

Корк — Англиядагы шаардын аты.

Омофон — айтылышы окшош, формалары да бирдей сөздөр (алар омоформалар деп да аталат): *тапта* — *этиш* табына келтирүү, шыктандыруу, демилге берип, үйрөтүп даярдоо; *тапта* — *этиш* тегиздөө, бырышын жазуу, ныктоо; *тапта* — *этиш* шилтеп, чаап, уруп жиберүүгө камынган, обдулган абал; *кайыш* — *зат* ийленген, иштелген тери; *кайыш* — *этиш* ийилүү, майышуу, катуу азап чегүү жанга батып, кыйноо тартуу; *ага* — *ага-ини*, тууган; *ага* — *ал* ат атоочунун барыш жөндөмөсү менен өзгөргөн түрү.

72. Төмөнкү сөздөрдүн омоним маанилерин карап, тыбыштык өзгөрүүсүн байкагыла. Кабыл алынган сөздөрдү сөздүк дептеринерге жазып, көп маанилүүлүгүнө көңүл бургула. Маанилерге өзүнөр сүйлөм түзгүлө. (Бул сөздөр, маанилер, чыгыш теги Х. Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» аттуу сөздүгүнөн алынды.)

Илеп I Илаб (*ир.*) I. эрин. (*Абыл Бегайымдын көзүнөн өбөйүн дегенде илебине ачуу жаш тийди.*) (К. Ж.) 2. отмо кашат, жээк. (*Буркулдаган чоң дайра, илебинен ашыптыр.*) («С»)

Илеп II (*ир.*) жалын, ысык, тап. (*Илебине нан бышып турган кези.*) (Ыл.)

Жам I (*ар.*) чогуу, жалпы, бардык. (*Жакын көрдүң байларды, Жам букара бирикти, Таба албассың айлаңды.*) (Т.)

Жам II (*ар.*) деңиз, дарыя, суу. (*Отко-жамга түшүп деген сөз айкашында гана жолугат.*)

Жам III (*ир.*) 1. түштүк диалектиде кир жуугуч чылапчын. 2. чөйчөк, бокал. (*Сары алтындан жам кесе.*) («М»)

Маңги I Банги (*ир.*) нашаа чегүүчү, нашаачы. (*Жети таз өзү маңги таз, Акылы жок аңги таз.*) (Т. М.)

Маңги II (*ар.*) диний, түбөлүк, баки, таптакыр. (*Шайтан маңги тозокто калган имиш.*)

Сооп I собоп (*ар.*) диний, жанга аралжы боло турган иш, тиги дүйнөдө жанга аралжы болучу иш. (*Сообунду өзүң ал, Султаным Чубак келатат.*) («М»)

Сооп II собоп (*ар.*) адилет, туура. (*Таяк жегениң сага сооп болуптур.*)

73. Кыргыз тилинин омонимдер, түшүндүрмө сөздүктөрүнөн бута, жан, жөн, карк, кары, түндүк сөздөрүнүн омоним маанилерин дептеринерге көчүрүп жазып, түрлөрүнө карата ажыраткыла.

74. Тексттеги сөздөрдүн омоним түгөйлөрүн сөздүктөрдөн таап, өзүнөргө сөздүк түзгүлө (кара менен басылган уңгу сөздөрдү кара).

Жарташка сүйөнүп тура бериптирмин, шылкыйып артка тарттым. Жыгылып жаткан оюнчук машинеге келдим. Дөңгөлөктөрү көктү карап, оодарылып жатат. Көзүмөн жаш чыгып кетти. Мына! Баары бүттү! — деп, чоң машинем менен мундашып, капотунан сыладым. Мотордун ысык деми бетке урду. Уулум менен эң акыркы жолукканымдын жалгыз күбөсү ушу жансыз машине да мага азыр жакын көрүндү... (Ч. А.)

75. Бир саптарындагы белгиленген сөздөрдүн өтмө маанилүүлүгүн, образдуулугун айтып бергиле. Таш, жар сөздөрүнүн омонимдик маанилерин, түгөйлөрүн белгилеп, мисал түзгүлө.

Ысык-Көл канча булак, канча озон куюп жатат, куюп жатат шаркырап. Ошондо да ашып-ташпай мелтиренип, уюп жатат ал чыдап!

Мен — мол булак, көл табалбай тызылдап, жарга урунган, ташка урунган нук издеп.

Аттин, сенин жүрөгүң

Ошол колдой туруп берсе «Куюл» деп (Т. Мук.)

76. Төмөнкү сөздөрдүн маанисин ажыраткыла. Сөздүн кандай маанилерин түзөт, белгилегиле, мисал келтиргиле.

карта I

бак I

карта II

бак II

ток I

бак III

ток II

жээк I

сөгүш I

жээк II

сөгүш II

жээк III

сөгүш III

так I

тик I

так II

тик II

так III

тик III

§ 27. СИНОНИМ, АНЫН ТҮРЛӨРҮ, ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУ

Бизди курчап турган чөйрөдөгү окшош, типтеш заттар, кубулуштар, окуялар, кыймыл-аракеттер бирдей же жакын маанилеш сөздөр менен аталат. Эгерде маанилеш, тектеш сөздөр полисемия деп аталса, айтылышы боюнча айырмаланган, жакын маанилеш сөздөр синонимдер деп аталат.

М и с а л ы: жорук, кылык, жоро, жосун, жөндөм, ийкем, шык, эп, ык, талант.

Синонимдер көркөм каражат катары стилдик максатта пайда болот. Анткени бирдей түшүнүктөрдү кайра-кайра бир эле сөз менен айта берсе, кептин мааниси супсак, жагымсыз туюлат, ошондуктан аларды улам башка бир сөз менен атап, пикир алышкан учурда ийкемдүү, коозураак сезилет. Ошондой болсо да, синонимдердин алгачкы туюмду, атоону берген түпкү маанилүү сөзү учурайт, аны синонимдин доминанты дейбиз, т.а., басым кылуучу, башкы маани деген түшүнүктү берет.

М и с а л ы: каала сөзүн алсак, ал доминант болот да, каала, сама, тиле, күсө, эңсе, көксө деген синонимдер синонимдик уяны түзөт.

Синонимдеш келген сөздөрдүн жалпы жыйындысы уя деп аталат, алардын ичиндеги өтө жакын маанилеш сөздөрдүн тобу катар деп аталат.

Көңүл буруп, карап көргүлө: курбу, курдаш, теңтуш, замандаш, куракташ, курбалдаш, тең, катар, жолдош, классташ деген синонимдерди алсак, доминанты курбу, калган маанилеш сөздөр уяны, ал эми калгандарын синонимдердин ар кандай катарларына бөлсө болот. 1-катар: курбу, курдаш, теңтуш, жолдош; 2-катар: теңтуш, курбалдаш, тең, катар; 3-катар: теңтуш, жолдош, классташ.

Синонимдер маанилик катышына карай толук жана толук эмес, контексттик синонимдер болуп бөлүнөт. Толук синонимдер сүйлөмдүн катарында бирин бири менен алмаштырса, маанилик жактан эч өзгөрүү болбостон алмаштырууга мүмкүн: *Накыл, санат, насыят. Омкор, томкор, оодар.*

Толук эмес синонимдер сүйлөм тутумунда биринин ордун бири толук маанилик жактан алмаштыра албайт, бирде алмаштырса, экинчи бир учурда синонимдешпейт: *сулуу, кооз, көркөм, жакшынакай, жагымдуу, чырайлуу, жылдыздуу* ж.б. десек, *сулуу* — адамга, *көркөм* — чыгармачылык менен бүткөн нерселерге (чыгарма, сүрөт, архитектура ж.б.), *жакшынакай* — жалпы жагымдуу туюмга, *чырайлуу* жана *жылдыздуу* — адамга карата колдонулат. *Сулуу* жана *чырайлуу* толук синоним боло алат, *сулуу* менен *көркөм* синоним боло албайт, *сулуу кыз, сулуу байбиче* десек, *көркөм кыз, көркөм байбиче* дебестен, *көркөм сүрөт, көркөм фильм* дейбиз, *сулуу фильм* дебейбиз. *Чырайлуу* адам дейбиз, *чырайлуу тоо* дебейбиз. Ошентип, толук же толук эмес синонимдерди сүйлөм катарына коюп көрүү менен аныктайбыз.

Контексттик синонимдерди контексттери маанилешүүсүнө карата аныктайбыз: Узун үстөлдүн башында райондун чоңу Асанакун Шамыратович отурат. Көкүрөк тушунда лук-лук урган жүрөгүнүн түрсүлдөшүн туйду.

Келтирилген мисалдарда чоң — башчы деген сөзгө, жүрөгүнүн түрсүлдөшү — коркуу сезими деген түшүнүктөргө синонимдешет. Чоңдун синоними — зор, эбегейсиз, коркуунун синоними — сестенди, кооптонду деген сөздөрдү келтирсе болот. Бирок бул жерде контексте өтмө мааниде туруу менен маанилеш сөздөр катары колдонулууда.

Синонимдерди пайда кылуучу булактарды ички жана тышкы таасирдин негизинен көрүүгө болот. Ички мүмкүнчүлүктүн таасириндеги пайда болгон синонимдерге кыргыз тилинин өзүнүн булактарын эсептейбиз. Ал эвфемизмдин, табунун, фразеологизмдердин, диалектизмдердин таасиринде өнүгөт.

Эвфемизм одоно, айтууга ыңгайсыз сөздөрдү башка жагымдуу сөздөр менен алмаштыруудан келип чыгат. Бул элдин маданияты менен байланышкан. Элдик жана тилдик маданияттуулук катары эсептелет. *Бооз* деген түшүнүк малга карата колдонулса, адамга карата *боюнда бар, кош бойлуу, кош кабат* деген сыяктуу синонимдер менен алмаштырылат.

Табу деген түшүнүк элдин аң-сезими менен байланыштуу. Жаратылыштан, табияттан коркунуч алып келет деген сезимдеги түшүнүктөрдү башка сөздөр менен айырбаштайт, б.а., тергөө сөздөр деп да аталат: *Карышкыр* деген сөздү айтса, малды жеп, кырып кетет деп, *кудайдын ити, кашабаң, бөрү, көк серек* деген синонимдер менен алмаштырышкан.

Фразеологизмдер өтмө мааниде туруу менен түз маанидеги сөздөргө маанилеш келет: *Жыш токой, эгин дегендин ордуна чычкан мурду жоргологус* деген фразеологизм колдонулат.

Фразеологизм — өтмө, образдуу маанини берүүчү ыкма.

Диалектизм же тилдин территориялык чектелген түшүнүгү болуу менен адабий тилде синонимди пайда кылат: *Дос, жолдош, орток*.

Бул сыяктуу ыкмалар ички булактардан пайда болгон синонимдер деп аталат. Мындан тышкары башка тилден кирген сөздөр да эне тилибиздеги сөздөргө маанилеш келет, булар тышкы булактардын негизинен пайда болгон синонимдер болуп эсептелет: *колдоо, демөөр, спонсор, мелдеш, соревнование, моонот, срок* ж.б.

77. а) Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү синонимдерди түрлөрүнө ажыратып, толук, толук эмес, контексттик экенин далилдигиле.

Апамдын деги кимге сүйлөп, ким менен жекелешип, урушуп жатканы белгисиз. Ошондон улам байкуш апамдын кара жини кармай кетти окшойт. Урушкан сайын атама айтып жүргөн дооматына өтүп кетти окшойт. Биз бала болсок да апамдын бул дооматына өзгөчө бир чатак бардай карачубуз. Анткени башка эч бир жемеге чым этип койбогон атам ушул алтын сөйкө дегенди укканда каны бир башкача бузулуп кетер эле... Көрсө, ошентип **араздашкандардын** аз-аздан ачуусу кетет тура. (К. А.)

б) Төмөнкү синонимдерге мисалдар түзүп, маанисинин алыс-жакындыгын аныктагыла.

Чөнтөк, калта, чонтой; Үлгү, өрнөк, таалим, нуска, мисал; Кумар, мооку, ышкы; Жашы, жашоору, ыйлам-

сыра, бошо; Акылсыз, бейакыл, наадан, эселек, эсер; Кекеч, сакоо, чүчүк.

78. Төмөнкү кыска тексттен асты сызылган сөздөрдү маанилешине карата ажыраткыла: Доминанттарын таап, салыштыргыла.

Катты окуп бүткөнүмдө бир шүмшүк үстүмө жугуңду куюп жибергендей эле болду. Өлчөсү курусун, эң жаман кат экен. Мынчалык ачуу сөздөрдү өмүрү угуп көргөн эмесмин. Калыстыгы жок бир бейадеп баарыбыздын бетибизге жок жерден көө сыйпап жибергенине чыдабай, адегенде аябай катуу жиндендим.

Аз-аздан кийин бой токтотуп, ойлоп көрсөм, маркум апамды жашырганыбызга үч жылга аяк басыптыр. Айылдагы аталаш туугандарыбыз кышкысын атаңарды шаарга алып кеткиле, ошол жерден бир бойдок кемпир таап кошуп коёбуз дептир. Айылда башы бош кемпир деген калбай калса керек.

Нечен жылдар бою апам эмнегедир ал аял менен араздашып, үйлөрүбүз көчөмө-көчө турса да киришке-нибиз жок. Айтору Мунабия тууралуу апам бир да жылуу сөз айтканы жок. Ал мастан бизге жакшылык санабайт. Ал шүмшүк биздин үйдүн кутун учурду. Ал жезкемпир дегенден апам жадачу эмес.

Сени уул, кыркка чыккан киши дейт. Бул жакта жалгыз атаңар бир мастанга апанардын ак шейшебин тебелетип, салтта жок жосунду жасап отурат. Бейиши болгон жеңем, көрүндө ала салып аткандыр. Жайына кеткен кишинин керезин аткаруу керек. Көрдүңбү кичине бала, о дүйнө кеткен адамдын сөзүн угуу керек.

Бош керебетти үйдүн ортосуна чыгарып, сооктун бетин ачып, азага карата үн чыгарышып жатышты. (К. А.)

79. Ыр саптарындагы асты сызылган сөздөрдүн синонимин ордуна коюп көрүп, анын көркөм каражат катары колдонулганын аныктагыла. Доминантын, маанилеш жакындыгын айтып бергиле:

Кечиккен соң зарыгып,
Унутту деп таарынып,
Коргоол менен күн санап
(төлгө таш жөнүндө айтып жатат),

Жүргөндүрсүн камыгып,
Түндө жатып уктабай,
Күндүзүндө токтобой,
Жолоочудан жол сурап,
Тургандырсын Ала-Тоо!

Баламдан кабар укчу деп,
Санаймын эрте-кечти деп,
Кагылбаган жаш балам.
Кандай жолго түштү деп
Зардан, ыйлап, үн салып,
Башынан түшпөй күү чалып.
Дөндөн түшпөй эрте-кеч.
Тургандырсын Ала-Тоо!

Айлар-жылдар өттү деп,
Кабарсыз болуп кетти деп,
Катпаган балтыр баламды,
Кимиси мерт этти деп,
Буруттан жоолук оронуп,
Ак чачың музга боелуп.
Көз жашың менен сай-сайды
Жуугандырсын Ала-Тоо! (К. Тыныстанов)

80. Бул эвфемизмдердин, табулардын колдонулуш себебин айткыла. Доминантын тапкыла. Ар бирине мисал берип, сүйлөмдөр түзгүлө; катарын таап, ага да мисал келтиргиле.

Төрөдү, көзү өттү, оозунан ак ит кирип, кара ит чыкты, бети ачыла элек кыз, жаман оору, сылтып баскан адам, азиз киши.

81. Асты сызылган сөздөрдүн мааниси боюнча, пайда болушу боюнча кайсы түрдөгү синоним экенин аныктагыла.

Өзү да үшүгөн Инкамал-апай өзүнөн бетер көк тумшук болгон балдарга география сабагын өтүп жатат... Талаадан куурай оруп, өлүп-талбай, эки колду чөнтөккө салып, чыйт түкүрүп коюп жүрө берет экенсин.

Эмнесин айтасың, ажайып укмуштун баары Цейлондо. Кардын ток, кайгың жок, жүрө бер көчөнү как жарып. Бир плантаторлор элдерди кулдай жумшап кулакка чаап

иштетет экен... Фашист иштебей, кутурган арам тамактардан чыгат турбайбы.

Ушүп турган балдардын ичинен бирөө ыкшып жетөлсө, сөзүн токтото калып, өзү далысын күйшөп коюп, суук класста Инкамал-апай сабак өтүп турат. Султанмурат Цейлондо төрөлбөй калганына ичи күйөт. Ал жакта жаныбарлар кандай төлдөйт экен, бир жылда канча жолу? Ана турмуш, ана жашоо деген, деп санаасы алыста жүрсө да көз кыйыгы терезеде. Мугалимди тиктеп тургансып, бир байкатпай терезеге көз кыйыгын салып тура берүүчү. Азыр сыртта кар кымкарлап, айнекке тийип бурч-бурчуна үйүлүп жатат. Цейлондо терезени деле кереги жок го, а түтүл тамдын кереги не, эки талдын башын ийип, чөп алачык куруп ал да, жашай бер (Ч. Айтматов).

Коңул бургулачы! Терезе деген сөздүн мааниси эшик менен үйдү бөлүп туруучу, көрүп туруучу мааниде, андан тышкары айнек маанисинде, эшик — көчө маанисинде колдонулуп жатат. *Терезени кара* — бул айнекти эмес, көчөдөгү болуп жаткан кыймыл-аракетти кароо. *Терезеге кар үйүлүп жатат* десе — анда эшик менен үйдүн ичин бөлүүчү тамдын бир бөлүгү. *Айнек* бул контексте алгачкы доминант маанисинде, б.а., кумдан жасалган химиялык элемент маанисинде пайдаланылган эмес. Көрдүнөрбү, синонимдер көркөм чыгармаларда атайын сөз каражаты катары катар колдонулуу менен бирге толук жана толук эмес, контексттик маанилери ачылып турат. Жогорудагы асты сызылган сөздөрдү да дал ушул сыяктуу түшүнүүгө, талдоого алууга аракет жасагыла. Өзүнөр мугалим менен бирдикте адабияттан өтүп жаткан чыгармалардан таап, сөз — каражат экенин байкагыла.

§ 28. АНТОНИМ, АНЫН ТҮРЛӨРҮ, ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУ

Бизди курчап турган чөйрөнүн өзүндө бири экинчисинен кичирээк, дагы бирөө үчүнчүсүнөн чонураак, бири-биринен сапаты жагынан жакшыраак болгон заттардан, кубулуштардан турат. Аба ырайы бир күнү суук, бир күнү ысык, дагы бир күнү суугураак,

ысыгыраак, суунун агымы бирде катуу, бирде жай экенин күндө эле байкап жүрөсүнөр. Мына ушунун өзү тилибизде бирине экинчисин карама-каршы коюу менен антонимдерди пайда кылат.

Антонимдерди көп маанилүүлүккө, синонимге салыштырмалуу карасаңар, ал таза тилдик көрүнүш эмес, ал табиятынан, жаратылышынан бири-биринен айырмалануунун негизинде келип чыкканын көрөсүнөр. Ошондуктан карама-каршы маанидеги сөздөрдү өз ара антонимдештирбесек, анда ар биринин аталышы өзүнчө эле түшүнүктөрдү атоо катары колдонулат. Мисалы, **ак** деген сөздү алсак, ал кардын, сүтүн өңүндөй таза, кирсиз деген атоону берет. Ага карама-каршы **кара** деген түс көмүрдүн өңүндөй, актын каршысы деген гана атоону берет. Биз түс катары катар коюп салыштырсак, алардын карама-каршы антоним мааниси келип чыгат. Ошентип, антоним сөздөрдүн маанилик гана карама-каршылыгы деп карабастан, табиятынан болгон кескин айырмачылыктардын негизинде антоним келип чыгарын көрөбүз. Демек, антоним — мааниси боюнча карама-каршы сөздөр.

Антонимдерди жаратылышынан, табиятынан карама-каршы жана сапаты боюнча карама-каршы сөздөр деп бөлүүгө болот: *чоң — кичине, ачуу — таттуу, чоң — майда, караңгы — жарык, жакшы — жаман, катуу — жумшак, кир — таза* ж.б.

Антонимдер маанисине карай **толук, толук эмес, контексттик** болуп бөлүнөт. **Толук антонимдер** синонимдер сыяктуу эле маанилери бирине бири толугу менен карама-каршылаша алат. Мындай антонимдерге *келди — кетти, өйдө — төмөн, чоң — кичине, ак — кара* сыяктуулар кирет. Б.а., маанилик жактан толугу менен бирине бири карама-каршылашат.

Толук эмес антонимдер дегенде бир түгөйү экинчи түгөйүнө толугу менен каршылаша албастан, бирде каршылашып, бирде каршылаша албайт. Мындай түрүнө *ысык — жылуу, узун — орто бойлуу, жакшы — начар* (жаман эмес, бир аз начарыраак), *чоң-кесек* (майда эмес), *таттуу-даамдуу* (ачуу эмес) ж.б.

Контексттик антонимдер өз алдынча турганда карама-каршылаша албастан, контекстте гана антонимдешет. Алардын бир түгөйү же экөө тең өтмө мааниде туруп, көркөм сөз каражаты катары колдонулат: «Буга окшогон куу томаяк **жетим** эмес, нанды «нана» деп жүргөн **эркелер** да окубай жүрөт. Кандай укмуш ээ, **бийиктиги** канчалык! Досберген, бери карачы, тетиги этекте көгөргөн кайсы айыл? (Ч. А.)

Антонимдердин ичинен омонимге да, полисемияга окшошураак түрү — **энантисемия**. Ал кыймыл-аракеттин, көрүнүштүн кайсы бир окшоштугу боюнча полисемияга, ар башка маани бериши боюнча омонимге, маанилеринин карама-каршылыгы боюнча антоним болуп, тилдик каражаттардын, контексттин жардамы менен айкындалат. Тактап айтканда, бир эле сөздүн карама-каршы мааниси болуп эсептелет.

Мисалы: **көөлө** деген сөздү алсак, казанды көөлөсө, казан тазаланат, кийим көөлөнсө булганат. **Чыгуу** деген сөздү алсак, үйгө чыгуу жана үйдөн чыгуу маанисинде чыгыш жана барыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү антонимдештирет.

Антонимдердин көркөм каражат катары колдонулуучу түрү — **оксюморон**. Ал карама-каршы маанидеги сөздөрдөн турган атайын стилдик фигура болуп саналат:

Үшүсөм ысык үйдө суук сөздөн,

жүрөгүм жылып кетти кышкы түндөн. (Ф. А.)

Тилдүү дудук, көздүү сокур, колдогу куш ж.б.

Антонимдер морфологиялык жол менен **-луу жана -сыз (-бей префикси)** мүчөлөрү аркылуу жасалат: *ыймандуу — ыймансыз, кийимдүү — кийимсиз, туура — натуура* ж.б.

82. Бул антонимдердин толук же толук эмес маанилеш экендигин аныкташ үчүн мисалдар түзгүлө. Кайсы сөз түркүмдөрүнөн экендигин айткыла.

Байыртан — азыртан, акылуу — бекер, бакыт — балакет, сараң — берешен, сараң — март, соо — оору, соо — кызымтал, мас, төмөн — жогору, төр — иреге, төр — жака, теоретик — практик, кургак — ным, кургак — сыз.

83. Төмөнкү тексттеги антонимдердин маанилик катышын, түрлөрүн тапкыла. Антонимдердин көркөм сөз каражат экенин далилдегиле.

АПА

(Т. Кожомбердиевдин поэмасынан үзүндү)

Тузсуз жеген сыяктандык тамакты,
Карангылык уялады кабакты,
Апам кетип, от ажырап табынан,
Жетим кылды чайнек, чыны, табакты.

Бийиктердин жапыздады барааны...
Жүрүп калды мүнгүрөөнүн арааны.
Апам кетип, казан түбү муз болуп,
Жетим кылды тулга менен чараны.

Дөңгөлөнүп, өмүр барат өрүндө.
Урмат менен сый көрмөккү көрүндө?
Эмне болмок сени менен бир барып,
Конок болсо досторундун төрүндө.

Мүрзөн тымтырс. Кесе тиштейм бармакты.
Сезем жондо качыраган салмакты.
Өбөр элем, өзүн эмес, **апаке,**
Өнү сага кебетелеш арбакты.

Жашап келем кечти көрүп, таң көрүп,
Элесинди маңдайымда шам көрүп.
Эне гана ушинталмак жадабай,
Эргели-кеч баласына кам көрүп.

Алды жактан күндөй жарык түн келет,
Алды жактан шаңга толгон үн келет.
Алды жактан «жетим» деген сөзү жок,
Апа баарын жонго салчуу күн келет.

84. Төмөнкү энантиосемияларга антоним маанисиндеги мисалдарды келтирип, карама-каршылыгын аныктагыла.

Түтөө (күйүү) — түтөө (жакшы күйбөө), тара (чачты тарап, иретке келтирүү) — тара (окуудан туш тарапка тароо), атты (мылтыктын огу денеге кирүү) — кан атты (жарааттан кан сыртка катуу агуу).

85. Төмөнкү оксюморондорго өзүңөр мисалдар түзүп, антоним түгөйлөрдүн кайсынысы өтмө мааниде экендигин аныктагыла.

Тирүү өлүк, жарыксыз нур, күнөөсүз күнөөлүү, көрүнүп барып көрүнбөй, түгөнгөн сайын түтөө, эскинин жаңысы, пайдалуу чатак, арбын туруп аз болуу.

86. Текст ичиндеги антонимдерди маанилерине карата бөлүштүргүлө, карама-каршылашуунун мүнөзүн аныктагыла.

Кызырандаган жигиттин сөзү элге **тарай** электе жакшы да, жаман да айтып, бал тилге салып көрүштү. **Ит кыял** неме экен, сөзгө көнбөдү. Басыкөн муну жөн коёбу, эс-акылы түзүк немени мээсинде **дарты бар** деп колундагы адамдарга нечен-нечен тил кат жаздырбадыбы? Акыры ал чабан кой артында жүрүп, аскадан учуп өлгөндө да **сыртынан каңырыгы түтөп**, ичинен кудундап барбады беле бата кылганы, ошондо кайсы бир киши анын ак кепинде жаткан денесин ача койсо, **кудай бетин салбасын**, анын көзү тирүү жандыкынаи бетер умачтай ачылып, **жансыз болсо да чырактай жанып** турган экен го.

Сен жашайм деп кур үмүт кылбагынын. Сенин күнөөң ошончолук көп, ошон үчүн өлүм менен өмүрдүн ортосунда жаның үзүлө албай кыйналасың. (С. Р.)

87. Төмөнкү тексттеги антонимдерди таап, аларды маанисине карай бөлүштүргүлө.

Тирүү болгон соң иштеш керек. Эмгек эч кимди өлтүрбөйт. «Иштеген киши өлбөйбү?» — дейм чындап тандана. «Өлбөйт!» — дейт, атам ишенимдүү. — Иштединби — өлбөйсүн. Ошон үчүн иштейт да, болбосо...» Эмне дээрин таппай калат. Мен кээде ишенсем, кээде ишенчү эмесмин. Анын үстүнө иштесен эле болду, өлбөйсүн деп какшап жаткан ушул эле атам көп өтпөй: «Туулмак ак, өлмөк ак, — деп ойго чөкчү. Туулдум дегенин, өлдүм дегенин. Туулган соң, эртеби-кечи кетерин анык, дүйнөгө

түркүк болчу эч ким жок. Мына ушуну да унутпоо керек!.. Мени карап сырдуу мунайт: — Өлүмдү ойлой жүргөн жакшы, балам... Бирок ошентсе деле: «Кишини өлтүрбөй коё ала турган эмгек деген эмне?» — деп баш катыра берчүмүн.

Эңкейсен — эмгек, мына бүгүн иштедикпи, мунун өзү — эмгек, — дечү атам.

Анан мен эмгекти терге окшоштура берчүмүн. Бир күнү иштеп жатып атам экөөбүз тең көл-шал болуп тердедик. Анан мен тердеген колумду жалап көрдүм — ачуу экен. Ишенген жокмун. Атамдын колун жаладым, аныкы да апачуу. Тер мындай болот деп үч уктасам, түшүмө кирген эмес. Коркуп кеттим: «Ата, ата, — дедим элендеп. — Тер ачуу болот тура!» «Жок, балам, — деди атам. — Терден таттуу эч нерсе жок. Тер адамды баарынан — жамандыктан, жада калса оорудан да арылтат!» Кийин мен эсиме түшкөн сайын теримди жалачумун, бирок бир да жолу таттуу даамданбады, туз эле даамданып тура берчү. А атам айтканынан кайтчу эмес: «Бу сенин тилиң эмне, элдикинен бөлөкпү, — дечү күлүп. — Тер деген тапталуу. — Өзүнүн колун жалап тамшана кетчү. — Атандын көрү, карачы жарыктыкты, тапталуу!..» Чуркап барып атамдын колун жалайм да, элейин туруп калам, баягыдай эле туз даамданат! Атам боору эзилгенче каткырат: «Тердин даамын биле электигин ушул, — дейт анан ойлуу. — Кийин билесин...» Чын эле, бул айткандарынын төркүнүнө эми түшүнүп келе жатам. (Б. У.)

Коңул бургулачы! Бул текстте өтмө мааниде колдонулган сөздөр бар. Аларды көп маанилүүлүккө, синонимге жата тургандарына карата да талдагыла. Контексттик антонимдердин өтмө мааниде тургандыгын байкагыла.

88. Төмөнкү антонимдерге мисал түзүп, маанилик катышын айткыла.

Келтир — кетир, кемеңгер — кеңкелес, ме — келе, мун — кубаныч, нымдуу — нымсыз, адептүү — бейадеп, чыдамкай — жалакай, айрык — бүтүн, айлалуу — айла-сыз, дайындуу — белгисиз, жылуу — салкын, кат — көрсөт.

§ 29. КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНДАГЫ АКТИВДҮҮ ЖАНА ПАССИВДҮҮ СӨЗ КАТМАРЛАРЫ

Тилдеги сөздөр коом менен байланыштуу. Ал өзгөрсө, өркүндөсө, лексикадагы сөздөр да өзгөрүүгө учурап, кээси коомдук шартка туура келбегендиктен, колдонуудан чыгып турса, айрым бир жаны заттар, кубулуштар менен бирге жаны сөздөр келип толукталып олтурат. Ошондуктан тилдин лексикалык составы кыймылдуу келип, өзгөрүп, өнүгүп турат.

Күнүмдүк жашоо-турмуштагы байма-бай колдонулуп туруучу буюмдардай, дайыма пикир алышуунун негизин түзүп турган сөздөр бар: *кел, кет, тур, суу нан, жаша, айт, сүт, аба, тамак* ж.б. көптөгөн сөздөр дайыма биздин пикирлешүүбүз катары активдүү катмарга кирет.

Коомдун өнүгүшү менен айрым бир түшүнүктөр учурдун талабына жооп бербей калгандыктан, алар эскирип, кээ бирлери такыр колдонуудан чыгып калса, кээлеринин аталышы башка сөздөргө орун бошотот. Мындайлар коонөргөн сөздөр деп аталат да, пассивдүү катмарга кирет. Коонөргөн сөздөрдү эки топко бөлүштүрүүгө болот, алар — архаизмдер, историзмдер.

Архаизмдер — колдонуудан биротоло чыгып калган түшүнүктөр болбостон, түшүнүгү бар, аталышы учурга жооп бербестен, башкача аталышка ээ болуп калган сөздөр: *буурусун — соко, буулум — кымбат кездеме, төңкөрүш — революция, комсомол уюму — жаштар кошуну, аткаруу комитети — акимчилик* ж.б.

Историзмдер же тарыхый сөздөр деп аталган катар коомдук тарыхый шартка карата келип, колдонулуш чөйрөсү зарылчылыкты түзбөй калганда колдонуудан чыгып кете берет. Мындай сөздөрдүн катарын көпчүлүк учурда коомдук, саясий, административдик башкаруу ж.б. түшүнүктөрүн туюндурган сөздөр түзөт. Алар колдонуудан биротоло чыгып, илимий изилдөөлөрдө, тарыхый чыгармаларда атайын каражат катары колдонулат: *удайчы — хан ордосун кайтаруучу, парванчы — хандын жарлыгын жарыялоочу, мударис —*

медреседө сабак берүүчү, дарс — сабак, каракелтек — элден чогулган жардамчы күч, ополчение, жаңгер — согушчул, жеңүүчү.

Лексиканын пассивдүү катмарын бир гана архаизмдер, тарыхый сөздөр түзбөстөн, терминдик, кесиптик жана неологизм сөздөр да түзөт.

Терминдик жана кесиптик сөздөр илимдин же эл чарбачылыгынын тиешелүү тармагына гана түшүнүктүү болуу менен бирге ошол тармактарда гана колдонулгандыктан, жалпы элдик пикир алышуунун куралы боло албайт.

М и с а л ы: медицинадагы: *анастезиолог, операция, папаверин, но-шпа, вич* ж.б., физикадагы: *масса, оордук, тартылуу күчү, ампер, вольтметр* ж.б. жыгач устачылыктагы: *сургу, араа, мык, көк, керки* ж.б. ошол кесипчиликте, иш убактысында гана колдонулуусу менен чектелген мүнөзгө ээ. Бул сөздөрдү бардык элдин сүйлөшүү куралы деп эсептей албайбыз, иш уюштуруу, же маалымда жалпы иш кызыкчылыгына карата колдонулат деп билебиз.

89. Төмөнкү архаизмдерди, тарыхый сөздөрдү түшүнүү менен ар бирине ылайык чакан түшүндүрмө жазгыла. Түшүнүгүндүн аныктыгын билүү үчүн сөздүктөргө кайрылгыла.

Хан, бек, ноокор, ордо, элүү башы, эмир, шах, султан, аталык, кыр көрсөтүү, кесипчилик уюм, дилде, от араба, кол араба, айдакчы.

90. Төмөнкү чакан тексттен алынган көөнөргөн сөздөр түшүндүрмөсү менен берилди. Бул Х. Карасаевдин «Камус нааме», «Манас» сөздүгү деп аталган чыгармаларынан. Көөнөргөн сөздөрдү түр боюнча ажыраткыла.

«Байла, Жакып чалды деп,
Басып калды жабылып.
Бай Жакып шондо кеп айтат:
«Балдарым токто» — деп айтат.
Күноом болсо, балдарым,
Күндөңдү мага камдагын
Шоктугум болсо, балдарым,
Зоолунду мага камдагын.

Дос кишини кас көрүп,
Убалга боодо калбагын».

«Манас» эпосунан

«Күндө», «зоолу» деген фарсы сөзү. Экөө тең эле колго, бутка салына турган кишен. «Күндө» — арабча кылмыш, «дос» — фарсыча тамыр, ынак.

Ойлогула балбандар,
Көк темирден туулга,
Кимдер ыкшап кийбеген.

(«Семетей» эпосунан)

«Туулга» — байыркы түрк-монгол сөзү, жоокерлердин баш кийими. Монголчо — «дуулга», калмакча — «дуулгх», өзбекче — «дабылга», казакча — «дулыга».

91. Х. Карасаевдин «Накыл сөздөр» сөздүгүнөн алынган тексттен көөнөргөн сөздөрдү таап, талдоого алгыла, сөздүгүн түзгүлө.

Алыска минсе чарчабас,
Кара байыр казанат.

(«Манастан»)

Казанат минип ойноткон
Калгандыр дүйнө кыйладан.

(Элдик ырлардан)

«Казанат, кааназат» — эл адабиятында айтылуучу буудан, күлүк, чыдамкай аттардын сапаты.

Ушул күнгө чейин чыгып келген сөздүктөрдүн биринде да, «казанат» деген сөздүн теги ачыла элек. «Казанат» — эки сөздөн биригип калган. Иран тилдеринде «хане» — *үй*, «зад» — *бала* деген маанини туюндурат. Демек, «ханезад» — үйдө туулган жылкы.

«Кара байыр» — мыкты аттын сапаты. Биздин оюбузча, «кара» — *мал*, «байыр» — *үйүр* деген мааниде, *казанат* // *каназат* синонимдер.

Калем тарткан сыядай,
Кашынды бир пас ырдайын.
Каз элечек жарашкан,
Башынды бир пас ырдайын.

(Элдик ырлардан)

«Каз элечек» — койкойто оролгон жакшы, апакай элечек. Кээ бирөөлөр кадимки каз сыяктуу апакай жана койкойгон деп түшүндүрөт. Бул туура эмес.

«Каз» сөзүнүн төркүнү — Өзбекстанда чыгарылган ак жибек кездемеге барып такалат. Аны көбүнчө селдеге, аялдардын баш кийимине колдонушкан. Кийин фабрикада токула баштагандан кийин бул кездеме колдон токулбай калган, ошол жибектин аты «каз» деп аталар эле. «Каз» — кыргыз, өзбек тилдеринде «каса, хоса» делинип, каз элечек — жибектен оролгон элечек деген түшүнүктү берет.

92. Тексттеги кооноргон сөздөрдү тобуна ажыраткыла.

Азыр мектеп жашындагы балдардын көчөдө майда бизнес жасап жүргөндөрүн көрүп, өзүбүздүн бала кезибиз эске түшөт. Ыдырап кеткен СССР мамлекетинде ар бир жаш адамдын орду бар эле го. Октябртка өтөбүз деп ак көйнөгүбүздүн жакасын камдап, Володянын сүрөтүн тагууга түнү бою уктабай чыгар элек, пионерге өтүү андан да салтанаттуу эле. Пионердик антты жаттап, «дайым даяр» туруу үчүн боюбузду түздөйт элек. Ал эми комсомолго татыктуулар өтөт десе, жакшы окуп, жакшы иштеп, кары-картаңдарды шефке алуу деген бар эле.

Замандын оош-кыйышы бар дечи. Азыркы заманыбызда эгемендүүлүккө ээ болуу менен катар, моминтип жаштарыбыздын ичинде көп таланттуу өспүрүмдөр билимсиз калып жатканы өкүнүчтүү. («Кыргыз руху»)

93. Бул тексттен пассивдүү катмардагы сөздөрдү таап, ал кайсы тонко кире турганын аныктагыла.

Адам баласы геометриялык фигуралардын касиеттери жөнүндөгү алгачкы маалыматтарды курчай турган дүйнөнү байкап жана турмуштук иш-аракеттеринин натыйжасынан табышкан. Учурунда окумуштуулар, гео-

метриялык фигуралардын кээ бир касиеттери башка касиеттеринен талкуу жүргүзүү жолу менен табыларын байкашкан. Ошентип, теорема жана далилдөө пайда болгон.

Геометриялык фигуралардын түздөн-түз тажрыйбаларынан алынган касиеттеринин санын мүмкүн болушунча кыскартуучу табигый каалоолор пайда болот. Касиеттери далилдөөсүз калган ырастоолор аксиома болуп калган.

Геометрия алгачкы мезгилде жогорку деңгээлде өзүнүн өзгөчө өнүгүүсүнө Египетте жетишкен. Биздин доорго чейинки биринчи миң жылдыкта геометриялык маалыматтар египеттиктерден гректерге өткөн. Биздин заманга чейинки VII кылымдан III кылымга чейин грек математиктери жеке эле геометрияны көптөгөн жаны теоремалар менен байытпастан, аны дагы так негиздөө үчүн маанилүү кадам жасашкан. (Геометрия, 7—11-кл.)

94. Төмөнкү текстти окуп, илимий негизди түзүп турган пассивдүү лексиканы тапкыла. Кайсы тармакка тиешелүү терминдер экенин аныктагыла.

Түзүлүшү менен функцияларынын өзгөчөлүктөрүн укумдан тукумга сактоочу же утур кийинкисине берүүчү организмдердеги бардык касиеттер тукум куучулук деп аталат.

Чочко жангагынан эмен өсүп чыгарын, күкүктүн жумурткасынан анын балапандары пайда болорун ар ким билет. Маданий өсүмдүктөрдүн белгилүү бир сортунун уругунан ошол эле сорттун өсүмдүктөрү өсүп чыгат. Үй жаныбарларынын породасынын касиети кийинки жумурткаларда сакталат.

Эмне үчүн укум-тукуму ата-энелерине окшош болот? Дарвиндин убагында тукум куучулуктун себептери толук изилденген эмес. Азыркы убакта тукум куучулуктун материалдык негизин хромосомаларда орун алган гендер түзөрү белгилүү. Ген — татаал органикалык зат, ДНКнын молекуласынын бир участогу экендигин билесинер. Гендин таасири астында белгилер түзүлөт. Ар кайсы түрлөрдүн организмдеринин клеткаларында биринсерин же ондогон хромосомалар, ошондой эле жүз миң-

деген гендер болот. Гендер жайгашкан хромосомалар жыныс клеткаларында да, дененин клеткаларында да болот. (Жалпы биология, 9—10-кл.)

§ 30. НЕОЛОГИЗМ

Коомдук өзгөрүүлөргө, илимдин, техниканын, эл чарбачылыгынын, соода экономикасынын ж.б. өнүгүшү менен катар жаңы түшүнүктөр, анын атын атаган сөздөр лексикалык составга кирип отурат. Тилдеги мындай сөздөр неологизмдер деп аталат. Алар пассивдүү катмарга кирет, анткени андай сөздөр бардык элдер үчүн түшүнүктүү болуп, пикир алышуу каражаттары катары кызмат аткараса, алар неологизм касиетин жоготуп, активдүү катарды түзүп калат.

Неологизмдер лексикалык, грамматикалык, семантикалык жолдор менен пайда болот.

Лексикалык неологизмдер башка тилдерден атоо катары сөзмө-сөз кирип, сөздүк катарды көбөйтөт: *алле, блейзер, бейсик, рейтинг, рокер, рәкет, социум, электорат* ж.б.; грамматикалык неологизмдер көпчүлүк учурда эне тилдин сөз жасоо жана сөз өзгөртүү категориясынын жардамы менен, которуу жолу менен (жарым-жартылай которуу, же толук которуу): *мыйзамдык чек, социалдык фонд, чет өлкөлүк инвестициялар, нормативдик укук актысы* ж.б.; **семантикалык неологизмдер** башка тилдердеги түшүнүктөр эне тилдеги мүмкүнчүлүктөрдү аракетке келтирип, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанисин кеңейтет: *мамлекеттик катчы, келечек план, жаза (штраф), унаа (транспорт)* ж.б.

95. Тексттен неологизмдерди таап, маанисин түшүндүргүлө.

I. Кыргыз Республикасынын Премьер-министри соодадагы техникалык тоскоолдуктар боюнча макулдашуулардагы милдеттенмелерди жана Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун маалымат жана маалыматты жыйноо,

иштеп чыгуу жана берүү болугу боюнча санитардык жана фитосанитардык чараларды ишке ашыруу максатында «Бүткүл дүйнөлүк соода уюму менен техникалык регламенттерди, стандарттарды, санитардык жана фитосанитардык чараларды иштеп чыгуу, кабыл алуу жана колдонуу маселелери боюнча өз ара байланыштар боюнча маалымдама кызматын түзүү жөнүндө» токтомго кол койду.

2. 2-февралда «Манас» аэропортунда Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Түркиянын Өкмөтүнө гуманитардык жардам иретинде майыштар үчүн 100 колясканы жер титирөөдөн зыян чеккендерге берди. («Эркин-Тоо» газетасы, 2000-жыл, 4-февраль.)

96. Тексттеги неологизмдердин мүнөзүн аныктагыла.

Шаршемби күнү «Кабар» маалымат агентствосунда брифинг болуп, анда тышкы иштер министри М. Иманалиев жакында эле Великобританияга жасаган расмий иш сапарынын жыйынтыктары туурасында журналисттерге маалымат берди.

Иш сапарынын жүрүшүндө Кыргызстан менен Великобританиянын ортосундагы эки тараптуу мамилелердин абалы жана келечектери, Борбордук Азия регионундагы коопсуздук жана стабилдүүлүк маселелери, терроризм, наркобизнес, регионалдык кызматташтык проблемалары каралды.

Иш сапардын жүрүшүндө соода жана өнөр жай министрлигинде жолугушуу болуп, андан соң коопсуздук чөйрөсү менен укук коргоо органынын ортосундагы өз ара түшүнүшүү жөнүндө Меморандумга, туризм чөйрөсүндөгү Меморандумга жана бажы кызматынын ортосундагы административдик өз ара аракеттенишүү мамилелериндеги Меморандумга кол коюлду. Иш сапардын соңунда министр М. Иманалиев эл аралык изилдөөлөрдүн королдук институтту жана ислам изилдөөлөрүнүн Оксфорддогу борборунда Президент А. Акаевдин «Улуу Жибек жолунун дипломатиясы» доктринасынын презентациясында болду. («Эркин-Тоо», 2000, 4-февраль.)

97. Төмөнкү неологизмдерди сөздүктөрдөн карап, маанисине түшүнүп, сүйлөмдөр түзгүлө.

Фристайл, фуете, холдинг, чипсы, шарм, шоу, шейпинг, экю, дисплей, дискет, диаспора, килобайт, кондоминат.

§ 31. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ ЖАНА ЖЕРГИЛИКТҮҮ ДИАЛЕКТИЛЕР МЕНЕН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Адабий тил жалпы элдик тилдин негизинде калыптанат. Ал бардык диалектилер үчүн түшүнүктүү болгон, тилдик нормаларга (фонетикалык, орфографиялык, грамматикалык ж.б.) баш ийген, мамлекеттик, коомдук иштерди жүргүзүүгө ийкемдүү болгон орток тил болуп саналат. Ал эми диалектилерди адабий тилден айырмалап турган тилдик-территориялык белгилери боюнча аныктайбыз. Айрым бир аймакта жашаган эл тилдик өзгөчөлүккө ээ болуу менен адабий тилден ажырымда экендиги байкалат. Мындай айырмачылык жергиликтүү өзгөчөлүккө учуроо менен ал жерде жашаган адамдар үчүн байкала бербейт. Бирок коомдук иштерди аткаруу учурунда, жазуу иштеринде, окутууда кагаздарын толтурууда, массалык маалымат каражаттарында пайдаланууга ийкемсиз. Анткени коомдук иштер адабий тилдин нормасында аткарылуу менен, адабий норманын чегинде бардык элдер үчүн түшүнүктүү, ынанымдуу болууга тийиш.

Жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөрдү диалектилер деп айтабыз. Кыргыз тилинде түндүк жана түштүк диалекти деген эки чоң топ бар экендигин билесинер. Ал эми территориялык жактан анча чоң эмес аймактагы тилдик өзгөчөлүктөр говорлор деп аталат. Кыргыз тилинде Чүй, Талас, Ысык-Көл, Нарын, Тогуз-Торо, Чаткал ж.б. говорлор бар.

Тилдик өзгөчөлүктөрдү адабий нормадан айырмалап турган фонетикалык, лексикалык, грамматикалык белгилери боюнча бөлөбүз. Эгерде адабий нор-

мадан айрым бир тыбыштык жагынан гана өзгөчөлөнүп турса, ал фонетикалык диалектизм деп аталат: *Тоо//тов, суу//суу, келде//кэлэ, сызгыч// чызгыч, сагыз//чаккыч, кем//кэм, маки//баки, пияз//мияз, үбөлүк//увалик, галош//кэлиш, баар//бапор, атлас//аллас, депкир//кэпкир, тарелка//далинке ж.б.*

Адабий нормадан түшүнүктү атоо учурунда сөз катары айырмаланып калган болсо, анда лексикалык диалектизмдер деп аталат: *Балапан//жөжө//чыбый, кур//бел боо, сөйкө//иймек//сырга, музоо//торпок, акча//пул, дөңгөлөк//кылдырек, чака//челек, таз//кэл, сокур//көр ж.б.*

Адабий нормадан айрым бир грамматикалык категориялардын колдонулушу боюнча айырмачылыкка ээ болсо, ал грамматикалык диалектизмдер деп аталат: *ушул жерде//ушуетте, бул жакта//буетте, келет//келеттер, келе жатат//келе жатыры, башынан//башыдан, куурдак//куурма, ачыма//ачкыл.*

Диалектилик сөздөр адабий тилдин ар тараптан өнүгүшүнө тиешелүү даражада түрткү болот, бир аймактагы жок түшүнүктөр — атоолор экинчи аймакка тароого, адабий тилдин базасын кенейтүүгө шарт түзөт, тилде синонимдин катарларын пайда кылат.

М и с а л ы: **чыны** деген сөз менен катар **пиала, эрин** менен катар **илеп, төмөн** (адам) сөзү менен **пас, сөйкө** менен бирге **иймек, сулуу** менен **чырайлуу** ж.б. сөздөр катар синонимди байытып келет. Түштүк аймактагы айрым өсүмдүктөрдүн аттары адабий нормада болбогондуктан алар адабий сөздөрдүн өзүнчө катарын түзүп калды: *бээ алма, анар, пахта, инжир ж.б.*

Диалектизмдер көркөм адабий чыгармаларда окуя болуп жаткан доорду, кейинкерлер жашаган чөйрөнү, анын кулк-мүнөзүн ж.б. чагылдырыш үчүн атайын ыкма катары пайдаланылат. Мисалга, өзүнөр окуп келген Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» жана «Келкел» тарыхый романдарындагы диалектизмдер өзүнүн доору, аймагы менен шайкеш.

98. Төмөнкү диалектилик кепте жазылган сүйлөмдөрдөгү диалектизмдерди түрлөргө (фонетикалык, лексикалык, грам-

матикалык) ажыраткыла. (Бул материал Б. М. Юнусалиевдин «Тандалган эмгектер», Фрунзе, 1985, 270-б. илимий монографиясынан алынды).

1. Ушуйетте тушлуп, ушуетте кәттә болгонуз, ич жакка барган эмеспиз. 2. Эми шалыны /күрүчтү/ мына эки айдап, көң салдык, суш камдадык, ылаймач /баткак/ кылып септик. 3. Муну гәлә гөш менен жәнчтик (гәлә гөш (гәлә-майда гөш-өгүз) майдалап, топурагын жанчтык деген мааниде) 4. Чаар-Таш, Ак-Сери айләш лордө мал баккамын. 5. Ол ушбакта курулуш болгон эмес, талаада жатып, талаада багып, кечеси менен, күндүзү менен күтүп баккамбыз. 6. Анан жәйлөмө-жәйлөш багып, дал шул өтөктөргө багып, Орто-Төбөдө келевиз. 7. Ак эмгек иштечи эдек да. 8. Ана шулорду багып кегеммин да.

99. Төмөнкү сөздөрдү диалектилик-тилдик өзгөчөлүккө карай топторго бөлүштүргүлө. Адабий тилдеги синонимин, диалектизмин коюп, сүйлөмдөр түзгүлө, кайсы говорго тиешелүү экенин байкагыла.

Күйөш, баратыры, жайлош, мээ лә /айлана-чойро, квартал/, аташ күрөк /кычкач// кыпчыкей/, шайлоо (сайлоо), зардек /сабиз/, жүрүн, жакандос/жер төшөк/, ише /шише/, зыя /сыя/, оногу /ал/, моногу /мына бу/, барыштылар, бадбод /чон кесе/, айза /найза/, атасыга, атасыны, атасыда, атасыдан.

100. Төмөнкү тексттеги диалектизмдердин стилдик колдонулуш максатын байкагыла, синонимин коюп көргүлө.

— Ошого ичим күйөт да, кайсы күнү кызым ол эжекейлердин үйүгө сув алып келип бериптир. Мен шунча алаам кылып, ону жекирип койдум. Өзүмө жардам бербейт анан каяктагы...

Бардык аялдар Ажар эжени кетире койбой тегеректеп алышты.

— Жанындагы шеригичи?

— Нуржандыкы танды-кеч тиктегени эле китеп, кагаз. Ачкосун тагып алат көзүнө. Менин тилим да кевейт аспырантур беле, бир балаа деген окуу бар имиш, шондо окууга барат имиш.

— И-и, баса, ол эжекей өзүям раса күчтүү деп калышат, аа?

— Оо, келиндер, — деп бек улантты сөзүн Ажар эже, — ошон көрө, шол эки мейман эжекейди колдон келишинче сыйлап жүргөн дурус. Бирөвдүн элиде мусаапыр болуп жүрөттүр.

— Ырас, ыймандуу, акыл-эстүү кыздар, бовосо биздин шу тов-таштарыбыздын арасында иштегени келибатты эле, шартыга көнүп, — дешип жайма-жай сөздөр сүйлөнө баштады. (Б. Сабирова).

101. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү диалектизмдерди да өзгөчөлүгүнө карай талдагыла.

1. Ич ким жок экен. 2. Ойагы жантакзар, буйагы чычырканакзар экен. 3. Бир жүзү алтымыш жыл өттү. 4. Онон нарагы калып каган. 5. Жигирмә бешинчи жылдары кән чыккан. 6. Ушу кәндин чыкканыга элик жылдан ашты. 7. Мурда келип көшлөп кеткен дешет. 8. Жамгырдын сууну толтуруп коюп, эгин сугарып, тиричилик кылган экен. 9. Возунач эгиз /бийик/ жерге чыгат. 10. Сары сәвил /өсүмдүк/ болот кәттә тошлордо дечү эделери, биз көрбөдүк. (Б. М. Юнусалиев).

102. Өзүнөр жашаган аймакта адабий нормадан айырмаланган тилдик өзгөчөлүк барбы? Болсо, аларды мугалиминер менен бирдикте талдап көргүлө, адабий тилден эмнеси менен айырмаланырын айткыла.

§ 32. ОНОМАСТИКА

Ономастика — энчилүү аттар жөнүндөгү илим. Энчилүү аттар бир канча түргө бөлүнөрү силерге белгилүү. Адам аттары, жер-суулардын, жылдыздардын, мекемелердин, мамлекеттердин, басылмалардын ж.б. аттары атайын коюлуп, өзүнчө бир мааниге ээ. Ар бир аттын коюлушу белгилүү бир коомдук, тарыхый же дагы бир шартты туюндурат. Биздин күнгө чейин келип жеткен энчилүү аттардын айрымдарынын сыры

бизге белгилүү болсо, айрымдарыныкы белгисиз, чечмеленүүнү талап кылат. Адам аттарынын кээ бирлери башка тилден кирип, түшүнүксүз кала бергендери бар: Жамал — сулуу, ажарлуу, Абды — кул, Азиз — урматуу, кымбат, Аким — кудурети күчтүү, Кадыр — урмат, нарк, Зуура — Чолпон ж.б. аттар араб сөздөрү болуп эсептелсе, кыргыз элинин жашоо-шартына карай: Большевик, Колхозбек, Артельбек, Шайлоо, Космосбек ж.б. аттар пайда болгон. Орус тилинин таасири менен ал тилден жана ал аркылуу башка тилдерден да аттар келип кирген: Спартак, Аида, Венера, Радмир, Альбина ж.б.

Жер-суулардын аттары өзүнчө бир чечмелөөгө муктаж. Байыртадан келе жаткан Ат-Башы, Нарын, Дөрбөлжүн, Жалал-Абад, Күрмөнтү, Долоноту, Ысык-Көл, Кара-Суу, Кара-Кол ж.б. аттардын келип чыгышы кызыгууну туудурат. Айрымдары легендалар менен байланышса, кээси илимий тактоонун натыйжасында чечмеленет.

Нарын жана Дөрбөлжүн кыргыз жана монгол тилдеринде бирдей кездешүү менен, *Нарын* — ичке, кууш дегенди билдирсе, *Дөрбөлжүн* — төрт чарчы дегенди туюндурат, *Кара* деген сөз монгол тилинде чоң, *кол* — монгол тилинде суу деген түшүнүктү берет. Демек, *Кара-Суу* да, *Кара-Кол* да синоним — Чоң суу деген туюмду билдирет. *Абад* — шаар (араб тилинде), *Жалал* — адам аты же таштак, демек, Таштуу шаар же Жалалдын шаары, *-ты* мүчөсү *-луу* менен синонимдеш. *Күрмөнтү* таштак менен синоним, *Долоноту* долонолуу менен синоним. Ысык-Көл жөнүндөгү ар кандай легендаларды негиз кылып албасак, илимий жагынан *туздуу*, *тоңбогон* деген мааниге шайкеш келет.

Ошентип, ономастика жалпысынан энчилүү аттар жөнүндөгү илим болуу менен, бир канча тармакка бөлүнөт. Адам аттары — антропонимика, суу аттары — гидронимика, жер аттары — топонимика, жылдыздардын аттары — космонимика илимдери болуп аталат.

103. Томонку аттар эмнеден улам келип чыккандыгын баамдап, айтын көргүлө.

Дүйшөмбү, Дүйшөкөн, Шейшембек, Шейшекен, Шаршембай, Шаршекен, Бейшембек, Бейшегүл, Жумабай, Жумагүл, Ишембек, Ишенгүл, Жекшенбек, Жекшекен.

104. Өзүнөр жашаган жерлердин, суулардын аты эмне үчүн ушундай аталгандыгын айыл адамдарынан сурап тактагыла.

105. Чолпон-Ата деген жердин аты тууралуу легендага көңүл бургула. Бул сыяктуу легендалардын варианттарын чогултуп, класста талкуу, ангеме-дүкөн кургула.

Азыркы Чолпон-Ата шаары турган жерде бир кедей адам жашаган экен. Ал байдын малын багып оокат кылуучу дейт. Көпкө чейин балалуу болбой, жашы улгайып бара жатканда, бир кыздуу болот. Ал абдан сулуу, эстүү болуп бой тартат. Кызы чоңоюп келе жатканда, апасы дүйнөдөн көзү өтөт. Абышка менен кызы катуу кайгырат, бирок айла жок, тирүүчүлүк өтө берет, кызы Чолпон экөө эптеп күн өткөрүп оокат кечирет.

Күндөрдүн биринде ошол тегеректеги бай адам Чолпондун сулуулугуна, акылдуулугуна суктанып, бой тартып келе жаткан кызга куда түшөт. Атасы да ага каршы болбойт. Кыязы, жетишпеген жашоодон өзү да кыйналса керек, кызым кыйналбаса деп ойлогон го. Кызы ары айтып, бери айтып, байга, анан калса, жашы өтүп калган адамга баргысы келбегенин түшүндүрсө, атасы көшөрүп болбой коёт. Ошентип, ата-баланын ортосу сууй түшөт.

Күндөн күн өтөт. Атасына түшүндүрө албаган кыз бир күнү атасы мал артынан кеткенде, тоого чыгып, коз жашын көлдөй төгүп, бул жашоодон аша кечип, тоодон боюн таштамакчы болот. Эңкейип секире берер абалында ал ташка айланат да, калат.

Кечинде атасы үйгө келсе, кызынан дайын жок. Ана келет, мына келет менен кыйла убакыт өтөт. Айылдагылардан сураса, эртен менен тоого бет алганын айтышат. Атасы күйүгүп тоого чыкса, таш болуп катып калган Чолпон эңкейип турат. Картайганда көргөн кызынын абалын көргөн атасы сакалынан жаш агызып ыйлап

турат. Же кемпири болбосо, кызынан тирүүлөй ажыраса, айласы куруган чал да секирип өлгүсү келет. Ошол учурда жалгыз кызынан ажыраган абышка да ташка айланат.

Күн ачык турганда Чолпон-Ата шаарынын үстүндөгү тоонун кырында энкейип турган кыз жана секирип келе жаткан сакалдуу адамдын элеси катып турат дейт. Мына ушул жерди айылдагылар Чолпон жана атасынын элеси-нен Чолпон-Ата деп атаган экен байыркы заманда. (Жомок.)

106. Бул үзүндүнү окуп, семантикалык талдоо жүргүзүлө (көп маанилүү, өтмө маанилүү, синонимдик, омонимдик, антонимдик маанилердин түгөйүн тапкыла), стилине ажыраткыла.

«Кечинде атасы келди. Ал балдарынын мунайым кейпинен улам, бир жосун болгонун билди. Ичинен сызып, үндөбөдү.

— Асылгүл кайда? Уктап калдыбы? Эрте жаткан го?—деди, өзүнүн мыжылганын билдирбегендей.

Баары үнсүз баш ийкеди. Атасынын үнүн угаары менен, Асылгүл ордуна ыргып турду да, чуркап келип мойнуна асылып, солуктап ийди:

— Апамдын түркүгүн кыям деп... Апамдын түркүгү...

— Ким? Качан?

Бирөө да батынып жооп бере албады, бышактап ыйлай башташты.

Аялы албууттанып коё берди:

— Мен кыям дедим! Мына мен! Эмне, союп жейсиңби? Мына мен, уктунбу! Мен кыям дедим! Апамдын түркүгү деп коюшат, кастарлап коюшат! Өзүнөр жутуп алган апанардын ордуна ушул чириген сөнгөк апа болуп береби? — Кичине тынып алды да, кайра өкүрдү: — Апанар өлгөн, аны эчак жуткансынар! Ал келбейт! Өлгөн киши тирилмек беле! Түркүк деген отунга да жарабайт, чирип калыптыр. Апанар өлгөн дейм, өлгөн...

... Атасы баягы каргашалуу күндөгүдөй, Асылгүлдү бооруна кысып: «Эмне дейсиң?» — деп бакырып алды. Дене-боюн калтырак басып, өзүн токтото албай калчылдап жатты. Анан Асылгүлдү боорунан бошотту да, бир да

жолу колу тийбеген, тиймек турсун өйдө карап ооз ачпаган аялын жулмалап кирди. Эч бир аяган жок, башка көзгө койгулай берди.

Жаны апа кокуйлап өкүрө баштады. Элдер чогулуп калышты, экөөнү араң ажыратышты. Жаны апа, өгөй апа, дагы эле алкынып жүрөт:

— Апанарды жуткансынар! Ал өлгөн!

Жаны апаны алкынтып элдер ары алып кетишти. Ал ошол бойдон кайрылып келбеди... Ошонун эргеси эле атам менен Асылгүл ноокастап, төшөккө жатып калган. Араң айыгышкан...» (Б.У.)

107. Текстти окуп, өтмө маанидеги сөздөрдүн маанисин туюндургула. Энчилүү аттар жөнүндө айтып бергиле.

Жаратылыш Чыңгыз Айтматовдун калеминин сыйкырлуу күчү менен жанданып, таң калтырып, өзүнүн табигыйлыгы, башта байкалбаган жомоктогудай сыры менен, жанылыгы менен адамды өзүнө тартып турат. Жазуучу өзүнө мүнөздүү ийкемдик менен жаратылыштын өзгөчө дүйнөсүнө сүйгүп кирип, анын улуулугун, көркөмүн, жан-дүйнөсүн кадимкидей түшүнүп, аны окуучусуна антарып ачып берет. Айталы, Чыңгыз Айтматов бизге «теректердин бөтөнчө үндүү жан-дүйнөсүн», жер адамынын кубаныч-кайгысын өзүнө батырган Жер-Эненин дүйнөсүн ачып көрсөттү. Гүлсарынын сезимтал дүйнөсүчү! Анын ар бир кыймылын автор художниктик көрөгөчтүк менен тартып, «жан дүйнөсүнүн» абалы менен сырткы аракетин гармониялаштыруусучу? Мындайды элес алуу, байкоо жан-жаныбарларды чын дилден сүйгөн адамда гана болушу мүмкүн. Повесттеги Гүлсарыны үйрөтүү жана майрамдагы Аламан байгени сүрөттөгөн учурларды эле эске түшүрөлүчү... Бул өзүнчө эле бир чон сүйүүгө жуурулган поэзия го! Ал эпизоддордо Гүлсарынын күлүктүк касиети бүтүндөй ачылып, анын ар бир кыймылы психологиясына шайкеш. Ал эми эң негизгиси — ошол сценалардан Гүлсарынын өзүнүн кожоюну Танабай менен болгон сезимди козгогон ынактыгынын чыга келүүсү. Автор эч кандай аша чабуусуз, жасалгалабай эле алардын өз ара түшүнүүлөрүн, жан-биргеликтерин билгичтик менен чебер сүрөттөйт. Танабайдын ички дүйнөсүндө болуп

жаткан уйгу-туйгу сезимдердин бардыгы анын атына отун турат. «Гүлсарыны минип баратканда Танабай эл көзүнө койрондонуп коюудан тартынбады. Сымаптай чайкалган жоргонун үстүндө койрондонбөскө чара барбы? Аны Гүлсары да жакшы сезчү. Айрыкча жакага түшүп келатканда, эгин талаасында иштеп жүргөн топ келин жолукса, аларды алыстан көрө сала Танабай ээр үстүндө боюн түзөп, үзөңгүнү чирене тээп, чалкалай олтурат да, тизгинди бошотот. Ээсинин кыймылын Гүлсары да сезе коёт, арымдап жоргосун күүлөп жиберет». (Л. Ү.)

108. Тексттеги асты сызылган сөздөрдүн омоним, полисемия, синонимдерин ташкыла. Эңчилүү аттар жөнүндө билгенинерди бышыктап айтып бергиле.

САМЫНДЫН ТАРЫХЫН БИЛИП КОЙГОН АРТЫКЧЫЛЫК ЭМЕС

Самын мындан 400 жыл мурда Байыркы Египет, Кытай, Вавилон, Ассирия элдеринде кир нерсени тазартуу үчүн пайдаланылып келген. Биздин заманга чейинки ХҮІ кылымдагы байыркы Египетте самынды дары-дармек катары колдонгондугу белгилүү.

Мурдагы доорлордо бук карагайынын күлүнө эчкинин, койдун, огуздун майын кошуп жасаган самынды өтө пайдалуу дары-дармек жана косметикалык май катары баалап келишкен. Ошол эле учурда аны жууганга да колдонушкан.

Орто кылымда самын өндүрүү Франциянын Марсель шаарында пайда болгон. Самын Россияга Петр I нин падышачылыгынын мезгилинде келген. Самындын жакшысы менен жыттуусун бай, төбөл адамдар гана пайдаланышкан. Ал эми карапайым эл жыгачтын күлүнө ысык суу куюп, отко коюп аралаштырат да, андан пайда болгон коймолжун затты самын катары колдонушкан.

Кыргыз элине самынды соодагерлер Кытай тараптан алып келип турушкан. Көбүнчө алабата чөбүн өрттөп, анын күлүн малдын майы менен аралаштырып кайнатып, самын жасап пайдаланышкан. («ДС»)

МОРФОЛОГИЯ

§ 33. ЭТИШТИН ТАТААЛ ФОРМАЛАРЫ

Этиштин татаал формалары эки же андан ашык этиш-сөздөрдүн бир мааниге бириккен тобу аркылуу уюшулат. Бирок алардын тутумун түзүп турган бөлүктөрү берген маанилери боюнча бирдей даражада болбойт. Алардын бири кыймыл-аракеттик негизги маанини билгизет да, калгандары анын маанисин толуктайт, грамматикалык жактан ал маанини жыйынтыктайт.

Ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу алар өз ара негизги жана жардамчы этиштер болуп бөлүнөт: 1) *Көк майсаңдан жай алган чакан айылдан анча алыс эмес жердеги капчыгайдан салт атчан киши чыга келди.* 2) *Өзөндүн баш-аягынан агылып эл келе баштады.* (Ч. Н.)

Мында кыймыл-аракет жөнүндөгү негизги түшүнүк чакчыл формасындагы алардын биринчи түгөйлөрү (*чыга, келе*) аркылуу берилди. Ал эми экинчи түгөйлөрү аларга кошумча маани киргизүү менен грамматикалык жактан жыйынтыкталды.

Демек, негизги жана жардамчы этиштер маанилик жана грамматикалык жактан өз ара ажырагыс болуп уюмдашып келип, кенири маанидеги кыймыл-аракетти билдирсе, **этиштин татаал формалары** деп аталат.

Негизги жана жардамчы этиштер өздөрүнүн лексикалык маанилери жагынан болсун, грамматикалык түзүлүшү жагынан болсун, бири-биринен айырмалуу.

Негизги этиштер лексикалык баштапкы маанилерин дайыма сактайт да, чакчылдын **-а// -е// -й** жана **-ып, -ганы** формаларында турушат. Мындай чакчыл формалар, биринчиден, негизги жана жардамчы этиштерди өз ара байланыштырса, экинчиден, этиштик татаал формаларды уюштурууда негизги каражат болуп эсептелет: 1) *Эси эки болгон баатырың, оозун ачып туруп калды.* 2) *Кайрадан эл тынчый түштү.*

3) *Баатырлар ортого чыгышып, бет алышып тура калышты.* (Ч. Н.)

Мисалдардагы асты сызылган чакчыл формасындагы этиштердин алгачкы лексикалык маанилери сакталган жана сөз болуп жаткан окуядагы кыймыл-аракеттин негизги түшүнүгүн билдирип турат. Ошондуктан, этиштин татаал формасынын тутумундагы мындай этиштер негизги этиштер деп аталат.

Жардамчы этиштер өздөрүнүн баштапкы лексикалык маанилеринен, негизинен алыстаган болот да, негизги этиш билдирген түшүнүктү маани жагынан толуктоо, жыйынтыктоо кызматын аткарат. Грамматикалык түзүлүшү жагынан жардамчы этиштер көбүнчө жак жана чак формалуу келишет. Тагыраак айтканда, негизги этиш тарабынан берилген кыймыл-аракеттин кайсыл жак тарабынан жана качан аткарылгандыгын да билдирет. Демек, жардамчы этиштер төмөнкүдөй белгилерге ээ: 1) баштапкы лексикалык маанисинен ажыраган болот да, абстракттуу мааниде колдонулат; 2) негизги этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин кайсы жак тарабынан аткарылганын жана качан аткарылганын (кайсы чакта экенин) билдирет; 3) негизги этишке кошумча маани киргизет (негизги этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин кандайча мүнөздө болуп өткөнүн, болуп жатканын, болорун); 1) *Топо баатыр тер баскан атын моюнга чапкылай, жай гана четке чыга берди.* 2) *Анын канталаган тумшугу жакындап келип калган душманга оро-пара келе түштү.* 3) *Тобурчак четти көздөй ойт берип, жеңиштүү кишенеп жиберди.* (Ч. Н.)

Мисалдардагы белгиленген жардамчы этиштер (*түштү, берди, жиберди*) аттан түштү, алма берди, үйгө жиберди деген сыяктуу өзүлөрүнүн баштапкы лексикалык маанилерин сактабастан, негизги этиш билдирген түшүнүктөрдүн кандай мүнөздө өтүшүн (күтүлбөгөн жерден тез аткарылганын) билдирип турат. Экинчиден, кыймыл-аракеттин үчүнчү жактагы субъект тарабынан аткарылгандыгын, ошондой эле сөз болуп жаткан учурдан алда канча мурда болуп өткөндүгүн корсотту. Демек, мындай этиштер жардамчы этиштер деп аталат.

Негизги этиштер канчалык лексикалык алгачкы маанисин сактаганына карабастан, этиштик татаал форманын тутумунда турганда, жардамчы этиш сыяктуу эле, өз алдынча колдонула албайт. Анткени анын мааниси жардамчы этиштер аркылуу гана жыйынтыкталат, такталат. Ошондуктан алар өз ара ажырагыс болуп тутумдашат да, бир гана кыймыл-аракеттик татаал маанини туюндурат. Ошондой эле экөө биригип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Этиштин татаал формалары көбүнчө эки сөздөн турса, айрым учурларда үч сөздөн да болушу мүмкүн. Мындай учурда, анын биринчи түгөйү негизги этиш катары келет да, калган экөө жардамчы этиштин милдетин аткарат: 1) *Ор чапчып чыккан аттар антаңдап дем алып, кээде токтой калып жатты.* (И. М.) 2) *Экинчи балбаныбыз да жеңилип, биз кубана албай турабыз.* («ЛЖ»)

Мисалдардагы этиштик татаал формаларда негизги маани биринчи түгөйлөрү (*токтой, кубана*) аркылуу берилди да, калган түгөйлөрү (*калып жатты, албай турабыз*) алардын маанисин толуктоо, тактоо үчүн, жардамчы, кошумча маанилерде колдонулду.

Негизги жана жардамчы этиштердин өз ара орун алуу багыты да туруктуу, б.а. негизги этиш дайыма мурун, ал эми жардамчы этиш андан кийин орун алат.

Эскертүү. Чакчылдар менен жак формасындагы этиштердин айкашы (катар келиши) дайыма эле этиштин татаал формасын түзө бербейт: 1) *Жигит не дээрин билбей оңтойсуздана күлдү.* 2) *Жигит не дээрин билбей, оңтойсуздана баштады.*

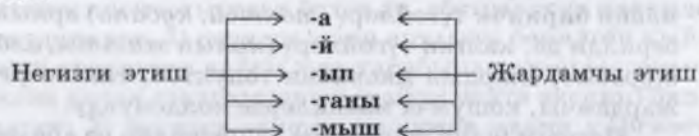
Жогорку асты сызылган этиштер бири экинчисине карата бирдей эле каражат (чакчылдын -а формасы) аркылуу байланышканына карабастан, анын биринчисинде этиштердин (*оңтойсуздана күлдү*), ар бири өзүнүн лексикалык баштапкы маанилерин сактап турат. Ошондуктан алар маанилик жактан бири экинчисине көз каранды эмес. Сүйлөмдө жеке-жеке сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми экинчи учурда жак формасындагы этиш (*баштады*) өзүнүн лексикалык баштапкы маанисинен алыстап калган. Ошондук-

тан мындай этиштер негизги этишке карата дайыма маанилик жактан көз каранды болот да, аны менен ажырагыс биримдикте колдонулуп, этиштин татаал формасын түзөт. Демек, мындай түзүлүштөгү катар келген этиштерде алардын жак формасындагы түгөйүнүн өз алдынча лексикалык мааниге ээ, же ээ эмес-тиги чечүүчү ролду ойнойт.

Төмөнкү мисалдарга көңүл буралы: 1) *Кыз жетпей койду да, кыткылыктап күлдү.* 2) *Аял жылмайып үндөбөдү.* 3) *Кыз чуркап кетти.* 4) *Аял жылмайып койду.*

1—2-мисалдардагы этиштердин ар бири өз алдынча мааниге ээ болсо, 3—4-мисалдардагы этиштер татаал формалуу этиштер.

Негизги жана жардамчы этиштердин өз ара байланышуу жолдору да, жогоруда айтылгандай ар түрдүү. Аларды төмөнкүдөй схема аркылуу туюндурууга болот.

109. Текстти окуп, андан этиштин татаал формаларын ажыраткыла жана алардын мүнөздүү белгилерин айтып бергиле:

а) тутумундагы негизги жана жардамчы этиштерди ажыраткыла;

б) негизги жана жардамчы этиштердин ар бирине кеңири мүнөздөмө бергиле.

1. Кеч кирип келе жаткан. 2. Жоломан эжообуз коюбузду бөлүп алдык да, жон ылдый куюлтуп жөнөй бердик. 3. Жер алай-дүлөй түшүп, кардуу бороон ышкырып турган. 4. Бети-башыбызды тумчулап, араң жүрүп келебиз. 5. Бир кезде мен артыма бурулуп карай калдым. 6. Үч карышкыр булак этип, жонго чыга түштү да, так Жоломандын коюнун тушунан качырып сала берди. 7. Мен көрө коюп, чыйылдаган жапыз үнүм менен кыйкырып калдым эле, бирөө жалт кайра тартты. 8. Жоломан болсо көрбөйт, тебетейин көзүнө баса кийип алыптыр, жерди карап келет. 9. Мен

чуркап жеткиче, эки карышкыр эки-үч койдун куйругун жулуп жиберип, бирден койдун бөлүп алып, сайды карай зыркыратты. 10. Жоломан ошондо гана көрүп калды да, узап кеткен карышкырдын артынан кыйкыра жөнөдү. 11. Карышкырлар алактап, анда-сайда жалт этип, артын карап коюп, койдун куйругун кызыл ала кылып, кыйратып кетип барат. 12. Жоломан терезе аркылуу асман тиреген алыскы кырка тоолорду телмирип карап баратты. 13. Өсүп-чонойгон жери ошол тоолордун ары жагында, ыраакта калгансып жатты. 14. Ал өз сагыныч-кусалыгын ошол тоолорду карап тараткандай болду. 15. Бирге өсүп, бирге чонойгон курбулары жакын эле жүргөндөй сезилип кетти. 16. Тууган жердин жыты келе калды. 17. Ошого кубанып, өзүнөн өзү эреркей түштү. 18. Эми анын өмүрү да дал ушул кырка тоолор болгон өрөөндөргө окшоп экиге бөлүнгөнүп кетти. 19. Аял ушуга окшогон түркүн ойлордун кучагында термелип келет. 20. Бир кезде эмнегедир кыздын чыканактай далысын тиктеген калыбында ойлоно калды. 21. Менин кызым да ушундай болуп каландыр.

— Эчедесин, карагым? 22. Кыз ошол замат чочугандай артын жалт карап алды, бирок ошол эле замат аялдын мээримдүү ырайынан жалтана түштү.

— Он төртөмүн, — нары карап кетти кыз.

— Кайда бара жатасын, калкам?

— Таласка.

«Кашка жерден тура!» — аялдын деми сууй түштү. (Э.М.)

110. Көп чекиттин ордуна сүйлөмдүн маанисине ылайык келүүчү этиштин татаал формасынын тиешелүү түгөйүн койгула.

1. Эжөө караңгыда темселеп жүрүп, куурап түшкөн чегедектерден бир далай чогултуп ... 2. Булактын боюна жакын шамал тийбеген ыктоого от... салышты. 3. От алоолой күйгүчөктү сууган аттарды суунун боюна тушап ... беришти. 4. От барган сайын алоолонуп, денеге жагымдуу бир аптап таратып ... 5. Абага көтөрүлгөн түгүн көөдөй асманга житип көрүнбөй ... жатты. 6. Бекежан тилке-тилке болуп кесилген сан этти чегедектин үстүнө калап таштап ... (И. М.) 7. Кош-беш айтышып жөнөгөнү

... алиги жигит. 8. Күлсүн да ордунап ... баштады. («КМ»)
 9. Профессор колун ... берди эле, спиртке малынган марлини кармата 10. Кыздын акырегинен тартып, киндигине чейин эки-үч жолу дыкаттап сүртүп 11. Менин денем болор-болбос ... түштү. 12. Хирургдун колундагы скальпель жүрөктүн тушундагы кабыргалардын ортосун жиреп 13. Профессор Ахунбаев биринчи кимдин жүрөгүнө операция жасады экен деген ой бүт денемди аралап 14. Буга байланыштуу бир көргөн элес көз ирмемдей бет алдыма ... калды. (М.С.)

§ 34. ЖАРДАМЧЫ ЭТИШТЕРДИН ТҮРЛӨРҮ

Татаал этиштин тутумунда турган жардамчы этиштердин колдонулушундагы кошумча маанилери бирдей эмес. Мына ушул өзгөчөлүктөрү боюнча алар кыймыл-аракеттин узакка созулушун, багыттальшынын жана толук иштелишин билдирүүчү жардамчы этиштер болуп үчкө бөлүнөт.

1. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу **жат, отур, тур, жүр** жана **бер** деген жардамчы этиштер аркылуу уюшулат да, анда кыймыл-аракеттин бүтүшү же бүтүү чеги көрсөтүлбөйт; **жүрүп отурду, бара жатты, окуп жүрдү.**

2. Кыймыл-аракеттин багыттальшында **кел, кет, бар** деген жардамчы этиштер чакчылдар формасындагы негизги этиштер менен айкалышып, кыймыл-аракеттин бир жакка багыттальшынын билдирет: **кирип келди, жөнөп кетти, айта бар.**

Бирок жогорку маанилерди билдирүүдө негизги этишке жалгануучу чакчыл формалар менен жардамчы этиштердин өз ара айкалышуу мүнөзү кыргыз тилинде бир кылка эмес, өтө ар түрдүү. Демек, ал маанилерди билдирүүчү жардамчы этиштер жана алардын чакчыл формалар менен айкалышуу мүмкүнчүлүктөрүн схема аркылуу төмөнкүдөй чагылдырууга болот.

3. Кыймыл-аракеттин качандыр бир мезгилде же сөз жүрүп жаткан учурда толук иштелип бүткөндүгү татаал этиштин тутумундагы **ташта, сал, кой, жибер,**

кал, чык, бол, ал деген жардамчы этиштер аркылуу уюшулат: **окуп чыктык, карай калды, ырдап жиберди, айтып салды.**

Негизги этишке жалгануучу чакчыл формалар					Жардамчы этиштер жана алардын түрлөрү
-а	-й	-ып	-ганы	-мыш	Кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү жардамчы этиштер
+	+	+	-	-	<i>отур</i>
+	+	+	+	-	<i>тур</i>
+	-	+	+	-	<i>жат</i>
+	+	+	-	-	<i>жүр</i>
+	+	+	-	-	<i>бер</i>
					Кыймыл-аракеттин багыттальшынын билдирүүчү жардамчы этиштер
+	+	+	-	-	<i>кел</i>
+	+	+	-	-	<i>кет</i>
+	+	+	-	-	<i>бар</i>
					Кыймыл-аракеттин толук иштелгенин билдирүүчү жардамчы этиштер
+	+	+	-	-	<i>сал</i>
-	-	+	-	-	<i>жибер (уй, ир)</i>
-	-	+	-	-	<i>чык</i>
+	-	+	-	-	<i>ташта</i>
+	+	+	-	-	<i>кой</i>
-	-	+	+	-	<i>кал</i>
+	+	+	-	-	<i>ал</i>
-	-	+	+	+	<i>бол</i>

Эскертүү: Таблицада этиштин терс формасынан (-ба) кийин жалгануучу чакчылдын -й формасындагы негизги этиш менен жардамчы этиштин айкалышы берилген жок, анткени мындай учурда жардамчы этиштер кошумча мааниси боюнча кандайдыр бир бөтөнчөлөнгөн жаны мааниге ээ боло албайт.

111. Тексттеги жардамчы этиштердин кандай маанилерде колдонулганын аныктагыла жана аларды маанилик түрлөрү боюнча көчүргүлө.

1. Бала көзү ачык бойдон магдырап жата берди. 2. Анын коңулун айнытып албайын дегенсип, эне унчукпай калды. 3. Комуз черткен бала эмне кыларын билбей, ал да момоюп отура берди. 4. Бир маалда Абдыракман башын көтөрө калды.

— Черт!

5. Баланын колундагы комуздун кылдары жүрөктү сайгылап, дирилдей баштады. 6. Бул убакта биринсериндеп келген кишилер үйгө толуп кетти. 7. Бала черткен бул күү Талас өрөөнүндө белгилүү болуп бараткан. 8. Келгендер, күү аяктаганча, тынч угуп отурушту. 9. Күү аяктап калган. Ангыча Султаналы кирип келди. 10. Үйдөгүлөр жапырт туруп калышты. 11. Зуура да шашканынан колундагы чынысын таштап жиберди. 12. Комузду кучактай кармаган Атай гана бейкапар керегеге сүйөнүп турду. 13. Ичине мун толгон Субан Султаналыга эркедиби, жаш балача эчкирип ыйлап жиберди. (К. К.)

112. Кал, жат, бер, кел, бол деген сөздөрдү жардамчы этиш катары пайдаланып, таблицадагы (109-б.) алар менен айкалышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон бардык чакчыл формаларды маанисине ылайык келген негизги этиштерге жалгоо аркылуу адегенде этиштин татаал формаларын жасагыла, андан кийин аларды катыштырып, чакан ангеме түзгүлө. Ангемедеги ар бир жардамчы этиштин ар башка чакчыл формадагы негизги этиштер менен айкалышуусундагы маанилерине байкоо жүргүзгүлө. Эгерде алардын ортосунда маанилик айырма болсо, анын пайда болуу себептерин түшүндүргүлө.

ҮЛГҮ:

Кал жардамчы этиш катары (таблицада көрсөтүлгөндөй) төмөнкүдөй чакчыл формалуу этиш менен айкашып, татаал формалуу этишти түзөт: *көрө калды, карай калды, карап калды, жеткени калды.*

§ 35. ЭТИШТИН ТАТААЛ ФОРМАЛАРЫНЫН ЖАСАЛЫШЫ

Этиштин татаал формалары негизги этиштерден жана жардамчы этиштерден жасалат.

Негизги этиштер лексикалык баштапкы маанилерин дайыма сакташат да, чакчылдын **-а, -е, -й, -ып, -ганы** формаларында турушат. Бул чакчыл формалар, биринчиден, негизги жана жардамчы этиштерди өз ара байланыштырса, экинчиден, этиштик татаал формаларды уюштурууда негизги каражат болуп саналат.

Мисалы: вертолёт Ала-Мөнгүнүн ак кар, көк муздуу ашуусун ашып, булуттан ары көрүнбөй, добушу угулбай кеткенден кийин деле бүткөн бою калчылдап, калыбына *келе албай жатты*. Аргасын түгөтүп келаткан коркунучтан Акбара *улуп жиберди*. Чоң боз бабырган жаңы талпынган балапандарын ээрчитип, бирине бири үн салып, улам бир жерге *конуп-учуп жүрүшөт*. (Ч. А.)

Бул сүйлөмдөрдөгү алды сызылган чакчыл формасындагы этиш сөздөрдүн алгачкы лексикалык маанилери сакталган жана ошондой эле сөз болуп жаткан окуядагы кыймыл-аракеттин негизги түшүнүгүн туюндуруп турат. Ошондуктан этиштин татаал формасынын тутумундагы мындай этиштер негизги этиштер деп аталат. Жардамчы этиштер өздөрүнүн баштапкы лексикалык маанилеринен алыстайт да, негизги этиш билдирген түшүнүктү маанилик жактан толуктап, жыйынтыктап турат. Грамматикалык түзүлүшү жагынан жардамчы этиштер көбүнчө жак жана чак формалуу келишет. Тактап айтканда, негизги этиш тарабынан жасалган кыймыл-аракеттин кайсыл жак тарабынан жана качан аткарылгандыгын да билдирип турат.

Жыйынтыктап айтсак, жардамчы этиштер төмөнкүдөй касиеттерге ээ: 1. Баштапкы лексикалык маанилеринен ажыраган болот да, абстракттуу мааниде колдонулат. 2. Негизги этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин кайсы жак тарабынан аткарылганын жана

качан аткарылганын (кайсы чакта экендигин) билдирет. 3. Негизги этишке кошумча маани (негизги этиш аркылуу) берилген кыймыл-аракеттин кандайча мүнөздө болуп өткөнүн, болуп жатканын, болорун билгизет.

М и с а л ы: *Беккул болуп бир топ балдар жүгүрүп барып, көк шибердин арасында жайнап калган буудайды тоокчо терип жеп жатышты. Чуркураган чаржайыт үндөр уламдан-улам күчөй берип, жаман үйдү которуп кетишти. Бурмаке бөкчөңдөп, калтыраган кары колу менен кыдырып, ооруларга суу берип жүрөт.* (М. Э.)

Бул сүйлөмдөрдөгү *жатышты, кетишти, жүрөт* деген жардамчы этиштер *керебетке жатышты, үйгө кетишти, тоодо жүрөт* сыяктуу өзүлөрүнүн баштапкы лексикалык маанилерин сактабастан, негизги этиш билдирген түшүнүктөрдүн кандай мүнөздө өтүшүн туюндуруп турат. Ошондой эле кыймыл-аракеттин үчүнчү жак тарабынан аткарылгандыгын, сөз болуп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгүн билдирип турат. Ошондуктан бул сыяктуу этиштер **ж а р д а м ч ы э т и ш т е р** деп аталат.

Негизги этиштер лексикалык алгачкы маанисин сактаганына карабастан, этиштик татаал форманын тутумунда турганда, жардамчы этиш сыяктуу эле, өз алдынча колдонула албайт. Себеби анын мааниси жардамчы этиштер аркылуу гана такталат. Ошон үчүн алар ич ара ажырагыс болуп тутумдашат да, бир гана кыймыл-аракеттик татаал маанини билгизет. Ошону менен бирге эле экөө биригип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Этиштин татаал формалары эки сөздөн гана эмес, үч сөздөн да жасалышы ыктымал. Мында биринчи сөзү негизги этиштен, ал эми калган экөө жардамчы этиштерден жасалат.

М и с а л ы: *Людмила Зыкина жаратылышынан берген талантты тынбаган эмгеги менен өргө тартып, өздөштүрүп жүрүп отурган. Ярославлда сүйүктүү ырчысын төрт саат бою пристанда эл жык-жыйма болуп кетпей, жаандын жааганына карабай күтүп*

турушкандыгы эле Людмила Георгиевнага болгон элдин сүйүүсү өчмөк тургай, кайра ого бетер тутанып жаткандыгын корсотуп турбайбы. («КТ»)

Сүйлөмдөрдөгү этиштик татаал формаларда негизги маани биринчи түгөйлөрү (өздөштүрүп, тутанып) аркылуу берилди да, калган сөздөр (жүрүп отурган, жаткандыгын корсотуп турбайбы) алардын маанисин толуктоо, тактоо максатында кошумча мааниде колдонулду.

Негизги жана жардамчы этиштердин өз ара орун алуу багыты да туруктуу, тактап айтканда, негизги этиш дайыма мурун, ал эми жардамчы этиштер андан кийин жайгашат.

Чакчылдар менен жак формасындагы этиштердин айкашы же катар келиши дайыма эле этиштин татаал формасын түзө бербейт.

М и с а л ы: *Атасы уулунун суроосуна ыңгайсыздана жылмайды. Атасы уулунун суроосуна ыңгайсыздана түштү.*

Алды сызылган этиш сөздөр бири экинчисине карата бирдей эле каражат (чакчылдын -а формасы) аркылуу байланышканына карабастан, анын биринчисинде этиштердин (ыңгайсыздана жылмайды) ар бири өзүнүн лексикалык баштапкы маанилерин сактап турат. Ошон үчүн алар маанилик жактан бири экинчисине көз каранды эмес. Сүйлөмдө жеке-жеке сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми экинчи вариантында жак формасындагы этиш (түштү) өзүнүн лексикалык алгачкы маанисинен алыстап калган. Ошондуктан мындай этиштер негизги этишке карата ар дайым маанилик жактан көз каранды болот да, аны менен ажырагыс биримдикте колдонулуп, этиштин татаал формасын жасайт. Демек, мындай түзүлүштөгү катар келген этиштерде алардын жак формасындагы түгөйлүнүн өз алдынча лексикалык мааниге ээ, же ээ эместиги негизги милдетти атарат.

Ошондой эле, **м и с а л ы:** 1. *Ит бейтааныш адамга карата айбаттуу үрдү.* 2. *Атасы кызынын билгичтигине ичинен кубанып жылмайды.* 3. *Ит бейтааныш адамга карата үрүп жатты.* 4. *Атасы кызынын*

билгичтигине кубанып турду. Мындагы алгачкы эки сүйлөмдөгү этиш сөздөрдүн ар бири (айбаттуу үрдү, кубанып жылмайды) өз алдынча турганда мааниге ээ, ал эми акыркы эки сүйлөмдөгү этиш сөздөр татаал формалуу этиштер болуп саналат.

113. Тексттердеги этиштин татаал формаларынын тутумундагы негизги жана жардамчы этиштерди белгилегиле. Негизги жана жардамчы этиштердин мүнөздүү белгилерин айтып бергиле. Эки сөздөн жана үч сөздөн жасалган этиштин татаал формаларын өз-өзүнчө жазгыла.

ЖЫЛКЫ

I

Жуматай Көк-Түздө чачырап жүргөн жылкылардын четине келгенде асмандагы кара булуттар ого бетер оордоп, аба ным тарта баштаган эле. Ана, так төбөдөн чарт жарылып, күн күркүрөдү. Кандайдыр бир дөө шапалак менен булуттарды тиле-тиле чаап жаткансып, булут арасына көз уялткан тилимдер түштү...

Жылкылар кошкуруп, туяктар дүпүрөй баштады. Мына, кара айгыр айбаттуу кишенеди. Ал бээлерди бир жерге үйрүп аткандай. — А-а-а-у-у!.. Түнкүсүн, тоо арасында, карышкыр алыстан улуса да, бүт тоо жаңырыктап, карышкырдын кайдан улуп атканы билинбей калат. Жылкылар кайсы тарапка агыларын билбей, Көк-Түздүн орто ченинде дүпүрөп турганын сизди бала. Кеодой түндөн алардын карааны көрүнбөйт, ажыратып болбойт. — А-а-а-у-у!.. — Бүт тоо жаңырыктады.

Жылкылар дүпүрөп, төрдү коздой салганын сизди бала. Ошондо ал шашкалактап атын теминип, жылкыларды тосмой болду. Бирок астындагы аты улам мүдүрүлүп, көзгө сайса көрүнгүс түндөн сестенип, чуркачудай эмес. Ошондо ал жонундагы мылтыгын ала коюп, асманга каратып туруп атып жиберди. Ошо тапта, асман да күрс-тарс этип, мылтыктын атылганын басып кетти. Чагылгандын көз уялткан нуру Көк-Түздү эки-үч курдай жайлап өттү. Бала жылкылар төрдүн он тарабындагы Көк-Жарды коздой жапырылып баратканын көрө койду. Жүрөгү шуу эте түштү. Анткени ал жер өтө бийик эле, эгер андан жыл-

кылар учса, бири да тирүү калмак эмес. Жардын түбүндөгү коргулга түшүп, баарынын талпагы жайылмак.

— Ка-а-айт! Ка-а-айт! — Жуматай эки колун оозуна сурнай сыяктанта болгон кудурети менен кыйкырды. — Ка-а-айт! Баланын үнүн уктубу, Кара айгыр кишенеп жиберди. Анан, туяктар дүпүрөй калып токтоп калыпкансыды. — Ка-а-айт! — Бала болгон үнү менен дагы айкырды. Ана, туяктар кайра тилге кирди — дүпүрөй баштады. Жуматай жылкылардын дүбүртү жакындап келатканын сизди. Кубанганынан дагы айкырды: — По-по-о-о-о-о!

Дүбүрт өтө чукул кирип келгенсиди. Калын жылкынын селдей каптаган илеби билине баштады. Ошо тапта, алдындагы тору ат келаткан калын дүбүрттөн сестенип, кошкуруп, өзүнөн өзү эле, балага ээ кылбай, тизгинге баш ийбей, үстү жактагы этекти коздой чыга берди. Тигине, мин сан дүбүрт, кошкурук-бышкырык жер дүңгүрөтүп кирип келди да, алиги бала турган жерден селдей каптап өтө берди...

II

Жуматайдын торуга аябай ачуусу келип, аны камчы менен башка-көзгө койгулап, тилдеп атты. Бирок үрккөн жылкылардын калын дүбүртүнөн анын үнү да, камчысынын чыпылдаганы да угулбады. Калын дүбүрт эми батыш тараптагы жыш карагайды коздой бет алды.

— А-а-а-у-у-у-у! — Карышкырдын кайдан улуп атканы белгисиз, бүт тоо кайрадан жаңырды. Калын дүбүрт уламдан-улам алыстап баратты. Жуматай карышкыр жалгыз эмес экенин, алар дал ошол калын карагай тараптан улуп атканын сезген эле.

— Ка-а-айт! — Эми жаны чыга дагы кыйкырды. Бирок анын үнү калын дүбүрттөн жылкыларга угулмак эмес. Ошондо ал мылтыгына чапталуу кур дүрмөттөн дагы салып, жылкылар кетип бараткан тарапты каратып туруп атып жиберди да, соңунан: — Ка-а-айт! — деп бакырды. Дүбүрт улам акырындап, улам акырындап барып токтоп калгансыды. — Ка-а-айт! — Бала эки колун оозуна сурнайдай кыла коюп, дагы бакырды. Дүбүрт токтоп кал-

гандыктан анын үнү эми жылкыларга шашпай жетти. Тигине, Кара айгыр баланын кыйкырыгына жооп кыла кишенеп жиберди. Кийин дүбүрт кайра башталды. Ал эми кайра жакындай баштады. Түз эле баланы көздөй келатты. Ошол кезде асман чарт жарылып, жарк-журк күн күркүрөдү. Өзүн көздөй каптап келаткан калын жылкыны бала даана көрдү. Эми, кубангандай дагы кыйкырды.

Тигине, калын дүбүрт чукулдай берген кезде тору ала качып, кайрадан четке чыга берди... Жылкылар шуу-шуу этип, баланын тушунан дагы өтө берди. Эми алар кайрадан Көк-Жарды көздөй бет алды. Баланын кыйкырыгы калын дүбүрттөн угулдук эмес, бирок ал жан-алы калбай кыйкыра берди. Тизгинге ээ бербей алып жүрүп кеткен торуну башы-көзүнө карабай камчыга алды. — А-а-у-у-у! — Тоолор кайрадан улуу баштады. Жылкылар ого бетер үркүп, дүбүрт күчөдү. Ал дүбүрт уламдан-улам алыстай баштады. (О. А.)

114. Төмөнкү тексттен этиштин татаал формаларын жана жөнөкөй этиш сөздөрдү тапкыла. Этиштин татаал формаларынын жасалышын аныктагыла.

... Асман күр-р, шар-р этип, кайрадан калайман түштү. Кара айгыр баштаган жылкылар калын тилке болуп удургун баратканын көрдү. Эми бала алдындагы торуну сабалап, алардын артынан айкырып чаап жөнөдү. Көзгө сайса көрүнгүс боло түшкөн көөдөй түндө ат жакшы чуркай албады. Ошентсе да камчынын уусу өтүп кеткен жаныбар мүдүрүлгөнүнө карабай чуркап баратты.

— Ка-а-айт! — Баланын үнү дагы угулбай калды. — Ка-а-айт! — деди дагы.

Жуматай эми чаап бараткан бойдон мылтыгын дүрмөттөп, асманга каратып бир койду. Артынан дагы кыйкырды.

Калын дүбүрт эми гана акырындап, алды жактан Кара айгырдын жылкыдан бөтөнчө кошкуругу угулду. Бала ушу көзгө сайса көрүнгүс түндө анын кошкуругун жазбай тааныды. Ал мылтыкты чаап баратын кайра дүрмөттөп дагы атты, дагы кыйкырды. — Ка-а-айт!

Ушул өз үнү өчө электе ал жылкылардын бир капталына илээшип калды. Байкаса, жылкылар он жагында дүпүрөп бараткан экен. — Ка-а-айт!

Кара айгыр дагы айбаттуу кишенеди да, жылкылардын алдын кайыра баштады. Дүбүрт акырындай берип уюлгуй түштү. Эми бала калын жылкынын арасында калды. Сүрдүгүү, жоолошуу, кошкурук, бышкырыктан баланын үнү угулар эмес. Тигине, Кара айгыр кишенеп, кайра алдыга түшүп, бүтүндөй жылкы анын артынан селдей агып, келген жолу менен кайра агылды... Жылкылар өлөр-тирилерине карабай сызып баратты. Үстүндөгү баланы эчак унутуп калган тору ээлиги, эми туш келди урунуп-беринип, топ жылкыга кошулуп жин ургандай сызды. (О. А.)

§ 36. ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Чакчыл формасындагы негизги этиштер менен жардамчы этиштердин тутумунан турган этиштин татаал формалары өзүлөрүнүн берген маанилери боюнча ар түрдүү болушат: 1) *Бабам Манас колдо деп, кутурган тиги калмакты качырып сала бергени.* 2) *Ниязбек калтаарыган колдору менен терин аарчыды да, кулүмүш болду.* 3) *Үйүр-үйүр жылкылар, жайыт толо малдарды айдап кетип жатышты.* (Ч.Н.)

Мисалдардагы этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин маанисин биринчи учурда күтүлбөгөн жерден тезинен өткөндүгүн, экинчиде жасалма мүнөздө экендигин, үчүнчүдө анын созулушун билдирип турат.

Этиштик татаал формалардын мындай ар түрдүү мааниде колдонулушу аларды уюштуруучу каражаттардын мүнөзүнө (негизги этишке жалганган формаларга жана көмөкчү этиштин маанилик оттенкаларына) тыгыз байланыштуу болот. Демек, ушул өзгөчөлүктөрүнө карата этиштик татаал формалар төмөнкүдөй негизги маанилик топторго бөлүнөт.

§ 37. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН УЗАККА СОЗУЛУШУН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Негизги этишке *-а//, -е//, -й* жана *-ып* чакчыл формалары жалганат да, ага *жат, отур, тур, жүр, кел, бер* деген жардамчы этиштер айкашып, кыймыл-аракеттин узакка созулушун же кайталанышын билдирет: 1) *Жайлоонун салкын жели бир калыпта эбелектеп ойной берди.* 2) *Төрт үйдүн ортосунда актыкаралы быкыган көп кой жуушап жатты.* (М. Э.)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, мындай этиштик татаал формалар аркылуу берилген кыймыл-аракет сөз жүрүп жаткан учурда бүтпөйт, анда бүтүү чеги да көп көрсөтүлбөйт. Тек гана анын ошол сөз жүрүп жаткан учурда болуп жаткандыгы жана андан ары да созулары көрсөтүлөт.

§ 38. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ТЕЗДИК МЕНЕН КАПЫСТАН БОЛУП ӨТКӨНДҮГҮН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР.

Тездик менен капыстан болуп өтүүчү кыймыл-аракет чакчылдын *-а//, -е//, -й* формасындагы негизги этиш менен *туш, кал, кой* деген жардамчы этиштердин жана *-ып* формасындагы чакчыл этиш менен *жибер* жардамчы этишинин айкалышынан жасалат. 1) *Артыкча сак, этият келаткан Батийна сестейе калды.* 2) *Өкүнгөн, ардыккан Тургунбай жаш балача эчкирип, шолоктоп ыйлап жиберди.* (Т. С.) 3) *Бекежандын аты ийрелеңдеп барып, жээкке чыга калды.* (И. М.)

§ 39. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН АЗ ЖЕРДЕН ИШКЕ АШПАЙ КАЛГАНДЫГЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин башталып барып аягына чыкпай, же аз жерден ишке ашпай калышы дайыма үч сөздөн турган татаал формалар аркылуу берилет. Анын биринчиси негизги маани берүүчү бөлүк катары келет

да, кийинки экөө аркылуу кошумча маани берилет. Грамматикалык түзүлүшү жагынан биринчи маани берүүчү негизги бөлүгү *-ып, экинчиси -а//, -е* формасындагы чакчылдан, үчүнчүсү жак формасындагы *ташта, жазда* деген маанилеш жардамчы этиштерден болот: 1) *Боз чаңгыл тартып албууттанган тоо суусу Гафуну ат-маты менен көмөлөтүп коюп кете жаздады.* 2) *Тиякка эрте жетели деп жатып, сени сууга агызып ала жаздадым.* (И. М.)

Эскертүү. Өтө аз санда болсо да кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калышы *-ып* формасындагы негизги этиш менен кыймыл атоочтун *-мак* формасы жалганган *сал, кал, жибер* деген жардамчы этиштин тутуму аркылуу да уюшулат: *Сиз айтпаганда, атыл салмакмын.* (И. М.)

§ 40. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН МАКСАТКА БАГЫТТАЛГАНДЫГЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Негизги этишке чакчылдын *-ганы* формасы жалганат да, ага *бар, тур, кел, чык* деген сыяктуу жардамчы этиштер айкашуу аркылуу бир максатка багытталган кыймыл-аракет берилет: 1) *Алардын көпчүлүгү жайынча оюн-шоок көргөнү келгендер болсо, айрымдары — атайын кыз көргөнү, кыз жактырганы келгендер.* (Т. С.) 2) *Анан эмне, жайлоого кымыз ичип, таза аба жутуп дегендей, эс алганы келбегенде...* (К.К.)

Мындай маанини билдирүүчү этиштик татаал формалар аркылуу аткарылган кыймыл-аракет толук иштелип бүткөн болот.

§ 41. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ИШКЕ АШУУГА ДАЯР ЭКЕНДИГИН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин башталууга же ишке ашууга даяр экендиги чакчылдын *-ганы* формасы жалганган негизги этиш менен *тур, кал* деген сыяктуу жардамчы

этиштердин айкашы аркылуу берилет 1) *Оттун алоолонгон жалыны кичине басаңдаса эле, карышкырлар кол салганы турат.* (К.Б.) 2) *Бир күнү Жоломан Экөөбүз сүйлөшүп жатсак, койлорубуз кошулганы калыптыр.* (М.Э.)

§ 42. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЖАСАЛМА МҮНӨЗДӨ ЭКЕНДИГИН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Негизги этишке атоочтуктун **-ган** жана кыймыл атоочтун **-мыш** мүчөсү жалгануу менен, ага бол, эт деген жардамчы этиштер айкашкан этишти татаал формалар аркылуу жасалма мүнөздөгү кыймыл-аракет уюшулат: 1) *Ал ыйлаганын сездирбеске тырышып, көзүн жеңи менен басып, демин ичине алып олтуруп, күүнү тыңшамыш болду.* (Т. К.) 2) *Сатаров эмнегедир кычкыстамыш этти.* (К. А.)

§ 43. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН БҮТКӨНҮН, ТОЛУК ИШКЕ АШКАНЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин толук иштелиши, аякталышы чакчылдын **-ып** формасы жалганган негизги этиш менен *сал, кой, чык, кал, бил, бут, кет, ташта* деген жардамчы этиштердин айкашы аркылуу берилет: 1) *Кабыл айтканы жатса, кемпир анын сөзүн бүтүрбөй жулуп кетти.* (Ш. А.) 2) *Мына, Бекежан иним, туной турган жерге да келип калдык, — деди Гафу.* (И.М.)

115. Тексттен этиштин татаал формаларын таап, аларды маанилик түрлөргө ажыраткыла жана ажыратуунун себептерин түшүндүргүлө.

1. Жуңгар аскерлеринин ач кыйкырыгы кыргыз айылын үч көтөрүп кеткендей болду. 2. Ниязбек баатыр болбосо, ойроттор кыргыз айылын тыйып кылып чапка-

ны турат. 3. Бирок алардын алы эмнеге жетмек. 4. Кечке чейин талашып олтуруп, ойроттун ханы акыры байгеден үлүшүн бөлдүрүп алып, конок болуп бербей, тоо таянып кетип калышты. 5. Кыргыздар болсо жай-жайына эс алганы тарады. 6. Арадан эки күн өттү. 7. Кыргыз айылында той дагы эле уланып жатты. 8. Ангыча майдандын борборуна кула айгыр минген карыя чыга келди. 9. Эл тымтырс боло түштү. 10. Аксакал кула жоргону салдырып четке чыга берди. 11. Майдандын ортосуна эл коштогонун менен бир кара тоголок баатыр чыга келди. 12. Кайрадан эл тынчый түштү. 13. Тиги тараптан сайышка денеси чулу бир жаш жигит чыкканы калган. 14. Ангыча андан озунуп, бир узун жоокер майдандын ортосуна чаап чыкты. (Ч. Н.)

116. Тексттеги этиштин татаал формаларынын жасалыш жолдорун аныктап, ошого ылайык алардын кандай мааниде колдонулганын айтып бергиле. Ал маанилердин кандай каражаттар аркылуу уюшулганын түшүндүргүлө.

1. Мына! Кырдын жогорку мизи оттук тийгендей чачыла түшкөнүдү. 2. Тоонун кырбуусун бирөө тиретип жаткандай, чачыраган оттуу нур өрөөнгө аба жарып төгүлүп түштү. 3. Күндүн нуруна адеп чайынган кыркырлар кызара бөртүп күлүп жибергенсиди. 5. Заматта тоо арасына өмүр-жашоонун жылуу демин үйлөп кеткенсиди. (И. М.) 6. — Деле унута албай койдун, — деди эркек таарынгандай. 7. Аял эмне кылам дегендей улутунуп койду. 8. Экөө эмне жөнүндө сүйлөшүштү билбей туруп калышты. 9. Сөздөрү ушуну менен бүтүп калгандай болду. 10. — Менин бөлөм бар эле. Тиш доктур болчу. Ошко кетип калыптыр, — өкүнүмүш болду. Аял үндөбөдү. 11. — Ушинтип эле кирип калдык, — деди эркек онтойсуздана. 12. — Келип тургула, — деди аял баягысындай эле. 13. — Телефон аркылуу кабарлашып турсан. 14. Эркек башын ийкеди. Үндөшпөй калышты. Аял ордуна козголгону калды. Эркек алактап шашып кетти: 15. — Кубаттан сени сурап калсам: — Жүрөт, чон болуп кеткен, — дейт. Аял жылмайган болду. (Б. У.)

УРАК

117. Муну да жогоркудай иштегиле.

1. Кош тарабын арчалуу аска курчаган капчыгай бара-бара тээ ылдыйда чалкып жаткан Талас өрөөнүнө кошулуп кетет. 2. Айткандай эле, Таласын жер соорусу турбайбы, — деп койду жолоочу өзүнчө. 3. Кош капталы чер токой, бууракандап агат дайрасы, ал тараптан соккон салкын жел жолоочуну элиртип жиберди. 4. Жигит ажайып кооздукка дагы бир сыйра карап алды. 5. Жигит аттын башын түз эле ошол боз үйгө бура тартты. 6. Эшик алдында жаткан чоң сары тайган азууларын арсайта ырылдап коё берди. 7. Ордуна атып туруп, чындап эле качырганы калды. 8. Чукул кирип келген кашка айгыр жалт берди. 9. Байкоосуз келаткан жигит ат үстүнөн ооп кала жаздады. 10. Ал ангыча үйдөн ак сакалын жайкалган карыя чыга келди. 11. Сөөктүү кең далысына чапанын желбегей жамынып алыштыр. 12. Аргымагын туйлатып, Таласка келип калыпсың, баатыр. Байбиче, коноктун атын ал да, орун салып жибер. 13. Арадан үч күн өтүп калган. 14. Акыры той болор күн да келип жетти. 15. Өрөөндүн баш-аягынан агылып эл келе баштады. 16. Айылдан алыс эмес жерде бир үйүр жылкы жайылып жүрдү. 17. Түшкө жуук кыргыздардын айлына калмактар келип түштү. Өздөрүнчө үй тигип, чардап жатып калышты. 18. Оюн-зоок болот деп жарчылар чууну салганда гана, алар кыргыздарга жандап барган болушту. 19. Ал ангыча кең көкүрөк, бою пас айгыр минип, ортого окторулуп чыга келди калмактын баатыры. 20. Ниязбек баатыр токтоно албай атына ыргып мингенин өзү да сезбей калды. (Ч. Н.)

118. Этиштик татаал формалар канча сөздөн турганын аныктагыла, алардын негизги жана жардамчы түгөйлөрүн атап, кандай мааниде колдонулганын айтып бергиле. Ал маанилердин кандай каражаттар аркылуу уюшулганын түшүндүргүлө.

1. Ормон асманды карап койду. 2. Мына ошол карашында көзүнө көпүрө менен келаткан аял уруна түштү. 3. Суусардын өзү. Ормондун картайып бараткан жүрөгү бир жолу туйлап алды. 4. Бул көрүнүш согуш жылдарында калып кеткен башка бир көрүнүштү элесте-

тип жиберди Ормонго. 5. — А-а, сенсинби, Суусар, — деди ал жылмайымыш болуп. (М. Га.) 6. Кечке иштеп чарчагандыктан жөн эле кыйшайсам, уйкуга жүрүп кеткени турам. (Н. Б.) 7. Көк мелжиген аскарлуу тоолор мунарыкка сүнгүп кетет. (Ч. Н.) 8. Бир нече жолу ишин таштап кетип кала жаздады. (И. М.) 9. Ангыча жайытта жүргөн бардык мал күтүрөп, короого да айдалып келип калды. (М. Э.) 10. Тайызга жакындаганда, Гафунун аты жээкке чыга качканы калган эле. (И. М.)

Сөз маданияты. Айтуучу же жазуучу кандайдыр бир окуя, кубулуш жөнүндө сөз кылганда, андагы айтылып жаткан ойдун кырдаалына жараша, кыймыл-аракет ар кандай мүнөздө өтүшү мүмкүн. Айталы, капысынан, чукулунан, же узакка созулган, кээде аз жерден ишке ашпай калган, же жасалма мүнөздө ж.б. кыймыл-аракет аркылуу берилүүчү мындай маанилер тилде, негизинен, этиштин татаал формалары аркылуу ишке ашырылат.

Мисалы: *эжем шаардан келди — эжем шаардан келип калыптыр — эжем шаардан келгени жатат.*

Биринчи мисалдагы жөнөкөй этиште кыймыл-аракеттин тек гана болуп өткөндүгү көрсөтүлсө, экинчи учурдагы анын этиштин татаал формасы аркылуу берилишинде капыстан, күтүлбөгөн жерден болуп өткөндүгү, ал эми үчүнчүсүндө кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендиги жөнүндө маанилер берилди. Демек, этиштик татаал форманы колдонуу кыймыл-аракеттин кандайдыр бир өзгөчө түрдүк маанилерин берүү зарылдыгы менен тыгыз байланыштуу болот.

Этиштин татаал формаларынын маанилик жактан түрлөнүшү боюнча анын уюшулушунун, негизинен, төмөнкүдөй жолдорун белгилөөгө болот.

1. Жардамчы этиштердин негизги этиштерге карата болгон ошол учурдагы маанилерине (оттенокторуна) байланыштуу.

Мисалы: *жүр, жат, тур* деген жардамчы этиштер негизги этиштер менен айкашып, негизинен узакка созулуучу, дайыма болуп туруучу маанини билдирет:

келип жүрдү, окуп жүрөт, ойлоп жатты, келе жатат, кун жаап турат, карап турду ж.б.

Ал эми *жибер* менен айкашкан негизги этиштер кыймыл-аракеттин тездик менен аткарылганын билдирет: *чаап жиберди, атып жиберди.*

Жаздады (таштады) жардамчы этиши негизги этиштеги берилген кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калганын туюндурат: *жыгылып кете жаздады, айтып коё жаздады ж.б.*

2. Негизги этишке жалгануучу чакчыл жана кыймыл атоочтук формалар да этиштин татаал формаларынын маанилик жактан түрлөнүшүнө таасир тийгизет:

Эркин отту — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{ жагып салды,} \\ \rightarrow \text{ жага салды.} \end{array} \right.$

Биринчи учурдагы чакчылдын *-ып* формасы аркылуу уюшулган этиштик татаал формада кыймыл-аракеттин толук иштелиши жай мааниде берилсе, экинчи учурдагы анын *-а* формасы аркылуу уюшулушунда кыймыл-аракеттин капысынан болгондугу, тездик менен иштелгендиги көрсөтүлдү.

Демек, этиштик татаал формаларды колдонуунун зарылдыгын, алардын маанилеринин түрлөнүшүн жана ал маанилерди берүүдөгү тилдик каражаттарды туура пайдалана билүүнүн жолдорун практикалык жактан өздөштүрүү үчүн, жогорку учурларды эске алуу талап кылынат.

119. Этиштик татаал формаларды жөнөкөй этиштерге айландыргыла жана алардын ортосундагы маанилик айырмачылыктарды түшүндүргүлө. Этиштик татаал форманы колдонуунун зарылдыгы эмнеде?

ҮЛГҮ:

Канчык кызуусу менен мүйүздөн бошонуп чыкты. Канчык кызуусу менен мүйүздөн бошонду.

1. Канчык кызуусу менен мүйүздөн бошонуп чыкты, доботтун артына жашынам деп баратып, өзүнөн өзү томолонуп кетти.

2. Жараатынын ооруганына чыдабай кыншылап, капталын тиштегилеп жиберди, турган ордунда уюлгуп, чарк айлана баштады. 3. Өзү менен өзү алек болуп калды, эмнегедир чайшала кетип да жатты. 4. Добот ага карагысы келбеди. 5. Маралдын тамагынан куюла баштаган кандан көзү өтүп баратты. 6. Өзүнүн жараатын өзү тиштеп, ийиктей тегеренип кала берген канчыкка карап да койбоду. 7. Ысык кандын куйкум жытына мас болгон көңүлү аны ого бетер өжөрлөнтүп баратты. 8. Ашуунун алдына келгенде, Марал акактап жүрбөй калды, чубуруп агып бараткан канынын токтобогонунан алсырап баратты. 9. Солуктап туруп калды. 10. Эми көк жал аларды мурдагыдай кез келди качырып сала бербеди. 11. Маралдын кансырап жыгыла турган учурун күттү. 12. Ак Бугу кебелбей жатып алган карышкырды бир нече ирет качырып сүрдүктүрдү. 13. Бирок ойт берип чыга берген көк жалга мүйүзү да жетпей жатты. 14. Барган сайын кансырай берген маралын алдына салып айдап алды. 15. Кыламык кар жааган бийик ашуунун боорунда үч караан ээрчишип бийиктей беришти. 16. Ак Бугу мындай өжөр карышкырды мурда көрбөгөн чыгар. (И. М.)

120. Тексттеги жөнөкөй этиштерди негизги этиш катары пайдаланып, анын маанисине ылайык келүүчү жардамчы этиштерди тапкыла да, этиштик татаал форма түрүндө өзгөртүп түзгүлө. Экөөнүн ортосундагы маанилик өзгөчөлүктөрдү түшүндүргүлө.

ҮЛГҮ:

Марал эң акыркы күчүн жыйнап обдулуп турду. — Марал эң акыркы күчүн жыйнап обдулуп тура калды.

Биринчи учурда кыймыл-аракеттин тек гана аткарылышы берилсе, экинчи учурда анын аткарылышынын капыстан, тез арада болуп өткөндүгү жөнүндө маани берилди.

1. Марал эң акыркы күчүн жыйнап обдулуп турду. 2. Кар баскан ашууга кетүүчү чыйыр жолду карай жан талашты. 3. Көпкө чыдабады. 4. Казандай ташты аттап өтүүгө чамасы келбей, бөк түшүп жыгылды. 5. Марал

ыйлагандай көз жашын чубуртту. 6. Тумандай баштаган көзүнүн тушунан аны жыттап, энтигип турган Ак Бугунун жылуу демин сизди. 7. Айла канча, эң акыркы каны менен асыл жанынын кошо чыгышын күттү. 8. Ал күткөн мүнөт да келди. 9. Жашоонун булагы какшыды. 10. Жана эле суналып бой керген кара көз марал заматта солуган сулп этке айланды. 11. Ак Бугу көргөн көзүнө ишенбеди, төрт бутун сунуп кыймылсыз жаткан маралды түрткүлөп айланчыктады. 12. Кандын жытына чыдабай, жер чапчып өңгүрөдү, жанындагы таштарды туш келди ызалуу сүзгүлөдү. 13. Анан акмалап андып турган көк жалды дагы качырды. 14. Карышкыр каарына келген Ак Бугудан жаа бою дыргаяктап качты. (И. М.)

121. Этиштик татаал формалардын тутумундагы жардамчы этиштерди сүйлөмдүн жалпы мазмунун бузбастан, мүмкүн болгон башка жардамчы этиштер менен алмаштыргыла. Алардын тексттеги жана кийинки өзгөргөн варианттарындагы маанилерин салыштыргыла. Эгер маанилик жактан өзгөрсө, анын себебин түшүндүргүлө.

ҮЛГҮ:

Күн көнөктөп жаап — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{турат.} \\ \text{жатат.} \\ \text{кирди.} \\ \text{келди.} \\ \rightarrow \text{жиберди.} \end{array} \right.$

Биринчи эки учурда (*жаап турат, жаап жатат*) кыймыл-аракеттин эбактан башталып, дагы узакка созулары, экинчи эки учурда (*жаап кирди, жаап келди*) кыймыл-аракет жаны гана башталгандыгы жөнүндө маани берилди. Ал эми үчүнчү учурда (*жаап кирди, жаап келди*) кыймыл-аракет жаны гана башталгандыгы жөнүндө маани берилди. Ал эми үчүнчү учурда (*жаап жиберди*) кыймыл-аракеттин тездик менен капыстан болуп өткөндүгү көрсөтүлдү. Демек, жогорку этиштик татаал формалардын маанилик жактан өзгөрүшү андагы колдонулган жардамчы этиштердин мааниси менен байланыштуу каралат.

1. Күн көнөктөп жаап турат. (К. Б.) 2. Ал онтоп, ынкыстап, чалкасынан созулуп жата берди. (Т. С.) 3. Чо-

турдун башы ман, бир азга дендароо боло түштү да, колундагы акты кагаздарын тытып салды. («КМ») 4. Андан ары жөн-жайды сураштыра кетти. (И. М.) 5. Алар тоодон айдалып келген малдарды бат эле санап коюшту. (М. Э.) 6. Чатырдан алыс эмес, шамал тийбеген ыктоого от жагып салышты. 7. От алоолоп күйгөнчөктү сууган аттарды суунун боюна тушап коюшту. (И. М.) 8. Баланын көзү комуздан өтүп баратты. (К. К.) 9. Ниязбек ээрдей белестин кырына чыкканда, Талас өрөөнү ажайып көрүнө баштады. (Ч. Н.)

122. Айт, кел, күл, ойно, оку, укта деген сөздөрдүн ичинен үчөөнү негизги этиш катары пайдаланып, аларды мүмкүн болгон грамматикалык формалар аркылуу өзгөртүп, мүмкүн болгон жардамчы этиштердин айкашында сүйлөм түзгүлө. Алардын ар бир учурдагы маанилерине мүнөздөмө бергиле жана ал маанилердин келип чыгышындагы факторлорду түшүндүргүлө. Эгер, мүмкүн болсо, төмөнкүдөй схеманы пайдалансаңар да болот.

Эшмат айылдагы досуна кат жаз — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow + \text{ а баштады.} \\ + \text{ а койду.} \\ + \text{ а салды.} \\ + \text{ ып койду.} \\ + \text{ ып таштады.} \\ + \text{ ып жиберди.} \\ + \text{ ып турат.} \\ \rightarrow + \text{ ганы жүрөт.} \end{array} \right.$

123. Этиштик татаал формалардын тутумундагы негизги этиштердин грамматикалык формаларын сүйлөмдүн мазмунун бузбастан, мүмкүн болгон башка формалар менен алмаштыргыла. Аларды өз ара салыштыруу аркылуу андагы маанилик айырмачылыктарды айтып бергиле жана түшүндүргүлө.

ҮЛГҮ:

Жолоочу айланасын аяр — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{ карап} \\ \text{ карай} \\ \rightarrow \text{ караганы} \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \leftarrow \text{ калды.} \end{array} \right.$

Биринчи учурда кыймыл-аракеттин ишке ашкандыгы, экинчисинде анын тез арада капыстан болуп өткөндүгү жана үчүнчүсүндө кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр

экендиги жөнүндө маалыматтар берилди. Демек, этиштик татаал формалардын маанилик өзгөрүшү бул жерде негизги этиштерге жалганган чакчыл формалардын таасирине түздөн-түз байланыштуу.

1. Жолоочу узак жолдо чаалыккан аттын тизгинин тартып, белиндеги жебе салынган саадакты ондоп койду да, айланасын аяр карап калды. (Ч. Н.) 2. Мени жандили менен аяган, жакшы көргөн асыл женем бир кезде дирилдеп, ачууланып кетти. (Т. С.) 3. Жыбыттан чыккан Гафуну алиги экөө бурулуп карап калышты. (И. М.) 4. Көк майсандан жай алган чакан айылдан анча алыс эмес жердеги капчыгайдан салт атчан киши чыга келди. (Ч. Н.) 5. Ал жерде убакты-убакты менен же аркы беттен, же бу беттен трактордун фараларынын оттору көрүнүп калат. 6. Баланы дыргаяктатып барып, куйругун чычандатып токтоп калды өгүз. (М. Э.) 7. Ангыча тиги ойүздөн сегиз канат данкайган боз үйдүн карааны көрүнө калды. (Ч. Н.) 8. Өтө берип кайра кылчайсам, келин дагы жалт бурула карап калган экен. (М. Э.) 9. Бир убакта күүлдөгөн үндөр басылып, эл саамга дымый калды. (Ч. Н.) 10. Бирин-серин жүргүнчү каршы алдыбыздан кезигип калат. (Н. В.) 11. Саркерлер дуу этип тура калышты. (Т. К.)

124. Окуп, этиштин татаал формаларын таап, анын тутумундагы негизги этишти сүйлөмдүн маанисине (контекстке) ылайык мүмкүн болгон синонимдер менен алмаштыргыла. Алардын контекст үчүн мааниси бирдейби? Кайсынысынын мааниси контекстке ылайык келет, эгер келбесе, эмне үчүн экенин түшүндүргүлө.

УЛГУ:

Ошондон кийин экинчи ал айылга барбай калдым. —
Ошондон кийин экинчи ал айылга каттабай калдым. —
Ошондон кийин ал айылга экинчи жолобой калдым.

1. Маралдын музоосунун баркы ого бетер көтөрүлүп калды. 2. Колго конгон неме анда-санда күтүлбөгөн эле жерден антандап чуркап калчу. 3. Ал биринчи кар түшкөндөн баштап, айылга көп келбей калды. 4. Анын үстүнө чоочун иттер кубалай берип, үркүтүп да коюшту. (И. М.)

5. Иштин жайын билгенден кийин унчукпай калдым. («АТ») 6. Осмонбек ырчыны машинага чейин узатып барышты. (К. Б.) 7. Бирин-серин жүргүнчүлөр каршы астыбыздан кезигип калат. 8. Кезиккендердин баарысы таятама салам берип өтүшөт. 9. Биз дагы эле жол жүрүп бара жатабыз. 10. Бала кездеги кайдагы бир ыры эсиме түшөбү, таятам анда-санда кыңылдап коёт. 11. Эмнегедир Тазабек байкем биздикине көп каттабай калган. 12. Кез-кез Тазабек байкем, аны менен ойногонум эсиме түшөт. (Н. В.)

§ 44. ЭТИШТЕРДИН АЙКАШУУСУ АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ТАТААЛ ФОРМАЛАР ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Татаал этиштин тутумунда турган жардамчы этиштердин кошумча маанилери бирдей эмес. Ошондуктан алар төмөнкүдөй үч түргө бөлүнөт:

1. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү жардамчы этиштер.

2. Кыймыл-аракеттин багытталышын билдирүүчү жардамчы этиштер.

3. Кыймыл-аракеттин толук иштелишин билдирүүчү жардамчы этиштер.

Кыймыл-аракеттин узакка созулушун *бер, тур, жүр, отур* деген сыяктуу жардамчы этиштер уюштурат. Мында кыймыл-аракеттин бүтө турган чеги айтылбайт.

М и с а л ы: *берип жиберди, тура жөнөдү, отура берди, жүрүп отурду* ж.б.

Кыймыл-аракеттин багытталышын *бар, кел, кет* деген жардамчы этиштер чакчылдар формасындагы негизги этиштер менен айкалышып, кыймыл-аракеттин белгилүү бир жакка багытталгандыгын туюндурат: *барып келди, айта барды, келип кетти* ж.б.

Кыймыл-аракеттин өткөн бир мезгилде же сөз болуп жаткан учурда толук иштелип бүткөндүгү *бол, чык, кал, ал, жибер, кой, сал, ташта* деген сыяктуу жардамчы этиштер менен уюштурулат.

М и с а л ы: *карап чыктык, ыйлап жиберди, карай салды, болуп жатты, калып калды, алып салды* ж.б.

Мына ушундай маанилерди туюндурууда негизги этишке жалгануучу чакчыл формалар менен жардамчы этиштердин ич ара айкашуусу ар түрдүү келет.

Чакчыл формасындагы негизги этиштер менен жардамчы этиштердин тутумунан турган этиштин татаал формалары өзүлөрүнүн маанилери боюнча ар түрдүү келишет:

М и с а л ы: 1. *Меймандар көпкө күттүрбөй, бат эле келип калышты.* 2. *«Көп суур ийин казбайт, казса да терең казбайт» дегендей алар эптеп эле жардам беримиш болушту.* 3. *Конференцияга чакырылгандардын айрымдары кечигип келип жатышты.*

Биринчи мисалдагы этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин маанисин күтүлбөгөн жерден тезинен өткөндүгүн билдирип жатат.

Экинчи мисалдагы этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин жасалма мүнөздө экендигин көрсөтүп турат.

Үчүнчү мисалдагы этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин узакка созулушун туюндуруп турат.

Этиштик татаал формалардын мындай ар түрдүү мааниде колдонулушу аларды уюштуруучу каражаттардын мүнөзүнө, тактап айтканда, негизги этишке жалганган формаларга жана жардамчы этиштин маанилик белгилерине тыгыз байланыштуу. Мына ушундай өзгөчөлүктөрүнө карата этиштик татаал формалар төмөнкүдөй түрлөргө же негизги маанилик топторго бөлүштүрүлөт:

1. Кыймыл-аракеттин башталышын, (өнүгүш баскычын, отүү процессин жана аякталышын) билдирүүчү татаал формалар.

2. Кыймыл-аракеттин кандайча өтүшүн (жасалма мүнөздө экендигин, аз жерден ишке ашпай калгандыгын, максатка багытталгандыгын, чектелгендигин, созулушун, күчөтүлүшүн, ишке ашууга даяр экендигин) сыпаттап көрсөтүүчү татаал формалар.

3. Атооч сөздөр менен этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган татаал формалар.

4. Этиш менен экен, эле, бекен, бейм деген сыяктуу жардамчы сөздөр аркылуу жасалган татаал формалар.

125. Текстти окуп чыккыла. Андагы жардамчы этиштердин кандай мааниде колдонулгандыгын аныктагыла. Аларды маанилик түрлөрүнө карата ажыраткыла.

ДАРЫ СУУ

...Жылт-жулт эткен көк кашка булак күнгө чагылыша түштү. Адыл колун төмөн малып, тиш какшаткан суудан кочуштап иче баштады. Даамы башкача. Кандайдыр жагымдуу суу. Адыл суудан кыйлага жутту да, алиги таштарды ордуна коюп, сапарын улады. Тээ төмөн жакта табигый өткөөл бар эле. Узун карагайды шамал түбү менен омкоруп, ал алиги чоң суунун үстүн баса жыгылып, түбү берки өйүздө, башы аркы өйүздө болуп, өзүнчө көпүрө болуп калган. Ал ошо жерден аркы өйүзгө өттү. Анан суу бойлоп кеткен жол менен сүт фермасы жакка бет алды. Ага жетсе, сүт ташыган машиналар менен айылга заматта кирип барат...

Мына кызык, ал аябай ачка боло баштады. Мындан бир саат мурда эле, ала келген бир жилик этин мүлжүп, ала келген жууратын нан менен жеп алган. Аябай токуп кеткендиктен бир аз жууратты «чымчыктар ичсин» деп, жалпак таштын үстүнө төккөн... А азыр эмне болуп атат? Ачка... Мына кызык... Алиги жөн суу эмес... Сүт фермасына ал заматта келди. Ошол аралыкта ал өзөрүп калды: Фермадагылардан айран сурап, ага нан туурап жеди. Бирок аздан кийин кайрадан ачка болгонун сезді... Ооба, бул жөн суу эмес эле. Ал эртеси эле тоого, капкандарга кайра келди. Кетээринде болсо, кур кетпей, алиги суудан айран куя келген идишине толтура куя кетти.

Адылдын байбичеси ошол кезде ашказанынан жабыр тартып, ичкен тамагын синире албай, жакшылыктуу тамак да иче албай, табы жок жүргөн эле. Ошол суудан ичип жүрүп онолуп кетти. Адыл өзү да кийинчерээк тамактан кала баштагандай болгон. Анын да тамакка табити тартып калды...

Кийинчерээк ошол суудан бүт айыл ташып иче турган болду. Ал жүрө-жүрө «дары суу» атка конду. Ал «дары

суудан» башка кыштактан да кишилер келип, алып кете башташты. Акырындап, анын кабары узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына тарай берди. Ал эми республиканын борборуна ал суу туурасындагы кабар эки жылда жетти. Атайын адистер келип, кышында тонбогон бул суунун химиялык жагдайын текшергенде, ал — дүйнө жүзүндөгү минералдык суулардын эң мыктысы болуп чыкты. Ага «Арашан» деген ат коюлду. Бөтөлкөлөргө куюлуп, элге сатыла баштады. Бөтөлкөнүн сыртында тоо булагы жана анын жанындагы суу ичип жаткан эки мамалагы менен аюу тартылган... (О. А.)

126. Тур, жур, кал, отур, кел, кет деген жардамчы этиштер аркылуу этиштин татаал формаларын жасагыла. Аларды катыштырып, моралдык-этикалык темада чакан текст түзгүлө.

§ 45. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН БАШТАЛЫШЫН, ӨНҮГҮСҮН ЖАНА АЯКТАЛЫШЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР, АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШЫ

Этиштик татаал формалардын тутумундагы негизги этиш менен жардамчы этиштер биригип келип, кыймыл-аракеттин өнүгүшүнүн ар кыл баскычын, ар түрдүү кырдаалда өтүүсүн сыпаттап, модалдык ыңгайлык маанилерди тундуруп турушат.

Татаал формалар негизги этиш аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин кандай өзгөчөлүктөрүн билдиргенине жараша үч чоң топко бөлүнөт:

1. Кыймыл-аракеттин өнүгүш баскычын (фазасын) билгизүүчү татаал формалар. Булар үч баскычты түшүндүрөт:

- а) кыймыл-аракеттин башталышы;
- б) кыймыл-аракеттин өтүү (болуу) процесси;
- в) кыймыл-аракеттин аякталышы.

2. Кыймыл-аракеттин өтүү сыпатын, (мүнөзүн) билгизүүчү татаал формалар. Булар кыймыл-аракеттин төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн туюндурат:

- а) кыймыл-аракеттин узакка созулушун, кайталанышын;
- б) тез, чукулунан же капысынан жасалышын;
- в) кыймыл-аракеттин кандайдыр бир чекке жетпейин деп максатка багытталгандыгын;
- г) аз жерден ишке ашпай калгандыгын;
- д) ишке ашууга даяр экендигин;
- е) жасалма мүнөздө экендигин;
- ж) толук ишке ашкандыгын, бүткөндүгүн;
- з) дагы бир кыймыл-аракетке уланыша жасаларын.

3. Модалдык маанилерди билдирүүчү татаал формалар. Булардан тышкары ыңгай категориясынын төмөнкүдөй татаал формалары бар: **-ган эле, -чу эле, -ар эле, -чу болбо, -а көр, -а көрбө, -гай эле, -са экен, -ар эле, -т эле.**

Кыймыл-аракеттин өнүгүш баскычын билдирген татаал формаларда кыймыл-аракеттин б а ш т а л ы ш ы н төмөнкү татаал формалар туюндуруп турат: **-а башта.**

М и с а л ы: *чогула башта, бара башта, сала башта; -ып коё бер.*

М и с а л ы: *алып коё бер, каткырып коё бер; -ып сала бер.*

М и с а л ы: *качырып сала бер, бастырып сала бер.*

Кыймыл-аракеттин өтүү, болуу процессин билдирген татаал формалар төмөнкүдөй жасалат: **-ып жат.**

М и с а л ы: *казып жатат, чачып жатат, барып жатат; -ып тур.*

М и с а л ы: *жазып тур, айтып тур, барып тур; -ып отур.*

М и с а л ы: *айтып отур, барып отур; -ып жүр.*

М и с а л ы: *барып жүр, басып жүр; -ып келе жатат.*

М и с а л ы: *билип келе жатат, көрүп келе жатат, басып келе жатат; -ып бара жатат.*

М и с а л ы: *басып бара жатат, качып бара жатат, көрүп бара жатат.*

Кыймыл-аракеттин аякталышын билдирүүчү

этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: **-ып бүт.**

Мисалы: *ташып бүт, алып бүт, коруп бүт; -ып чык.*

Мисалы: *окуп чык, коруп чык, кирип чык; -ып бол.*

Мисалы: *алып бол, алмашып бол, саламдашып бол; -ып кой.*

Мисалы: *алып кой, берип кой, коруп кой; -ып от.*

Мисалы: *айтып от, коруп от, барып от.*

127. Төмөнкү тексттен кыймыл-аракеттин ар кыл баскычын (башталышын, өтүү процессин, аякталышын) билдирген этиштик татаал формаларды белгилегиле.

АК ВУГУ

Тынч алган Ак Бугу маралга куйрук улаш жата кетти. Көзүн жумуп, алда немелерди эсине түшүрүп жаткансып жуушай баштады. Тандын шооласы наркы кырдын артынан сөгүлө баштады. Ак Бугу маралды бетегелүү ачыкка ээрчитип чыкты. Кыроо каптаган чөптүн ширесин чыгара чайнап, жерге жарык киргенге дейре бөйрөк торсойто тоюнуп алышты. Эми маралды ээрчитип төмөн коктуга түшө баштаганда, Ак Бугу берки секиде соксоюп отурган канчык карышкырдын караанын көрө калды. Артына жалт берип бурулду. Ангыча болбоду, жогору топ карагайдын булунунан дөбөт карышкыр качырып сала берди. Ак Бугунун омуросуна атырылып барып жармашты. Ач кенедей кадала түшкөн карышкырды Ак Бугунун курч мүйүзү челип ыргытты. Көк жал беш-алты кадам жерге ала салып онолду. Ак Бугунун дөбөт менен алек боло калганынан пайдаланып, канчык маралды тамактан алды. Ак Бугу кайрыла калып, канчыкты асканын конулуна жапшыра сүздү. Мүйүзүнүн үч-төт айрысы канчыктын ичеги-боорун тешип өттү. Салмагы кабыргасынан бир-экоонү чорт-чорт сындырып салыптыр. Дөбөт ийиктей тегеренип жаткан канчыкка кылчайып карабады. Ал ашууну карай качып сала берген бугу менен маралдын артынан сая түштү. (И. М.)

128. «Маданияттуулук деген эмне?» аттуу моралдык-этикалык темада чакан текст түзгүлө. Анда кыймыл-аракеттин өнүгүшүнүн ар кыл баскычын (башталышын, өнүгүүсүн, аякталышын) билдирген этиштин татаал формаларын колдонула.

129. Кыймыл-аракеттин башталышын туюндурган (**-а башта, -ып коё бер, -ып сала бер**), кыймыл-аракеттин өнүгүүсүн билдирген (**-ып жатат, -ып тур, -ып отур, -ып жүр, -ып келе жатат, -ып бара жатат**), кыймыл-аракеттин аякталышын туюндурган (**-ып чык, -ып бол, -ып кой, -ып от**) этиштин татаал формаларын катыштырып, өзүнөрдүн башынардан өткөргөн кызыктуу окуя тууралуу оозеки жана жазуу түрүндө кыскача аңгеме кургула. Аңгемелерге тема тандагыла жана планын түзгүлө.

130. Төмөнкү тексттен кыймыл-аракеттин өнүгүш баскычтарын билдирген этиштин татаал формаларын таап белгилегиле, алардын бири-биринен айырмасын аныктагыла.

... Мына, каптал жактан бир жылкы торуну омууроого уруп өттү. Бала камгактай учуп барып, аркы бээлердин үстүнө түштү, жаңталашып, мине калууга үлгүрдү. Астындагыны кош колдоп жалынан алды. Ал жылкы үстүнө түшкөн балээден үркүп, кайда үркөт, калын жылкы ичинде же онго, же солго бурула албай, же алдыга ашып, же артка кала албай кошкуругу күчөп, денеси диртилдеп, көп менен бирге агып баратты...

§ 46. АТООЧ СӨЗДӨР МЕНЕН ЭТИШТЕРДИН АЙКАШУУСУ АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Этиштик татаал формалардын бул түрү атооч менен этиштин айкалышынан жасалат да, татаал формалары биригип келип бир маанини туюндурат. Этиштик татаал форманын семантикалык түзүлүшүнө атоочтук да, этиштик да маани катышат. Нерсе жөнүндөгү түшүнүк атоочтук форма аркылуу, анын кыймыл-аракети, абалы этиштик форма аркылуу берилет жана алар ошол эле калыбы боюнча этишке өтүшөт.

Айрым учурда татаал формалар бирге алынганда өз алдынча тургандагыга караганда, башкачараак маанини билдирип калган учурлары да кездешет.

Мисалы: *алдан тай — күч-кубаты кайтуу, күчсүз болуу* дегенди билдирет.

Атооч сөздөр менен айкашуусу бир кылка эмес. Алардын тутумундагы айрым этиштер лексикалык өз алдынчалыгын эрте эле жоготушкан. Кээ бирөөлөрү өзүнчө турганда мааниге ээ болсо, атоочтор менен биригип айтылганда маанилери бүдөмүктөлүп, жардамчы этиштердин тобуна өтүп, этиштик татаал формаларды жасашат. Этиштин татаал формасынын тутумундагы жардамчы этиштер булар: **эт, де, бол, кыл.**

Мисалы: *заңк этти, тарс этти, ар этти, жылт-жылт этип көрүнөт.*

Эт — бул этиш өз алдынча колдонулбайт. Атооч сөздөр менен айрыкча табыш, тууранды жана элестүү сөздөр менен бирге айтылат да, этиштик татаал формаларды жасоого активдүү катышат. Негизги өзгөчөлүгү — өзүнөн мурунку атооч сөз менен уңгу формасында эмес, дайыма грамматикалык маанидеги мүчөлөр жалганып айкашат.

Де — бул этиштик татаал формаларды жасоодо анча деле активдүү роль ойнобойт. Тууранды жана сырдык сөздөрдөн этиш жасоого катышат. Эт менен бирге колдонулат.

Мисалы: *быш этпейт, быш дебейт, чү де.*

Бол — бул этиш өз алдынча колдонулат, лексикалык мааниге да ээ. Өзүнчө туруп сүйлөм мүчөсү да боло алат.

Мисалы: *Бүгүн мектепте чогулуш болот. Үйдө канчага чейин болосуң?*

Атоочтук формалар бирге айкашып, этиштик татаал форманы жасоого катышат. Мындай учурда башка этиштер сыяктуу эле өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарабайт. Бул касиетке ал өзүнүн алдындагы негизги компонент менен бирге алынганда гана жетишет. Ушул белги ар кандай этиш сөздөрдүн өз алдын-

чалыгын, же алар этиштик татаал формалардын тутумундагы жардамчы компонент экендигин аныктоочу чек болуп саналат.

Бол этиши атооч жөндөмөдө турган сөздөр менен айкашат да, этиштик татаал формаларды жасоого катышат. Мындай этиштик татаал формалар грамматикалык жагынан пассивдүү, өтпөс мааниде болушат, негизинен ал-абалдык маанини билдирет. Мүчө улоо аркылуу керектүү маанини алууга мүмкүн болбогондуктан, же жогорудагы атоочтук формалардан керектүү маанидеги этиш сөздөр жасалбагандыктан, атоочторго этиштерди кошуп айтуу зарылдыгы келип чыккан. Этиштик татаал формалардын жасалышы мына ушуну менен байланыштуу.

Атооч сөздөр менен этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган этиштик татаал формалар жөндөмөлүк формаларына карата төмөнкүдөй бөлүнөт:

1. Барыш жөндөмөсү менен этиштин айкашуусу аркылуу жасалган этиштик татаал формалар: *калыкка сал, четке как, кайгыга сал, сөзгө кел;*

2. Жатыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган этиштик татаал формалар: *бойго жет, бейпилде жат;*

3. Чыгыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган татаал формалар: *тилден кал, жандан кеч, анттан тай;*

4. Атооч жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган этиштик татаал формалар: *казан ас, байге сай, кырман бас, тамыр ал;*

5. Табыш жөндөмө менен этиштин айкалышынан жасалган этиштик татаал формалар: *сабатсыздыкты жой, жообумду бер.*

Этиштик татаал формалар **-а, -е, -й, -ып** формасындагы чакчылдарга жак мүчөсүнүн жалганчу этиштердин айкалышы аркылуу жасалат. Мындай айкалыштарда кыймыл-аракет жөнүндөгү негизги түшүнүк чакчылдар формасындагы компонент аркылуу берилет да, экинчиси ага кошумча маани киргизет же экоо биригип келип татаал кыймыл-аракетти

билдирет. Биринчи учурда жак мүчө жалгануучу компонент өзүнүн лексикалык мурунку маанисинен ажырайт да, грамматикалашкан элемент катары колдонулат. Мындай этиштик татаал формалар кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн (кыймыл-аракеттин созулушун, кайталанышын, бүтүшүн, багытын, чукулунан же капысынан болушун) туйгузуп турат. Айрым учурда этиштик татаал формалардын жак мүчөлөр менен өзгөрүүчү бөлүктөрүнүн маанилери сакталат жана алар чакчылдар формасындагы компоненттер менен биригип келип, этиштин семантикалык түзүлүшүн курат. Мына ушундай өзгөчөлүктөрүнө карата этиштик татаал формалар өз ара (мурунку параграфтарда окутулгандай) маанилик ар кыл топторго бөлүнөт.

131. Атооч сөздөр менен этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган этиштик татаал формалардын алдын белгилегиле, атооч сөздөр кайсы жөндөмөлдөрдө турганын айткыла.

КОШУНА

Кошунам начальник. Мен үстүнкү кабатта жашайм. Ал менин алдымда турат. Бир абадан дем алып, бир түтүктөн келген сууну ичебиз. Эртең менен мен папкемди колтуктап, аялдамага жөнөйм. Кызматтык волгасына жалгыз түшүп, ал жанымдан өтүп кетет шуулдап. Кечинде келем мен, ар ким менен түртүшүп жүрүп автобуска араң батып. Колумдагы папкеме кошуп картөшкө салган баштык көтөрүп. Кошунам келет волгасында жалгыз чалкалай оолжуп. Айтор, эртели-кеч бир волга ошол кошунамды, саан уйдай чайпалган сары автобус менен арабадай кылдыраган троллейбус калган кошуналарды ташыйт. Кошунам менен бет маңдайлаша калганда ишарат кылып баш ийкешкен болобуз. Кээде бул турмуштун койгойу коодонүмө көк таштай тийгенде кошунамды келиштире бир сөгүп алам, дал тобөсүндө туруп полду тепкилеп. Бирок ал анымды билбейт. (Ы. К.)

132. Тексттен атооч сөздөр менен айкашып жасалган этиштик татаал формаларды тапкыла. Ангеменин мазмунун оозеки сүйлөгүлө.

ЭНЕ

Кемпир ооруп калды. Эзели кандай кыйчалып заман болсо да жетим-жесирин, карыптарды кароосуз калтырбаган, ээн таштабаган эл бул жолу да кемпирди көз жаздымда калтырбады. Бири күлүн чыгарып, отун жакса, экинчиси чайын кайнатып берип, кезектешип карап турушту. Дагы бирөөлөрү үч жыл мурда окуйм деп Бишкекке кеткен бойдон дайын-дарегин билдирбеген жалгыз уулун издетип, атайын киши жөнөттү.

Издеп барган киши кемпирдин уулун сураштырып, Бишкектин булун-буйткасын бүт антарып чыкты. Акыры автовокзалдын эле жанындагы аялдамада алдына 5—6 куту тамеки, кирдеген кичинекей баштыкка семичкени коюп, соода кылган кемпир-кесектердин катарында кылгырып кызуу отурган абалында тапты. Айылдашы ал-абалды айтып, анын кыйылганына карабай айылга алып жөнөдү. Бул учурда кемпирдин бир жума тил-сөзсүз жатып, үзүлүп кеткенине бир аз эле убакыт болгон. Аттуу-баштуулары акылдашып кемпирди майрам сууга алууга жаңыдан камданып атышканда кирип келген уулун көрүшкөн эл өзүлөрү эркек уулдуу болгондой сүйүнүштү.

— Карагым, тагдырдын буйругу экен, апандан ажырап калдык!? — деп шарт эле угузду бир аксакал.

— Энеке!—деп бакырып алган уулу али жаткан ордуна алып коюла элек энесине бой таштады. Денеси сууй баштап, суналып калган кемпирге жан кирди. Акырындап көзү ачылып, өңүндө жылмаюу пайда болду. Оозун кыбыратып, бир нерсе айтмакчы болду эле, алы жетпеди. Обдулмакчы болуп, анысынан да майнап чыкпады. Уулун теше тиктеп, саамга созулуп жатты да түбөлүк уйкуга кете берди. (Ы. К.)

**§ 47. ЭТИШ МЕНЕН ЭКЕН, ЭЛЕ, БЕЙМ, БЕКЕН
ДЕГЕН СЫЯКТУУ ЖАРДАМЧЫ СӨЗДӨР АРКЫЛУУ
ЖАСАЛГАН ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР**

Этиштик татаал формалар этиш сөзгө экен, эле, бейм, бекен деген жардамчы сөздөрдүн биригүүсү менен да жасалат.

Тилек маанисиндеги **-са** мүчөлүү этишке экен деген жардамчы этиш кошулуп, этиштик татаал форма жасалат.

М и с а л ы: *Тууган-туушкандарым, ата-энем аман-эсен болушса экен. Уулум эстүү болуп чоңоюп, атак-сың тартса экен.*

Шарттуу ыңгайдын формасына **экен** деген жардамчы этиштер менен жана **эле** деген бөлүкчө менен айкашып да этиштик татаал формалар жасалат. Мындай учурда жак мүчөнүн толук эмес түрү биринчи компонентке жалганат да, ар кандай модалдык кошумча маанилер туюндурулат.

М и с а л ы: *Мен быйыл жогорку окуу жайына окууга өтсөм экен* (тилек, каалоо). *Мен китепти алсам болду* (канааттангандыкты билдирет).

Тилек ыңгайдын грамматикалык формасы **-гай** жана ага жардамчы этиш **эле** кошулуп келип, этиштик татаал формалар жасалат. Мында кыймыл-аракеттин ишке ашышы тиленет.

М и с а л ы: *Мен айылга баргай элем. Сен айылга баргай элек. Ал айылга баргай эле.* Ушул эле этиштик татаал форма көптүк түрүндө да колдонулат: *баргай элек, баргай элеңер, баргай элеңиздер.*

Ниет ыңгайдын **-мак, -макчы** мүчөлөрүнө **эле, экен** деген жардамчы этиштердин айкалышуусу аркылуу да этиштик татаал формалар жасалат.

М и с а л ы: *Мен бармак элем. Ал келмек экен.*

Эле деген жардамчы сөз менен бирге айтылган учурда ниеттин иш жүзүнө аткарылган, аткарылбаганы сүйлөөчү үчүн белгисиз болот. Ошондуктан **-мак, -макчы** деген мүчөлөр жалганган этиштен кийин түшүндүрмөнүн кошулушу талап кылынат:

М и с а л ы: *Ал айылга келмек эле* (келиптирби?).

Эгер айтылган сөз иш жүзүнө аткарылбай калса, анда түшүндүрмө сөз тескери формада колдонулат.

М и с а л ы: *Бүгүн борбор шаарыбызга кар жаамак эле, жааптыр.*

Ниет ыңгайдын **-мак, -макчы** формасына жардамчы этиш экен кошулганда иш жөнүндөгү маалымат башка бирөөлөрдөн алынгандыгы жана өткөн чактык кошумча маани туюндурулат.

М и с а л ы: *Көрсө, Алмаздар да конокко барышмак экен.*

Этиштин **-мак** формасынын суроолуу түрү **беле** (-бы — эле) аркылуу түзүлөт.

М и с а л ы: *Чогулуш залда отмок беле?* Кай бир учурда мындай сүйлөмдөр интонацияга карата суроо иретинде эмес, жайынча гана айтылат да, субъективдүү мамилени билгизет.

Татаал баяндоочтук форма катары келүүчү экен деген жардамчы сөз адат жана белгисиз өткөн чак этиштерге айкалышат. Мындай тутумдагы баяндооч мүчөлөр ээ болуп турган сөздөрдүн каймана маанидеги адат, белгисиз өткөн чактарда болгон аракеттерин баяндайт.

М и с а л ы: *Аларды күтүп жатып, көзүм илинип кеткен экен. Атасы уулунун акылсыз, бейбаш чыкканына дайыма кайгырчу экен.*

Ал эми баяндооч сөздөр айкын өткөн чак, же учур чак этиштерден болсо, бул көмөкчү сөз (экен) өзүнчө туруп айкалыша албайт. **Экен** суроолуу **-бы** уландысы менен биригип кеткен учурларда гана, **бекен** түрүндө турганда гана баяндоочтук форма катары айкалыша алат. Бул сыяктуу этиштик татаал формалар ээ болуп келген сөздөрдүн ошол эле чактардагы каймана жана суроо маанисиндеги аракеттерин баяндайт.

М и с а л ы: *Анаралар макулдашты бекен? Айбек иштеп жатат бекен? Сен окууга өттүң бекен?*

Айрым учурларда мындай этиштик татаал формалар контекстке карай өткөн чак маанисинде да туруп калышы ыктымал.

М и с а л ы: *Ал күтүп отурат экен. Анын азабын башкалар тартат экен. Ал түштө тамакка келет экен.*

Толук маанилүү де деген этишке -бы суроолуу уландысы менен чакчыл -й, жак -м уландысынын ажырагыс түрдө тутумдашышынан этиштик татаал формалар бейим, дейм деген катыштык сөздөр пайда болгон. Этиштик татаал форма бейим биротоло жардамчы сөз категориясына өтүп кеткен. Ал азыркы шарты боюнча суроо маанисин да билдире албайт. Баяндооч мүчөлөрдүн ээ менен болгон жак байланышын да тейлей албайт. Мындай тутумдагы баяндоочтук комплекстердин ээ менен болгон байланышы чак этиштер аркылуу тейленет. Бул аналитикалык форма бейим белгисиз, айкын өткөн чак этиштер менен айкын келер чак жана учур чак этиштерден болгон баяндоочторго айкалышат да бар болгону алардын каймана, болжол маанисинде турушун гана шарттай алат.

М и с а л ы: *Мен жолугушудан кечигип калдым бейм. Алар кайра айнып калган бейм.*

Бирок булардын этиштик татаал формаларды түзүүдө өзгөчө ээлеген орду бар.

133. Жардамчы сөздөр аркылуу жасалган этиштик татаал формалар текстте барбы? Аңгемени кунт коюп окуп, мазмунун түшүнгүлө.

АКЫЛДУУ БАЛА

Бир карыя келе жатса, козу кайтарып жүргөн бала жолугат. Балам, кайсы айылдансың? Кимдин баласысың? Бул кимдин малы? — деп сурайт карыя.

— Өзүм сырты бүтүн, ичи түтүн айылданмын. Тууган энемдин өгөй баласымын, баккан малым жоонуку, — деп жооп берет бала.

— Жообуна түшүнбөдүм уулум. Жакшылап айтчы, — дейт карыя.

— Айлымдын сырты бүтүн, ичи түтүн дегеним, биздин айылдагылар сырт көзгө ынтымактуу көрүнгөн менен ич ара түтүндөй быкшып, кырды-бычак болуп жашайт. Тууган энемдин өгөй баласымын дегеним, энем мени төрөгөнү менен өгөйдүн ишин кылып, балалыктын кызыгын али мага көрсөтө элек. Ал эми бул жоонун малы

дегеним, энем тын чыгып, атамды өз төркүндөрүнө жетелеп келген экен. Таякелерим аны кулча жумшап, эмгегин жеп жүрөт. Жада калса «күйөө карыса жээн болот» деп күйөө баланы сыйлаган эзелтеден берки ата-бабанын салтын да эстен чыгарышкан. Анан бул мал жоонуку болбогондо меники болмок бекен, — дептир бала. Карыя баланын тирикарактыгына ыраазы болуп, ак батасын берген экен. (*Элдик уламыш*)

134. Акындардын ыр саптарынан жардамчы сөздөр менен жасалган этиштик татаал формаларды таап окугула. Аларды өз-өзүнчө бөлүп жазгыла, силер да ушул сыяктуу ыр саптарын жазууга аракеттенгиле.

БОЛОТ

Бак-дарактын бутагын алып, ал аз келгенсип,
Балдардын оюнчугуна айланып? —
«Жоокердин колунда болсом душманга жарар элем,
Мында менин болоттугум бекер экен» — деген.

Айла жок, майда ишти кыласың,
Өзүң айтчы, бошпу менин башым?
Жок, мага уят эмес, мен эмнеден уялмак элем,
Уят ошол адамга, менин эмнеге керек
экеними билбеген». (*Р. Ш.*)

КАЙДЫГЕРЛИК

Ээй,
Эштек байке,
эзели төрдө олтуруп,
чер жазып күлдүн бекен өмүрүндө,
Керзи отүктөн башка дагы
бут кийим
кийдин бекен өмүрүндө,
дем алып деген дагы күн болорун
билдин бекен өмүрүндө? (*Ш. Д.*)

Чырпык кезде чырмалыша бир өсүп,
Кырчын кезде кыналышып ансайын,
азыр бирок айбалталап ургандай
аралары ажыраган «кош» дарак —
эскерме бейм экөөбүздүн чоо-жайга,
эстелик бейм экөөбүздүн өксүккө.

Мага таандык ой-кыялдар алардын
жалбырактуу шактарындай ийилип,
сага таандык чекте дагы турчу эле.
Сага таандык ой-кыялдар алардын
жалбырактуу шактарындай ийилип,
мага таандык чекте дагы турчу эле. (К. К.)

135. Экен, эле, бейм, бекен деген жардамчы сөздөрдү этиш сөздөр менен айкалыштырып, этиштик татаал формаларды жасагыла. Ал этиштик татаал формаларды катыштырып, моралдык-этикалык каалаган теманарда ой жүгүртүп, текст даярдагыла.

136. Этиш сөздөр менен экен, эле, бекен, бейм деген жардамчы сөздөрдү айкалыштырып, этиштик татаал формаларды жасагыла. Ал этиштик татаал формаларды колдонуу менен чакан көлөмдө жомок жазгыла. Жомогунарга тема койгула, анын башкы оюн, идеясын аныктап, татаал планын түзгүлө.

137. Жомокту окуп чыккыла. Андагы жардамчы сөздөр менен этиштин айкалышынан турган этиштик татаал формаларды белгилегиле. Өзүнөр да кызыктуу жомок ойлоп таап, жазууга аракеттенгиле.

ЖЫЛАН МЕНЕН КИШИ

Илгери-илгери бир дыйкан болгон экен. Эгинин отоп жүрсө, жакын эле жерден ышкырган дабыш чыгат. «Эмне болду экен?» — деп карай салса, бет маңдайында эки-үч кадам аралыкта эгинден да бийигирээк болгон жылан куйругу менен тикесинен турат. Дыйкан апкаарып жыланды тиктеген боюнча туруп калат. Баягы жылан да

кишиден көзүн албай, тостоё тигилет. Дыйкан да көзүн ирмебей көпкө чейин карап тура берет экен.

Бир топтон кийин дыйкан жылан менен арбашып калганын билип, бир аз эсин жыйнап, мындай учурда эмне кылуу керек экенин элден уккандары боюнча жасоого аракет кылат. Жылан менен арбашып турганда ал кыймылдап, же бурулуп кетпей, жыландын атын табууга аракет кылып, ар кандай ысымдарды айта баштайт: «Мар», «Мокочо», «Кайыш», «Айнек», «Айнек көз», «Уу», «Заар», «Чаар». Бирок жылан эч кыймылдабай тикесинен катып турат. Дыйкан жыландын аты ушул болуп калбасын деп болжогон сөздөрүн жобурап улантат. Бирок таба албайт. Жылан анда-санда ышкырып коюп, тилин соймондотуп, дыйкандан көзүн албай кыймылсыз. Булардын арбашуусу узакка созулуп, бир топ убакыт өтөт.

Түш ченде дыйкандын кызы атасына тамак алып келет. Келсе, атасы жылан менен тиктешип турат. Атасы күндүн ысыгына какталып тура берип, бүткөн боюнан шорголоп тер кетип, деми кыстыгып, ичи көөп бара жаткан экен. Жыланды караса анын да ичи көөп, шайы кетип, көзү тостоюп чанагынан чыгарына аз калыптыр. Кыз жүрөгү түшүп, бир кадам жасай албай каккан казыктай туруп калат.

Кызынын келгенин билген дыйкан: «Топчумду чеч!» — деп айтууга аран кудурети жетет. Эмнегедир ошол замат баягы жыландын ичи тарс жарылып, сулап жатып калат. Көрсө, жыландын аты «Топчу» экен. Жыландын аты табылган соң, ичи жарылып кетиптир.

Жылан менен арбашкан адам, жыландын атын таба албаса ичи көөп, жарылып өлөт экен.

Ошентип, дыйкан жыланды женип, бала-бакырасы менен аман-эсен оокатын кылып жатып калган экен. («Кыргыз эл жомогу»)

138. Бул көнүгүүнү да жогорудагыдай эле иштегиле.

ТҮЛКҮ МЕНЕН КОЁН

Элдин айтуусуна караганда мурда түлкүнүн куйругу жок экен. Карышкыр менен мамилеси жаман болуптур.

Анан куйругунун жоктугунан баскан изин жашыра албай, мунусу өзүнө чон залалын тийгизчү экен.

Бир күнү түлкү калын токойго барып, дарактын түбүндө жаткан коёнду көрүп калат. Ал кезде коёндордун куйругу узун болуп, ылдам жүрүшкө чон тоскоолдук кылчу экен. Түлкү коёнду кармап алат да, жемекчи болот. Ошондо коён: «Мени өлтүрбө, куйругумду бере-йин», — дейт. Буга түлкү макул болот. Экоо куйруктарын алмаштырат. Ошондон бери түлкүнүн куйругу узун, коёндуку кыска болуп калган экен. («Казак эл жомогу»)

§ 48. ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ

Атоочтуктар бир жагынан этишке, экинчи жагынан сын атоочко окшошкон туунду формалар.

Атоочтуктардагы этиштик белгилер:

I. Башка этиштердей эле кыймыл-аракетти билдирет.

М и с а л ы: *маараган* (кой), *моорөгөн* (уй), *үргөн* (ит).

II. Мамиле категориясынын маанисине ээ болот. Алардын кайсы мамиледе экендиги өздөрүнүн жасалышына негиз болгондор кайсы мамиледе тургандыгына ылайык аныкталат.

М и с а л ы: *жаз* — негизги мамиледе, *катташ* — кош мамиледе. Алардан жасалган атоочтуктар да ошондой.

III. Өтмө жана өтпөс болот: *катты окуган* (өтмө атоочтук) *жигит*, *акталган* (өтпөс атоочтук) *уй*.

IV. Чактык маанини берет: *окуп жаткан* (учур чак) *адам*, *окуй турган* (келер чак), *окуган* (өткөн чак) *адам*.

V. Оң жана терс формада айтылат: *айтылар* (оң форма), *айтылбас* (терс форма).

М и с а л ы: *Билген унчукпайт*, *билбеген тынчтыпайт*.

VI. Башка сөздөрдү өзүнө багындырып, алардын белгилүү жондомодо турушун талап кылат, башкарат: тактооч менен сын атоочту өзүнө ыкташтырат: *окууга*

барган кыз, *Иштеп келген киши*, *эрте* (тактооч) *бышкан өрүк*, *таза* (сын атооч) *жуулган койнок*.

Өзгөрмөлүү кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтүп, сүйлөмдө көбүнчө аныктоочтук милдетти аткарган чак, мамиле категорияларынын маанилерин билгизип, он, терс формада айтылган сөздөр атоочтуктар деп аталат.

Чакчылдар бир жагынан тактоочторго, экинчи жагынан этиштерге окшошот.

Чакчылдардын этиштик белгилери

1. Чакчылдар башка этиштердей эле кыймыл-аракеттик маанини билдирет. Бирок чакчылдар аркылуу туюндурулган кыймыл-аракет көбүнчө башка бир кыймыл-аракетти мүнөздөө үчүн колдонулгандыктан, кошумча кыймыл-аракет катары саналат.

М и с а л ы: *Ишти акылдашып иштеди* деген сүйлөмдө эки кыймыл-аракет бар: *акылдашып* — кошумча кыймыл-аракет, *иштеди* — негизги кыймыл-аракет.

II. Атоочтуктардагы этиштик касиеттер чакчылдарга да тиешелүү.

Чакчылдар нагыз этиштерден тактоочко окшошкондугу жана төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат:

1. Нагыз этиштер чак, жак категориялары менен өзгөрсө, чакчылдар ал касиетке ээ болбойт. Эгерде чакчыл мүчөлөр жалганган сөздөргө чак, жак мүчөлөрү жалганса, андай сөздөр нагыз этиштер катары каралат. Мындай учурда чакчыл мүчөлөр менен жак мүчөлөр этиштин чак категориясын уюштуруучу каражаттар катары кызмат кылат. Салыштыралык: *бар-а*, *кел-е*, *сана-й*, *кел-ип* (чакчылдар): *бар-мын*, *кел-е-мин*, *кел-ип-сиң* (нагыз этиштер, ар түрдүү чактар).

2. Нагыз этиштер чак, жак категориялары боюнча өзгөргөндүктөн, жөнөкөй сүйлөмдүн да, татаал сүйлөмдүн да баяндоочунун милдетин аткара берет жана ээ менен ээрчишүү байланышы аркылуу тутумдашат.

Махмеджанов

АРСЫКОЛА

Чакчылдар багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда гана баяндооч катары колдонула алат. Бирок ээ менен маани жактан гана тутумдашат. Ошондуктан сүйлөмдүн ээси кайсы жакта турса да, чакчыл баяндооч аларды форма жактан ээрчип өзгөрбөйт.

М и с а л ы: *Ал окуду, Айгүл кат жазды сыяктуу сүйлөмдөрдө ал деген сөздүн ордуна мен, сен, сиз, биз дегендей сөздөрдү колдоно берсе болот. Андан баяндооч өзгөрбөйт.*

Кошумча кыймыл-аракетти негизги кыймыл-аракеттин ар кандай шарты катары көрсөткөн, жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда мүнөздүү түрдө бышыктоочтук милдетти аткарган, чак, жак маанисин өзүнчө турганда билгизе албаган этиштик формалар **чакчылдар** деп аталат.

Кыймыл атоочтор зат атоочко жана нагыз этишке окшош.

Кыймыл атоочтордун этиштик белгилери

I. Кыймыл атоочтордо кыймыл-аракеттик, албалдык, өзгөрмөлүүлүк маани басымдуулук кылат. Салыштырсак: *Сууроо* (зат) *бер, аны кайра сураш// сурамай* (кыймыл атооч) *жок. Азыр жазуубуз* (зат атооч) *бар, аны кайра жазыш* (кыймыл атооч) керек.

II. Атоочтуктар, чакчылдар үчүн мүнөздүү болгон этиштик белгилердин көпчүлүгү кыймыл атоочторго да мүнөздүү.

М и с а л ы: *Акылдуу адам өз теңин табууга умтулат.* Мындагы кыймыл атооч (табууга) он формада, негизги мамиледе, өтмө мааниде туруп, **тең** деген сөздү табыш жөндөмөсүндө башкарды.

Кыймыл атоочтор зат атоочко окшошкондугу жана чак, жак категорияларынын мүчөлөрүн өзүнө кабыл албагандыгы менен да нагыз этиштерден айырмаланат. Бирок -мак мүчөсү уланган кыймыл атоочтор жак мүчөлөрү менен *бармак-мын, бармак-сың, бармак-сыз* деген сыяктуу өзгөрүп, нагыз кыймыл атоочтук мааниде эмес, ыңгай категориясынын маанисинде колдонулат.

Кыймыл атоочтогу этиштик белгилер канчалык азайган сайын, ал сөздүн зат атоочтук касиети ошончолук айкын сезилет. Ал акыры зат атоочко толугу менен өтүп да кетет.

М и с а л ы: *Китеп окууну жакшы көрбөгөндөрдүн ой жүгүртүүсү да начар болот. Аз ойлоп, көп жазуу — бул акылмандардын иши. Окуу жакында башталат. Жазуу — бул эң баалуу байлыгыбыз.* Алгачкы эки сүйлөмдөгү *окуу, жазуу* — кыймыл атоочтор. Алар кыймыл-аракеттин, иш процессинин (кыймылдуу) аттарын билдирип турат. Аларга көбүнчө *эмне кылуу? кээде эмне?* деген суроо берилет. Үчүнчү жана төртүнчү мисалдардагы *окуу, жазуу* заттык түшүнүктүн (кыймылсыз) аталышын билгизет. Алар толугу менен зат атоочко өтүп кеткендиктен, мүнөздүү түрдө *эмне?* деген суроо берилет.

Кыймыл-аракеттин атын билгизип, белгилүү даражада жөндөмө, таандык, көптүк мүчөлөр менен өзгөргөн, этиштик белгилерге да ээ болуп көбүнчө ээлик, толуктоочтук милдетти аткарган өзгөчө формалар кыймыл атоочтор деп аталат.

139. Макал-лакаптарды көңүл коюп окуп чыккыла, жатка билгиле. Макал-лакаптардагы атоочтуктардын этиштик белгилерин аныктагыла.

МАКАЛ-ЛАКАПТАР

Кулактан кирген суук сөз,
Жүрөккө жетип муз болот.

Билимдүү билгенин иштейт,
Билбеген бармагын тиштейт.

Жоголгон байлыктын орду толсо да,
Жоголгон убакыттын орду толбос.

Кези келсе кетмен чап.
Кайрылбаган — кайрылсын,
ийилбеген ийилсин.

Эгиндин жайын эккен билер,
Арабанын жайын чеккен билер.

Айтылган сөз акыл болсо,
Уккан кулак макул болот.

Жакшы кошунан — бөксөрбөгөн казынан.

Жалгыздын колунан келбеген,
Жаамы журттун колунан келет.

Көп жашагандан сураба,
Көптү көргөндөн сура.

Ойлобой туруп баштаба,
Баштаган ишти таштаба.

Ойлоп сүйлөгөн алкыш алар,
Ойлобой сүйлөгөн каргышка калар.

Күндө келген коноктун кадыры жок.

Өнөр агып жаткан булак,
Илим жанып турган чырак.

Сүйлөгөн себет, тыншаган өрөт.

Чакырылган жүз конок үчүн — бар.
Чакырылбаган бир конок үчүн — жок.

140. Тексттеги чакчылдардын этиштик белгилерин мүнөздөгүлө, чакчылдар аркылуу кыймыл-аракет кандайча туюндурулуп жатат?

ЖАЙСАН КОМУЗЧУ

Жайсан комузчу өзүнүн шакирти Каражигит менен эл аралап, күү чертишип, айылдан айылга аласасы бардай шашып келет. Азыр да кеч калбайлы дегендей, алдындагы карагерин үстөккө-босток камчыланып, туу белди

эңкейишти. Тээ алыстап кол көрүндү мелтиреп... Жай толугунда айлана кандай кооз...

Күн чыгышты беттеп жүрүшкөндүктөн жүздөрүндө жаны чыгып келаткан күндүн нуру ойноп, көздөрүн уялта тиктейт. Аттардын таноолору бырылдап, тердик алды булоолоп, сааркы шүүдүрүмдө буу асманга көтөрүлүп, алтын нурга көгүш-жашыл болуп чагылышат... Жылгадан агып түшкөн сууларды шимирип жаткан көлгө жел жүргөн сайын нурлар сынып, жээктеги узун шырыктай камыштардын колөкөсүнө жашынып көрүнбөй калат.

Жайсан комузчу көлдү көрүп, эргип да алды... Шакирти устаты менен анчалык иши болбогондой тербел шокумун ичинен белгисиз күүнүн кайрыктарына кайрып кынылдап келет. Каражигит демекчи анын аты — Таабалды. Өңүнө карап, асан чакырып коюлган аты унутулуп, Каражигит аталып кеткен. Жайсан комузчу элүүлөрдү чамалап калса да жаш жигиттей илберинки. Көздөрү ойноктоп жандуу. Ал комуз чертип жатып, атайын күү укканы келген келин-кыздарды көргөн сайын жоготконун издегендей, болгон ажары менен телмире тиктеп, бетме-бет олтурган ургаачы затынын көздөрүн тайгылтып, жамалына кан дүргүтөт...

Эртеси эл арасында Жайсан элине кайтыштыр, Каражигитке күү таштап кетиштир, деген сөз жел менен кошо элге тарады. (А. К.)

141. Кыймыл атоочторду катыштырып, моралдык-этикалык каалаган теманарда чакан байланыштуу текст түзгүлө. Андагы кыймыл атоочтордун этиштик белгилерин көрсөткүлө. Текстинерге тема тандап, планын түзүп, башкы оюн жана идеясын аныктагыла.

142. Тексттин мазмуну менен таанышып чыккыла. Атоочтуктарды, чакчылдарды жана кыймыл атоочторду таап, алардын этиштик белгилерин айткыла.

ЖЕНИШ

Эки жыл үзгүлтүктөн кийин биз күткөн улуу жениш да келди. Ошондо сүйүнгөнүбүздү айтпа. Согушка кеткендердин баары келет имиш. Мектептеги балдар

өздөрүнчө эле кеткендерди түгөлдөп жатышты. Бирок биздин атабыз келбейт да. Ал согуштан мурун өлгөн. Атамды көрүстөнгө койгону жөнөшкөндө, агам менен кошо мени да алып барышкан. Менин колума ак топурак уучтатышып, күрөктүн бетине салдырышып, тиги атам жаткан жайга алып кетишкен. Мен ыйлабай койгондо таякем: атаң эми келбейт. Чыкпай турган кылып көөмп койдук деп ыйлаткан. Ошондо апамды кучактап алып, солуктаганча ыйлагам. Атам келбейт. Мен мектепте жүрүп ошону ойлонуп жаттым. Женишти уккан Рысбек тимеле атасы тирилип келгендей сүйүнүп алыптыр. Анын көңүлүн сууткум келген жок. Кантсе да жениш жениш эмеспи. Ага атам келбейт дегим келген жок.

Апам кээде мени: «Өзүмчүлсүн, туура эмес болсо да, айтканыңды коё бербейсин», — деп тилдеп калуучу. Чын эле ошондоймунбу? Өзүмдү өзүм жемелеп, агамдын сүйүнүчүнө ортоктош болуп, апама жеткизгенче үйгө шаштык. Мурун эле укса керек. Апам да сүйүнгөнүнө чыдабай, балбалактап ыйлап алыптыр.

— Токчулук болот. Курсагыңар тоюнат эми. — деп мени Апам мени кучактап алып көпкө солуктап ыйлады. Апамын ыйлаганын буга чейин жалаң таарынычтан, биздин турмуштун жетишсиздигинен го дечүмүн. Эми эмнеге ыйлайт?..

Баса, ушул жениш айынан эки ай отпой жай толугунда Самтыр жамакчы эски кеселинен кайтыш болду. Аны да ылдыйкы айылдан чүкө ойногону барып мен угуп, апама жеткизгенче шаштым.

Апам өңү бир аз кызара түшкөндөй: — Ракматы болсун, пас киши эле, өлүп жаны тынган тура, — деп бош унчукту. Андан башка эч нерсе айткан жок. (О. А.)

143. Этиштин өзгөчө формаларын катыштырып, өзүнөр күбө болгон же чоңдордон уккандарынар боюнча кандайдыр окуя тууралуу баяндап, аңгеме кургула.

144. Жазуу жумуштарында (жат жазуу, баяндама, дил-баян) этиштин өзгөчө формаларын тил каражаты катары стилдик максатта орундуу колдоно билгиле, оозеки кебинерде да орундуу пайдалангыла.

СИНТАКСИС

§ 49. БАШ МҮЧӨЛӨРДҮН (ЭЭ МЕНЕН БАЯНДООЧТУН) ОРТОСУНА СЫЗЫКЧАНЫН КОЮЛУШУ

Ээ 3-жакта туруп, баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор же заттык маанидеги башка атоочтор аткарса, аларга баяндоочтук белги болгон жак мүчөлөр уланбайт. Мындай учурда баяндоочтун ээден кийин алган сончул орун тартиби баяндоочтук белгиси катары келет.

Мисалы: *Ал — жазуучу. Эмгек — бакыт.*

Оозеки кепте бул түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн ээ, баяндоочунун ортосунда кыска тыным болот. Ал эми жазууда ал тыным болгон жерге, ээ менен атоочтук баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат. Сызыкча андай сөз тизмектеринин сүйлөмдүк касиетке ээ болушуна жардамдашып турат.

Ээ менен баяндоочтун ортосуна төмөнкү учурларда сызыкча коюлат:

1. Ээ менен баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор аткарса, эгерде баяндоочко тиешелүү айкындооч мүчөлөрү болсо, сызыкча ошол айкындооч мүчөлөрдөн мурда коюлат.

Мисалы: *Акыл — рухий байлык. Мугалим — мөмөлүү дарак.*

II. Ээнин милдетин шилтеме ат атоочтор аткарып, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтордон болсо коюлат.

Мисалы: *Бул — менин апам. Ал — Мараттын үйү. Ал — өз кесибинин устасы.*

III. Ээнин милдетин заттык маанидеги атоочтук аткарып, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болсо коюлат.

Мисалы:

Алтын билим өнөрдүн

Сүтүн берген — мугалим.

Аябастан эмгекке

Күчүн берген — мугалим. (Ж. Б.)

IV. Ээ менен баяндоочтун биринин милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч, экинчисиникин кыймыл атооч аткара:

М и с а л ы: *Ата Мекенди коргоо — ыйык милдет. Ар бир атуулдун ыйык милдети — Ата Мекенди коргоо.*

Эгерде атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон же кыймыл атоочтон болгон баяндоочтун алдына **бул, ал, ошол** деген сөздөр кошулуп айтылса, сызыкча бул сөздөрдүн алды жагына коюлат.

М и с а л ы: *Бнтымактуулук — бул күч, ынтымактуулук — бул жашоо, ынтымактуулук — бул жеңиш. Элге эркиндик, эгемендүүлүк алып келген — ошол демократия.*

V. Ээ да, баяндооч да эсептик сан атоочтон болсо, же баяндоочтун милдетин абстракттуу маанидеги сан атооч аткара.

М и с а л ы: *Алты жерде алты — отуз алты. Эки элүү — жүз. Сексендин жартысы — кырк.*

Зат атоочтон турган баяндоочко кызматчы сөздөр айкашып айтылса же аларга жак, суроо, уланды мүчөлөр уланып келсе, баш мүчөлөрдүн арасына сызыкча коюлбайт. Мындай учурда атоочтук баяндооч толук баяндоочтук белгиге ээ болуп, ээ менен тыгыз байланышып келет.

М и с а л ы: *Сен акылдуу кызсың. Улан биздин мыкты жигитибиз эле. Мен демократмын. Айгүл студентпи?*

Ээ зат атоочтон болуп, сан атоочтон турган баяндооч анын конкреттүү санын көрсөтсө, баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлбайт. **М и с а л ы:** *Бизде айылга баруучулар кырк беш.*

145. Төмөнкү накыл кептерди жатка билип алгыла. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушуна көңүл бургула. Сызыкча кайсыл учурда коюла тургандыгын эстегиле.

НАКЫЛ КЕПТЕР

Дүйнө — улуу жол,
Заман — соккон жел.

Алдыдагы толкун — агалар.

Артагы толкун — инилер.

Атан өлсө — аган ата,

Энен өлсө — эжен апа.

Киреше — тоскон суудай,

Чыгаша — аккан суудай.

Эли байдын — дили бай.

Жакшы келсе — кут,

Жаман келсе — жут.

Бал — аарыдан,

Мээрим — аялдан.

Өз жериң — алтын бешик,

Бөтөн жер — көндөй тешик.

Күрөштүн максаты — жениш.

Сөз — үрөн, иш — мөмө.

Бирдиктүү эл — кебелбес аскадай.

Жаштык — шаттык, карылык — сактык.

Бала тарбиясы — бешиктен

146. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлган сүйлөмдөрдү жыйнагыла. Аларды катыштырып, чакан текст түзгүлө. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушунун себепин аныктагыла.

147. Төмөнкү тексттин мазмунун кунт коюп окугула. Андагы баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкчанын коюлушуна көңүл бургула.

ПЕРЗЕНТТИ ТАРБИЯЛОО

Уулум, эгер сен перзент көрсөн, перзентине жакшы, жарашыктуу ысым койгун. Жакшы ысым коюу — перзенттин атадагы акысынын бири. Уул перзентин бир аз торолгондон кийин күч-кудуретине карап, той-тама-

ша өткөрүп бергин. Чама-чаркына карабай чон той кылуудан сактан, каражатына ылайык той кылгын. Тойго бары-жогунду сарптап, муктаждыкка түшүп калуу, карызга белчеден батуу — акылдуу жандардын иши эмес. Перзентин бой тарта баштагандан тартып, өзүнүн жөндөмүнө карап ага өнөр үйрөт.

Зарыл учурда өзү гана аткара ала турган, башка киши анын ордуна өтүп аткара албай турган өнөрдү үйрөтүү керек. Ал өнөр — сууда сүзүү өнөрү эмеспи.

Перзентти тарбиялоо — бул жооптуу милдет. Өз перзенттерине ар түрдүү илим-өнөрдү үйрөт. Ошону менен сен аталык ыйык милдетинди аткарган болосун.

Адамдын башына эмнелер келип-кетерин алдын ала билип болбойт. Ар бир сапаттуу өнөр, албетте, бир күнү кереги тиет. Ошон үчүн перзенттериндин илим-өнөр үйрөнүүсүнө кош көңүлдүк менен карабагын. («Ой гүлдөрүнөн»)

§ 50. СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЭЭРЧИШҮҮСҮ: ТОЛУК ЭЭРЧИШҮҮ, ТОЛУК ЭМЕС ЭЭРЧИШҮҮ

Сүйлөмдөрдөгү сөздөр бири-бири менен төрт жол аркылуу байланышат: ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш жана ээрчишүү. Булардын ичинен ээрчишүү менен ээ жана баяндоочу байланышат.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук ээрчишүүсү

Сүйлөмдүн баяндоочу грамматикалык жактан ээге баш ийип, аны жак жана сан боюнча ээрчип байланышат.

1. Сүйлөмдүн ээси 1, 2-жактагы жактама ат атоочтордон болсо, баяндоочуна да ошол жактын мүчөлөрү жалганып, ээни дайыма жак боюнча толук ээрчийт.

Мисалы: *Биз келечекке карыздарбыз. Мен медицина тармагында иштейм. Силер бейпилчиликте жашайсыңар.*

II. Ээнин милдетин аягына I, II жакка таандык мүчөлөр жалганган **өз, баары** деген ат атоочтор жана жамдама сан атоочтор аткарылса да, баяндоочтору дайыма ээни жак боюнча толук ээрчип, I же II жакта айтылат.

Мисалы: *Табышмактын жандырмагын өзүм табам. Баарыбыз студентпиз. Бешөөңөр шаарга барасыңар.*

III. Сүйлөмдүн ээси маани жагынан III жакта туруп, баяндоочу учур чакта же айкын келер чакта болсо, баяндоочу ээни жак боюнча толук ээрчип, III жакта айтылат. Мындай баяндоочтордун аягына үчүнчү жактын -т мүчөсү жалганып келет.

Мисалы: *Ал дайыма туулган жерин мактайт. Жыгылган курешко тойбойт. Ашыккан дайыма уятка калат.*

IV. Өткөн чактагы этиштердин III жагынын жак мүчөсү жок. Ошол себептүү сүйлөмдүн ээси III жакта, баяндоочу өткөн чакта болсо, андай баяндоочу жак мүчөсүз туруп эле ээни толук ээрчип, III жактын маанисинде айтылат.

Мисалы: *Поезд түндө келген. Ал конокторго сөз берди. Айналар үй сатып алышыптыр.*

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук эмес ээрчишүүсү

1. Сүйлөмдүн баяндоочу ээ менен жак уландылары боюнча дайыма эле толук ээрчише бербейт. Айрым учурда баяндоочу ээ менен жак мүчөсү уланбай туруп эле, мааниси боюнча ээрчишип байланышат.

Мындай мааниси боюнча ээрчишүү буйрук ыңгайдын II жагында турган баяндоочтор менен III жак маанисиндеги атоочтук баяндоочторго мүнөздүү.

Мисалы: *Сен шаарга окууга тапшырганы бар. — Ой, жолоочу, сен токтой тур! Кыргызстан — эгемендүүлүккө ээ болгон өлкө.*

Бул мисалдардагы биринчи, экинчи сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин *бар, токтой тур* деген буйруу ыңгайдын II жагындагы этиштер аткарып турат. Алар сүйлөмдүн II жактагы *сен* деген ээси менен жак улан-

дысы аркылуу байланышкан жок. Мааниси боюнча II жакка тиешелүү болуп айтылып, ээ менен маани жагынан ээрчишип байланышып турат.

Ошондой эле үчүнчү сүйлөмдүн *өлкө* деген атоочтук баяндоочуна да жак мүчө уланган жок. Ал III жактагы ээни ээрчип, ошол жактын маанисинде айтылып, ээ менен мааниси боюнча гана ээрчишип турат.

II. Ээнин милдетин аягына I, II жакка таандык мүчө уланган зат атоочтор аткарганда, алар сырткы түрү жагынан, I, II жакка таандык формада турганы менен ички мааниси боюнча III жакты билдирет. Ошондуктан баяндооч да аны ээрчип, үчүнчү жактын маанисинде айтылат.

Мисалы: *Менин сиздин институтта иштейт. Биздин директорубуз эс алууга кеткен. Сенин кызың орто мектепти алтын медаль менен бүттү.*

III. Сүйлөмдүн ээси III жакта туруп, баяндоочтун милдетин I, II жакка таандык формадагы зат атоочтор аткарса, алар ээ менен жак боюнча ээрчишпей, мааниси боюнча ээрчишип байланышат.

Мисалы: *Бул — менин балам. Ракия — силердин тууганыңар.*

Бул сүйлөмдөрдүн ээлери үчүнчү жакта, ал эми баяндоочтору I, II жакта турат. Бирок ал баяндоочтор ички мааниси жагынан үчүнчү жакты билдиргендиктен, сүйлөмдүн үчүнчү жактагы ээси менен мааниси боюнча байланышты.

IV. Баяндоочтун милдетин жактама ат атоочтор аткарышса, же тутумдаш баяндоочтун курамында жактама ат атооч болсо, алар ээни жак боюнча ээрчибейт. Баяндоочу кайсы жактагы жактама ат атоочтон болсо, ага ошол жактын жак уландысы жалганат.

Мисалы: *Алсыздарга көмөк көрсөтө турган адамдар — силерсиңер. Мактоого ээ болгон алдыңкылар биз болобуз. Алардын эң кичүү уулу менмин.*

Бул сүйлөмдөрдүн ээлери үчүнчү жакта, баяндоочтору I, II жакта турат. Баяндоочтун милдетин кайсы жактагы жактама ат атооч аткарса, ага ошол жактын жак уландысы жалганган.

Мисалы: *силерсиңер, биз болобуз, менмин.*

Баш мүчөлөрдүн сан боюнча ээрчишүүсү томонкүдөй жол менен ишке ашырылат:

I. Баяндоочтун ээни сан боюнча ээрчиши да жак мүчөлөр аркылуу болот. Демек, I, II жактын жекелик, көптүк маанидеги жак мүчөлөрү, ээ менен баяндоочтун отосундагы жак байланышын билдирсе, экинчи жагынан, алардын сан жагынан болгон байланышын да билдирет.

Мисалы: *Биз алардын жоруктарын кийин билдик. Силер былтыр айылга келбей калгансыңар.*

2. Сүйлөмдүн ээси III жак, көптүк мааниде туруп, баяндоочу этиштен болсо, ал ээ менен сан жагынан көптүк -ыш мүчөсү аркылуу байланышат. Эгерде баяндоочу атооч сөздөрдөн болсо, -лар мүчөсү аркылуу байланышат.

Мисалы: *Цирктеги жаныбарларга балдар кызыга карашат. Келе жаткандар — тааныштар.*

3. Ээнин милдетин жекелик сандагы сөздөр аткарышса, баяндоочу аны ээрчип, дайыма жекелик санда айтылат.

Мисалы: *Мен бала бакчага барып, бөбөгүмдү алып келдим.*

4. Ээнин милдетин көптүк маанидеги сөздөр аткарышса, баяндоочу аны сан боюнча ээрчип, көптүк түрдө айтылат.

Мисалы: *Биз билим менен алыска барабыз. Меймандар үй ээсин ээрчип үйгө киришти. Алар көп жылдан бери шаарда жашашат.*

§ 51. ЭЭГЕ КАРАТА БАЯНДООЧТУН САН ЖАГЫНАН ЭЭРЧИБЕГЕН УЧУРЛАРЫ

1. Сүйлөмдүн баяндоочу ээни дайыма эле сан жагынан ээрчий бербейт. Кээде ээ көптүк түрдө турса да, баяндоочу жекелик санда айтылып калат.

Мисалы: *Коноктор бириндеп-сериндеп келип жатты. Душмандар бат эле чек арага жакындады.*

Бул сүйлөмдөрдөгү *келип жатты, жакындады* деген баяндоочтор көптүк сандагы ээлеринин бир

учурда чогуу болгон кыймыл-аракетин билдирип турат.

2. Ээнин милдетин жансыз заттарды билдирген көптүк түрдөгү зат атооч аткарса, сүйлөмдүн баяндоочу ээни сан боюнча ээрчибей, көбүнчө жекелик санда айтылат.

Мисалы: *Көптөн бери суу куюлбагандыктан гүлдөр солуду. Атасынын айткан акылдары балага зор таасир берди. Кээде конференциялар болуп калат.*

Эгерде кыймыл-аракет көптүк түрдөгү ээ бириктирип турган жансыз заттардын ар бирине тиешелүү экендигин баса көрсөтүү керек болсо, баяндоочу ээни сан боюнча ээрчип, көптүк санда айтылып калат.

Мисалы: *Студенттер сессиясын ийгиликтүү аякташты.*

3. Ээнин алдында сан атоочтон же сандык маанидеги башка сөздөрдөн аныктоочу болуп, ал өзүнөн кийинки ээге көптүк маани берип турса, баяндоочу аны сан жагынан ээрчибей, көбүнчө жекелик санда айтылат.

Мисалы: *Дөбөдө бир топ киши сүйлөшүп отурат. Алардын астынан жоон топ адам чыга келди.*

Эгерде кыймыл-аракет көптүк маанидеги ээ билдирген заттардын ар бирине тиешелүү экендигин баса көрсөтүү керек болсо, баяндоочу ээни сан боюнча ээрчип, көптүк түрдө айтылып калат.

Мисалы: *Дөбөдө бир топ кишилер сүйлөшүп отурушат. Алардын астынан жоон топ адамдар чыга келишти.*

4. Баяндоочтун милдетин туюк мамиледеги этиш аткарса, ээси көптүк түрдө турса да, баяндоочу дайыма жекелик санда айтылат.

Мисалы: *Алар жеңүүчүлөр деп ат алды. Жаштар алыскы райондордо жумушка жиберилди.*

5. Сүйлөмдүн ээси III жак көптүк түрдө туруп, баяндоочу көптүк мүчө менен өзгөрбөй турган сөздөрдөн (сын атооч, сан атооч, тактоочтордон (бар, жок) жана жатыш жөндөмөдөгү сөздөрдөн) болсо, ээ көптүк санда турганы менен, баяндоочу дайыма жекелик санда айтылат.

Мисалы: *Балдардын кабактары салыңкы. Топтун ичинде далайды көргөн карыялар да бар. Бул мектептин мугалимдери да жаш, тажрыйбасыз.*

149. Төмөнкү сатиралык аңгеме менен таанышкыла. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук ээрчишүүсүн белгилегиле. Баш мүчөлөрдүн жак, сан боюнча толук ээрчишкенин мисалдар менен далилдегиле.

ҮЧ КЕРЕЗ

Эркебай агабыздын оорусу катуу экен деп уктук. Бул саам да жетип бардым. Ал адатынча күрс-күрс жөтөлүп, чекесин тырыштырганда чын эле боорубуз ооруй тунжурай түштүк. Бир маалда шайы оогонсуган Эркебай көзүнөн жаш кылгыра четте турган аялына кайрылды.

— И, өлдүм, и, бүтүм! Кармагыла колдон! О, о, алып калгыла! Айтор үйдүн ичин үч көтөрүп балдарынын ыйлаганына, доктур чакырганыбызга карабай айлабызды кетиргендин үстүндө. Ангыча азыраак тынчый түшүп, кол жансады.

— Бүттү баары, кашкарайганга жетпей үзүлөм. Чакыргыла балдарды. — Ары жакта ыйлап жаткан балдарды аяган биз: — Эке, эси чыгат. Балдарды эмнеге чакырдын?

— Балдарым жаш калды. Колунардан келишинче көз сала жүргүлө. Анча болду үч керезим бар. Айтып калайын. — Бизде эмне айла, макул болдук. Ошондо Эркебайдын балдарына айткан үч керези булар:

— Ылайым Туйту менен дос болбогула, балдарым. Бакастан такыр карыз акча алба. Үчүнчүдөнбү, кокусунан, жайдын толук кезинде Сибирге барып калсаң, токойго кирип заара кылба...

Ошо бойдон Эркебай тунжурады. Биз да үн каткан жокпуз. Эркебайдын үч керезинин маанисин уулдары тургай биз түшүнгөн жокпуз. Жөөлүп жатат деп ойлодук. Биздин абалды түшүнгөн Жожо аксакал бүшүркөдү.

— Эркебай, керезинди чечмелеп бер. Туйтун, Бакасын ким? Эмнеликтен Сибирди айттын?

Эркебай таңгалып койду: — Туйтуну билбейсинерби? Ал арам менин илгерки досум эмеспи. Атасынын оозун урайын, ал достошорун достошуп алып эле үстүнөн арыз жаза берет. Бакас да мага дос чалып ит, жогорку жарташтык. Ал чунак карыз берерин берип, кайра алгыча жанынды сууруйт. Сибирге барып токойго заара кылсаң үч күнгө чейин чиркейдин чакканынан такымың шишип, кычышып, мазанды алат экен, — десе болобу. Муну уккан биз же күлөрүбүздү билбей, же ыйларыбызды билбей отуруп калдык. Ошентип, мындан жыйырма жыл мурда керез айткан Эркебай ушу кезде деле өлбөй-житпей куландан соо жүрөт. (А. С.)

150. Бул сатиралык аңгемени да окуп чыгып, анын мазмунун, башкы оюн жана идеясын түшүнгүлө. Эне тилинде таза сүйлөп, ыймандуу болгула. Ээ менен баяндоочтун жак, сан боюнча толук ээрчишүүсүн тексттеги мисалдар менен далилдегиле.

КАРА ИТ

Автобуста бараттык. Жол узак. Сапар тарткан жүргүнчүлөр да ар кыл жаштагы адамдар. Бир дагы бош орун жок. Эң алдынкы орунда чүрүшкөн кара кемпир. Анын бет алдындагы орундукта эки кыз катар отурушат. Тырмактары упузун жана кыпкызыл. Беттери кара тору, көздөрү капкара болсо да чачтарын күрөң-саргыл кылып боётуп алышкан экен. Эки кызды жандап тикесинен тик туруп келатышкан үч жигит тигилерге бирдеме айтымыш болуп кайра өздөрү каткыра күлүп калышат. Чачтары үрпөйгөн кер ооз жигиттерди жана тиги Айша менен Айнаны алдыртан жактыра бербеген ара кемпир кезде өзүнчө кобуранып коёт. «Жаман өлүксүздөр десе. Эркеги менен кызынын айырмасы жок. Карасаң, чачтары желкесине түшүп, катын десен баары мурутчан. Буларын эркек дейин десең тырмактары узун, эмчектери салаңдай катын кейпин кийип турушат. Катын дейин десен албарстыга окшоп чачтары сапсары». «Ладно, ладно, не выступай, мастан». Жигиттер кемпирди зекиген болушат да, тамекини бурулдатышууда. Автобустун ичи ысык. Тигилерди тамеки тартпа деп айтууга эч ким даабай,

жол азабын тартып келатышкан жүргүнчүлөр өзүнчө беймаза. Бир даары үргүлөп, бир даары өз ара акырын сүйлөшкөн болушат. Ушу кезде күйүк жыттанып, кыздар кыйкырып жибершти:

— Энеке, горит, горит! Вставайте...

Жүргүнчүлөр түйшөлө түштү. Көрсө, тамеки тарткан жигиттердин учкуну тийип, кара кемпирдин этеги тутанып, күйө баштаган экен. Бирок кемпир түйшөлгөн элге көңүл бурбай, кыздарды жек көрө карап, буркан-шаркан түштү:

— Өлүгүндү гана көрөйүн албарстылар. Баятан бери тим койсо ашынып баратышат. Энесиндей кишини шылдындап. Кусурум урсун, өлүгүндү көрөйүн албарстылар. Кара ит, кара ит деп коюшат. Мен кара ит болсом, силер сары итсинер. Мына эмесе, — деп этегин кагына бергенде колу тутанып келаткан жалынга тийип ордунан ыргып турду. (А. С.)

151. Төмөнкү тексттен баш мүчөлөрдүн толук эмес ээрчишүүсүн белгилегиле. Тексттин мазмунун толук үйрөнүп, башкы идеясын чечмелегиле. Ошондой эле баш мүчөлөрдүн толук ээрчишүүсүн да далилдегиле.

ЭНЕ

Перзентке эненин мээр-махабаты атаныкынан да көбүрөөк болот. Айрым перзенттер баарынан ыйык, ары мээрбан эненин кадыр-сыйын билишпейт. Бир жаш жигит энесинин сөзүнө кулак салбады. Кыйкырып-өкүрүп, анын дилине азар берди. Мээрбан эне уулунун кылыгынан көңүлү сууп, көзүнө жаш алды. Анан уулунун наристе кезинде жаткан бешигин анын алдына алып келип коюп мындай деди:

— Эй, жаштыгын, наристе чагын унуткан уят-сыйытсыз акмак! Мына бул бешикти көрдүңбү? Наристе кезинде сени ушул бешикке бөлөп, кечкисин таң атканча уктабай терметээр элем. Адеп ыйлай берсең бешиктен чечип алып, боорума басып сооротоор элем. Өтө көптөгөн машакаттарды көрүп, сени тарбияладым. Сен деп күчкубаттан тайдым. Сен деп көп кыйынчылыктарга моюн

сундум. Мына эми эр жетип, күч-кубатка толдун, бирок жаштыгыңды жана наристелик доорунду унутуп, мээрбан энеге баш ийбейсин! Анын көңүлүн жаралап, көз жашын төктүрөсүн. Андай кылбагың уулум, эненин махаббаты канчалык зор жана чексиз экендигин унутпагың. Мен дагы, атан дагы сенин дайыма бактылуу болушунду каалайбыз. Визди капа кылбагың. Дилибизди оорутпагың. Айткандарыбызды кабыл тутуп, бизди ыраазы кылып, батабызды алгыңын.

Эненин ыйлап айткан сөздөрү жигиттин жүрөгүнө октой кадалды. Ал өзүнүн кылган кылмышына бушайман болду. Энесин бек кучактап алып көзүнөн, бетинен өпкүлөдү, ыйлап кечирим сурады. Эне эмеспи, уулунун күнөөсүн кечирип жүзүнөн өөп, ага ак батасын берди. («Акыл тамчыларынан»).

152. Ээ менен баяндоочтун толук эмес ээрчи шүсүн катыштырып, өзүнөр каалаган темада ой жүгүртүп чакан текст түзүлө, ага тема тандагыла жана башкы оюн, идеясын аныктагыла.

153. Төмөнкү тексттен ээге карата баяндоочтун сан жагынан ээрчи беген учурларын аныктагыла. Тексттин мазмунун, башкы оюн жана идеясын жакшылап өздөштүргүлө.

... Эл тоюнуң, алардын ичинде эч кимге залалы жок биздин чакан үй-бүлө да бат эле ирденип кетти... Ошол кышта апам узакка ооруду. Бул кыш биз үчүн өтө оор мезгил болду...

«Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет» деген төгүн эмес турбайбы. Бардыгы өзгөрөт, жанырат дегенге мен ошондо эле ынанып калдым. Өмүрлөр жомоктогу алтын булактай бир калыпта шылдырап агып жатты... Рысбек мединституттун үчүнчү курсунда болучу. Апам кийинчерээк көп ооруп тошокко жатып калчу болду. Окубай эле коёюн десем өзү болбойт.

Эптеп күн өтөр. Тууган-урук бар эмеспи. Тиги атанын туугандары да жардам берип турар. Көп эле камтама боло бербей, — деп мени сооротот.

Көңүлүм тынчыбаган мен агама, апам катуу ооруп

жатат деп кат жазып жибердим. Эмне үчүн жаздым экен ошондо...

Демейде энесаак Рысбек Суусамыр ашып жоо келди. Ошол бойдон окуусун таштап койду. Бир чети жардамдашар бүлөсү болбогондуктан, кийим-кече, тамак-ашынан кыйналса керек, же... Апамын оорусун шылтоолоп эле таштап койду го окуусун.

Эмне үчүн кат жаздым экен. Ичимен кыжалат болом. Эмне, Рысбек, чындап ажал жетсе апамы алып калат беле. Бу арга түгөнгөндөгү оюм да, болбосо... Көп өтпөй байкуш апам дагы оорусунан сакайып Рысбегия үйлөнтүп коюуга жетишти. Апамдын бактысынанбы, келини жаман чыккан жок. Колуна кол, бутуна бут болуп, апамдын айтканы менен. Апам да бир санаасынан тынчыгандай бизди түгөлдөп калат.

— Рысым да үйлөнүп калды. Кудайга ыйым жеткенби, тигинтип келиним жаман чыккан жок. Өзүмө күйүмдүү, байкушум. Тенирге шүгүр, экөө бири-бирине ынак жар болчудай. — Алар жокто апам ушинтип божурап калат. Мен тек, ичимен апамын оюн кубаттайм... (А. Т.)

154. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук жана толук эмес ээрчишүүлөрүн камтыган өзүнөр тандаган моралдык-этикалык же коомдук-саясий темада чакан текст түзүлө.

155. Ээге карата баяндоочтун сан жагынан ээрчибеген учурларына ылайыктуу каалаган теманарда ой жүгүртүп, оозеки баяндама даярдагыла. Баяндаманын планын түзүп, темасын аныктагыла, башкы оюн жана идеясын тапкыла.

§ 52. ТЕҢ ЖАНА БАГЫНЫҢКЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ГРАММАТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШТӨРҮ БОЮНЧА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрү интонация жана байламталар аркылуу өз ара байланышат. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жолдору боюнча байламталуу жана байламтасыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй

сүйлөмдөрдүн биринде негизги ой айтылса, экинчисинде ал ой улантылат, толукталат, чечмеленет.

Мисалы: *Адам бардык жактан татынакай болууга тийиш: жүзү жарык, ичи таза, ою тунук, сырты сымбат.*

Багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда синтаксистик эки түгөй болот да, анын бири **багынынкы** сүйлөм, экинчиси **баш сүйлөм** деп аталат.

Бул эки түгөй грамматикалык татаал бир бүтүндүн (татаал сүйлөмдүн) өз ара ажырагыс бекем байланышкан жана маанилери боюнча бири экинчисине багынычтуу, көз каранды болгон бөлүктөрү болуп саналат. Баш сүйлөм багынынкы сүйлөмдү маани жактан өзүнө багындыруу менен, татаал сүйлөм аркылуу берилип жаткан ой-пикирди жыйынтыктап турат. Ошондуктан багынынкы сүйлөмгө караганда баш сүйлөм маани жактан үстөмдүк кылат. Ал эми багынынкы сүйлөм болсо баш сүйлөмдөгү ойдун түрдүү кырдаалын, белгилерин, мүнөзүн баяндайт, түшүндүрөт. Ошентип, алардын сүйлөмдүк касиети, белгилери, багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда гана сакталат.

Мисалы: *Бардыгын билген гана акылдуу болбостон, билгенин иш жүзүндө көрсөтө алган акылдуу болот.* (Аристотель)

Тең жана багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүштөрү бирдей болбойт.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору өзүлөрүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча жеке турган жөнөкөй сүйлөмдөрдөн эч айырмаланбайт. Ошол себептүү мындай сүйлөмдөр өз алдынча турганда да, жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу, толук ой корутундусун билдирүүгө жөндөмдүү.

Мисалы: *Жакшы уул элин багат, жаман уул элин уят кылат. Акылдуу таап сүйлөйт, акмак каап сүйлөйт.* (Макалдар)

Багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн

тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн багынынкы түгөйлөрүнүн баяндоочтору грамматикалык жактан өзгөчө түзүлүштө болот, т.а., алар синтаксистик чак жана жак формаларында келбейт. Ошондуктан, өз алдынча туруп, кандайдыр бир ой корутундусун да билдире албайт.

Мисалы: *Ниетиң таза болсо, ишиң алга жылат. Максат киргенде, кыздар кулуп калышты.*

Жогорудагыдай белгилери боюнча тең жана багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр өздорүнүн грамматикалык түзүлүштөрү боюнча айырмаланып турат.

156. Төмөнкү тексттерди окугула. Тең жана багынынкы татаал сүйлөмдөрдү белгилегиле. Алардын грамматикалык түзүлүштөрүнөн болгон айырмачылыктарын чечмелегиле.

ЧАЛДЫН КУСАЛЫГЫ

I

... Турна да, Талип да издешпей табышкансып, ээсин айланчыктап анда-санда үн салып, оттоп жүрдү. Төкөр чал көлдү мелтирей тиктеп, төрт уулунун аттарын атап дуба кылды.

Кийинчерээк ал көлгө тынымсыз каттоочу болду. Чайын ичип ичпей эле көлгө камынат төкөр чал. Колуна куш кондургансып, өзүндөй каркайган карт турнаны ээрдин кашына кондуруп, эки буту тепендеп тынбайт. Жарым ай үзгүлтүктөн кийин асман түнөрүп, муздак сыдырым токтоп, аба нымшып жылуу тартты. Мындай болгондо сөзсүз кар жаайт. Төкөр аны жакшы биле турган. Калдайган жалбырактарга шүүдүрүм түшүп, шөлпөйүп жер менен жер болуп, айлана тымтырс. Асман түнөрүп тоолордун баштарын жаап, бара-бара көлдүн айланасына да алгачкы кар түшө баштады. Талип бу күнү үйүнө тез кайтты... Бу сапар чал көлүнө бара албай калды. Анткени кар боройлоп беттеп уйгу-туйгу жаап, шамал бет маңдайдан уруп турган. Ал улам асманды карап, ушу кышты көргөнүнө ыраазы болсо да артта калган сексен

жылы, бүгүнкү күнүнчө сезилбеди. Анткени Талип абдан эле шайдоот, тын эле.

Мындай көрүнүш көпкө созулган жок. Карыянын кабагы кар жаагандай бат эле түнөрүп, анын улам мезгил өткөн сайын чычаладай кароолонуп өчүп бараткан өмүрү, эч кимге залалы жок өтсө да, турна менен болгондон берки күндөрүнчө көрүнбөдү. Аны тапканы санаачыл болуп, шордуу турна чалдын көл тарапка качышына себепчи болгонсуду.

II

... Экөө бирдей көл алдында калган жаштыктарын ойлогондой, суз тартышып, биринин оюн бири бат түшүнүшкөндөй, тиктешип калышат.)

Кийинки күндөрү Талип көлгө көп каттабай санаачыл болуп кетти. Өзүнчө кысылып, жүдөдү. Анысы аз келгенсип күрт-күрт жөтөлүп, төшөккө көпкө жатчу болду. Турнанын үнү угуп кары чыйрала түштү. Төшөктөн турам деп тура албады. Көңкөйгөн тумшугу этсиз купкуу терисине жабышып катып калгандай, таноолору кыпчылып бат-бат дем алат. Чекеси от менен жалын болуп, согушта курман болгон уулдарынын аттарын атап: Муса, Карып, Калый, Жакып деп кайталап, алар менен сүйлөшкөнсүп, күнүрттөнгөн добуш менен жөөлүй берди. Күйпөлөктөгөн кемпири чалынын жөөлүшүн жамаандыкка жоруй, көзүнө жаш алып тынчы кетип чебеленет.

Түшкө жакын врач келди, чалдын ден соолугун текшерип, ооруканага жатуусун талап кылды. Эки өпкөсүнө тең суук тийиптир, жатпаса болбойт. Врач ток этер жерин айтты...

Эртеси чал доктурдун салган ийнесинен жаны жай алгандай шайдоот туруп, эшикке бет алды. Адатынча пейили бузулуп, тигинде турган эшегин токунуп, кайра үйгө кирип, турнаны үшүп калат дегениби, колтугуна кыса дагы көлүнө жөнөдү. Эшеги тушоордон жааган карды жиреп, жеткирчү жерине жеткирди да тык токтоду. Талип эшегинен түшүп, турнаны тигиндей уй чачкан саманга коюп, мелтирөп жаткан көлдү кубатсыз көздөрү менен көпкө ачкөздөнө сугалактык менен карады. Көл тынч.

III

Талип артында туяк калбагына, жада калса тун баласы Мусадан болбогонуна кейиди. Ырас Муса аял алып келиндүү кылды. Алар балалуу да болушкан. Согуш аяктап, ошондо катуу алсырап шалдая түштү го эл. Анысы аз келгенсип катуу жер титирөө да болуп берди. Башынан өзүнчө жашаган келинин үч баласы менен там басып опат болушту. Айтнай турган жорукпу.

Чал титиреп кетти. Ооба, төртөөнүн өлүгүн жанаша коюшпады беле. Эми минтип тынчтык заманда сөөктөрү көрүстөндүн кайсы жеринде экени билинбей, көл астында калбасын деп боолголоп көрүн ачып, тиги көрүнгөн жаны бейитке жашырып, кой союп, куран окутуп, оюнда арбактарын ыраазы кылды.

Талип сакалын мыжыга көзүнө күч келтирди, бирок жаш чыкпады. Денеден кубат качып, эти от менен жалын болуп денени тер кысты. Акылын жоготкондой дендароо басып келип, муздак суудан даарат алып, намаз окуюм деди. Окуй албады. Ал эркисизден жантагынан жантая кетти. Чүнүрөйгөн нурсуз көздөрү коюуланып, денеси чымырап улам оозу ачыла жанында турган турнага бир нерсе айткандай боло берди. Бирок анын үнү сыртка чыкпады. Жөн гана шыбырап жаткансыды. Төкөр көпкө козголбоду. Анын денесинен жылуулук качып, жүрөк кагышы акырындап баратты.

Талип төкөр небак эле уулдарына, неберелерине барып кошулган эле. Кар күчөп, айлана бозоруп, арты катуу борошого айланды. Денесин калчылдак баскан карт турна ээсин жоготкондой улам-улам куркулдайт. Алыстан атчан киши көрүндү. Тиги караан берилеген сайын кусасынан арылбай кеткен ээсин жоктоп, шордуу карт турна куркулдай берди, куркулдай берди... (А. Т.)

157. Тең жана багынынкы татаал сүйлөмдөрдү катыштырып, моралдык-этикалык темада дилбаян жазгыла. Татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүштөрү боюнча айырмачылыктарын байкагыла.

158. Өзүнөрдүн оозеки жана жазуу кебинерде тең жана багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү стилдик максатта орундуу колдоно билгиле.

159. Адабий корком чыгармалардан тең жана багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү жыйнап жазгыла. Алардын грамматикалык түзүлүштөрүн айырмалап ажыраткыла.

§ 53. ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТУТУМУНДАГЫ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН АРАСЫНА КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Татаал сүйлөмдүн түрлөрүнө карата коюлуучу тыныш белгилери да бирдей болбойт. Багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилердин коюлушу баш жана багынынкы сүйлөмдөрдүн өз ара орун алуу багытына карай болсо, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара маанилик катыш өзгөчөлүктөрүнө негизделет. Ал эми байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилердин коюлушу андагы байламталардын жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кайсынысына тиешелүүлүгүнө карата болот.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маанилери боюнча бири-бирине кескин түрдө каршы айтылса, алардын арасына сызыкча коюлат.

М и с а л ы: *Кызды төрөйт — кыялын кошо төрөбөйт.* (Макал) *Буту жок — жүрөт, тили жок — сүйлөйт.* (Табышмак)

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүн байланыштырган байламталардын айрымдары өзүнөн мурунку сүйлөмгө, айрымдары өзүнөн кийинки сүйлөмгө тиешелүү болот. Тыныш белгилери ошол орун тартибине карата коюлат. Мисалы: **да, дагы** байламтасы өзүнөн мурунку сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошон үчүн үтүр андан кийин келет.

М и с а л ы: *Биринчи барып көр да, андан кийин ишен.*

Калган байламталардын бардыгы өзүнөн кийинки жөнөкөй сүйлөмгө таандык болгондуктан, үтүр алардан мурда коюлат: *Биз бардык, ал эми алар келишпеди.*

160. Томонку татаал сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилеринин коюлушуна көңүл бургула. Накыл кептердин маанисин чечмелеп түшүнгүлө, жатка билгиле.

Жакшы адамдан — бак калат, жамандан — ойдо так калат. Жерге айтсаң саламды, жер алдабайт адамды. Көздүн көргөнүнөн, кулактын укканы көп. Акылдууга алкыш айтсаң — алкыш аласың, акылсызга акыл айтсаң — шылдыңга каласың. Байдын кулу болгончо, байкуштун уулу бол. Акылдуу жыйырма жашта — башмын дейт, акылсыз элүү жашта — жашмын дейт. Жүктүн оорун нар көтөрөр, сөздүн оорун эр көтөрөр. Эл агасыз болбойт, суу жакасыз болбойт. Эрке бала жаңы кийимге сүйүнөт, жетим бала тойгонуна сүйүнөт. Жакшыга жанапсаң — максатына жетесин, жаманга жанашсаң — адашып кетесин. Жалкоонун үйүндө отун жок, соргоктун үйүндө тамак жок. Жаман киши ичкен-жегенин айтат, жакшы киши уккан-көргөнүн айтат. Кол канча терең болсо да — түбү бар, тоо канча бийик болсо да — төбөсү бар. Ийинге кол салганда, жыландын уусун эсте, гүлдү үзгөн кезде, тикени келсин эске. Көп кыйкыргандан коркпо, унчукпай тургандан корк. Акмак менен тойго барганча, акылдуу менен таш ташы. Чөгөлөп жашаганча, какайып жүрүп өлгөн жакшы. Бир киши казган кудуктан, миң киши суу ичет. Сөз кылычтан өткүр, балдан таттуу. Жакшы адам ачык сүйлөйт, сөз тамырын казып сүйлөйт. Жаман адам сасык сүйлөйт, өзгөлөрдү басып сүйлөйт. Адептүү сылык сүйлөйт, амалкой былык сүйлөйт.

161. Төмөнкү тексттеги татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тыныш белгилерин койгула. Акылман ойлорду үйрөнүп, турмушунарда колдонула.

АКЫЛМАН ОЙЛОР

Ар түрдүү мүнөздөгү адамдар менен таанышып алардын пейил-куон жакшылап үйрөнгүн. Алардын ар бирин сынап көргүн. Ошону менен сан досту душмандан жакшыны-жамандан билимдүүнү түркөйдөн чоңду-кичинеден айырмалай аласың. Эгерде ушундай кылсаң сен адамдар-

дын тышкы көрүнүштөрүнөн алданбайсын. Алар менен жасаган мамиленден сенин максатың айкын болот. Тегерегиндеги адамдар бактылуу болушса сен дагы ага окшош бактылуу болуу үчүн тырышкын.

Кимде-ким куру сөз таратуучу жана бирөөдөн айып кемчилик издөөчү болсо ал эч кимдин дилине макул да топ да келбейт. Ал өзүнүн алтындай өмүрүн текке кетирет. Кимде-ким калайык-журтка кайрымдуу болбосо ал эл урматына эгедер болбойт мартабасы көтөрүлбөйт. Кимде-ким өзүн ысырапкерчиликтен чектебесе, тиричиликке көңүлкоштук менен ортозаар эки анжы жол тутса ал сөзсүз түрдө муктаждык отунда куурулат. Кимде-ким эзмеликтен, жалган сүйлөөдөн тыйылбаса эч ким анын сөздөрүн этибар албайт.

162. Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кандайча байланышып турат. Кандай тыныш белгилери коюлган? Акылман кеңештерди жатка билгиле жана колдонула.

Жолго кир сууну төгүүгө болбойт, же тебелендиге кирдин суусун чачпа. Жаман түшүндү сууга айт, суу менен кетсин. Алыскы сапардан кайткан адамдын башынан үч жолу суу тегеретип, түкүртүп, идишин эшикке көмкөрүп коёт. Жаш баланын салмагын айтып, татынакай дебе. Караңгыда шыпырынба, душманыңды көбөйтөсүн. Таң азандан турсаң, ырыскындан куру калбайсың. Баландын ыйманын жашынан тиле, чоңойгондо тилесең кеч болуп калат. Нанды тегеретип сындырбай, тең бөлүп сындыр. Караңгыда күзгү караба, чач тараба, жылдыз санаба. Алган чачынды тебелендиге таштаба, момолүү дарактын түбүнө көөмп кой. Чыныны чертпейт, казанды калдыратпайт. Эки кишинин ортосунан өтпөй жүр, жыйылган жүккө жатпай жүр. Чоң жолдо жаткан буюмду алып, четке койсоң соопко каласың. Досундун үйүндө тырмак алба, касындын үйүнөн чач алдырба. Беймаал убакта оорунууну сурап барбайт, бала көрбөйт. Үйдө ышкырба, үй айланып чуркаба. Мурун кычышса — эт, кол кычышса — акча, бут кычышса — жол. Түшкө суу кирсе — өмүр, камчы — бийлик, бит, жылан — байлык, нан, тамак — дөөлөт, токчулук.

163. Жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган татаал сүйлөмдөрдү катыштырып, «Эне тили — менин дилим» деген темада дилбаян жазгыла. Анда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына коюлуучу тыныш белгилерди байкагыла.

§ 54. ТИКЕ СӨЗДҮН ТҮРЛӨРҮ: ЦИТАТА, ДИАЛОГ, АЛАРДА КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Бөтөн сөз эч өзгөрүүсүз берилсе, тике сөз деп аталат. Мында башка бирөөнүн сөзү автор тарабынан сөзмө-сөз берилип, анын мазмуну да, грамматикалык түзүлүшү да дал өзүндөй толук сакталат да тырмакчага алынып жазылат.

Цитата — (латынча — *күбөгө тартуу*) өзүнүн пикирин түшүндүрүү жана бекемдөө үчүн башка бир автордун чыгармасынан өтө чакан үзүндү же бирөөнүн кыска сөзүн пайдалануу. Цитатаны өз орду менен ыктуу пайдалануу зарыл.

Цитата — тике сөздү пайдалануунун бир ыкмасы. Цитатанын тыныш белгилери тике сөздөгүдөй, бирок томөнкүдөй айырмачылыктары бар: Айрым учурда цитата түзүлүшү жагынан төл сөз менен байланышып, анын бир бөлүгү катары колдонулат. Анда ал тырмакчага алынып, андан мурун кош чекит коюлат, кичине тамга менен жазылат.

М и с а л ы: *Элибизде мындай макал көп кезигет: «Жигитке жетимши өнөр аздык кылат».*

Айрым учурда цитата толук колдонулбаса анда калтырылып кеткен сөздүн орду көп чекит менен белгиленет, кээде цитатанын баш жагы калтырылса же кыскартылса анда абзац көп чекит менен башталат.

Диалог (грекче — *сүйлөшүү, аңгемелешүү*) эки же андан ашык адамдардын өз ара оозеки сүйлөшүүсү, аңгемелешүүсү. Көркөм чыгармадагы диалог каармандын кебин мүнөздөөнүн эң кеңири түрүнөн болуп саналат. Диалог бардык жанрдагы чыгармаларда бар, өзгөчө ал драмада окуяны өнүктүрүүнүн каражаты катары

колдонулат. Диалог бардык турмуштук кырдаалдарда кезигип, оозеки кепти өвүктүрүүнүн негизги каражаты катары саналат.

М и с а л ы:

— Айдай, сен бош убактыңды кандай өткөрөсүң?

— Китеп окуйм, эс алам.

— Кандай китептерди окуйсүң?

— Ар кандай кызыктуу китептерди.

— А өзүң кандай өткөрөсүң?

— Менде бош убакыт деле болбойт.

— Китеп окуйсүңбү?

— Окуйм, албетте, ара-чолодо убакыт табам.

Диалог жаңы саптан башталып жазылып, алдына сызыкча коюлат. Айрым учурда бир нече кишилердин диалогу болушу мүмкүн.

164. Төмөнкү текстти окуп чыккыла, андагы диалогдун курулушуна карап, диалог кандай кырдаалда өтүп жатканына жана анын тыныш белгилерине байкоо жүргүзгүлө.

Ат-Башы районунун Жаңы-Күч айылында Айты аттуу санжырачы адам жашап өткөн. Ал жаш кезинде жолоочулап баратып чоочун аймактагы жалгыз үйгө туш болот. Учурасып, үйгө киргенден кийин келин күйөөсүнө бир нерселерди шыбырайт да, алдыларына бир аяктан жарма коюп кетет.

— Ээ, Күлүмкан, акем келип калыптыр, казан ас,— деп кыйкырат күйөөсү.

— Азыр,— деп коюп, Күлүмкан өз ишин жасай берет.

— Күлүмкан, чый-пый кыла койсоң боло!? — деп күйөөсү дагы үн салат.

— Азыр,— дейт да Күлүмкан дагы эле өз ишинен алектене берет. Күйөөсү андан кийин да бир нече жолу кыйкырат.

— Азыр, азыр,— дей берет Күлүмкан кебелбей. Акыры тажашканда Айты аттанмакчы болот.

— Кап, тамак иче кетсеңиз болбойт беле?!—деп үй ээси сыпайгерчилик кылат да, аттандырып коёт. Көрсө алардын колунда чынында эле эч нерсе жок кембагалдар тура. Күлүмкандын акылы менен тамак ас деп опулдай

бериптир күйөөсү калп эле. Айты болсо айылга: — Күйөө бала ченде жок даалдаган жоомарт жигит өңдөнөт. Кептин баары жанагы кесип алса кан чыкпаган өзүбүздүн карындашта экен,— деп келиптир. (Ы. К.)

165. Төмөнкү тексттеги диалогдун курулушуна жана анын тил каражаттарына көңүл бургула, диалогдун түзүлүш тартиби жана тыныш белгилери кандай тексттин мазмунун кунт коюп түшүңүлө.

КАРТӨШКӨ

... — Кана, балдар сюжет деген эмне?—адабият мугалими бирөөнү эркелетип жаткансып, жумшак сүйлөдү.

«Агай-агай, мен айтам! Мен айтам агай! Агай-агай... Мен-мен...» деп, биринен бири озунуп шаша баштады балдар.

— Кана, сен айт.

Мурат капканга түшкөн калтардан бетер алдас-тай түштү да, соңунан чийкил ирени анардай кызарып чыкты.

— Тиги... Сюжет болсо... Ал... —Акырында биротоло жооп бере албай шылкыйып туруп берди.

Муну көргөн балдар: «Мен айтам... Мен айтам...» — деп чуру-чуу түштү. А агай Мураттын куулугун кармаганына ууртунан жылмайды. Анан баланы тамашалагысы келди: —Сюжет желеби, же желбейби?—деп сурап калды. Муну укканда Мураттын көздөрү кыбындап, саал жандана калды: «Ал... ал... сүжет болсо...» — деди кечтенип. Эми тобокелге салып «желет», же «желбейт» деши керек эле. А балким туура чыгып калар. Туура чыгып калса жакшы баа алып калышы ажеп эмес. А жанылып калса — «бая ала жүргөн эки» эч кайда качпайт.

— Желет,—деди кыйды Мурат тобокелге салып. Анан агайын кантээр экен дегендей элейип карап калды.

— Ту-ура-а.— Агайы мостоюп туруп кадимки олуттуулугу менен баш ийкеди.

Балдар буга ан-тан калышты. Бирде Муратты, бирде агайды карашты.

— Туура, жейбиз!— деди агай тигинин жообун ого бетер ырастап. Муну көргөн Муратта «туура айткан экемин» деген сокур ишеним пайда боло калды.

— Аза-ма-ат, — Мурат. Агай тигинин алиги жообуна ыраазы болгондой түр көрсөттү.

— Кана, эмнеге кошуп жейбиз?

Мурат бир аз ойлоно калып дагы тобокелге ооду:

— Картөшкөгө...

Жанатан бери күлкүсүн зорго тыйып аран турган агай тарс жарылды. Иштин жайын түшүнгөн балдар боорун тытып күлүштү... Ошондон кийин жалкоо Мурат «картөшкө» атка конуп кетти. (О. А.)

166. Досунар, классташынар, ини-карындаштарына менен ар кыл темада диалог куруп сүйлөшкүлө.

167. Көркөм адабий чыгармалардан диалог түрүндөгү тексттерди жыйнап чогултуп, диалог түрүндө сүйлөшүүгө: аңгемелешүүгө, маек кебин кура билгенге машыгып, оозеки кебинерди байыткыла.

168. Улуу ойчулдардын, акылман, даанышмандардын, окумуштуулардын айтып кеткен акыл, нуска, насаат ойло-рунан цитаталарды жыйнагыла, аларды оозеки сүйлөшүүлөрдө жана жазуу жумуштарында орундуу пайдалана билгиле.

169. Ар кыл цитаталарды колдонуу менен тандаган те-манар боюнча дилбаян жазгыла. Цитатаны колдонууда ан-дагы тыныш белгилерди орду менен, туура коё билгиле.

Эскертүү. Сүйлөмдө бөтөн сөздөр эч өзгөрүүсүз ошол калыбында да, грамматикалык түзүлүшү боюн-ча өзгөрүп да колдонула берет. Мына ушул өзгөчө-лүктөрүнө байланыштуу алар тике жана кыйыр сөз болуп, экиге бөлүнөрүн эсиңерге салгыла.

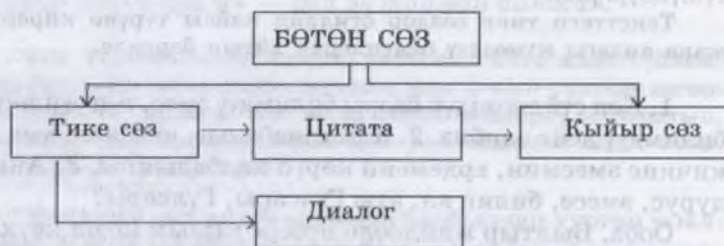
М и с а л ы: 1) «Кыялсыз адам — канатсыз куш», — дейт кыргыз элинде. 2) *Илгертен кыргыздар кыялсыз адамды канатсыз кушка салыштырып келишкен.*

Биринчи мисалда бөтөн сөз эч өзгөрүүсүз берилди, ошондуктан аны төл сөздөн ажыратуу үчүн тырмакчага

алынып, үтүрлүү сызыкча коюлду. Ал эми экинчи сүйлөмдө бөтөн сөз төл сөз менен грамматикалык жак-тан биригип, жуурулушуп кеткен, ошол себептүү ал сүйлөмдө эч кандай тыныш белгиси аркылуу ажыра-тылбайт. Демек, тыныш белгилердин коюлушу анын биринчи учуруна (тике сөздө) гана тиешелүү болот да, экинчи учурда (кыйыр сөздө) анын жазылышы кады-ресе сүйлөмдөрдөн эч айырмаланбайт.

Ал эми тике сөз төл сөздөн мурун да, кийин да жана анын ортосунда да, кээде эки жагында тең кол-донула берет. Мына ушуга байланыштуу аларда кою-луучу тыныш белгилер да түрдүүчө болот.

Төмөндө бөтөн сөз жана анын түрлөрүнө, андагы тыныш белгилерди көрсөткөн схемаларга көңүл бургула.

I. Цитатада коюлуучу тыныш белгилер:

1. А: «Т». 2. «Т», — а. 3. А: «Т», — а. 4. «Т, — а, — т». 5. А: «Т, — а, — т».

II. Диалогдо коюлуучу тыныш белгилер:

1. — Т. 2. — Т, — а.

Схемада берилген тыныш белгилерди мисалдар аркылуу төмөнкүдөй туюндурууга болот:

I.1. Кыргыздарда мындай макал бар: «Уят өлүмдөн катуу». 2. «Уят өлүмдөн катуу», — деген макал бар кыргыздарда. 3. Кыргыздарда: «Уят өлүмдөн катуу», — деген макал бар. 4. «Китеп,— деп айткан В. Белинский,— билим алуунун булагы». 5. В. Белинский: «Ки-теп,— деп таамай айткан,— билим алуунун булагы».

II. 1. — Кайсы Каныбек?

— Биздинчи. Штанга көтөргөн.

— Аа. Осмоналиевби?

2. — Ооба, — деди жигит анча түшүнө бербей.

170. Схема боюнча буларды айтып бергиле: а) төл сөз менен бөтөн сөздүн өз ара орун алуу багыты; б) ошого байланыштуу тыныш белгилердин коюлушу; в) тике сөздүн түрлөрү боюнча андагы тыныш белгилердин коюлуш өзгөчөлүктөрү.

Өзүнөр алгачкы төрт схеманын үстүндө сүйлөм түзгүлө. Бир эле сүйлөмдү пайдалансаңар болот.

171. Тексттеги тике сөздөрдү түрлөргө (цитата, диалог) ажыратып, тиешелүү тыныш белгилерди койгула. Тике сөздүн ар бир түрүнө карата төл сөздүн колдонулуш өзгөчөлүгүн түшүндүргүлө.

Тексттеги тике сөздөр стилдин кайсы түрүнө кирерин жана андагы мүнөздүү белгилерди айтып бергиле.

1. Көп сүйлөгөндүн баары билимдүү эмес, төп сүйлөгөн билимдүү дейт элибиз. 2. Кам санабаңыз, аксакал, мен да кичине эмесмин, ардемени көрүп калбадыкпы. 3. Анын дурус, эмесе, билип ал, аты Гүлсары, Гүлсары?

Ооба. Былтыр жайлоодо небере кызым коюп кеткен Гүлсары атын өчүрбө, балам деди Танабай. (Ч. А.)

4. Билимдин коомдогу маанисине чоң баа берип, М. Горький мындай дептир билимден кубаттуу күч жок. Элдик оозеки чыгармалар жөнүндөгү өзүнүн сөздөрүнүн биринде Ч. Айтматов «Манас» эпосу — элдик оозеки мурстардын туу чокусу дегени бар. Тыянак чыгара турган максатты көздөгөн акын дейт Г. Гёте баарынан мыкты акын. Ал сөзүнүн аягын мындайча бүтүрдү Силер биздин келечегибизсинер! Силерден, жаштар, элибиз, Мекенибиз айкын максаттуулукту, жигердүүлүктү жана сезимталдуулукту күтөт! А. С. Пушкин Ата Журттун өткөнүн сыйлабоо, кадырлабоо — анын артта калгандыгы жана адепсиз карангылыгы деп эскерген.

172. Төмөнкү улуу адамдардын айткандарын тике сөз катары пайдаланып, сүйлөм түзгүлө. Ал тике сөздөрдү төл

сөздөн мурун да, кийин да, ортосунда да жайгаштыргыла жана тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1. Эмгек — ар кандай дарттын дабасы. Эмгектен өткөн ырыс жок (Н. Островский). 2. Китеп — биздин доордун күзгүсү (Б. Велинский). 3. Талбас эмгек гана тоодой тоскоолдукту жене алат (М. Ломоносов). 4. Эне сүтүн актоо — өмүр бою кутулгус карыз (Н. Островский). 5. Турмушту ак ниеттиктен артык эч нерсе көркүнө чыгара албайт (Л. Толстой). 6. Абийринди жашыңдан сакта (кыргыз эл макалы).

ҮЛГҮ:

«Адал эмгек абийир таптырат», — деген макал бар кыргыз элинде. Кыргыздарда мындай макал бар: «Адал эмгек абийир таптырат». Кыргыздар: «Адал эмгек абийир таптырат» — деп эң таамай айткан.

173. Текстти окуп, андагы айтылган ойго жана сүйлөмдөрдүн курулушуна маани бергиле, аны диалог түрүндө өзгөртүп түзгүлө. Андагы төл жана бөтөн сөздөрдү ажыратып, тиешелүү тыныш белгилерин койгула. Мындай текст стилдин кайсы түрүнө кирет?

Тээ-тетигичи анын артында балбылдап турган жылдызчы? Кайсы? Мобу топтошконучу дейм. Атам колун серепчилеп минтет Тигил Жетиген Үч Аркар дейт мобу кырка онкосунан турганды Үркөр деген мобу топ жылдыз. Тээ-тиги жактан карачы. Бүлбүлдөп турабы ошондо бир жылдыз? Кана? Көргөнүм жок деп чыркырайм. Мына, мындай кара. Мен кол сунган жакты деп сөөмөйүн серейтет. Кайда ушундайбы? Ооба колумдун башын кара. И-и ошент көрдүңбү? И-и көрдүм көрдүм тигинде турат дейм кубанып. Ошол Алтын Казык. Анын казыгы кана? Казыгы жок. Жөн эле ошентип атап коюшкан дейт атам. Ким ошентип атап койгон? Илгери бабаларыбыз. Бабаларыбыз? Ооба. (Н. Б.)

174. Окугула, андан төл жана бөтөн сөздөрдү ажыраткыла. Тиешелүү тыныш белгилерин койгула жана алардын коюлуш эрежелерин айтып бергиле.

5, 6, 7, 8, 11-сүйлөмдөрдөгү төл жана бөтөн сөздөрдүн өз ара орун алуу багытын, андагы коюлуучу тыныш белгилерди схема аркылуу бергиле.

1. Иштегенинизге көп болдубу деди ал чочугандай. 2. Шопур туулгандан бери деди күлүп. 3. Машина эле айдап келатасызбы? 4. Ооба деди шопур. Жыйырма жылга жакындап калды. 5. Көптөн кийин ал кайсы жерге каттайсыз деди. 6. Ар кандай. Чеге Тогуз-Торо деди шопур. 7. Жакшы деди ал кайдыгер. (Б. У.) 8. Адеп башы — тил. Ачуу да тил, таттуу да тил деген бабаларыбыз. 9. Элибиз ок өтпөгөн кара ташты тил кыйратат деп айтышкан. 10. Белгилүү жазуучу Т. Сыдыкбеков Ар бир элдин эң башкы маданияты да анын колунда курч куралы да эне тили деп ага чоң маани берет. 11. Ал энесинин иши оңолбос бакыт коңбос киши болбойт бирок аны күтө билүү керек. Баарынан да көпкөндүктөн текеберчиликтен сактангыла деген сөзүн эсинен чыгарбады. (К. К.) 12. Ислан адаттагыдай тишин кашкайта күлүп э-эй, ар бир күнүбүз — күрөш ар бир кыймылыбыз — эмгек. Ансыз жашоонун кызыкчылыгы не деп калар эле. (Ш. С.)

X КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ БЕКЕМДӨӨ ЖАНА БЫШЫКТОО

§ 55. ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ЖАНА ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДА ТЫБЫШТАРДЫН ӨЗ АРА ТААСИРИ АРКЫЛУУ АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИП АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫН БЫШЫКТОО ҮЧҮН КӨНҮГҮҮ ИШТЕРИ.

Кайталоо үчүн суроолор:

1. Үндүү тыбыштар кандай учурда бир сөз ичинде тыбыштардын өз ара таасири аркылуу алга карай ээрчишип айтылат?

2. Үндүүлөрдүн алга карай ээрчип айтылышы уңгу сөздө учурайбы же туунду сөздөргө тиешелүүбү?

3. Үндүүлөрдүн алга карай ээрчиши тыбыштардын айтылышындагы жаактын ачылышына же эрин күүсүнө байланышы барбы? Алардын үндөштүк законуна тиешеси кандай?

175. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдү терип жазып алып, бир сөз ичинде үндүүлөрдүн алга карай ээрчигендигин жана алар кандай таасирден улам өзгөрүүгө учурагандыгын айтып бергиле.

СЕН ДА ТАЛАНТ БОЛУП ЖҮРБӨ?

Чын эле адамдар өздөрүнүн дээри, жөндөмү, акыл мүмкүнчүлүгү боюнча асман менен жердей айырмаланып турушабы? Жаратылышынан тубаса түрдөгү акылсыз, акылдуу, жөндөмсүз, жөндөмдүү, жетик жана жетесиз адамдар болобу? Ойлонуп көрсөк, илим менен турмуштун тажрыйбасы буга бөлөкчө жооп берет. Илимий изилдоолор жогорудагыдай ажыратып бөлүүлөрдүн туура эмес, тескери көз караш экендигин ашкерелейт.

Эстеп көрчү, атактуу гений Ломоносов жөнөкөй эле балыкчынын уулу эмеспи. Атагы таш жарган жазуучу Достоевский болсо жарыбаган дарыгердин баласы болгон. Ал эми жергебизге келсек мынабу кыргыздын көрү-

нүктүү акын-жазуучуларынын бардыгы тең кечээки эле бут алдында тепселип келген чор таман кедейлердин балдары эмеспи. Мындай мисалдарды жүздөп, миндеп келтирсе болот.

Ырас, элдин баары А. Эйнштейн, П. Колмогоров, Ю. Лермонтов же Саякбай болуп **төрөлбөйт**. Бирок таптакыр эчнерсеге жөндөмү жок болуп да эч ким төрөлбөстүгүн илим далилдеп жатат. Адамдардын бардыгы тең тереңде уюп жаткан эбегейсиз чон **мүмкүнчүлүктөр өсүп-өнүгүүгө**, өркүндөөгө, «канат күүлөп учууга» чон жөндөм менен төрөлөт. Ошондуктан **биздин** ар бирибиз төрөлгөнүбүздөн, кичинеден генийбиз деген сөз бекеринен айтылбайт. Эски убакта жазылган бир китептин **автору** «бардык адамдар — **генийлер**», себеби ар бир адам **бирөөдөн** бир нерсеси менен артыкчылык кылат деп түз айтат. Адамдардын бардыгы албетте бирдей эмес. Биз өзүбүздүн шык-жөндөмүбүз, кулк-мүнөзүбүз, дененин чындыгы боюнча бири-бирибизден айырмаланабыз. Бирок биздин ар бирибиздин алга арыш керип көкөлөп **өсүүгө**, жаратууга, түзүүгө, ачылыштарды жасоого **мүмкүнчүлүгү**бүз бар.

Ошентип, иним, менин ишенимимде сен бул **дүйнөгө** таланттуу жаралган өзүнчө жаткан түгөнгүс кенчсин. Канча адамдар өзүнүн чөгүп жаткан кенч экенин билбей өзү менен кошо зор мүмкүнчүлүктү кошо көтөрүп **жүргөнүн** байкабай бул дүйнөдөн «дын» бойдон өтүшөт. Ойлоп алып кейийсин, кечээки илим-билимсиз мүнкүрөгөн турмуштун колу-бутту тушап, канатты кайрыган **коомдун** айынан канча ала-тоолук таланттын оргутан күч-кубаты алмай баш менен жер алдына кошо кетти. Канча саякбайлар, сагымбайлар, канча токтогулдар, **карамолдолор** карангы турмуштун катмарында дайынсыз калды. Эгерде мындан мурда жер үстүндө жашап өткөн адамдардын көбү жогоруда айтылгандай өз мүмкүнчүлүгүнүн жок дегенде жарымын эле толук пайдаланууга үлгүрүп өткөн болсо, анда адамзат цивилизациясы азыркы денгээлинен алда канча алдыда турмак. *(С. Байг.)*

Үндүүлөрдүн алга карай ээрчишип өзгөрүүсү көбүнчө уңуга жалганган мүчөлөрдө, тактап айтканда, жөндөмө таандык, көптүк идеяны билдирүүчү

зат атоочтун мүчөлөрүндө жана сын атооч, этиш, сан атооч сөздөрдүн мүчөлөрү жалганганда ишке ашат. Мындай алга карай ээрчип өзгөрүү бир гана жактама ат атоочту жөндөгөнүбүздө, ал барыш жөндөмдө алга карай ээрчибестен, артка карай өзгөрүп айтылганын жана жазылганын көрөбүз.

Арийне, ар бир тилдин атайын иштелип чыккан орфографиясы, орфоэпиясы ошол тилдин өзүнө мүнөздүү болгон ички мыйзамченемдүүлүктөрүнө баш иет эмеспи. Алсак, кыргыз тилиндеги уңгу же негиз сөзгө сөз мүчөлөрү уланганда, алар чогуу жазылып, (айтылып) сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбыштын таасири менен уланган мүчөнүн үндүү тыбышы да өзгөрүүгө учурайт. Мындай көрүнүштү үндүүлөрдүн бир сөз ичинде алга карай ээрчип айтылышы дейбиз.

М и с а л ы: **-чы** мүчөсү сөзгө уланганда: **мал + чы = малчы, окуу + чы = окуучу, өтүк + чы = өтүкчү.**

Үндүүлөрдүн мындай өзгөрүүсү жөндөмө таандык, көптүк жана этиштин формаларын билдирүүчү мүчөлөр сөзгө уланганда көрөбүз. Адатта аларды орфографиянын фонетикалык принцибине таянып, аларды өзгөрүп айтылышы боюнча жазып жүрөбүз.

176. Барыш (-га), чыгыш (-дан), көптүк маанини билдирүүчү (-лар) мүчөлөрү канча вариантка ээ. Алардын ар бир вариантына ылайык келүүчү сөздөрдү келтирип сүйлөмдөрдү түзгүлө.

М и с а л ы: *Алымга, Болотко, Айгеримге, Айгулгө жакшы окугандыктары үчүн Ардак Грамоталар тапшырылды.*

177. Ырды окуп, анда кайсы сөздөрдө үндүүлөрдүн алга карай ээрчишип, өзгөрүп кеткендигин жана ал үндүүнүн алгачкы варианты кандай болгонун айтып бергиле.

ӨМҮРДҮ ОЙЛОО

Жетелек өмүрүмдүн теңине
Качан келдим коркунучтуу жээгине.
Окшоп кетет тиши сынган аскалар
Жүрөгүмдүн жараланган жерине.

Муктаж болуп өмүрүмдүн муңуна
Качан келдим учугу жок учуна?
Тургунбайлап ажал сайрап жаткансыйт,
Келип алар тереземдин тушуна.

Жаш өмүрүм шамал менен жарышкан,
Жаны тынбай жагалмайдай жаңы учкан.
Сакташ үчүн өрттө калган жашоосун,
Өлбөстүктүн ырын улам угузган.

Мени ойносо өлүм деген кумарчы
Сок жүрөгүм, өмүргө — өмүр улачы.
Саналбаган сан жылдыздан жымындап,
Көздөрүмө жансын жашоо кубанчы.

Кайрат ырын окуп берип алсызга,
Кайгырбадым катуу өткөн турмушка.
Мага алмашпайт өмүрүн да өлүмүн
Жүк көтөрүп жолдо жүргөн кумурска. (Т. Э.)

178. Орфографиялык сөздүктү пайдалануу менен төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы туура, кайсылары туура эмес жазылгандыгын тактагыла.

Көрүмдүк, эсиринки, ыргычта, ыргышта, эштеке, эчтенке, айкара, айкала, жангыз, карлыгач, кардыгач, кыйбат, кымбат, мылтык, мынтык, соолжан, жоолжан, теншерүү, текшерүү, улуксат, уруксат, айыгышуу, айгышуу, окто, окто, насыбай, асмай, чайыттай, чайттай, айза, найза, ноопаз, оопаз, ыгыр, ныгыр, айтор, айтоор, былтыр, былтыры, бүкүл бойдон, бүкүлү бойдон, барыктуу, барктуу, жанылмач, жанылтмач, царда, барда, пейил, бейил, балчык, балкыч, мобу, мынабу, обон, абен.

179. Берилген сүйлөмдөрдөн ташымалдап жазууга болбой турган сөздөрдү таап, аларды төмөнкүчө бөлүштүрүп жазгыла:

1) бир муундан турган сөздөр; 2) эки муундан турган сөздөр; 3) бир мууну йоттошкон тамгалар менен берилип,

бирок ташымалдап жазууга болбой турган сөздөр. Бул сөздөрдү эмне үчүн ташымалдоого болбой тургандыгын айтып бергиле.

1) — Ооба, байчечекей жайнаган коктөмдө жаңыдан гана кош чыгарган мезгил эмес беле. Күн тийбеген кемерлерде күрткүлөр али да жондонуп бугуп жаткан. Анткен менен төмөнтөн сары жел жүрүп, топурак тоборсуп, чөп кылтыйып, жаз иши улам илгерилей берген. (Ч. А.)

2) Суунун астында бөгөлгөн баягы казандай таштар эми сыртка чыгып, алардын үстүнө жапжашыл, сапсары тукаба өндүү энгилчектер оюу жүргүзгөн. (Ч. А.)

3) Эгерде уят болбосо, көчө менен жүгүрүп да кетер эле.

4) «Бербейм, тезекти мектепке алып барам! Коё бер мени, коё бер!» — деп чанырып жаттым.

5) Өрүштөгү жылкыны айдап келиш үчүн бая эле кишилер кетишкен, аксакал! — деди Самтыр.

6) Азыр асман тунук, аба суюк, көз жеткен жер даана.

7) Эки жүзгө жакын кою, үч ую, алты аты, бир тоосу бар эле.

8) Сая менен жазыңыз.

9) Балдардын көздөрүн кызартып, капталдагы кызыл чие мөлтүрөйт.

10) Бизден улуу адам экен, эч болбосо таап берейин деген кепке келсе болобу?

11) Күү чертилип бүткөндөн кийин, кичине дем алууга тарашты. Атай менин жаныма комузун кармап келип отурду.

12) Биздин айылга ушундай үйдөн дагы экөө-үчөө салынып кеткен экен.

13) Мектеп жаны окуу жылына толук даяр. (К. Б.)

**§ 56. ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН БИР СӨЗ ИЧИНДЕ
ЖАНА ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДА ТЫБЫШТАРДЫН
ӨЗ АРА ТААСИРИ АРКЫЛУУ АЛГА
ЖЕ АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИП АЙТЫЛЫШЫН,
ЖАЗЫЛЫШЫН БЫШЫКТОО
ЖАНА АГА КӨНҮГҮҮ ИШТЕРИ**

Үнсүз тыбыштар бир сөз ичинде да, эки сөз аралыгында да башка тыбыштардын таасири менен алга карай да, артка карай да ээрчип, өзгөрүп айтыла берин төмөнкүдөй фактылар аркылуу эске салгыла:

1) Уңгу сөздүн (негиздин) аягы **н** тыбышы менен аяктап, ага **к, г, б, м** тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланса, **н** тыбышы кайсы тыбышка өтүп, кандайча айтылат жана кандай жазылат? Мисалдарды келтиргиле:

2) Эгерде сөздүн аягы **ч, з** тыбыштары менен аяктап, ага уланган мүчөлөр **с, ц, т** тыбыштары менен башталса, ал сөздөрдүн айтылышы жана жазылышы кандай болот? Мисалдарды келтиргиле.

3) Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси **к, п** үнсүздөрү менен аяктап, кийинки сөз үндүү менен башталса, алгачкы сөздүн аягындагы **к, п** тыбыштары кандайча айтылат да, жазууда кандайча болот? Мисалдар келтиргиле.

4) Удаа айтылган эки сөздүн мурункусу **н, з, л, м, р, й** тыбыштары менен аяктап, кийинки сөз **к** тыбышы менен башталса, ал сөздөрдүн кайсы жеринде өзгөрүү болот же каткалаң **н** тыбышы жумшарып айтылат. Жазууда алардын кайсы абалы сакталат? Мисалдар келтиргиле.

180. Төмөндө келтирилген текстти окуп чыгып, андагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын ээрчишип, өзгөрүп айтылышына көңүл бургула. Ал сөздөрдү терип жазып алып, орфоэпиялык жана орфографиялык талдоо жүргүзгүлө.

КУРМАНЖАН ДАТКА

1832-жылы 21 жаштагы Курманжанга баргы уруусунун бийи катары жана Кокон бийликтерине кызмат

кылып, датка деген наам алган, элге билгилиги менен маалым Алымбек датка кокусунан жолугуп сөз салат, андан көп узабай эжөөнүн тагдыры кошулгандыгы тууралуу кеп угулат.

Ошол күндөн баштап, Курманжан өз чөлкөмүндө гана эмес, күчтүү мамлекет болуп эсептелген Кокон бийликтеринин иш-аракеттерине күйөөсү Алымбек датка менен катар аралаша баштайт. Курманжан күйөөсү Алымбек датка Кокондо мамлекеттик бийлик кызмат аткарып жүргөндө анын ордунда билгилик менен элин башкарган. Ал эми Алымбектин мамлекеттик иштеринде акылман кенешчи катары тынбай өз ойлорун ортого салып турган.

Алымбек менен Курманжан 29 жыл бирге өмүр сүрүшүп, ошол кездеги аз сандуу жоокери болгон кайраты мол кыргыз элинин бир канатына кам көрүп отурушту. 1861-жылы Алымбекти кас душмандары Кокондо өлтүрүп кетишкенде, тагдырдын соккусуна мүнкүрөп отуруп калган эмес. Тескерисинче, күйөөсүнүн бийлигин улантып, өзүнүн көсөмдүгү жана дипломатиялык жөндөмдүүлүгү менен Алайдын гана кыргыздарына эмес, Фергана ороонунө данктуу башкаруучу катары таанылган.

1862-жылы Кудаярды экинчи жолу такка отургузуу маалында, ага таяныч табуу ишенимде Ошко Бухара эмири Музаффар келет. Ал ошол мүдөөсүн ишке ашыруу менен бирге Алымбек датканын ордуна бирөөнү дайындап, ага «датка» деген наамды ыйгарып кетүү вазипасын да аткарып кетүү керек эле. Бул орунга Музаффар Алымбек датканын улуу уулу Жаркынбайды сунуштайт. Бул даражаны алуудан Жаркынбай караманча баш тартып, өз туугандары учсуз ойлордун түйүнүн тынбай чечүүгө аракет жасап отурушуп, бул орунга Курманжан гана ылайыктуу экендигин сөз салышып, Музаффар улукка кеп айтышат. Музаффар эмир бирде Курманжанга ишенген элге, бирде анын иш билгилигине таң калып, кийинки сунушту макул көрүп, муну Кудаяр ханга билдирет. Кудаяр хан Курманжанга «датка» деген наамды ыйгарууга аргасыз болот. Буга чейин Орто Азия жана түрк элдеринде

датка даражасын алып жүргөн аял тарыхта болгон эмес экен. Ал кабар элге тез таркайт.

Курманжан датка ошол учурдагы орус төбөлдөрүнө да коомдук жана мамлекеттик ишмер, акылман жана билгиликтүү башкаруучу, элине камкор эне катары кадыр-баркка ээ экендиги менен да белгилүү болгон. Бекеринен аны Кауфман баш болгон орус генералдары «Алай ханышасы» деп атаган эмес. Курманжан датка өз мезгилинде Россия падышачылыгынын Фергана өрөөнүндөгү ишенимдүү акимдери Скобелев М. Е, Ионов, Черняев, Фон Кауфман, Духовский сыяктуу генералдар, атүгүл согуш министри А. Н. Куропаткиндин урматысына арзыган. Анын акылман саясаты, билгичтиги, орус-кыргыз элдеринин ортосундагы куралдуу кагылышууларды токтотуп, тынчтыкта жашоого жол ачкан. (Т.К.)

181. Төмөндөгү ырды окуп чыгып, анда и тыбышынын и, м тыбышына өтүп айтылган учурларын тапкыла.

КЫРГЫЗ КӨЛҮ

Ысык-Көл — кыргыз көлү кылкылдаган,
Кыз-келин кылаасында шынкылдаган
Кылымдар колдон түшкөн маржан болуп,
Көрүнбөй теренинде жылтылдаган.

Ысык-Көл — кыргыз көлү шарпылдаган,
Көркүнө көктөн башка тартынбаган,
Замандар кербенчидей чубап өтүп,
Чарчаса саясында салкындаган.

Ысык-Көл — күрдөөлдүү көл күрпүлдөгөн,
Көркүнө көктөн башка сүртүңбөгөн.
Көк түсү, таалай көркү, ырыс көркү,
Толкуса толкундары түркүмдөнгөн. (А. О.)

§ 57. ӨТМӨ МААНИЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ (МЕТАФОРА, МЕТОНИМИЯ, СИНЕКДОХА)

182. Төмөнкү текстти окуп, ичиндеги өтмө маанилүү сөздөр боюнча талдоо жүргүзүлө.

ТЕРЕЗЕСИ ЧАЧЫП ТУРАТ ЖАРЫКТЫ

Черлеринде оймо-чийме сызыктын...
Сырларына кичинемден кызыктым.
Көмкөрүлгөн асман бетин карасан,
Көзү тиктейт
сансыз сары мышыктын.

Издей берем бүт сырларын тапканча
Колум менен дарбазасын какканча
Билем жылдыз

күн нуруна жылыбайт
Адам жетип очок отун жакканча.

Бул турмушта билгени бар күлгөндүн.
Табышмагын издейм

көктө күйгөндүн.
Тээ капкайда жанып-өчкөн жылдыздар
Терезеси сыяктанат сүйгөндүн.

Кызыгуунун аныраят кулкуну...
Канат кылат ошол ойлор тулкуну.
Жымындаган үмүт жанат туш-туштан
Жылдыз сары ага болбойт куллулу.

Ал да күтөт, мен да күтөм жалдырап,
Көз караштар каректерди талдырат.
Аз жылдарда ааламдардын ачкычы
Чөпчөктөрдө жүргөн болот шалдырап... (Т. К.)

§ 58. ЭТИШТИН ТАТААЛ ФОРМАЛАРЫНЫН ЖАСАЛЫШЫ, ЭТИШТЕРДИН ӨЗ АРА АЙКАШУУСУ

183. Төмөнкү тексттерден этиштин татаал формаларынын мүнөздүү белгилерин жана татаал формалар кандайча жолдор менен жасала тургандыгын аныктагыла. Мурда өтүлгөн этиштин татаал формалары боюнча материалдарды эсинерге түшүрүп, кайталагыла.

БАТАСЫН АЛУУ

Бата алуу эл ичинде кадыр-барктуу, отуруп-турганы нарктуу, айткандары эм, улуу-кичүүлөргө дем, урматсыйы бирдей, жекече касиет жылоологон карыя-байби-челерге атайын жолдук менен баруу. Бата алуу — бала-луу болууга, алыс сапарга аттанууда, сапардан аман-эсен кайтууда, ойлогон оюна, тилеген тилегине, максатына жетүүгө кылган далалат.

Улууларды кастарлап, чүйлүү тамактар менен даам сыздыруу бул — бата алуу болуп саналат. Бата даам таткандан кийин ыраазычылык менен берилет.

Бата тилеген келин-кесектер абалы жүгүнүп, улууларга баш ийип, таазим кылышат. Бата алаарда туруп эки колдорун бооруна алышат. «Оо-мийин, алдынды бала, артынды мал басын. Алганын менен тең кары. Кудай менин жашымды берсин. Пайгамбар-сабаалар колдосун!» деп бата беришет. Кийин «Анын батасы тийген», «Тегин кишиден бата албаган», «Батадан жаралган бала»... өндүү сөздөр бара-бара уламышка айланат. Ушундан улам кан Кошойдун, кан Бакайдын жайган алакандары, алкаган сөздөрү тегин чыккан эмес деп айта алабыз. (А. А.)

АКИМДИН АМАЛЫ

Бир бийик тоону мекендеген жол тосуучу уурулар тоо аралап өткөн жолдон өтүүчү кербендерге жана башка жолоочуларга кол салып, алардын мал-мүлкүн талап алып, кайра тоого чыгып кетишүүчү. Калайык-журт бул уурулардын дартынан көп азап чегүүчү. Аким ал ууруларды арга менен амал колдонуп жоготууга чечим

чыгарды. Бир нече идишти өтө курч уу кошулган халва менен башка дагы таттуу тамактарга толтуруп, бир эшекке жүктөштү. Бир кызматчысын чакырып алып: — Бул эшекке артылган жүк аялымдын палан досумдун аялына жөнөтүп жаткан белеги. Сен аялымдын досуна эптеп жеткирип бер, — деди дагы аны кербенге кошуп жөнөттү. Жолдо уурулар кербенди тоношту. Эшекти дагы жүгү менен кошо ала кетишти. Жүктү түшүрүп, идишти алышты. Курсактары өтө ачка эле. Ууланган халва менен дагы башка тамактарды талашып-тартышып жешти. Ошол замат эле катып калышты. Мына ушундай жол менен аким ууруларды бир жансыл кылып, элин тонолуудан сактап калган. («Акыл ойлорунан»)

184. Төмөнкү тексттен этиштин өзгөчө формаларын (атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч) тапкыла жана алардагы этиштик белгилерди аныктагыла.

МҮЧӨЛ

Кыргыз эли жылдан чоң убакытты эсептөө бирдигин мүчөл дешкен. Мүчөл жылдардын кандайча жаралганы жөнүндө Махмуд Кашгари мындай болмушту келтирет. Түрк кагандарынын бири өзүнөн бир нече жыл мурда болгон согушту изилдемекчи болот. Бирок анын датасын тактоодо аябай кыйналат. «Биз кыйналгандай болуп бизден кийинки муундар да кыйналбасын андыктан он эки ай менен асмандагы он эки зодиактын атын негиз кылып он эки жылга ат коюшубуз керек. Кийин жыл эсеби ошол жылдардын айланышы боюнча жүргүзүлсүн жана бул нерсе жакшы салт болуп калсын», — деп сунуш кылат. «Сиздин айтканыңыздай болсун», — дешип ува-зирлери да жактырат.

Хан ууга чыгып, жапайы айбандарды Иле дарыясына карай айдоого буюрат. Дарыяга келип такалып калган соң айласы түгөнгөндө жанын ала качып айбандар суудан сүзүп өтө баштайт. Кимиси биринчи сүзүп өткөнүнө жараша он эки жаныбардын аты жылдын аты болуп калат. Ошондо жаныбарлар мындайча тартипте суудан сүзүп өткөн имиш: 1. Чычкан. 2. Уй. 3. Барс. 4. Коён. 5. Улуу. 6. Жылан. 7. Жылкы. 8. Кой. 9. Мечин. 10. Тоок. 11. Ит. 12. Доңуз.

Махмуд Кашгаринин эмгегинде байыркы түрктөр он эки айдын атын билдирген сөздөр асмандагы он эки зодиак жылдыздын атынан келип чыгары жана он эки айды билдирген сөз он эки жылды туянттуу үчүн кабыл алынганы таасын айтылган. Чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, донуз деген сөздөр алгач асмандагы он эки зодиак жылдыздын аты гана болгон. Кийин ар бир айда ай менен тогошкон жылдыздын аты он эки айдын атын билдирип калган. Ушундай кылып улам кенейтип колдоно берүүдөн улам он эки айдын атын билдирген сөз кийин он эки жылдын, он эки күндүк жуманын, он эки сааттын атын билдирген сөзгө айланган. (К. С.)

185. Көркөм чыгармалардан этиштин өзгөчө формалары (атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч) катышкан сүйлөмдөрдүн ар бирине ондон отуз сүйлөм жыйнап жазгыла. Алардагы этиштин өзгөчө белгилерин жана оозеки, жазуу кептеги коммуникативдик кызматын чечмелегиле.

186. Этиштик татаал формалардын мүнөздүү белгилери, жасалыш жолдору жана түрлөрү тууралуу эрежелерди эсинерге түшүргүлө. Кыймыл-аракеттин башталышын, өнүгүүсүн жана аякталышын билдирген этиштик татаал формаларды катыштырып, чакан текст түзгүлө.

187. Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын, ишке ашууга даяр экендигин жана аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формаларды жыйнап, алардын негизинде өзүнөр күбө болгон бир окуя тууралуу аңгеме жазгыла.

188. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун, тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн, жасалма мүнөздө экендигин туяндурган этиштик татаал формаларды көркөм адабий чыгармалардан чогултуп жазып, алардын жасалыш жолдорун аныктагыла.

189. Этиш менен экен, эле, бейм, бекен деген жардамчы сөздөр аркылуу жасалган этиштик татаал формаларды пайдалануу менен өз алдынарча ой жүгүртүп, кызыктуу окуяларды баяндаган жомок жазып келгиле. Ага тема тандап, башкы оюн жана идеясын чечмелегиле.

190. Этиштик татаал формаларды, этиштин өзгөчө формаларын терең өздөштүрүү менен аларды тил каражаты катары оозеки, жазуу кебинерде орундуу колдоно билгенге көнүккүлө.

§ 59. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНУГҮҮСҮ ЖАНА КАЛЫПТАНУУСУ

Кыргыз тили — Кыргыз Республикасынын негизги калкы болуп эсептелген кыргыз улутунун тили. Кыргыз тилинде сүйлөп, кыргыз улутуна киргендер республикабызда гана эмес, башка өлкөлөрдө да бар. Алсак, Өзбекстанда 150 миндей, Тажик Республикасында 50 миңге жеткен, Казакстан менен Россия Федерациясында 30 миңден ашык кыргыздар жашайт. Кытай Республикасында да 100 миңден ашык кыргыздар бар экендиги маалым.

Кыргыз эли — Орто Азиядагы байыркы элдердин бири. Анын тили да байыртадан бери жашап келе жаткандыгы талашсыз. Арийне, ал өзүнүн узак мезгилдер ичиндеги өнүгүү доорунда далай өзгөрүүлөргө учуроосу мүмкүн, анткени тил менен коом тыгыз байланышта болот. Коом өнүгүп, өзгөргөн сайын тилде да андай процесстер жүрүп турат.

Ондогон кылымдардын ичинде элдин турмушунда, коомдо көптөгөн өзгөрүүлөр болуп өтөт. Бир тилде же анын диалектилеринде сүйлөгөн эл ар түрдүү өзгөрүүлөрдүн натыйжасында дагы көптөгөн диалектилерге ажырап, же өз алдынча тилге айланып кетиши да мүмкүн. Арийне, алардын бири-биринен ар түрдүү деңгээлде айырмаланышы коомдун жана тилдин өнүгүп, өзгөрүү процессиндеги шарттарга байланыштуу. Бири-биринен канчалык деңгээлде алыстаганына карабастан,

алардын түпкү теги бир болгондуктан, биз андай тилдерди тектеш тилдер дейбиз.

Кыргыз тили өзүнүн түпкү келип чыгышы жагынан түрк тилдеринин тобуна кирет. Алар: алтай, азербайжан, башкыр, гагауз, казак, кара калпак, карачай, ногой, татар, тува, түрк (осмон түркү), түркмөн, өзбек, уйгур, хакас, чуваш, якут (саха) д.у.с.

Алардын тектештиги бул тилдердин тыбыштык түзүлүшү: морфологиялык курулушу, лексикалык коору, синтаксистик өзгөчөлүгү жана өнүгүп-өзгөрүү тарыхындагы жакындыктар менен белгиленет. Тектеш тилдер алыскы жана жакынкы тектеш деп эки топко бөлүнөт.

Кыргыз тилине жакынкы тектеш тил катары алтай, казак, кара калпак, өзбек, уйгур, башкыр, татар, түркмөн ж.б. тилдер эсептелет. Булардын ичинен алтай тили айрыкча жакын. Алар төмөнкүдөй белгилерден даана байкалат.

1. Фонетикалык белгилер: а) эки тилде тең сегиз кыска үндүү (а, э, о, ө, у, ү, ы, и) учурайт; б) сингармонизмдин (үндөшүүнүн) кеңири өнүгүшү; в) созулмалардын колдонулушу (алтай тилинде — 8, кыргыз тилинде — 6, ы, и тыбыштарынын созулма түгөйү жоктугун эске алганда) дээрлик бирдей; г) кыргыз, алтай тилдеринде *-ла, -лар* мүчөсү бирдей вариантка ээ. Байыркы *-лыг* мүчө бул эки тилде *-луу* түрүнө өткөн.

2. Морфологиялык белгилер: а) *-ыптыр, -лы, -лык* мүчөлөрүнүн бул тилде бирдейлиги. М.: *баралы, баралык, келели, келелик, жүрөлү, жүрөлүк*. Башка тектеш тилдерде бул форма ар түрдүүчө кезигет. Алсак: казакча — *барайык, келейик*; өзбекче — *барайлы, барайлик*; уйгурча — *барайли*. б) III жактын *-т* мүчөсүнүн окшоштугу.

3. Лексикалык белгилер: а) уңгу сөздөрдүн басымдуу бөлүгүнүн тыбыштык комплекси жагынан бирдейлиги (М.: *бөдөнө, томолок, унчук* ж.у.с.); б) кыргыз, алтай тилдеринде гана учураган сөздөр: *таан, таар, шибеге, чуркура, кокуй, унчук* д.у.с.

Ушул сыяктуу фактылар кыргыз тилине, башка түрк тилдерине караганда, алтай тили жакын экендигин көрсөтүп турат.

Алыскы тектеш тилдерге (М.: монгол, манжур тилдери) байыркы теги жагынан бир, бирок азыркы учурда бири-биринен алыстаган, пикир алышууга мүмкүн болбой калган тилдер кирет. Алардын өз ара тектештигин байыркы түп уңгулардан, грамматикалык элементтердин жалпылыгынан жана тыбыштык түзүлүшүнүн жакындыгынан байкоого болот.

Мына ошол көптөгөн тилдердин арасында кыргыз тили — кыргыз элинин улуттук тили катары өнүгүп жатат. Кыргыз тилинде азыркы кезде газеталар, журналдар чыгып, радио уктуруулар, телекөрсөтүүлөр берилүүдө. Республикабыздын минден ашык жалпы билим берүүчү орто мектептеринде окуучулар кыргыз тилинде билим алышат. «Мектеп», «Кыргызстан» сыяктуу басмалар аркылуу жыл сайын миңдеген нускада окуу китептери, саясий жана көркөм адабияттар жарыкка чыгып турат.

Кыргыз тилинин өнүгүүсү, баюусу жана калыптануусу боюнча илимий иштер кеңири жайылтылып, анын адабий тилдик нормалары улам такталууда.

Кыргыз тили бүгүнкү күндө түрк тилдеринин ичинде жазмасы өнүккөн, адабий тилдин нормалары дээрлик такталган улуттук тил катары өнүгүүдө.

XX кылымдын башына чейин кыргыз элинин улуттук белгиге ээ болгон мектептери болгон эмес. Кат тааныгандары сейрек учуроочу. Улуу Октябрь революциясынын жеңилинен кийин тилибизге саясат, коомдук өнүгүш менен бирге орус тилинин таасири тийди. Орус тили аркылуу түшүнүктөрү менен атоолору кошо келди, элдин аң-сезиминин, таанып-билүүсүнүн мүмкүнчүлүгү кенейди. Алгачкылардан болуп И. Арабаев, К. Тыныстановдун окуу китептери эне тилибизде сабат ачууга түрткү берди. Бара-бара кыйла мезгилге чейинки баскан жолубузда кыргыз адабий тили калыптануу жолуна түштү.

Коомдук өзгөрүү, өнүгүү менен бирдикте кыргыз тили да өзгөрүүгө, өнүгүүгө дуушар болуп отурат.

Айрыкча эгемендүүлүккө ээ болгондон бери элибиз башка чет мамлекеттер менен соода, экономикалык жактан, саясий, маданий ж.б. карым-катышты түздөнтүз түзө алгандыктан, чет тилдеринен көптөгөн сөздөр адабий тилибиздин неологизм катмарын байытууда: *плеер, видео, аудио техникалар, гамбургер, чисбургер, скотч* ж.б.

Азыркы күндө коомдук маалымат массалык каражаттарын тейлеген адабий тилибизде жүзгө жакын басылмалар, ар кандай теле, радио берүүлөр, окуу жайлары (орто жана жогорку), мамлекеттик иш кагаздары иш алып барууда.

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

§ 60. ТЕКСТ БОЮНЧА МАШЫГУУ ИШТЕРИ: ТЕКСТТИ КАЙТАЛООҮЧҮН МААЛЫМАТ

Текст — коомдук кызмат аткаруучу стилдин тигил же бул түрүндө жазылган, башы жана аягы бир бүтүндүктү түзүп турган, коммуникациялык кызмат аткарган жумуру продукт. Көркөм, публицистикалык, илимий, иш кагаздарынын тексти болбосун, логикалык жактан бүткөн ой башы менен бирге байланышта болуу көлөмүн пайда кылат. Демек, текст азбы, чонбу көлөмгө көз каранды, белгилүү бир теманын чагылдырылышы — анын негизи.

Текст ичинен майда бөлүктөргө бөлүнөт. Б.а., иш кагаздарын албаганда, түзүлүшү боюнча маанилик бир бүтүндүккө ээ болуп турган бөлүкчөлөрдөн турат. Ар бир бөлүкчө өзүнчө маанилүүлүккө ээ болуу аркылуу өзүнөн чонураак маңыздуу ойду пайда кылат, андай маңыздуу ойлордун жыйынтыгы тексттин мазмунун алып келет. Мисалга көркөм тексттеги адам маанайы жаратылыштык кубулуш, көрүнүш менен байланышта бериле турган болсо, маанайдын берилиши бир бүтүндүк маани, жаратылыштык кубулуштун берилиши өзүнчө бир маани, көрүнүштүн берилиши өзүнчө бир маанини түзөт. Бирок алар ошол тексттин бир тутумдаш бөлүгүн түзүп турган абалында маанилерден чогулган адам маанайын билдирүүчү чакан маңыз болуп саналат. Көркөм тексттин түзүлүшү жалаң эле маанайдан турбайт, окуяны берүү үчүн адам баласынын реалдуу чындыкка болгон жеке же жалпы мамилеси окуяны түзөт, аны чечүү ыкмасы да ар кандай. Окуяны берүү үчүн да автор жогоруда айтылгандай маанилик бөлүктөрдөн түзөт. Ошентип, текст ичиндеги маанилер тексттин чакан логикалык бөлүкчөлөрүн түзөт, маани, маңыз, мазмун деген текст түзүүчү категориялар келип чыгат.

Маани — текст ичиндеги логикалык бир бүткөн ойду туюндурган чакан ой. Ал бир абзацта чагылдырылышы мүмкүн, чакан темачага ээ болушу да күтүлөт. Демек, сөз мааниси бизди курчап турган чөйрөнүн атынан улам келип чыкса, тексттин ичиндеги маани ой жыйынтыктуу бир бүтүндүктү туюндурган сүйлөмдөн же сүйлөмдөрдүн жыйындысынан турат. Бул — тексттин маанилүү бөлүгү.

Маңыз көлөмү боюнча мааниден кенен, б.а. маанилердин чогундусуна турат да, бир темага жооп боло турган окуялык билдирүүдөн, же баяндоодон, же жаратылыштык сүрөттөөдөн улам келип чыгат. Ал бир канча абзацтарды ичине камтуу менен тексттин тутумдуу бир чоң бөлүгүн түзөт. Маңыз микротекст (же матетекст) деп аталып, ар бир маңыздык бөлүк чакан темачаны түзөт, андай маңыздардын жалпы түзүлүшү мазмунду пайда кылат.

Мазмун тиешелүү темага арналган, окуялык-композициялык түзүлүшкө ээ болгон, маңыздардын интегралдык жайланышынан турган чыгарма болуп эсептелет.

Тексттин түзүлүшү үчүн өбөлгө болгон информациялык булак бизге чейинки белгилүүбү, же белгисизби, кандайдыр бир маалыматтарды берүү кызматын аткарат. Маселен, республиканын Президентинин Швейцарияга барышы бизге белгилүү информация болсо, бара жаткан учурунда анын визитинин максаты белгисиз информация эле. Айрым бир келишимдерге кол койгондугун массалык маалымат каражаттары билдиргенинен улам, белгилүүлүккө айланды. Ошентип, информация — текст түзүүчү дагы бир категория. Информациянын мүнөзүнө жараша тексттин стилдик түрлөрү түзүлөт. Айталы, кайсы бир адамдын иштеген жери жөнүндө маалымат бериш керек болсо, коомдук максатына жараша официалдуу эмес иш кагаздары түзүлсө (мис.: мүнөздөмө, справка), иш кагаздарынын тексти пайда болот, ал адам жөнүндө портреттик макала, очерк жаралуу менен публицистикалык текст, көркөм каарман түзүлсө, көркөм текст жаралат, ошол эле сыяктуу илимий текст пайда бо-

лот. Ошентип, тексттин стилдик бир нече түрү келип чыгат.

Тексттеги окуялардын, кубулуштардын ж.б. берилиши автор тарабынан ойлонуп, ылайык деп табылган ырааттуулукта ишке ашат, жайланышат. Чакан тексттерде белгилүү башталыштан аягына чейинки улануу бир кылкалыкта аткарылса, бул проспекциялык ык менен жайланышуу деп аталат. Ал эми көркөм тексттерде андай башталыштан аягына чейин ырааттуу жайланышуу боло бербейт, эске салуу, башынан кайра түшүү ыкмасы менен окуяны артка кайруу ыкмасы көркөм чыгарманын чегинде боло берүүчү атайын усул катары колдонулат. Мындай артка кайрылуу — ретроспекциялык жайланыш.

Тексттин түзүлүшүндө кеп каражаттарынын түрлөрү бир эле текстте ар кандай максатта колдонулушу мүмкүн. Монологдук баяндоо тексттеги тынчтык деп эсептелет, ал окуялык билдирүү, автордун ага карата болгон жеке мамилеси, көз карашы болуп эсептелет. Мындан тышкары диалогдук кептин колдонулушу тексттеги ситуация (жагдай) түзүүчү каражат катары пайдаланылат.

Диалог бир жагынан ситуация түзүүчү ыкма болсо, экинчиден тексттеги тынчтыктан кыймыл-аракетке өткөрүүчү, үчүнчүдөн, бир үндүүлүктөн бир канча үндүүлүккө алмаштыруучу, кейипкерлерди аралаштыруучу, мүнөзүн, кыялын ачып берүүчү каражат болуп кызмат кылат. Мындай ыкма көркөм текстте композициялык түзүлүштү алып келет.

Диалог окуяны чагылдыруучу каражат эмес, ал автордун ыкмасына карата кейипкерлерди окуяга аралаштыруучу жагдайды гана берет. Окуя автордук баяндоодо, чечилиши автордук ой жүгүртүүдө чагылдырылат.

Текст ичинде ар бир маани берүүчү (түзүүчү) чакан бөлүктөрдө маани топтоочу сөз каражаттары топтолот. Мисалы, сингармонизм жөнүндө жазыла турган болсо;

Сингармонизм — бир сөздөгү үндүү жана үнсүз тыбыштардын айтылышы, угулушу боюнча бир өңчөй

фонетикалык ыргакка ээ болгон тилдик норма. Бул нормага баш ийген үндүүлөр бүтүндөй тил арты (жоон) же бүтүндөй тил алды (ичке) үндүүлөр болот да, ага ылайыктуу үнсүздөр түпчүл же таңдайлашып айтылышы бардык түрк тилдеринде негизинен бирдей болсо, эрин күүсү боюнча кыргыз тили бардык түрк тилдеринен айырмаланып турат. Сөздүн курамында эриндүү үндүүлөр болсо, ага ылайык үнсүздөр да эринчил мүнөзгө ээ болот. (Т. К. Ахматов, Ж. Мукамбаев. Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1978, 44-б.)

Бул жердеги маани топтоочу негизги сөздөр: *сингармонизм, үндүү, үнсүз, айтылыш, угулуш, фонетикалык ыргак, тилдик норма, тил алды, тил арты, түпчүл, таңдайлашуу, түрк тилдери, эрин күүсү, айырмалануу, ылайык, кыргыз тили*. Ушул негизги сөздөрдүн айланасында сүйлөм түзүлүп, сингармонизм жөнүндө маанилүү ой айтылып жатат. Мындай каражаттарды маани топтоочу семантикалык лексемалар деп атайбыз.

Көркөм тексттерде мындай активдүү семантикалык лексемалар ар түрдүү болот, б.а., синонимдердин, өтмө маанилүү сөздөрдүн, фразеологизмдердин колдонулушу көркөмдүк үчүн тандалып алынса, антонимдер ажыратуу же бириктирүү, анализдөө же синтездөө, салыштыруу максатында пайдаланылат.

Тексттин структуралык түзүлүшү баяндоодон (автордук же кейипкердик), сүрөттөөдөн (жаратылыштык, кубулуштук, жагдайлык, интерьердик (үй ичин, адамдын тышкы келбетин жана мүнөзүн ж.б.)), автордук же кейипкердик ой жүгүртүүдөн, б.а., кайсы бир маселени чечүүгө карата болгон мамиледен турат. Көркөм стилдин ичинен драмалык жанрда гана бул сыяктуу структуралык түзүлүш башкача чечилет.

Драмалык текст сахна үчүн ылайыкталып жазылгандыктан, актерлордун алып чыгуусуна арналат, көрүүчү менен түздөн-түз катышта болгондугуна байланыштуу баяндоо жана сүрөттөө каармандардын кыймыл-аракетине, декорациялык жасалгалары менен чечилет. Ошондуктан, ал жанрда ремарка (автор тарабынан кыймыл-аракетке, жасалгага багыт берүүчү

кеби: сахнадан тоо, андан бери айыл, анын четиндеги бак арасындагы үйдүн короосу көрүнүп турат; эшиктен шашып жаш кыз кирип келет; колунда бир букет гүлү бар; байбиче ордунан тура жөнөйт ж.б.). Бул жанрда диалог кеби активдүү болот да, автордук ой жүгүртүү кейипкердин ички жана тышкы монологу аркылуу ишке ашат.

191. Төмөнкү тексттерди окуп чыгып, кыргыз элинин оозеки мурастарынан, өзүнөр билгендерден, ата-эжелеринерден сураштырып, жыйынтыктап чакан тексттер түзгүлө. Аны класста талкуулап, жанрдык стилин аныктагыла, тарбиялык маанисин түшүндүргүлө. (Булар З. Бектеновдун «Эне тилден гүлдесте», «Мектеп», 1989, китебинен алынды.)

I. Баланын эн биринчи жакын кишиси — эне. Ак ороого ороп, ак мамасын берип жатып:

Айланайын, ай сары,
Жабыгымдын жапсары,
Жапкан нандын ортосу,
Жүрөгүмдүн толтосу.
Аппак бөпөм, ыйлаба,
Ата-эненди кыйнаба.
Уктай койчу, бөбөгүм! —

деп, бешик ырын ырдап уктатат.

Көкөтөйдөй сөз тапкан
Чечен болор бекенсин?
Көпкө чейин баспаган
Бечел болор бекенсин?
Сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек!
Кунан койду сой билек,
Куйругуна той билек! —

деп эркелетет атасы.

II. Жылкы, кой, уй, төө, чычкан, ит, догуз, улуу, барс, коён, мечин, жылан — баары чогулуп алып: «Жыл башы мен болом» — деп, ар кимиси өз жүйөлөрүн айтып талашышыптыр.

Чычкан байкуштун айтарга жүйөсү жок, куулук менен ойлоно баштаптыр: «Мындай талашуудан эч пайда чыкпайт, андан көрө баарыбыз жылдын келишин карап туралык. Кимибиз жылды биринчи көрсөк, ошонубуз жыл башы бололу», — дептир.

Төөнүн бою бийик болгондуктан, чычкандын сөзүн кубаттаптыр. Ошентип, жылдын келишин баары жарданып карап турганда, чычкан төөнүн өркөчүнө чыгып алып, келе жаткан жылды баарыдан мурда көрүптүр да, жыл башы болуп алыптыр. Боюна ишенип алып, төө жылдан куру жалак калыптыр.

Жылдын аттары: чычкан, уй, жолборс, коён, балык, жылан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, догуз.

Мына ушуга байланыштуу адамдын мүчөл жылдарын эсептейт. Адам он экиге толуп, он үчкө кадам койгондо — бир мүчөлү, жыйырма төрткө толуп, жыйырма бешке аяк шилтегенде — экинчи мүчөлү, отуз бешке толуп, отуз алтыга аяк шилтегенде — үч мүчөлү... болот.

Кыргыздардын эски түшүнүгү боюнча, адам ушул мүчөл жылдарында ооруп калышы мүмкүн деп ойлошуп, мүчөл жылдарында мал союп, түлөө өткөрүшкөн.

Кыргыздын мына ушул салты өтө туура. Адамдын туулган күнүн жыл сайын белгилеп убара болуунун кажети жок.

III. Адамдын беш манжасы үч түрдүү аталат:

1) Бармак, сөөмөй, ортон, аты жок, чыпалак.

2) Баш бармак,

Баделеки сүйрү баш.

Ортон эки чакилик,

Ою башы солтоной,

Кичинекей мөнтөной.

3) Баш бармак,

Бадал жүрөк,

Ортон оймок,

Оюу чиймек,

Чыйп-чыйп чыпалак.

IV. — Жүргүн, буудай, алтын чычкан жерге барып өсөлү, — деди арпа.

— Мурутун узун болгону менен акылың кыска экен,

арпам! Биз эмне үчүн алтынды издеп барабыз? Алтын бизге өзү келет! — деди буудай.

Илгери бир ачарчылыкта кичинекей жерге эгин айдаган бир кедей ачкачылыкка учурабай, аман калып, алтын, күмүшү көп бай ачкадан өтүп бара жатып:

— Арпа, буудай — аш экен, алтын, күмүш — таш экен! — деп көз жумган экен.

192. Төмөнкү тексттик үзүндүдө белгиленгендей, үч маани, бир маңыз бар (маани чоң кашаага алынып турат). Андагы маани түзүүчү активдүү лексемаларды бөлүп, көркөм сөз каражаттарын тапкыла. Диалог менен монологду өз ара байланыштырган каражаттарын белгилегиле. Монологдогу ички жана тышкы түрүн, ой толгообу, ой жүгүртүүбү айтып бергиле. Стилдик жанрын айткыла.

— Ата, нике деген эмне?

— Нике деген нике, — деди атам, — киши аял алганда нике кыйылат. Экөө чогуу жашасын, урушуп-талашпай, ынтымактуу өмүр сүрүшсүн деп кыйылат. Бири-биринен айнып кетишпесин дейт. Эми бири-бирин таштабашы керек, таштаса күнөө болот...

— Ата, абышка да аял алабы?

Мен атамдын артынан келатып, Кудайберди атанын ыйлаганын эстедим. Эмне экенин билбейм, чу дегенде эле эсиме ушул келди. Бир күнү биз эшиктин алдында ойноп олтурсак, ылдый жактан чуу чыгып калды. Алда катыгун ай-ээ, үзүлгөн экен ээ! — деди да, апам жүргөн бойдон кетти. Артынан биз да чымын-куюп болуп жөнөдүк. Барсак, Кудайберди ата өкүрүп-бакырып ыйлап жатыштыр. Сакалынан жаш куюлуп, таягы менен жер сабап жатат... Мен чоң кишилер ыйлабайт го деп ойлодумун. Кудайберди атаны көргөндө коркуп кеттим. Адам, чопчон адам да ыйлайбы, ата? — деп сурадым атамдан кийин. «Адамдан ажыроо кыйын, балам» — деген атам. Кишинин бул дүйнөдө өлгөнү жамандын жаманы экендигин мен ошондо биринчи билдим, чоң кишилер, атүгүл, абышка-кемпирлер да, көздөрүнөн жаш чубуртуп боздоп ыйлаарын мен ошондо биринчи жолу билдим... Ошол Кудайберди ата бүгүн күнөөлүү адамдай жер карап, бир кара кемпирдин жанында отурат.

...Беш-алты жыл өтпөй, Кудайберди атанын дагы эле баягысындай окүрүп-бакырып боздогонуна күбө болдум. Бир күнү мектептен келсем, апам: «Алда кокуй күн ай, акемдин шору каткан тура!» — деп ыйлап отуруптур. Соогүн жашырганда мен да бардым. Сөөк койгондо атам көбүнчө мени жанына ээрчитип алчу, мен да чондор менен чогуу топурак салчумун. Топурак!.. «Ченебеген киши эле», — деди атам үшкүрүп, — эми Кукеме кыйын болуп калды.» Таап айткан окшойт, жыл айланбай, Кудайберди атаны да ээсине бердик, ал азыр кемпирлеринин катарында жатат. (Б. У.)

Байкадынарбы?

Диалог жалаң гана кейипкердин өзүнүн сөзү, ал эми: *деди атам, деди да, деп сурадым, деген деп ыйлап отуруптур, деди атам үшкүрүп* деген автордук кептер негизги окуя түзүүчү каражат болду.

Бул жерде баяндоо, апасынын кыймыл-аракетин, Кудайберди атанын кейип, ыйлап, боздогонун образдуу-эмоционалдуу сөздөр менен сүрөттөө, «*Адамдан ажыроо кыйын*»... *Кишинин бул дүйнөдө өлгөнү жамандын жаманы; ченебеген киши эле* сыяктуу ой жүгүртүү, жыйынтык чыгаруу бар.

Тышкы монолог текстке түздөн-түз катыша тургандыгын, ички монолог айтуучунун сыртына чыкпай ойлогон ою боюнча кала бергендигин байкадынарбы?

193. Тексттеги көркөм каражаттарды бөлүп, анын ордуна түз маанидеги синонимдерин коюп көргүлө. Көркөм стилдин жанрына туура келеби, ыр касиетин сактайбы, айтып бергиле. Поэтикалык ыр саптары сүрөттөөбү, кубулушту берүүбү, окуябы түшүндүргүлө. Маани топтоочу лексемаларды тапкыла.

Агарып нурдуу атты таң,
Ар бир жанда шаттуу таң.
Музыкадай зуулатып,
Молдо торгой чалды ан.
Коргошундай көйкөлүп,
Терметилди жырғап жан.
Эркеленип жел аргы

Чөптүн башын ыргаган.
Тунук булак шылдырайт,
Сырын айтып жылгадан.
Буруксуган атыр жыт,
Тегеректи чулгаган.
Таңшыган бакта булбулу
Бир басылып, тынбаган.
Бак-дарактар шуулдап,
Таң күүсүнө ырдаган.
Тур деп кабар бергенсип,
Добуш чыгат турнадан.
Кош айтышып түн менен,
Көлдө бака чардаган.
Таарынып таңда басылган,
Түн ырчысы бабырган.
Мемиреген табият,
Эрте туруп эмгекчи,
Иш кылууга камынган. (К. Т.)

194. Төмөнкү текстти окуп чыгып, белгиленген сөздөрдү сөз маанилеринин бөлүнүшүнө карата (түз жана өтмө) ажыраткыла.

Сүт — бул алмаштыргыс тамак. **Маалыматтарга** караганда нечен кылымдардан бери якут, казак, кыргыз, кыпчак жана башка элдер жер которуп, көчүп жүрүшкөн. Алар сүттөн **быштак**, айран, эжигей, курут, сүзмө, кымыз жана башка тамак-аштарды даярдашып, азыктанып келишкен. Сүт — кичинекей наристеден тартып, чон кишиге чейин, алардын алмаштыргыс тамагы.

Академик И. П. Павлов сүт тамак продуктуларын пайдалануудагы өзгөчөлүктөрүн артыкча белгилеп кеткен. **Биринчиден**, анын женил синимдүүлүгүн, экинчиден, тамак-аш синирүүчү дене бөлүктөрүнүн иштешип өрчүтүүсүн жөнгө салып, бир калыпта алып жүрүүсү менен айырмаланарын белгилеген. Сүттөн даярдалган азыктардын **синимдүүлүгү** 95—98 пайызга жетет, андай касиет башка тамак-ашта болбойт. Мисалы, тамак ичердин алдында же ичип жатканда, аз гана өлчөмдө сүт ичип койсо, тамак синирүүчү бездердин иштешип күчөйт. Сүт адамдын **табитин** ачат. «Аш жебей туруп, анын синээрин

ойло» дегендей, тамактын синимдүүлүгүнө көңүл буруу зарыл.

Жалпысынан алганда, сүттө орто эсеп менен 13 пайызга жакын кургак зат жана 100дөн ашуун ар түрдүү заттар бар. Сүттүн эн маанилүү тутумдук бөлүгү каймак, камкаймак болуп эсептелет. Сүттө **белоктордон** тышкары, анын майы адамга пайдалуу. Бардык эле малдын сүтүнүн майлуулугу бирдей эмес. Алсак, койдун сүтүндө 5—6, буйволдукунда 7—8, төөнүкүндө 4—7, бээникинде 5—7, бугунукунда 22,5 пайызга чейин май болот. («ДС»)

195. Төмөнкү үч теманын бирөөнө сочинение жазгыла. Керектүү адабияттардан пайдалангыла. Оюнардын өз ара байланышына, ыраатына көңүл бургула: 1. «Жамийладагы» Садык менен Сейиттин ортосундагы конфликттин берилиши, андагы диалогдун текст түзүүчү мүмкүнчүлүгү. 2. «Жээренче чечен», «Акыл Карачач» жомогундагы кыргыздын улуттук көркөм сөзгө баа берүү кудурети. 3. Жаратылышты коргоо — бүгүнкү күндүн милдети.

Тексттеги баяндоону, сүрөттөөнү, ой жүгүртүүнү ажыраткыла.

Илгери Жаныбек хандын тушунда, Асан кайгы атуу боорукер адам жашаган дешет. Ал абдан боорукердиги менен эл оозунда ылакап катары «Бул бир Асан кайгы», «Асан кайгы болуп калганбы?» деп айтылып калган. Ал адам жер үстүндөгү тирүү жандыктардын бардыгын аяп, ал тургай басып алып, кумурска, курттарды өлтүрдүм го деп кейүүчү экен.

Жер түбүндөгү ийининен кара чаар жылан күн табын өзүнө синиргени, бир чети, кабышкан курсагына чымынчиркей күсөп, карангылыктан жарык жакка — жер үстүнө чыкты. Жыты буруксуп турган гүлдүү чөптөрдү аралап, такырайган ачыкка чыгып, башын коомай көтөрүп, туш тарабына көз агытты. Ушул жыландарга эле кыйын: соймондоп жер астынан араң чыкса, бу жактарда да бейкапар боло албайт, душманы көп, шыбырттаган дооштон качат, дүбүрт тыншаганы тыншаган. Бу жолу тобокелге салып, ийрелендеген узун денесин жыйрып, тоочтонуп,

күндүн аптабына денеси эрип, өзүн тосуп, көшүлүп баратты...

Бир убакта коркунучтуу доош жакындап калганын сезип, узун денесин чубап, чөп ичин көздөй шашып калды. Дүпүрөгөн көп добуш жакындагандан жакындап, калдайган бир кара нерсе такырайган жолдон чыгара койбой белден басып өттү, кийинкиси куду башын туштап келип, анан жылан жыйрыла берерде, баягы баскан жердин жогорураагын кырча койду. Заары чыккан жылан тилин соймондотуп, тиштөөгө үлгүрбөдү. Жан талашып, көзү тумандап, денеси эки жерден бөлүнүп, же калып калбай илээшип, эптеп жан далбаска түшүп, өлгүсү келбей, жарааты ооруп, сыздатып, жаны жер тартып баратты...

Ошол мезгилде тоонун боорунда жол менен кынылдап ырдаган Асан кайгы:

Казы керттип, жал чайнап,
Хандар өтөт дүйнөдөн.
Кара жарма жалмалап,
Биз да өтөбүз дүйнөдөн.
Суу кадырын ким билсин,
Суусап келип канбаса.
От кадырын ким билсин,
Ашуу ашып көрбөсө.
Жер кадырын ким билсин,
Көчүп-конуп көнбөсө.
Эр кадырын ким билсин,
Жоого түшүп көрбөсө, — деп келе жатып,

бут алдында алсырап жаткан жыланды тебелеп ала жаздады.

— Ой, жыланым, эмне болгонсун? — Ал чөгөлөп отура калды. — Не болгонсун? Атаа-а, Жаныбектин жигиттери болбой кал, белиңди мертинтип, далыңдан оё баскан турбайбы? Ушул Кудай-тааланын өзү менен өзү болуп жүргөн макулуктарынын жазыгы не эле? «Мейли эми, жамап берем... Кел, калтама түш...» (Мур.)

Мына бул Асан кайгынын жыланды аяган бир гана жерин көрүп турабыз. Ал адам жаратылыштагы бардык нерсе адам тарабынан аялуу болуш керек, эч нерсе зыянга учурабаш керек деген аяр сезими менен жашап өткөн де-

шет. Дайым көтөрө жүрүүчү кабына жарадар жаныбарларды дарылаганын дарылап, дарылабаганын салып алып, үйүнө ала келип, айыктырып, аяктантып коё берчү экен. Тоо-таштарды аралай жүрүп, сынып калган арчанын, бадалдын бутактарын кайра ордуна келтире таңып, калыбына келтирчү дешет.

Акыры Жаныбектин жигиттери аңчылыктан жолу болбой, Асан кайгыны кармап келип, колу-бутун кайрып, кыйноого алганда да кейибестен, мындай деген экен:

— Ырахмат, хан. Бу дүйнөдө кумурсканы тебелеп кетсем, куртту билбей басып өткөн болсом, ошол күнөөм үчүн сиздин кыйнооңуз менен жанышып кетээр. Кумурска деген алсыз, бутка туш келсе, тебелеп кетесин. Ырахмат, ханым, айыбымды жуудум.

Бирок элде:

«Жатарына жайы жок,
Көрөрүнө көзү жок,
Чымын байкуш кантти экен?
Таразасын көтөрүп,
Тарабандаган шор тумшук,
Таш бака байкуш кантти экен?
Боору жерге жармашкан,
Баса албаган балчыктан
Бака байкуш кантти экен?
Куйругу жок, жалы жок,
Кулан байкуш кантти экен?
Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?
Оргон, жыйган чөбү жок,
Эчтемеге эби жок,
Доңуз байкуш кантти экен?
Кирерге эшиги жок,
Корголоорго тешиги жок,
Конуз байкуш кантти экен?
Эси жок багарга,
Элик байкуш кантти экен?
Жерге, сууга батпаган
Жейрен байкуш кантти экен?» —

деген ыры калды.

Асан кайгы бабабыз жөнүндөгү адабияттарды, анын ырларын окуп отуруп, азыркы адамдардын, биздин

замандаштарыбыздын боорукерлиги, зиректиги кайда кеткен дегим келет. Чын эле бизди курчаган табият, жаратылыш, макулуктар ким үчүн? Эгерде алар адам үчүн, анын акыл-туюусу менен пайдаланууга татыбаса, биз баалабасак, анан ким баалайт?

196. Текстти окуп чыгып, сүрөттөө менен баяндоонун чегин ажыраткыла. Ар бир сүйлөмдүн ортосун байланыштыруучу создорду тапкыла, көркөм каражаттарын белгилегиле.

Курманжан кош ак боз ат чегилген үлпүнчөктүү араба ичинен колтугунан Повало-Шыйковский төрө өзү сүйөп, жерге түштү. Элдин шыбыры шыбакты шыбыраткан майда желдей желпине жүрүп барып, кайра дымый калды. Курманжан кадимки ак паашанын Ташкенге койгон санжыргалуу төрөлөрүнүн кабыл алуусуна келген сыяктуу башында ак илеки, жакасынан бүт өңүрүн тегерете кундуз кармаган кызыл кымкап тон кийип келди. Сылктык үчүн төрөгө ооз учунан ыракмат билдирип, ошончо көпчүлүккө өйдө карап бир тиктебей, жарыла салам айткан элге үнсүз баш ийкей баягы жупуну, саал энкейе баскан сөөлөтүндө жай өттү. Дардын утуру бет маңдайына эшик төрдөй жерге катар секи коюлган экен, дайыма төргө өтүп келген көнүмүшүнөнбү, же төрөгө атайын дымак көрсөткөнүбү, ортодогу чоң орунга келип отурду.

«Керээт айымдын дагы эле бир билгени бар окшойт? Ак тилегинин белгиси кылып, ак боз ат чегилген араба менен келди го? Көңүлү да тынч окшойт, кабатыр кейпи көрүнбөйт, же төрө көзүнө мүнкүрөбөйүн, сыр алдырбайын дегениби?..» — деп турушту кай бир кыраа ичинен. (Т. К.)

197. Тексттеги түзүлүштү ажыраткыла (баяндообу, сүрөттөөбү, ой жүгүртүүбү). Абзацтардын ортосундагы байланыштарды белгилегиле. Канча маани, маныз бар?

«Ким билбейт, жайдын толгон кезиндеги август түндөрүн! Асмандагы жылдыздар алыс турганы менен ар бири өңүнө чыгып, алаканга салгандай ар бири өзүнчө

нур төгүп, чет-четинен бүлбүлдөгөн күмүш кыроо чалып, асмандын тигил капталы бул капталына чейин жайнап, кири жок жадырап карашат.

Жылдыздар ушинтип толгондо, биз капчыгай аралап келе жатканбыз. Аттар салкындап, үйдү коздой көңүлдүү жортууда. Араба кычыр-кучур дүнгүрөп, ташка тийген такалардан учкун чагылат. Капчыгайга сырттан келе берген сыдырым талаанын алда кайсы жеринен бүрдөгөн эрмендин кермек-ачуу чаңын учуруп, аңызда шамалдап жаткан самандын билинер-билинбес коңур жытын лепилдетип, жол катары шыраалжын буруксуп, ушунун баары жерге жибиген камыт-шлиянын карамай жытына аралашып, адамды энги-денги мас кылгансыйт. Жел үстүнө үнүлгөн аскалар кыйгач көлөкө таштап, нары сайдагы бадалдын арасында Күркүрөө жаны тынбай алдас-тайт. Тээ артта калган темир жолдо поезддер көпүрөдөн нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска созолонтот». (Ч. А.)

198. Тексттеги кеп түзүлүшүн түшүндүргүлө. Диалог менен монологдун, ой жүгүртүүнүн ортосундагы байланыштарды аныктагыла.

...Бир күнү үйдө отуруп, мектептин дубал газетасы үчүн сүрөт тартып жатат элем, апам да мештин жанында от жагып отурган. Бир убакта эшик шарт ачылып, үйгө купкуу болуп сурданган Садык акем кирип келди. Ал мени көздөй жулкунуп басканда, желбегей жамынган шинели учуп түштү.

— Муну ким тарткан? — деп, ал чоң барак кагазды бетиме сунду. Кагаздагы сүрөттү көргөндө үрөйүм учту: бул менин баягы кырманда Данияр менен Жамийланы калам менен тарткан сүрөтүм экен. Алар мени ушул учурда тике карашкандай болушту. Олдо Жамийла ай, муну кантип таштап кетти экен? Үйдүн бир жерине бекитип коюп, ошо бойдон унутуп калган го!..

— Мен тарткан элем! — дедим.

— Булчу, бул ким өзү?

— Данияр!

— Бузуксуң сен! — деп калчылдаган Садык акем

сүрөттү майда кылып тытты да, жерге тебелеп, эшикти шарт жаап, сыртка чыкты.

Үйдүн ичин көпкө тунжураган, сүрдүү тынчтык бий-леди.

— Сен билчү белең? — деп сурады бир убакта апам.

— Ооба, билчүмүн.

Апам мешке желөнө калып, мени ушундай бир кыжалат болгон көз караш менен телмирип тиктегенде, биротоло чабар бармакты чабайын деп:

— Мен алардын сүрөтүн дагы тартам! — дедим.

Апам унчуккан жок, башын кайгылуу чайкап төмөн түшүрдү.

Жерде тыгылып жаткан сүрөттү карап, ичимди өрттөп куйкалаган ызага чыдабай жаттым. Мейли мен биздин үй-бүлө, биздин уруу үчүн «бузуку» болоюн, адамдык чоң чындыкка мен кыянаттык кылган жокмун, турмуштун чоң чындыгына мен акыр-аягына чейин адилеттүү болгом. Менин мына ушул ак ниеттүүлүгүмдү эч ким билген эмес, аны элге айтууга болбос эле, анткени башкалар түгүл, жанымдай көргөн өз энем да мунун маанисин түшүнбөс эле.

Апам унчукпай отура берди. Жанагы ыза болгонума көзүмө жаш имериле түшкөн окшойт, жерде чачылган сүрөттүн үзүндүлөрү айлампа сууга аккансып, каалгып жатты. Жана Данияр менен Жамийланы сүрөттөн тирүү сыяктуу көргөн учур мээме ушунчалык кадалган экен, көз алдыма баягы август түнүндөгү гүлдөгөн талаа келип, Даниярдын от менен жалын алып шаншыган обону кулагыма угулгансып жатты. Жамийла менен Даниярдын ошондогусун эстеп, мунайыңкы жылмайып отурдум. Алардын айылдан кеткендегисин эстегенде жүрөгүмө кайрат толуп, мен дагы ошолор сыяктуу өз таалайым үчүн кыйын жолго чыгууга тайманбай бел байладым.

— Мен окууга кетем! — дедим мен апам. — Сүрөтчү болгум келет, сүрөтчүнүн окуусуна барам, атама да ушуну айтып кой... (Ч. А.)

§ 61. КЕПТИН СТИЛДЕРИ

Тил коомдо пикир алышуу, иш жүргүзүүчү кызмат аткара тургандыгын билебиз. Ошол кызматына карата, мүнөзүнө карай ар кыл стиль жараларын да мурунтан бери окуп келе жатабыз. Эгерде көркөм стилде жаралган текст окуучуга эстетикалык, нравалуулук татым берүү менен көркөм рухун калыптандырууну максат койсо, официалдуу жана официалдуу эмес иш кагаздары мамлекеттик мекемелер менен адамдарды байланыштыруучу, мамлекет менен мамлекеттин ортосундагы ж.б. мамилелерди тейлеп, жонго салат.

Адабий тил (оозеки жана жазуу түрү) — бул радио менен телекөрсөтүүнүн, газета менен журналдын, адабияттын, маданият менен мамлекеттик мекемелердин тили. Жакын жолдошторубуз, эне-аталарыбыз менен пикир алышканда, атайын иштиктүү кырдаалдагы сөздөрдү, сүйлөмдөрдү тандабайбыз. Тескерисинче, официалдуу-иштиктүү же илимий максаттагы иштерди баяндоодо жөнөкөй пикир алышуучу сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн тизмегин колдонбойбуз. Маселен, газетадан алсак: *«Экономикалык реформага келсек, мында али көп нерсе алдыда. Бааларды реформалоо, дүн соода, дегеле финансылык жактан жакшыртуу маселелери — булардын баары эң ири, эң оор катарлар. Мында эң башкысы, экономиканын калган бөлүгү чарбалык эсепке өтөт.»* («КТ») Бул ойду оозеки сүйлөшүүгө айландырсаң, анда мындай болушу мүмкүн. *«Экономиканы кайра карап чыгуу үчүн, бааны өзгөртүү, соода менен эсеп-кысапты кайрадан түзүү керек. Буларды жасоо кыйын го. Анан калса чарбалык эсепке баарын өткөрүш керек».*

Көпчүлүк сөздөр, сүйлөмдөр жазуу жана оозеки кепте, көркөм жана публицистикада, илимий жана иштиктүү стилдерде бирдей учурай берет. Мындай тилдик формалар бейтарап стилди түзөт: *кыш, жай, мектеп, китеп, газета, таза, жаңы, эски, жашоо, иштөө, эртең, жакшы, бекитет, ачат, мен, сен, биз, ал ж.б.* Сүйлөм мүчөлөрүнүн түз орун тартибинде жайланышы, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн катышуусу, ээ

менен баяндоочтун ээрчишүүсү сыяктуу сүйлөм курулуштары да бейтарап стилге тиешелүүлүгүн айгинелейт. Мындай бейтарап стилге мүнөздүү болгон, колдонууга ийкемдүү сөздөрдөн, сүйлөмдөрдөн, сөз айкаштардан тышкары колдонуу мүмкүнчүлүгү чектелген мүнөздөгү сөздөр да учурайт.

Демек, эң жөнөкөй кат жазышуудан баштап, илимий иштерге, газеталык материалдарга, иш кагаздарына чейин, өз максатына ылайык сөздөр тандылып, оюнун ырааттуулугу, сүйлөм түзүлүшү, ал тургай, айрым учурда тышкы жазылыш формаларына чейин, бири-биринен өзгөчөлөнүүчү стилдин түрлөрү бар. Андыктан стилдин ар биринин бөлүнүшүнүн чектери (чени) болуу керек. Аны мындайча элестетүүгө болот:

— жазылып жаткан маалымат же айтылып жаткан билдирүү кандай максатты көздөйт (адамдардын өз ара пикирлешүүсүбү, андай болсо, коомдук жайдагы иш абалы боюнчабы; адам менен коомду байланыштыруучу мүнөзгө ээби ж.б.);

— маалыматталуучу нерсенин жаратылуучу жана тароочу чөйрөсү;

— маалыматтын берилиш максатына, аны жаратуучу автордун атайын максатка карата тандап алган сөздүк кору, ага карата тандап алган стилге ийкемдүү сөздөрү, сөз айкаштары, сүйлөмдүк курулуштары баяндоонун ыкмалары ж.б. стилдерди бири-биринен өзгөчөлөп туруучу ыкмаларга, чектерге бөлүштүрөт.

§ 62. ИШ КАГАЗДАРЫ

Официалдуу иш кагаздары мамлекеттик денгээлдеги иш чөйрөлөрүн тейлесе, официалдуу эмес иш кагаздары күнүмдүк иш чөйрөлөрү үчүн кызмат аткарат. Официалдуу иш кагаздарын билдирүү максатында өкмөт башчыларынын кабарлоо бөлүмү тарабынан баян этилет.

199. Президенттин төмөнкү Указынын мазмуну менен таанышкыла. Указ менен мындай билдирүүнүн айырмасын байкагыла.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен маданият жаатындагы сиңирген эмгеги жана көп жылдык ак ниет иши үчүн эмгек ардагери **Сагинбаева Уруяпса «Даңк» медалы** менен сыйланды.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен илим жаатындагы сиңирген эмгеги үчүн төмөнкүлөргө **«Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер»** деген ардактуу наам берилди:

Аттокуров Сабыр Аттокуровичке — тарых илимдеринин доктору, профессор;

Караев Өмүркулга — тарых илимдеринин доктору, профессор.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен рынок экономикасынын шартында үзүрлүү иши үчүн «Акун» жоопкерчилиги чектелген коомдун башкы директору **Турсунбеков Чыныбай Акунович Кыргыз Республикасынын Ардак грамотасы** менен сыйланды.

Кыргыз Республикасынын Президенти Ата Мекенди коргоочуларды Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыктары менен сыйлоо жөнүндө Указга кол койду. Ага ылайык Ата Мекенди коргоодо эл аралык террорчуларга каршы күрөштө көрсөткөн жеке эрдиги үчүн төмөнкүлөр сыйланышты:

«ЭРДИК» МЕДАЛЫ МЕНЕН:

Жайлоев Баишбек Садаваевич — полковник,

Конурбаев Макамбай — полковник,

Султанов Курманбек Матиевич — милициянын полковниги,

Супатаев Асангул Аманович — полковник,

Шадыбеков Касымбек Арызбекович — милициянын улук сержанты (өлгөндөн кийин).

§ 63. ОФИЦИАЛДУУ ЭМЕС ИШ КАГАЗДАРЫ

Иш кагаздарына ишеним кат, түшүнүк кат, справка ж.б. кирет. Алар коом менен адамдарды, адамдар менен мамлекеттик мекемелерди, ошондой эле адамдар менен адамдарды байланыштыруучу кызмат аткарат.

Түшүнүк кат иш кагаздарынын башка түрлөрү сыяктуу эле орус тилинен калыптанган трафарет түрүндө көчүрүлгөн. Ошондуктан тышкы формасы, сүйлөмдүн түзүлүшү кыргыз тилинин кадыресе сүйлөмдүк түзүлүшүнөн кээ бир учурда айырмаланат. Түшүнүк кат жеке адамдын, тиешелүү уюмдун же администрациянын жетекчилеринин бирине багытталат да, аткарылган иштин жыйынтыгы же аткарылбаган жумуштун себеби көрсөтүлөт.

Бул жерде образдуу, эмоционалдуу сөздөр колдонулбайт. Анткени түшүнүк катты жазууда көркөм боёкчолуу сөздөрдүн, ойдон чыгарылган каармандардын, жаратылыштык сүрөттөөлөрдүн зарылчылыгы жок. Ошондуктан болгон иш кыска, так түшүндүрүлүп, айтылуучу ойдун негизи гана жазылат. Түшүнүк кат жазган адамдын колу, күнү, жылы менен күбөлөндүрүлөт.

Түшүнүк каттын даяр, штамптуу бөлүгү — белгилүү уюмдун аты, анын жетекчиси жана түшүнүк катты жазып жаткан адамдын иш абалы, өзү. Ал атайын үлгүдө, жазылып жаткан барактын оң жак бөлүгүнө толтурулуп, каттын маңызы жазылган бөлүктөн бөлүнүп турат. Ал эми сол жагындагы ачык бөлүк мекеменин иш жүргүзүү ыңгайына, каттоо үчүн (регистрацияга) калтырылат.

Жети-Өгүз районундагы Жениш орто мектебинин директору Осөнов Таалай Жумашевичке ошол мектептин эмгек мугалими Дүйшөкеев Даниярдан

ТУШУНУК КАТ

Дыйкандарга кол кабыш корсотүү максатында, «Ак-Терек» айылынын 20 гектар аянтындагы жашылчаларын сабактан тышкары мезгилде жыйнап бердик. Ага 7, 9-класстын окуучулары катышышты. Жыйналган азык-түлүктөр чарбага өз убагында тапшырылды. 9-класстын үч окуучусу: Бердикеев Алмаз, Турусов Бакыт, Касымов Таланттар жумушка чыгууну себепсиз үзгүлтүккө учуратышып, эмгек тартибин бузушту. Окуучулар коллективи жогорку аты аталган балдардын тартибин карап чыгууну талап кылат. Мындан тышкары Байтемирова Асел оорунгандыгы жөнүндө справкасын тапшырды.

Дүйшөкеев Данияр
18. 10. 2000.

Түшүнүк кат, ал сыяктуу билдирүү (рапорт, информация) бирине бири окшош келип, ишканын, мекеменин, уюмдун, адамдын конкреттүү эмгек мүнөзүнө, тармактын өзгөчөлүгүнө карата түзүлөт да, атайын алынган сөз каражаттары болот. Мисалы, айыл чарба шаймандарын ремонттоодо кетирилген кемчиликтер болсо, ага керектүү техникалык каражаттардын аты, анын тетиктери, паспорттук аталыштары кошо камтылуу менен техникалык терминдер колдонулат. Мындай учурда номенклатуралык аталыштар жалпы элге маалым болгон тилде жазылып, ага улуттук тилдин грамматикалык формалары жалганат.

Токтомдордо, чечимдерде, арыздарда, актыларда ж.б. мекеме менен мекеменин, адам менен коомдун өз ара байланыш-катышын камсыз кылып туруучу официалдуу иш кагаздарынын өзүнө тиешелүү тышкы кейпи, жеке өзүнө гана мүнөздүү болгон сөздүк, сүй-

лөмдүк каражаттары бар. Ал сыяктуу иш кагаздарына ылайык терминдери жана калыпка салынган сөз айкаштары иштиктүү стилдин өзгөчөлүгүн бекемдейт: *токтом кылат, чечим кабыл алат, резолюция, чечүүнү талап кылат, кол коюучулар, акт, ишеним кат* ж.б. сөздөр, сөздөрдүн айкашы официалдуу иштиктүү стилдин өзөгүн түзөт. Иштиктүү стилде образдуу, көркөм боёкчолуу сөздөр колдонулбайт.

Төмөндө түшүнүгүнөрдү бекемдөө үчүн, айрым иш кагаздарынын болжолдуу үлгүлөрү берилди.

ИШЕНИМ КАТ

Мен, Белеков Аскар Аземович, ушул ишеним катты Тилеков Таалай Садыковичке беремин, анткени оорума байланыштуу убактылуу ооруканада жаткандыктан, март айынын стинендиясын алып коюуга ишеним көрсөтөм.

Тилеков Таалай Садыковичтин өзүн күбөлөндүрүүчү кагазы катары паспортту, анын номуру (I—TE № 388654, дайын-дареги Бишкек шаары, Чалдыбар көчөсү, 32) берилет.

Белеков А. А.

(Ишеним катты окуу жайынын (мекеменин) жетекчиси колу жана моору менен бекитет.)

Мекеменин штампын
каттоо №

СПРАВКА

Берилет бул справка Белеков Аскар Аземовичке, анткени ал Кыргыз мамлекеттик медициналык академиянын I курсунда дарылоо факультетинде окугандыгы анык. Окуу мезгилинде бардык сабактарынан «эн жак-

шы» деген баага жетише алгандыктан, академиянын атайын бөлүнгөн стипендиясына көрсөтүлгөн.

Кыргыз мамлекеттик медициналык академиянын дарылоо факультетинин деканы, профессор (Ф. А. А.)

Мекеменин аты, жетекчинин аты-жөнү _____
дарылоо факультетинин биринчи курсунун студенти *Белеков Аскар Аземовичтен*

ТҮШҮНҮК КАТ

Эне-атам пенсия жашында болгондуктан, алардын күзгү жумуштарына, башкача айтканда, жер-жемиштерин жыйнап, чөбүн чаап берүүгө кол кабыш жасаган элем. Ошондуктан студенттердин күзгү айыл чарба жумушуна катыша албай калгандыгым жөнүндө түшүнүк кат беремин. Эне-атамдын пенсия жашында экендигин күбөлөндүргөн справканы түшүнүк катка кошо тиркеймин.

Белеков А. А.

Кыргыз мамлекеттик медициналык академиянын дарылоо факультетинин I курсунун студенти *Белеков Аскарга* (1975-жылы туулган, улуту кыргыз)

МҮНӨЗДӨМӨ

Белеков Аскар 2000-жылы медакадемиянын дарылоо факультетинин 1-курсунан өткөн. Окууга өткөндөн бери өзүнүн окууга болгон жөндөмүн көрсөтө

алды. Окуу семестринде бардык экзамендерин «4» жана «5» деген бааларга ийгиликтүү тапшырды.

Факультетте коомдук иштерге активдүү катышат. Жаштар уюмунун ишин жетектөөчү кызмат аткарат.

Мүнөзү токтоо, оор басырыктуу, адамдар менен тез эле тил табыша алат.

Мүнөздөмө талап кылынуучу жайга берилет.

Дарылоо факультетинин деканы (Ф. А. А.)
Катчы (Ф. А. А.)

АКТ

Биз, төмөндө кол коюп, акт түзүүчүлөр, Белеков Аскар Аземович — Медакадемиянын студенттик № 5, жатаканасынын студенттик советинин төрагасы, Иванова Валентина Ивановна — ошол жатаканынын коменданты, Садыков Таалай Турусович — окуу жайдын акимчилик чарбалык иштер боюнча проректору.

Акт түзүүнүн негизги себеби: жатаканадагы айрым жыгач эмеректер колдонуу мөөнөтүнөн өткөндүктөн, айрымдары сынып колдонууга, ондоого мүмкүн болбой калгандыктан, комиссия аркылуу карап чыгып, колдонууга жараксыз деген бүтүм чыгарууну чечтик. Алар:

1. Кийим илүүчү күзгүлүү шкаф (эки эшиктүү) — 5 даана
2. Кийим илүүчү үч эшиктүү шкаф — 3 даана
3. Жазуу столу — 12 даана
4. Ашкана үчүн стол — 15 даана
5. Отургуч (жумшак) — 55 даана
6. Кресло — 8 даана
7. Шыпыргы (чийден жасалган) — 12 даана
8. Тактай жуучу чүпүрөк — 8 метр

Белеков А. А.
Иванова В. И.
Садыков Т. Т.

Мекеменин, жетекчинин аты-жөнү

дарылоо факультетинин I курсунун студенти *Белеков Аскардан*

АРЫЗ

Үй-бүлөбүздө көп адам (эне-атамдан тышкары 9 бир тууганым бар) болгондуктан, кышкы сессиянын маалында эки сабактан «үч» деген баага бергендиктен, үй-бүлөлүк шартымды эске алып, стипендия бөлүштүрүп берүүнүздү өтүнөм.

Үй-бүлөнүн саңы жөнүндө, абалы жөнүндө айылдык кеңештин справкасын арызыма тиркеймин.

Белеков А. А.
19.03.2000.

Бишкек шаарынын мэри

(аты-жөнү)

Октябрь районунун акими

(аты-жөнү)

БИЛДИРҮҮ

Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк күнүнө карата өткөрүлүүчү маданий-массалык иш-чаралардын дайындалгандыгы, көчө, аянттардын тазаланып, тартипке келгендиги жөнүндө билдирем.

Акимдин колу
28.08.2000.

200. Мугалимдин тапшыруусу менен официалдуу эмес иш кагаздарынын үлгүсүнө салып ар кандай формаларды иштегиле.

§ 64. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

Публицистикалык стилди мындан мурдагы билиминер боюнча билесинер. Газетада, радио, телекөрсөтүүдө атайын макалалар чагылдырылат. Алар ар түрдүү планда, кээси сүрөттөмө, айрымдары жол баяны, көпчүлүк убакта учурдагы эмгек же маданий, илимий иштер менен алектенген адамдардын портреттик очерктери болот.

Мындай портреттик очерктер, адатта, массалык маалымат каражаттары үчүн жазылып, макала катары пропагандалоочу кызмат аткарат. Ал адамдын эмгеги башкалар үчүн өрнөк болуп, ага тенелүүгө, иш аракеттерин өз ишине пайдаланууга өбөлгө болот.

Публицистикалык стилде аткарылуучу иштердин дагы бири — макала. Макала газеталарда, радио, телекөрсөтүүдө берилүүчү активдүү жанр болуп саналат. Анын тематикасы ар түрдүү болушу мүмкүн. Хроникалык (күндөлүк) турмуштагы маанилүү баяндоолордун бардыгы макалалардан турат. Тарбиялык мүнөздөгү, нравалуулукка чакыруу, үндөө максатындагы макалалар да публицистикалык стилде аткарылган болот.

201. Төмөнкү портреттик макаланы «Текст» деген бөлүктөгү Курманжан датка жөнүндөгү портрет менен салыштыргыла. Экөөндөгү портрет түзүүчү сөз каражаттарын белгилегиле.

Күлүйна Жапарбековнаны көптөн бери билем. Анда баш калаабызда улуттук каада-салт жаңыдан эле баш бага баштаган. Ал эже жетектеген № 172-балдар бакчасынын жамааты Ноороз майрамын өткөрүүгө бел байлашкан. Ошондон кийин шек санагандын өздөрү баа беришкен бул майрамдын философиялык-тарбиялык мааниси канча экенине.

Күлүйна Сагынбаева — иш дегенде ичкен ашын жерге койгон чыныгы педагог, уюштуруу жондөмдүүлүгү бар жетекчи. Ал башкарган балдар бакчасындагы чакан педагогикалык жамааттын аракети менен түзүлгөн кабинеттерди көргөн адам: «Атаганат, башкалар да ушундай

иштесе кана», — деп бир тамшанып алат. Бул балдар бакчасынын педагогикалык жамааты тогуз жылдан бери «Айкөл Манас бабабыз» деген программанын үстүндө иштеп келди. Алардын тажрыйбасы адегенде шаарга, андан кийин республика боюнча жайылтылды. «Арген» балдар бакчасынын иш-тажрыйбасы окумуштуулардын кызыгуусун пайда кылып, жогорку окуу жайларынын эксперимент жүргүзүүчү базасына айланды. Азыр бул программа толугу менен ишке ашып, Кыргыз Республикасынын билим берүү жана маданият министрлигинин кубаттоосуна ээ болгон.

Күлүйпа Сагынбаева 1995-жылы «Манас» таануу программасын ийгиликтүү иштеп чыккандыгы үчүн юбилейлик «Манас» медалы менен сыйланган. («ЭТ»)

202. Маалымат берүү мүнөзүндөгү чакан макала менен таанышкыла. Публицистикалык стилге байланыштуу сөз жараттарын тапкыла.

ШАЙЛООГО ЧЕТ ЭЛДИКТЕР ДА КЫЗЫГЫШУУДА

Улуттук демократия институту (УДИ) биздеги парламенттик шайлоолор алдындагы абалды баалоо үчүн эл аралык делегациянын келишин уюштурду. Делегация Кыргызстанда жүрүп жаткан демократиялык процесстерде эл аралык коомчулуктун кызыкчылыктарын көргөзөт, ошондой эле шайлоолорго даярдыктарды жана жалпы саясий абалды изилдейт.

Бүгүн миссия ишинин жыйынтыктары боюнча пресс-конференция өткөрөт. («ЭТ»)

203. Төмөнкү макаланын жанрдык өзгөчөлүгүн, стилдик түрүн аныктагыла.

Бул күндөрдө кээ бир жаш муундарыбыздын арасында кекирейүүчүлүк, менменсинүүчүлүк, улууларды сыйлабоочулук сыяктуу жаман адаттардын бар экендигин айтууга болот. Алар колуна арбыныраак акча тийип калса же кызмат даражасы жогорулай түшсө эле өз

пикирин, өз зоболосун бийик коюшуп, оройлонуп, берген суроону жоопсуз калтырып, айтор бир кыйла сүрдүү болуп чыга келишет.

Жашы элүүлөргө барып калган бир жолдошум менен көчөдө кобурашып бараткан элем. Ал менин сол тарабымда болгондуктан, кайчылаш өтүп бара жатышкан жыйырма-жыйырма бештердеги үч жигит менен жөөлөшүп өткөндөй болду. Жолдошумдун куушурула беришинен улам мен дагы жолдон четке чыга бердим.

— Айланайын, кичине этияттап өтсөң болбойбу? — деп, ошол үчилтиктин берки жактагы кулуйганына тигиле карады.

— Этият кылбаган кишини эмне, чаап алат белен! — деп, тиги ошол замат көрс этип, чагып алчу жыландай жыйрыла түштү. — Андай экенсин, көчөгө чыкпай, үйдө шүк эле олтура бербейсинби, алжыбай, — деп жибербеспи.

— Эй урган, адеби жок десе, — деди жолдошум чыйрала түшүп, — жердигин ылай көрүнөсүн го. Ушул мүнөздүн азабын далай тартаар бекенсин...

Алар бир эрдик иш жасагандай күлүшө төмөн карай шарактап жүрүп кетишти.

Көрдүнүзбү, кымбаттуу замандашым, бул — адеп-сиздиктин бир белгиси. Ал жанагы урган ушундай оройлугу менен жүрүп отурса, бара-бара зөөкүрдүктүн жолуна түшөрү анык эмеспи. Кичүүлөрдүн улууларга ыйбаа кылуусу кандай сонун. Бирок алиги дулдуйган жигит өзүн гана көрсөтүп койбодубу. Ал сырттагыларга коюп көрүнгөнү менен көп нерсени уттуруп жибербедиби. Аны ал шордуу кайдан туйсун, дардактап жүрсө болду да ага. Бирок турмуш анын тескерисинче болуп бара жатпайбы.

Бул жерде улууга ыйбаа кылып, жол бошотуп өтүп кетсе, эч балээ жок эле, кайра өзүнүн адамкерчилигин, адамдыгын, маданияттуулугун көрсөтсө, жакшы көрүнүштөрдүн ээси болуп калмак. («СК»)

204. «Мен идеал туткан адам» деген темада портреттик макала жазгыла.

205. Үй-бүлөнөрдөгү ата-энендин же бир туугандарына бирөөнүн портретин түз.

§ 65. ИЛИМИЙ СТИЛЬ

Көпчүлүк учурда илимий стилге мүнөздүү болгон атайын терминдик сөздөр колдонулат. Илимдин ар бир тармагына ылайык терминдин лексикасы, өзүнө тете терминдик маанилери бар. Мисалы, медицинага байланыштуу: *оорулуу, температура, амидопирин, эндоскопия, кислород, кан басымы* ж.б.; тил илимине байланыштуу: *басым, тил, синтаксис, тыбыш, тембр, жөндөмө, текст* ж.б.; химияга байланыштуу: *реакция, кычкылтек, темир, этил* ж.б. тармактуу аталыштар басымдуулук кылат.

Илимий эмгектерде заттардын, кубулуштардын аттарын атоо, илимий жыйынтыктарды баяндоо болгондуктан, сөздөрдүн образдуу мааниси дээрлик колдонулбайт. Илимий стилде татаал багынынкылуу сүйлөмдөр, кириңди сөздөр ойдун ырааттуулугун туюндуруучу каражаттар катары кенири колдонулат.

Илимий стиль автордук ой жүгүртүү монологунан турат. Анда илимий ой жүгүртүү, ой толгоолор илимий проблемага болгон жеке пикири катары, ал эми өзүнө окшош изилдөөлөргө таянуу — оюнун аныктыгын бекемдөөсү болуп саналат. Так (табигый) илимдерде теориялык аныктоолор автордук ой натыйжасы катары ишке ашат. Ошону менен илимий тактыкты талап кылуучу корутунду же илимий натыйжа тексттин структуралык натыйжалоочу маңызын алып келет.

206. Тексттин илимий негизин аныктагыла. Автордук фактылык материалды жана ой жүгүртүүнүн чегин ажыраткыла.

Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» аттуу эмгеги — түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Бул эмгектин ойчулдун эне тилинде жазылышы түрк тилинин ички мүмкүнчүлүгүн, анын али белгисиз ажарын ачып берди. Деги эле эл менен тилдин тагдыры тутумдаш, тил, анын түзүлүшү элдин ой жүгүртүү өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта. Тил жандуу кубу-

луш катары өсүп-өнүгүп, акыл-эси улам жогорулаган сайын тил да татаалданып, анын мүмкүнчүлүктөрү арта берет. Демек, «Куттуу билим» түрк элдеринин тили, акыл-эси жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө дем берип, түрткү болгон баалуу мурас экендиги талашсыз.

Жусуптун турмуш жолу, чыгармачылыгы жөнүндө үстүрт гана маалыматтар бар. Ал Токмок шаарынан анча алыс эмес жерде жайгашкан Баласагын шаарында жашаган. Биз сөз кылып жаткан эмгегин 1069-жылы Кашкарды бийлеген Табгач-Богра Кара-Хакан-Абу Али Хасанга арнап жазган. Эмгектин жаралышынын негизги себептеринин бири — эне тилге карата ойчулдун назик сезими, патриоттуулугу. (А. Б.)

207. Муну да жогоркудай талдоого алгыла.

1930-жылдары М. Элебаевдин чыгармачылыгынын гүлдөп турган мезгили болду. Бул жылдары акындын калеминен жогорку идеялуу, коркөмдүк деңгээли бийик бир катар лирикалык ырлары жаралды. Алар: «Ысык-Көл», «Мында кел», «Экобүз», «Өлмөк эмес» ж.б.

Мукай жаңы заманда жаңы төрөлүп, анын күрдөөлдүү арымы менен эриш-аркак торолду. Анын граждандык жоопкерчилиги, акындык таланты партиянын жетекчилиги астында күрөштөрдө такшалды. Акындын өзү айткан:

«Мен жаралгам, бел байлап эмгекчилердин,

Эзелден көксөп жүргөн арманы үчүн.

Өмүр күнүм бир жолу батмайынча,

Ошолорго жумшалмак бардык күчүм!» —

деген жашоодогу девизи иш менен күн өткөн сайын бекемделип жатканына окуучулары, замандаштары күбө болушту. (Л. У.)

208. Ж. Баласагындын «Кут алчу билим» китебинин баш сөзү боюнча конспект түзгүлө. Илимий стиль экендигин аныктагыла.

209. Ж. Баласагын жөнүндө реферат жазгыла, анда ыр саптарынан өз оюнарыды бекемдөө үчүн цитата колдонгула.

Илимий стилдин ичинде көңүл буруучу бөлүгү — **библиография**. Библиография — китептердин илимий тартипте, тизмеленип жазылышы, көрсөткүч. Кайсы бир тармактар боюнча тизмеси деген түшүнүктү билдирет.

Биз окуу же көркөм китептердин алгачкы бетин ачкан учурубизда бизге тааныш эмес тамгалардын, сандардын жыйыны турат. Булар китептин кайсы бир тармакка тиешелүү экендигин билдирет. Мындай белгилерди китепканага барган учурунда да каталогдун четинде жазылып тургандыгын баамдаган чыгарсынар. Демек, ар бир китеп китепканаларда бир канча жылдап сакталарынан улам, ар бири өзүнүн тармагына тиешелүү экендигин, ар бири илимий негизде жайланышы керектигин, ар бирин сурап алууда китептин автору, аталышынан тышкары алиги шифр- белгилерди кошо толтуруп сурашыбыз керек экендигин эстешибиз керек.

Китептин ошол эле биринчи ачкан бетинде кыскача маалымат берилет, б.а., китеп эмне жөнүндө, кимдерге арналат ж.б. Бул бөлүгү — аннотация деп аталат.

Библиографиялык көрсөткүч жана аннотация китепканадагы каталогдордо атайын мааниге ээ. Анткени шифрлар китептерди жазган авторлордун алфавиттик тартибинде, же китептер кайсы бир илимдин тармагына тиешелүү болсо, системалык тартипте атайын номерленип, ал китеп эмне жөнүндө экендиги кыскача аннотация аркылуу берилет. Ошентип, китепкананын каталогдорунан карап отуруп эле керектүү же керексиз китептеринерди болжолдуу түрдө тандап алсаңар болот.

§ 66. СТИЛДЕР ЖАНА БАЙЛАНЫШТУУ КЕП БОЮНЧА ЖАЛПЫ КӨНУГҮҮЛӨР

210. Төмөнкү тексттерди окуп, стилдин кайсы түрлөрүнө таандык экендигин аныктагыла. Жообунардун негизин бекемдегиле. Тексттин маанилик байланышына көңүл буруп, сүйлөмдөрдүн өз ара байланышын айтып бергиле.

«Манас» деген этноним жөнүндө ар кандай далил, божомолдор аз эмес. Айрым чыгыш өлкөлөрүндө Манас ысмына уйкаш жерлердин, шаарлардын аталыштары бар. Ал эми байыркы индиялыктардын философиясында манас деген сөз терең, айкөл, бийик деген маанини түшүндүрөт экен. Демек, Манасты жаратуучулар затына аты төп келген ысымды кокусунан таап коюшкан эмес. Ушундай болгондон кийин, баатырдын ысмынын мааниси анын образы менен төп келиши, кандайдыр бир денгээлде негиздүү, чындыкка жакын тургандай. (Р. К.)

Кыргыз Мамлекеттик Улуттук Университетинин ректору

(аты, жөнү)

Байболотов Бакирден

АРЫЗ

Кыргыз Мамлекеттик Улуттук Университетинин химия факультетине кирүү үчүн экзамен тапшырууга уруксат берүүнүздү суранам. Мен Ош шаарындагы № 2 орто мектепти 2001-жылы бүтүргөмүн. Арызга төмөнкү документтерди тиркейм:

1. Орто мектепти бүткөндүгүм жөнүндө жетилүү аттестаты.
2. Ден соолугум тууралуу № 286-медициналык справка.
3. Мүнөздөмө.
4. 3x4 өлчөмүндөгү 6 сүрөт.

Б. Байболотов
25-июнь, 2001-ж.

211. Томонкү эки тексттин стилинин түрүн аныктагыла.

а) Бала кыска, бирок катуу чынырып жиберди. Сарай тарапка кир жайганы бараткан Асылгүл Кенжестин кыйкырыгын угуп, бурчту айлана чуркап чыкты да, ошо замат көтөрүп бараткан кирип жерге ыргытып жиберип, Бостондун эшигине аттап-буттап жетип барды:

— Карышкыр! Баланы алып кетти, кокуй күн? Болгула, болгула тез, айланайындар!

Бостон эмне болуп кеткенин түшүнбөй, дубалдан шапашуп мылтыгын ала коюп, үйдөн атып чыкты, артынан Гүлүмкан жүгүрдү:

— Тигине! Тигине, Кенжеш! Карышкырдын жонунда баратат, кудай ай! — деп ирен-алеттен кеткен Асылгүл кыйкырып жатты.

Бостон карышкырды өзү да көрдү, желе-жортууп кетип бараткан экен, жалына арта салынган бала өкүрүп-бакырып баратат.

— Ташта, Акбара! Ташта баланы! Экинчи бөрү атууга тийбейм. Таштай кет, баламды! Акбара! Айланайын, Акбара, ташта баламды! (Ч. А.)

б) Аба, жер, суу, асман, көк,
Оболу мурун жаралды,
Адамзат, айбан таралды.
Эр башы менен Ай башы,
Канча ойлосок билбейбиз,
Кайсы жерде каларды. (Ж.)

212. 1) Үй-бүлөлүк шартка байланыштуу айыл чарба жумушунан бошотуу тууралуу мектептин директоруна арыз; 2) Жолдошунарга мүнөздөмө жазгыла.

213. Текстти окуп, стилин аныктагыла. Оюнардын тууралыгын талдап, бекемдегиле. Асты сызылган сөздөрдүн маанисин айткыла.

«...Бир жолу чөп чабыкта жүрөм. Чалгыны бир шилтегенде эле кандайдыр бир жагымсыз ышкырыктын үнү угулду. Карай салсам, жыландын куйругу чалгыга чөп менен кошо кетиптир. Кайдан-жайдан дагы бир жылан

сойлоп келип, айланып карап, кайра кетти. Жарадары ордуна козголбой эле турат. Тез эле тигиниси чачырак деген чөптү оозуна бурдай тиштеп келип, жараатына баса койсо, жыландан агып жаткан бир сары суюктук тып эле басылып калса болобу? Ошондо көргөмүн, жыландан кан чыкпайт экен. Анан менин да чачыракка кызыгуум артып калды. Колумду чалгы менен канатып, баягы чачыракты басып көрсөм, дароо эле каны тыйылып калды.

Демек, табийгатта биз биле элек канча сыр бар, бизге окшоп сүйлөй албаган тилдери, дилдери бар. Ошону эстесем эле баягы жыландын өз ара түшүнүү менен бири бири дарылап, анан экөө чөп аралай сойлоп кеткенин көрүп азыркыга чейин тан берем. Адам ээй, адам адам болуп жаралганы бирине бири нааразы, бири менен бири урушкан, деги неси болсо да, ушул тилсиз жыландардай, макулдуктардай жалпы бир түшүнүшүү аз деп ойлоно берем», — дейт акылга дыйкан ЖЭэнбай агайым.

Мына ушул сыяктуу акылмандуулукту, ыйманызаатты, керегине жараша тилдик материалдарды түшүндүрмөсү менен баян этип отурган орто бойлуу, ак чач, күлмүндөгөн көзүнөн дайыма мээримдин, жылмаюунун изи кетпеген, көзүнүн тегерегинде терең кеткен бырышы бар адам көз алдыма келе берет. Ар дайым гезиттин жаны сандарын бүктөй кармап, ара-чоло боло калса, машинкадан жаңы чыккан эмгегинин катасын ондоо үчүн, көз айнегин иле, башын саал бир жагына кыйшайта отурган ЖЭэнбай Мукамбаев агайым эсиме кайрадан-кайра карегиме катып калгандай көрүнөт.

Дайыма аралаш иштеп, чогуу жүрсөн, адамдын барк-насилин билбейт экенсин. Арандан кеткенден кийин кайран гана адам, кандай жакшы киши эле, илимдин дулдулу, кенен маанидеги педагог эмес беле деп, ала-канды куушуруп отуруп калат экенсин. («Ас»)

214. Илимий жана публицистикалык стилге ылайык тексттерди тандагыла. Ал тексттердин стилге тиешелүүлүгүн далилдегиле.

215. Ырдагы синоним сөздөрдүн көркөм боёкчого ээ болуп тургандыгын, образдуулугун айтып бергиле. Бул тексттин жанрдык бөтөнчөлүгүн айткыла.

КҮН ЖАНА КӨЗ

Көрбөйм итти, угам бирок үргөнүн,
Сезем отту көрбөсөм да күйгөнүн.
Көрбөй калдым жадегенде уулумдун,
Эн алгачкы бажырайып күлгөнүн.

Сезим менен чарк айланып ааламды,
Ассалоом! — деп, айтам күнгө саламды.
Башта, колдо, жүрөгүмдө жарыктык,
Таманымда, согончокто карангы.

О, улуу Күн, жүрөктөгү балалык,
Сен керемет, сенден таппай чалалык.
Ушунчалык жакын элек экөөбүз,
Ушунчалык алыстады аралык. (Т. Кож.)

216. Төмөнкү тексттен стиль түзүүчү сөз каражаттарын белгилегиле. Көөнөргөн сөздөрдүн азыркы учурдагы синонимдерин койгула. Сөздөрдүн эскиришинин себебин белгилегиле (бул материал 1937-жылдагы, архивдик кагаздардан алынды).

КУБӨЛҮК КАТ

Берилди ушул күбөлүк кат Мажит Матабек уулуна анын үчүн бул жолдош Нарын шаарындагы 1-баскыч кыргыз мектебинин 3-бөлүгүндө окууб, орусча, энетил, жазуу, эсеб, жарапиа, саясы, жаратылыш, сүрөт жана адамчылык жагынан бүтүрүп, 5-класска көчүрүлдү. Ушунун чындыгына кол коюуб, кеңеш мөөрүн басуу менен ишендирилсин.

Мектеп башчысы _____
Окутуучулар _____

217. «Мекен эмнеден башталат?» деген оозеки маек уюштуруп, анын стилдик каражаттарына көңүл бургула.

218. «Эне тилим — эне сүтүм» деген темада сочинение жазгыла. Стилинерди аныктагыла.

219. Ырды окуп, эпиграмма катары пайдаланып, ой толгоо жазгыла.

«Эзелтен чечилбеген улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ураалап жоо кууса да улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ажалга көз жумса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Душмандан жан соогалап качканда да,
Душманды кырып-жоюп басканда да,
Түбөлүк чечилбеген ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Адамзат качан чечет, качан коет,
Канткенде адам уулу адам болот?» (Ч.А.)

220. 1. Жогорку ырдын негизинде оозеки пикир алышкыла. Оюнарды кенен, терең жүргүзүүгө аракет жасагыла. Дүйнөдөгү согуштар эмнеден чыгат, адамдар арасындагы көрө албастык, ич тардык кайдан келет ж.б. суроолорго токтолууга аракет жасагыла. 2. «Ыймандуулукту мен кандай түшүнөм» деген темада макала жазып, мектептин дубал газетасын чыгаргыла.

221. «Музыка — менин жан дүйнөм» деген сыяктуу темада илимий макала жазгыла. Аны жазууда силерге жаккан музыка кумиринердин өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө атайын адабияттардан пайдалангыла. Энциклопедиялык материалдарды карагыла, адабий-илимий шилтеме берүү ыкмасын колдонула.

ОКУУЧУЛАРДЫН X КЛАССТА АЛГАН БИЛИМДЕРИН ЭСКЕ САЛУУ ЖАНА БЫШЫКТОО

§ 67. ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН БИР СӨЗ ИЧИНДЕ АЛГА, АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИП ҮНДӨШҮҮСҮ ЖАНА ОКШОШУП ӨЗГӨРҮҮСҮ АЛАРГА КАНДАЙ ӨЗГӨРҮҮЛӨРДҮ КОШОБУЗ?

Үндөшүү дегенге кандай түшүнөбүз. Үндөшүүлөр жалаң эле үндүүлөр арасында болобу же үнсүздөр арасында да үндөшүп, окшошуп, ээрчишүүлөр барбы?

Жогорку суроолорго жооп берүү менен биз X класста өткөн темалардын ичинен үндүү жана үнсүз тыбыштардын бир сөз ичинде алга, артка карай ээрчип үндөшүүсүн дагы бир жолу эске салабыз. Алар, баарыдан мурда, үндөшүү (сингармонизм) мыйзамы менен түздөн-түз байланыштуу экенине дагы бир жолу ынаналыбыз. Үндүүлөрдүн бир сөз ичинде ээрчишүүсү көбүнчө акыркы үндүүгө же анын акыркы муунундагы үндүүгө карата ага уланган мүчөлөрдүн үндүү тыбышынын ээрчишүүсү аркылуу ишке ашарын биз мурда өткөнбүз. Алардын эрин күүсүнө жана тил күүсүнө карата ээрчишүүсү деп экиге бөлүнөөрүн да билебиз. Аларга байланыштырып көнүгүү иштеп көрөлү.

222. Төмөндө берилген текстти окуп, андагы үндүүлөрдүн ээрчишүүсүн көрсөткүлө да, алардын кайсылары тил күүсүнө, кайсылары эрин күүсүнө байланыштуу ээрчишкенин, кандай өзгөрүүлөргө учураганын же окшошуп кеткендигин айтып бергиле.

БАШ КИЙИМ

Саймалуу, шуру-мончоктуу кийимди кыз-келиндер кийишкен. Эркектин кийимин саймалаганды кийин отузунчу жылдарда сырттан келген театр адистери баштады. Алар улуттук орнаментинер кандай эле деп элден, этнограф, тарыхчылардан жыйнап, артисттер баш ки-

йим, бут кийим, сырт кийимдерди даярдашышты. Азыр ошондой эле саймалуу калпактарды артист эмес жаштар да, карылар да кийип жүрүшөт. Сырттан келген адистер силердин улуттук кийиминердин саймасы (орнаменти) ушундай болуш керек деп бекитип беришкен экен, ошондон бери кандайдыр бир өзгөртүү киргизгенден биздикилер чочулашат. Эркектин сырт кийимдери да саймалуу болуп кетти. Эми театрда кийиле турган төбөсү көк тиреген калпактар элге сатыла баштады.

Күндөлүк кийип жүрө турган баш кийим тыкан, жарашыктуу болушу зарыл. Кийимдердин түрүн, сырын чыгармачылык менен өркүндөтүүгө эч ким тыюу салбаш керек. Калпактын азыркы түрлөрүнөн кийиз калпак, жырык калпак, бийик калпак, жапыз калпак сыяктуу түрлөрүн көрөбүз. Бирок ал калпак менен бирге жана кийиз калпак менен бирге кара калпак, жашыл калпак, кыргыз калпак ж.д.у.с. болуш керек эле. Кыргыз калпактарынын формасы жалаң эле азыркыдай эмес, тегерек же арты гана түрүлүп, алды жагы түрүлбөгөн жана дагы ушу сыяктуу ар түрдүү болушуна эч ким мурунку заманда тыюу салган жок эле.

Шырыма калпак кездемеден тигилет. Анын кара, кызыл, жашыл, көк ж.б. түстө болушу ошондон. Албетте, шырыма калпактар кийиз калпактан кийин чыккан. Аны жигиттерге жана балдарга ылайыктап иштүү аялдар тиккен. Мындай калпакты каалаган формасына келтирип тиге берсе болот. Бирок жаңы изденүүлөр жана табылгаларда улуттук салт белгилери сакталыш керек.

Үндүүлөрдүн бир сөз ичинде алга, артка карай окшошуп өзгөрүүсү көбүнчө уңгуга же жалпы эле сөзгө мүчө уланганда ишке ашкандыгын тилдик далилдер көрсөтүп турат.

Ал эми үнсүздөрдүн бир сөз ичинде алга же артка карай окшошуп өзгөрүүсү да улануучу мүчөнүн алдындагы тыбыштарга байланыштуу экендигин биз мурдагы сабактарда окуганбыз. Андай өзгөрүүлөр көбүнчө мүчөнүн алдындагы тыбыштардын каткалан же жумшак экендигине, (*топ + нын = топтун, жай + нын = жайдын*), ошондой эле **ң, з, ч**, тыбыштары

өзүнөн кийин келген айрым тыбыштардын таасиринде өзгөргөндүгүн билебиз. Анда ошол окшошууларды, өзгөрүүлөрдү бышыктоо үчүн көнүгүүлөрдү иштейли.

223. Мына бул сөздөргө ылайыктуу мүчөлөрдү улап, н, з, ч, к, п тыбыштарынын алга же артка карай өзгөрүүгө учураганын көрсөтүп бергиле.

Күн, сын, чейин, жан, түшүн, качан; көн, кыйыктан, экен, жуун, ишен, эрин; каз, тоз, кыргыз, тамыз, эз; кач, көч, тынч, үч, ач, кылыч; топ, кеп, кабак, жээк (М: жээги);

§ 68. СӨЗДӨРДҮН КӨП МААНИЛҮҮЛҮГҮН ЖАНА АНЫН ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУН БЫШЫКТОО ҮЧҮН СУРООЛОР:

Полисемия дегенди кандай түшүнөсүңөр?

Көп маанилүүлүк кантип пайда болот?

Кол деген сөздүн маанилерин карап, алардын ортосундагы карым-катышты аныктагылачы:

Кол I. Адамдын ийининен манжаларына чейинки дене бөлүгү.

2. Адамдын каруу бөлүгү (колун булгап чакырды).

3. Беш манжаларынын бири (колун кесип алды).

4. Жазуу иши (колу жаман, кол койду ж.б.)

Кол II. Аскер, солдат.

Көп маанилүү сөздөр кандайча жолдор менен пайда болот?

Метафора деген эмне, адабияттык метафорадан эмне айырмасы бар?

Метонимия деген эмне, адабияттык метонимиядан эмне айырмасы бар?

Синекдоха деген эмне, адабияттык синекдохадан айырмасы барбы?

Полисемия менен көп маанилүүлүктүн айырмасы барбы, же экөө бир эле түшүнүкпү?

§ 69. ЦИТАТА ЖАНА ДИАЛОГ БОЮНЧА ЖАЛПЫ СУРООЛОР:

Бул түшүнүктөр боюнча өзүнөрчө ой жүгүртүп, чечмелөөгө аракет жасагыла.

Цитата бөтөн сөз, анткени өз оюн бекемдөө үчүн бирөөнүн оюна шилтеме берет, кайрылат.

Цитата ишке эки түрдүү ашат, биринчиси, илимий адабияттардан же авторлордон, айтуучудан тикеден-тике, сөзмө-сөз кайталап көрсөтөт, экинчиси, өздөштүргөн түрүндө, б.а., алардын оюн өз сөзү менен аралаштыра пайдаланат.

Цитата колдонулуш өзгөчөлүгүнө карата тыныш белгилери менен коштолот.

Диалог адабий чыгармаларда тике сөз деп айтылат, бирок ал автордук кептен улам караганда, ал бөтөн сөз болуп эсептелет. Анткени жазуучу тарабынан жазылып жаткан үн өз сөзү, кейипкердин үнү бөлөк сөз деп эсептелинет. Эмне үчүн?

Оозеки кепте диалог өз кеп, же тике кеп деп аталат. Эмне үчүн?

Диалогдун жазуу учурундагы белгиси кайсы?

Диалог автордук кептин ичинен бөлүнүп, үзүлүп берилсе, ал кандайча белгиленер эле? Мисалдарды адабияттардан карап, өз оюнарды тактагыла.

Диалог менен цитатанын тыныш белгилеринин ортосундагы айырмачылыктарды, окшоштуктарды байкап, айтып бергилечи.

Адабий жазма тил менен оозеки кептин байланышы жана айырмасы боюнча көңүл бургула:

Адабий тил жалпы диалектилер үчүн түшүнүктүү болгон, коомдук иш жүргүзүүгө, корком чыгарма жаратууга, иш кагаздарын, мектептерде, окуу жайларында окуу процессин жүргүзүүгө ийкемдүү тил болуп саналат. Ошол эле учурда диалектилердин ортосунда адабий тил менен кескин айырмаланбастан, өз ара байланышы бар.

Диалектилик сөздөрдү силер буга чейин өткөндөй, атайын көркөм адабияттарды жаратууда, илимий изилдөө иштерин жүргүзүүдө көңүл бурулат. Кээде диалектизмдер адабий тилдин өнүгүшүнө булак катары кызмат аткарат.

Адабий тилдин өнүгүшүнө диалектилик сөздөр түшүнүктүн атын атоо катары кирип да, байытат. Шып, пахта, косек, иймек, бел боо ж.б. сөздөр адабий нормада кезикпеген түшүнүктүн атын туюндурат. Ошондуктан адабий тил менен диалектилердин аралыгы пикир алышуу куралы катары айырмаланбастан, өз ара байланышта болот.

Өзүнөр окуган китептердин материалдарында да карап көрсөнөр, айрым диалектилик сөздөр адабий нормага айлангандыгын көрсөнөр.

КЫРГЫЗ ЖАЗУУСУНУН ТАРЫХЫ

§ 70. ЖАЗУУ ТАРЫХЫ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ.

Жазуу-сызуунун, тактап айтканда, ойду үн аркылуу эмес, атайын кабыл алынган белгилер аркылуу бир нерсенин (таштын, теринин, жыгачтын, дубалдын, кагаздын ж.у.с.) беттерине жазуу, сызуу аркылуу экинчи бир жакка жеткирүүнү түшүнөбүз.

Жазуунун тарыхы, т.а., анын пайда болушу жөнүндө көптөгөн изилдөөлөр бар. Анда жалпы эле жазуу кандайча пайда болгондугу тууралуу далилдүү пикирлер айтылган.

Жазуу — графикалык белгилердин жардамы аркылуу ой-сезимди тыбыштуу речти (кепти) кандайдыр бир нерсенин бетине чагылдыруу үчүн колдонулган каражат. Ал оозеки кептин убакыт-мезгилге, аралык мейкиндикке байланышкан муктаждыгына байланыштуу пайда болгон.

Чындыгында оозеки кеп аркылуу жакын, үн жеткен жерге чейин гана пикир алышууга мүмкүнчүлүк бар. Жазуу болсо дүйнөнүн бир бурчунан экинчи бурчуна, бир убакыттан экинчи мезгилге, атүгүл доордон доорго жетүүчү мүмкүнчүлүккө ээ.

Ошентсе да жазуу — пикир алышуудагы көмөкчү курал. Ал эми оозеки тил (речь) — адам баласынын негизги байланыш куралы.

Жазуу оозеки тил менен бирге пайда болгон эмес. Ал адам баласынын коомдук өсүшүндө, анын турмуштук зарылчылыктарынан улам келип чыккан. Ошондой болсо да, жазуу — адамзат коомундагы эн улуу табылгалардын бири, маданияттын эн сонун жетишкендиги. Ал улам өз сапатын жакшыртып отуруп, азыркы абалына келди.

Жазуу алгачкы ирет сүрөт түрүндө пайда болгон, б.а., бир ойду баяндоо үчүн ошого байланыштуу сүрөт тартылган. Мисалы, адам аңчылыкка кеткен болсо, ошол жактагы жаныбардын сүрөтү, ага багытталган жаа жебеси менен кошо тартылган. Мындай жазуу

Пиктографиялык жазуу деп аталат. Андай жазуунун жакшы жактары менен кемчиликтери да бар. Артыкчылыгы — аны окуу үчүн сабаттуулуктун кереги жок, бардык тилде сүйлөгөндөргө бирдей.

Кыргыз элинин орто кылымдагы тарыхы өтө тааал болгондугунан, анын маданияты да ар түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болуп турган. Бир жазуудан экинчи жазууга өтүп тургандыгы да ушундай тарыхый шарттар менен түшүндүрүлүүгө тийиш. Анын дагы бир күбөсү кыргыз элинин араб жазуусун колдонгондугуна байланышып турат.

Жазылышы				Мааниси		Жазылышы			Мааниси		
1	2	3	4	Орусча	Латынча	1	2	3	4	Орусча	Латынча
ا	ا			а	ä	ض	ض	ض	ض	з	z
ب	ب	ب	ب	б	b	ط	ط	ط	ط	т	t
پ	پ	پ	پ	п	p						
ت	ت	ت	ت	т	t	ظ	ظ	ظ	ظ	з	z
ث	ث	ث	ث	с	s	ع	ع	ع	ع		
ج	ج	ج	ج	дж	ǰ	غ	غ	غ	غ	г	g
ح	ح	ح	ح	х	h	ف	ف	ف	ف	ф	f
خ	خ	خ	خ	х	h	ق	ق	ق	ق	к	q
چ	چ	چ	چ	ч	ch	ك	ك	ك	ك	к	k
د	د			д	d	ل	ل	ل	ل	л	l
ذ	ذ			з	z	م	م	م	م	м	m
ر	ر			р	r	ن	ن	ن	ن	н	n
ز	ز			з	z	ه	ه	ه	ه	х	h
ژ	ژ			ж	zh						
س	س	س	س	с	s	و	و	و	و	у, в	u, v
ش	ش	ش	ش	ш	sh	ي	ي	ي	ي	й, и	i, j
ص	ص	ص	ص	с	s						

Ырас, кыргыз эли араб жазуусуна качан өткөндүгү тууралуу так маалымат жок. Бирок бул мезгилди араб халифаттарынын чыгышка карай жасаган жортуулдары, Орто Азия элдерине өз саясатын жүргүзө баштаган учурлары менен байланыштырсак болот. Араб жазуусун кыргыз эли XX кылымдын башына чейин колдонуп келди.

1917-жылдагы социалисттик революциядан соң кыргыз элинде Кенеш өкмөтү орногондо да ушул жазуудан колдонгон. Араб жазуусунун кыргыз тили үчүн бир топ ылайыксыз жактары эске алынып, ал реформаланып, 1927-жылга чейин колдонулган.

1929-жылдан баштап кыргыз эли латын графикасына өткөн. Чынында бул жазууга өтүүнүн кыргыз тили үчүн бир топ жакшы жактары бар эле. Атап айтканда, кыргыз тилиндеги тыбыштарды латын тамгалары менен туюндуруу ыңгайлуу болгон. Экинчиден, мурдагы араб алфавитиндеги тамгалардай сөз башында, ортосунда, аягында ар түрдүү жазылыштарга байланыштуу кыйынчылыктардан арылды. Анын кыргыз тили үчүн оңтойлуу болгондугунан ошол учурдагы оор абалга карабастан калайык-калк бул алфавитти тез эле өздөштүрүп алышкан. Бирок ал көпкө созулбады. Ал кездеги мамлекеттик саясатка ылайык СССРде жашаган элдерди жакындаштыруу деген шылтоо менен орус тилинде колдонулуп жүргөн кириллица алфавитине көчүрүлгөн. Кемчилиги — абстракттуу, баары эле толук түшүнүктүү боло бербейт жана сүрөт тартып отуруу кыйын.

Кийинчерээк и е р о г р а ф и я л ы к жазуу келип чыккан. Мында көп колдонулган ар бир сөзгө белги ойлоп табышкан. Бирок ал белгилердин көптүгү аны өздөштүрүүгө жол бербеген же кыйындаткан.

Жазуунун эң жогорку өнүккөн түрү — фонографиялык жазуу. Мындай жазуу айрым бир элде муундарга карата белги кабыл алса (мисалы, Кытай жазуусу) көпчүлүк элде тыбыштык белгилер кабыл алынган. Тактап айтканда, ар бир тыбышка бирден белги (тамга) алынган. Чындыгында, кайсы тилде болбосун тыбыштардын саны анча көп эмес, аларды бел-

гилөө үчүн алынган тамгалардын саны да 30—40тын тегерегинде экендиги маалым.

Азыркы учурдагы кыргыз жазуусу да ушунун негизинде алынган.

§ 71. КЫРГЫЗ ЖАЗУУСУНУН ТАРЫХЫ

Кыргыз жазуусунун тарыхы жөнүндө 80-жылдарга чейин эле бири-бирине кайчы пикирлер айтылып, атүгүл Октябрь революциясына чейин кыргыз элинин жазуу-сызуусу болгон эмес деген олдоксон ойлор да өкүм сүрүп келген. Чындыгында, андай эмес. Кыргыз эли дүйнө элдеринин ичиндеги өзүнүн тарыхка калтырган изи сыяктуу эле анын жазуусу да байыртан эле бар экендигин айгинелеп турат.

Брас, кыргыз эли колдонгон жазуулар кагаз бетине түшүп, бизге жеткен жазуулар болбогондуктан, алар жөнүндө кеңири сөз кылып, түшүнүк берүү кыйын. Бирок биздин күндөргө жетип келген ташка чегерилип калтырылган эстеликтер кыргыз элинин VI кылымдардан бери эле өзүнчө жазуусу бар экендигин көрсөткөн. Аны XIX, XX кылымда аты чыккан көрүнүктүү окумуштуулар (Ф. И. Страленберг, Г. И. Спасский, А. В. Андриянов, В. Томсен, В.В. Радлов ж.б.) дүйнө жүзүнө кабарлап, эстеликтерди окуп чыгышкан. Ошол жазууларда баяндалган маалыматтар ал жазууларды кыргыз эли колдонгондугун далилдеп турат.

Ал жазуулар бүгүнкү күндө кеңири изилденип, анда баяндалган окуялар кыргыз тарыхын гана толуктап чектелбестен, анын VI—VIII кылымдардагы адабий чыгармалары катары да бааланууда. (А. Абдразаков «VI—IX кылымдагы поэтикалык эстеликтер», 1994).

Ташка чегилип, бизге жеткен бул жазуунун руникалык түрү деп да аталып жүрөт. Бул жазууну кыргыз эли VI—IX кылымдарда пайдалангандыгын азыр эч ким жокко чыгара албайт.

Натыйжада, кыргыз жазуусу 1941-жылдан баш-

тап, 36 тамгадан турган алфавитке өткөн. Кыргыздарда мурда болбогон *е, ё, я, ю, ь, ъ, ц, щ* тамгалары кошулду. Ошол учурдан бери кыргыз тилинде ошол алфавит колдонулуп келүүдө.

Кийинки мезгилдерде, Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болгондон бери, тилчи-окумуштуулардын кайрадан латын алфавитине өтсөк деген сунуштары айтылууда. Эгерде ал сунуш өкмөт тарабынан колдоого алынса, биринчиден, окутуу жана жазуу иштериндеги бир топ оорчулуктардан арылар элек. Экинчиден, азыркы мезгилде бүткүл дүйнөгө канатын жайган латын графикасына кошулуп, компьютердик техникаларды өздөштүрүүдө да жеңилдикке жетишерибиз мүмкүн эле.

Басма тамгалар	Жазма тамгалар	Тамгалардын аталышы	Басма тамгалар	Жазма тамгалар	Тамгалардын аталышы
Aa	<i>Aa</i>	а	Nn	<i>Nn</i>	эн
Bb	<i>Bb</i>	бэ	Oo	<i>Oo</i>	о
Cc	<i>Cc</i>	цэ	Pp	<i>Pp</i>	пэ
Dd	<i>Dd</i>	дэ	Qq	<i>Qq</i>	ку
Ee	<i>Ee</i>	э	Rr	<i>Rr</i>	эр
Ff	<i>Ff</i>	эф	Ss	<i>Ss</i>	эс
Gg	<i>Gg</i>	же	Tt	<i>Tt</i>	тэ
Hh	<i>Hh</i>	аһ	Uu	<i>Uu</i>	у
Ii	<i>Ii</i>	и	Vv	<i>Vv</i>	вэ
Jj	<i>Jj</i>	йот (жи)	Ww	<i>Ww</i>	дубль вэ
Kk	<i>Kk</i>	ка	Xx	<i>Xx</i>	икс
Ll	<i>Ll</i>	эль	Yy	<i>Yy</i>	игрек
Mm	<i>Mm</i>	эм	Zz	<i>Zz</i>	зет

Латын алфавити.

§ 72. ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖӨНҮНДӨ
ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Биздин кебибиз сүйлөмдөрдөн турат. Сөз, сөз айкаштары — анын курулуш каражаттары. Ошол каражаттар менен түзүлгөн сүйлөмдөр аркылуу оюбузду башка бирөөлөргө туюндуруп, толук пикир алышууга жетишебиз. Оюбузду түшүндүрүү, адатта, сүйлөмдөргө камтылган сөздөрдүн, сөз айкаштарынын лексикалык, тике мааниси аркылуу ишке ашат.

М и с а л ы: *кол, таш, жылдыз.* Бул сөздөр затты туюндурууда. Ал эми *колу узун, катуу таш, жарык жылдыз* десек, заттын сын-сыпаты жөнүндө маалымат алабыз. Кээде кебибизде *колу чүрүш, таш боор, жылдызы жарык, жүрөгү алкымына капталды, жүргөн жерине чөп чыкпайт, сиркеси суу көтөрбөө* д.у.с. сөз айкаштары жолугат. Эгерде булардын тике маанисин көңүлдүн борборунда тутсак, сөзүбүз чындыкка коошпой калат. Анткени мындай сөз айкаштары алгачкы маанилеринен алыстап, айтайын дегенибизди элестүү кылып, оюбузду өзгөчө туюндурат. Алар бир нече сөздөрдөн турса да, бир мааниге ширелишип, өзүнчө бирдикти түзүп, тилибизде көркөм каражат катары кызмат аткарат.

М и с а л ы: *колу ачык* (март, берешен), *каш кабактын ортосунда* (күтүүсүз), *бешиктен бели чыга элек* (жаш), *көз ачып жумганча* (тез), *кесип алса кан чыкпайт* (саран), *колтугуна суу бүркүү* (тукуруу), *жүнүн жейт* (көп), *ит өлгөн жерде* (алыс), *кара кылды как жарган* (адилет, калыс), *жылан сыйпагандай* (такыр эч нерсе калбоо) д.у.с.

Мындай сөз айкаштар сүйлөм ичинде туруктуу формасын сактап, кебибизде даяр форма катары колдонулат. Алар эркин сөз сыяктуу ар түрдүүчө өзгөрүп, ар башка сөздөр менен айкаша бербейт. Тилибиздеги мындай туюнтмалар **ф р а з е о л о г и з м д е р** деп аталат. Фразеологизмдерди окутуп-үйрөтүүчү илим

фразеология деп аталат. Бул термин гректин *frasis* (туюнтма) жана *logos* (сөз, илим) деген сөздөрүнөн алынган.

224. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын маанисине кандайча түшүнгөнүңүздү айтып бергиле.

1. Түн бою кирпич какпай таң атырды. (Ч. А.) 2. Жар түбүндө жаткан буурасын көрүп, Казангаптын жанына баткан экен, түнөрүп келип, Эдигейге мурду менен бир тийди. (Ч. А.) 3. Мунун баарын мандай тер, таман акынардан табылган акчанарга сатып алдынар да. (З. С.) 4. Жоомарт адамдын колу ачык, жылдызы жарык эмеспи. (А. Т.) 5. Кай-кай жерде биздин Ысакка окшогон чолоктор калбаса, мурду менен тынып, буту менен баскандардын баары майданга кетишпедиби. 6. Кийимди эмне кыласың? Же аяктан жаны жыл тоспосон, Айылда принцче кийинсен, балдар сени өпкөсү жок мактанчаак деп эрмектешпейби? — деди атасы. (К. Жус.) 7. Мына ушундай учурда өз көмөчүнө күл тартып, өз максатына гана чаба турган болсо, мейли хан болсун, мейли бек болсун, ал эл безери деп бааланат. (Т. К.) 8. Өзү иштен качкан ак каптал, бирок сүйлөсө тили буудай куурат. («Ч») 9. Дилде менен Айгеримдин оту күйүшпөгөнүн Абай мурда эле сезген. (М. А.) 10. Ажардын жаны жер тартып, кирпичинен тартса жыгылчудай болуп, бутун шилтесе эле мүдүрүлөт. (К. Б.) 11. Ырасын айтсам, Нэпманды желкемдин чункуруу көрсүн. (А. Т.) 12. Кээде Жунус экөөбүз карандай суу ичип, тишибиздин кирип соруп жаткан күндөрүбүз болгон. (И. С.) 13. Кара жанын карч уруп иштеген киши, эмгегинин үзүрүн көрбөй койбойт. (Т. С.)

Тилдин башка бирдиктериндей эле фразеологизмдердин табиятын аныктоочу өзүнө тиешелүү жактары бар. Ошолорго таянып, фразеологизмдерге төмөндөгүдөй аныктама берилет.

Кепте (речибизде) дайыма даяр материал катары колдонулуп, эки же андан артык компоненттен турган, маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланган, образдуу сапатка ээ туруктуу сөз айкаштарын **ф р а з е о л о г и з м д е р** деп айтабыз.

§ 73. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

Тилдин башка бирдиктериндей эле, фразеологизмдердин да өзүнө мүнөздүү белгилери бар. Аларга төмөнкүлөр кирет: а) кепте даяр материал катары колдонулушу; б) компоненттүүлүгү (түгөйлөштүгү); в) маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланышы; г) образдуулугу.

1. Фразеологизмдердин кепке даяр материал катары колдонулушу. Фразеологизмдер речте, сөз жүрүп жаткан учурда, мурдатан калыптанган формасында даяр материал катары колдонулат.

Мисалы: — *Ээ Кенжеш, агаларыңа керээз айтсам укпады. Укпаган соң, күйбөгөн жерим күл болду. Алардын келечегин ойлоп кабыргам кайышты. Биз сиздерди канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай өстүргөн элек. Эми минтип бир аягыбыз төрдө, бир аягыбыз көрдө болуп турганда, силерге айтар керээзибиз, өтүнүчүбүз бар эле, аны агаларыңа айтсак, моюндарың толгошту.*

— *Ата, айтыңыз мага. Мен сиздердин керээзиңиздерди угам, айткандарыңызды аткарам. Убада берем, ата! Сиздердин өтүнүчтү тобом менен жер казып жүрүп аткарам. Айтыңыздар.* (Ж. Мук.)

Жогорку сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдер дээрлик ушул калыбында учурап, кепте даяр материал катары колдонулат. Алар башка сүйлөмдөрдө да ушул формасын бузбайт.

2. Фразеологизмдердеги компоненттүүлүк. Жылдызы жарык, колу ачык, жону жука, ак каптал, бармагын тиштөө. Бул фразеологизмдердин ар бири эки компоненттен куралгандыгын көрүп турабыз. Аларды эки сөздөн турат деп айтуу туура эмес. Анткени ар бир сөз өз алдынча мааниге ээ. Фразеологизмдердин тутумундагылар өз өзүнчө эмес, бири-бири менен биригип, баары чогуусу менен бир маанини берип, бир гана түшүнүктү туюндурат. Ошондуктан фразеологизмдин тутумунда турган элементтер сөз эмес, анын компоненттери (түгөйлөрү) деп аталат.

Фразеологизмдер эки, үч, төрт, кээде андан ашык компоненттерден турат: *төбөсү көксө жетүү, ала жипти аттабоо, беш өрдөгүн учуруу, арасынан кыл отпоо, колтугуна суу буркүү, ээрдин кашын таанытуу, жаны көзүнө көрүнүү, күлү додо болбоо* д.у.с. Булар үч компоненттүү экендигин көрүп турабыз. Ал эми төмөнкү мисалдардан төрт компоненттүүлүктү көрөбүз: *кара кылды как жаруу, кой үстүндө торгой жумурткалоо, төбөсү менен жер казуу, ичине кара таруу айланбоо, кой оозунан чөп албоо, биттин ичегисине кан куюу, жүрөгүнүн сары суусун алуу* д.у.с.

Мындан көп компоненттерден турган фразеологизмдер да кезигет. Аларга төмөнкүлөрдү кошууга болот: *оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтүү; бир аягы төрдө, бир аягы көрдө; жеңилдин асты менен, оордун үстү менен жүрүү; как эткен карга, кук эткен кузгун жок* д.у.с.

Жогоруда келтирилген мисалдар фразеологизмдердин эки же андан артык компоненттерден тургандыгын, тактап айтканда, алардын компоненттүүлүгүн ырастап турат.

225. Текстти окуп, анда колдонулган фразеологизмдерди тапкыла. Алардын канча түгөйдөн тургандыгын аныктагыла.

Түндүн биринчи жарымы күндөгүдөн да көзгө сайса көрүңүс. Ай түн ооп барып, тетиги карарган кыр арканын чокусунан чыгат.

Сугат үчүн түн эң жакшы убак. Сабырбек кирпик көзүн какпай, сугаттын кандай жүрүп жатканын текшерип жүрдү. Баары өз ордунда. Бир убакта.

— Сабырбек байке, оо Сабырбек байке-е, — деген үн таш жарып чыкты. Жүрөгү оозуна тыгыла түшүп, анан өзүн токтотту да:

— Эмне болуп кетти, мен мындамын — деп, үн салды Сабырбек.

— Суу жок. Суу соолуп баратат! — деп, сугатчылардын бири буту күйгөн тооктой чебеленип чуркап келди. Сабырбек жылаңач төөнү шыйракка чапкандай, көз ачып-

жумганча чоң арыктын боюна жетип барганда, ары жактан дагы бирөөнүн кыйкырыгы угулду.

— Ой мурап, суу кана? Суу жок!

Чын эле азыр гана шаркырап агып жаткан суу жок. Арык бир заматта жылан сыйпагандай болду да калды. Капырай, бул эмнеси деп, Сабырбек таң калды. Анан каналдын бир жерин суу алып кеттиби деген ой келгенде, дагы төбө чачы тик турду. Мына, Сабырбек ал каналдын боюна да жетип келди. Көзүн жамандыкты көрбөсүн, Сабырбектердин арыгына суу берилчү алыштын оозундагы чен тосмо төмөн түшүрүлүп жабылган да, Каратайдын алышынын чен тосмосу аябай өөдө көтөрүлгөн...

Сабырбек атынын канжыгасында дайыма байланып жүрчү чоң бурама ачкычын алып келди да, өз арыгынын чен тосмосун көтөрө баштады. Ангыча аяк астынан:

— Тарт колунду, болбосо азыр акенди таанытам! — деген үн чыкты...

Каратай арбан-арбан этип, бир-эки аттанганда эле Сабырбекке жакындап келди.

— Жогол, көзүмө көрүнбө! — Көзүнөн чаары чыккан Каратайга Сабырбектин тенелгиси келген жок. (Ч. А.)

3. Фразеологизмдердин маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланышы. Фразеологизмдердин составындагы компоненттер маани жактан өз ара ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланат. Алар өздөрүнүн алгачкы лексикалык маанилеринен толук же жарым-жартылай алысташып, фразеологиялык бир мааниге биригет. Натыйжада, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, синоним болууга чейин жетет.

Мисалы: *колу ачык — март, берешен; жылдызы жарык — сүйкүмдүү; бармагын тиштөө — өкүнүү; төбөсү көккө жетүү — кубануу; арасынан кыл өтпөгөн — ынтымак; кой оозунан чөп албаган — момун, жоош; оозуң кайсы десе, мурдун көрсөткөн — аңкоо.*

Бул фразеологизмдердин компоненттери өз ара маани жактан бири-бирине ширелишип, бир гана түшүнүктү туюндуруп, лексикалык бир гана бүтүндүктү

түзүп жатат. Алсак, *төбөсү көккө жетти* десек, кимдир бирөөнүн төбөсү көккө бийиктеп, анын асманга жетип, көккө тийип турганын түшүнбөстөн, кимдир бирөөнүн кубанычын түшүнбөүз. Бул фразеологизмдин үч компоненти тең өз ара маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, *кубанды* деген маанини билдирип калды. Алардын составын ой келди өзгөртө берүүгө болбойт. Мурдатан калыпка түшүп, кебибизде даяр материал катары колдонулуп келе жаткан мындай туюнтмалардын компоненттерин сан жактан ыксыз өзгөртө берүү же алардын ордун алмаштыруу фразеологиялык маанинин бузулушуна алып келет. Алсак, *териси тар* дегенди *эти тар* десе, ачуусу чукул, урушчаак кишини элестетүү мүмкүн эмес. *Куурай башын сындырбоо* дебестен, *куурай сындырбоо* же *башын сындырбоо* десек, андан иш кылбаган жалкоону элестете албайбыз. Тың, чыйрак, шайдоот өспүрүмдү сыпаттоочу *биттин ичегесине кан куйган* деген фразеологизмдин компоненттеринин бирөөнү эле өзгөртсөк, анда маани бузулат. Анткени алар өз ара бири-бири менен ширелишип, лексикалык бир бүтүндүктү түзүүдө. Мындай ширелешүүнүн натыйжасында алар, көпчүлүк учурда, синоним болуу деңгээлине чейин жетишет. Анын натыйжасында, фразеологизмдер сүйлөмдө анын бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып калат.

Эскертүү: фразеологизмдер дайыма лексикалык бир бүтүндүктү түзүп турса да, анын маанисин бир сөз менен түшүндүрүп берүү бардык учурда мүмкүн эмес. Айрым туюнтмалардын маанисин бир нече сөз аркылуу, атүгүл бүтүндөй бир сүйлөмдөрдүн жардамы менен түшүндүрүп берүүгө туура келет.

Мисалы: *камчы салдырбоо* — кимдир бирөөнүн кандайдыр бир иште тыңдыгын, бирөөнүн жардамысыз эле бүтүрө турган жөндөмдүүлүгүн билдирет. Аны *чыйрак*, *тың* деген сөздөр менен эле түшүндүрүп койсок, айтылуучу ой толук чагылбай калат. *Эки аягын бир өтүккө тыгуу* — бул кимдир бирөөнү абдан ыңгайсыз абалга коюу, айласын кетирүү. *Ажыдаардын куйругун басып алуу* дегенди кандайдыр бир балээлүү ишке кабылуу, күчтүү, каардуу бирөөнүн ачуусуна тийүү деп түшүнөбүз.

226. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын канча компоненттен тургандыгын тактап, маанисин оң жак четте жазылган сөздөр аркылуу түшүндүрүп бергиле.

1. Азыр ак тоонун карды жарылган кез. (Т. С.)	
2. Аялдар — биздин коомдо чоң күч. Бирок арасында бар ак кол, ак чүч. (М. Ал.)	
3. Качыке өзүнүн айыптуу экенин сезип, Батийнаны көргөндө башы жерге кирди. (Т. С.)	уялуу, саран, берекелүү, токчулук, өкүнүү, калп айтуу, жалкоо, кайраттуу (өткүр).
4. Жүрөгүндө оту бар жигиттер өз ыктыярлары менен катталып жатышты. (У. А.)	ынтымаксыздык
5. Катчылыгын кеч түшүнүп, бармагын тиштеди. (*Ч*)	(араздашуу), капалануу, көрө албас (арамза), кыйкымчыл
6. Же бул беш өрдөгүн учуруп жибердиби деп, күмөн санап турдум. (И. С.)	
7. Чычканга кебек алдырбаган немелерди качанга чейин имерчиктейбиз. (Ш. У.)	
8. Дилде менен Айгеримдин оту күйүп-пөгөндүгүн Абай башта эле сезген. (Мух. А.)	
9. Кылдан кыйкым, жумурткадан кыр тапчу Тулкүбек бул жолу да өзүнүн ким экендигин көрсөттү. (К. Ж.)	
10. Териштире келсек, ал бир топ эле билимдүү адам экен. Бирок анын ичине таруу айланбаган мүнөзү бизди таң калтырды. (*СК*)	
11. Абдыракманды көргөн сайын бечара Батийнанын жылдызы жерге түшүп... өксүйт. (Т. С.)	

4. Фразеологизмдердеги образдуулук. Фразеологизмдер жөнөкөй сөзгө караганда айтылуучу ойду элестүү туюндуруучу өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Мисалы, *араларынан кыл өтпөйт* дегенде, бизге эки кишинин ортосунун жакындыгы, башка эч нерсе тоскоолдук кылбагандыгы, экөөнүн бири-бирине абдан жакындыгы элестейт. Ушундан улам эки кишинин ынтымактуулугунун, ынактыгынын элеси тартылат.

Ал эми *ачып көздү жумганча же көз ачып-жумганча* дегенибизде кандайдыр бир иштин, кыймыл-аракеттин тез, бир заматта болуп өткөндүгү элестүү тартылат. *Кой оозунан чөп албаган* деген фразеологизм жоош, момун адамдын образын чагылдырат. Төрт түлүк малдын ичинен эн эле жоошу кой эмеспи. Ошол малдын мүнөзүнө ылайык, айрым адамдардын мүнөзү салыштырылып, ал аркылуу жоош адамдын элеси берилүүдө. Саран адам *чычканга кебек алдырбаган же битин сыгып, канын жалаган* туюнтмаларда эн эле элестүү, таамай берилген. Мындай образдуулук төмөнкү фразеологизмдерден да ачык байкалып турат. *Төбө чачы тик туруу; жүрөгү оозуна капталуу; камырдан кыл суургандай; көзгө сайса көрүнгүс; кулагынан күн көрүнүү; ооз ачпоо; тилин тишине катуу; үрүп чыгар ити жок; чычкан мурду өткүс; эне сүтү оозунан кете элек* д.у.с.

Фразеологизмдердеги образдуулук дайыма эле ачык боло бербейт. Анткени айрым учурда алардын компоненттери өзүнүн алгачкы лексикалык маанилеринен абдан алыстап кеткен. Андай фразеологизмдердин пайда болуу жолдорун толук билбей туруп, андагы образдуулукту байкоо кыйын. Алсак, *колтугуна суу бүркүү (тукуруу)*, *ыңырчагы ырдоо (жакырлануу, кедейленүү)*, *ала жипти аттабоо (ак ниет)* сыяктуу фразеологизмдердин кантип, эмнеге байланыштуу келип чыкканын билбей туруп, андагы образдуулукту туюу мүмкүн эмес. *Колтугуна суу бүркүү (уруштуруу үчүн болгон аракет, тукуруу)* — бул сөз мурун кээ бир элдерде канаттууларды (короз, бөдөнө) уруштуруучу кумар оюндарында колдонулган. Корозду же бөдөнөнү уруштурар алдында канатын которуп, анын ысык колтугуна муздак суу бүркүп, сезимине терс таасир кылып, жинин козутуп, бири-бирине тукурган. Ал көрүнүш кийин адамдарга карата айтылып, бирөөнү бирөөгө тукуруучулуктун образы жаралып отурат. *Ыңырчагы ырдоо* — мурдагы заманда колунда жок кедейлердин жарытылуу ат жабдыктары да болбогон. Алар унаасына токуу үчүн, жыгачтарды аштап, көк менен бекемдеп, ыңырчак (токулуучу

жабдык) жасашкан. Адам ыңырчакка отурганда ашталган жыгач бири-бирине өйкөлүп кыйчылдап, жагымсыз үн чыгарган. Ошондон улам *ыңырчагы ырдап калыптыр* (*ыңырчагы ырдаган*) деген туюнтманын пайда болгондугу талашсыз. Демек, ар бир фразеологизм, ар түрдүү себептер менен образдуулук сапатка ээ жана ойду таамай, элестүү жеткирүүдө анын мааниси чоң. Алар ушул өзгөчөлүгү менен тилибизде көркөм каражат катары кызмат кылат.

227. Текстти окуп, анда учураган фразеологизмдерди таап, маанисин түшүндүрүп бергиле. Алардын речте даяр материал катары колдонулушуна, лексикалык бүтүндүгүнө, образдуулугуна көңүл бургула.

Төрт баланын кенжеси ата сөзүн эки кылбай, анын күмбөзүн үч түнү күзөтөт. Биринчи түнү: — Ай, бала, сен абийирдүү бала экенсин. Атаңдын керээзин аткарам деп бул жерде жатасын. Анын сөзүн жерге калтырбаганын — жигиттик. Кокус башына иш түшсө, менин керегим тиет. Ме, мобу жалдын бир кылын ал. Керек кезде түтөт. — Ошентип айтып, боз жылкы көз ачып-жумганча көздөн кайым болот.

Экинчи түнү аяк астынан жээрде жылкы пайда болот. Ал минтет:

— Ай, бала, атаң кыйын адам эле. Эл дегенде ала жипти аттабай жүрүп жанын берди. Сен ата сөзүн сыйлап, минтип керээзин аткарып отурасын. Сендей жигитке менин сөөгүм агарды, — дейт. Анан ал да боз жылкынын сөзүн кайталап, жалынан бир тал жулуп берет.

Үчүнчү түн болот. Бул түнү да бир жылдызы ысык карагер жылкы көрүндү. Жылкы адамча үн салат.

— Оо, бала, сен ата-энеңдин оту менен кирипсин, күлү менен чыгыпсын. Ысыгына күйүпсүң, суугуна тонупсун. Боорукер экенсин. Атаңдын сөзүн сыйладың. Агаларың өндөнүп, өлгөндүн үстүнө көмгөн кылбадын — деп, бул да жалынан бир тал кыл берет. Үч жылкынын айтканы баланын кулагынан кетпейт.

Арадан жылдар өтөт... Үч агасы жарытымдуу оокат кылышпайт. Кичүүсү гана кара кылды как жарган калыс болуп чыга келет. Эл берки үчөөнү жек көрүп,

арасынан кууйт. Элге батпаган алар кулак угуп, көз көрбөгөн жакка кетүүгө аргасыз болушат. Кенжеси үч агасы жөнүндө ойлонуп, ичкени ирим, жегени желим болот. Акыры аларды издеп, жолго чыгат.

Ата-энеси бар кезде бетинен кан тамган балдар эми өндөн азышты. Эң кенжеси малай болуп мал багат. Андан улуусу ашпозчуга кирет. Эң улуу экөө эт менен челдин ортосунда дагы эле тим жүрө беришет. Инилерин кээде «бол-бол, иштегиле» деп койгону болбосо, өздөрү куурай башын сындырышпайт. Бирок зөөкүр агалары инилерин сагалап жүрүшүп, эки боло алышпады.

Күндөрдүн биринде эң кенжеси баягы жылкылардын жалын түтөтүп, алардын жардамы менен жакшылыкка жетти... Өзүнө тийген байлыкты агаларына бөлүп берет да, мындай дейт:

— Ээн талааны гүлдөтүп, иштеткиле. Таман акы, маңдай теринерден гана турмушуңар жакшырып, бактылуу жашай аласыңар. Бирөөнүн бергени силерге түбөлүк кенч болбойт.

Үч агасы акылдуу инисинин айткандарын кулак төшөп угушуп, ага макул болушат... Анан үчөө тең ата-энесин аябай эстешип, керээзин укпай койгондорун ойлошкондо, ичи жалын, сырты чок болуп, бармагын тиштешет. Акырында:

— Атабыз айткан керээздерден эч болбосо, «Эмгек менен эр көгөрөт» дегенди аткаралы дешип, үчөө жапа тырмак ишке киришет. Арадан көп жыл өтпөй, үчөө тең өз каалагандарына баш кошушуп, өз-өзүнчө түтүн булатышып, бактылуу жашап калышкан экен. (Ж. М.)

§ 74. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ӨЗ АРА БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилинде фразеологизмдер өз ара үчкө бөлүнөт. Алар — фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык тизмек (айкаш). Мындайча бөлүштүрүү алардын тутумундагы компоненттердин (түгөйлөрдүн) жеке тургандагы тике мааниси менен жалпы

фразеологиялык маанинин ортосундагы жакындыгына, бири-бирине болгон маанилик байланышынын даражасына ылайык аныкталат.

§ 75. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК ШИРЕШМЕ

Мааниси тутумундагы компоненттердин алгачкы лексикалык маанилери менен таптакыр байланышы жоктой сезилген фразеологизмдерди ф р а з е о л о г и я л ы к ш и р е ш м е дейбиз: *Мурдун балта кеспөө, беш өрдөгүн учуруу котур ташы койнунда, ала жипти аттабоо, кекиртегин талга асуу, жабуулуу кара инген, сиркеси суу көтөрбөө, эки көзү төрт д.у.с.* Булардын фразеологиялык мааниси тутумундагы компоненттердин өз алдынча тургандагы тике маанилери менен байланышы жок. Албетте, качандыр бир учурда анда байланыш болгондур, бирок азыр байкалбайт.

228. Текстти окуп чыгып, андан фразеологиялык ширешмелерди тапкыла.

ЖАЙЛООГО САПАР

Бакыт жайкы каникулду эки-үч жыл катары шаардан анча алыс эмес эс алуу лагеринде өткөрдү. Ал быйылкы жылы жайлоону көрсөм дегенде, эки көзү төрт болуп жүргөн эле. Өзгөчө Суусамыр жайлоосуна барууга көп куштарланчу.

Күндөрдүн биринде алардын үйүнө жайлоодогу малчылардан бирөө келип калды. Ал Бакыттын атасы менен ортосунда кыл өтпөгөн курдаштар экен. Ага Бакытты кошуп, Суусамыр жайлоосуна жибермекчи болду. Аны укканда Бакыттын төбөсү көккө жетти, көктөн издегени жерден табылгандай сүйүндү. Эртеңки тандын атышын күтүп, Бакыт көпкө чейин кирпик какпай жатты. Тан супа салганда гана, көзү илинип кетти.

Эртеси күндүн мурду менен «ГАЗ-63» автомашинасынын кузовундагы бир топ малчыларга кошулуп, Бакыт да жолго чыкты.

Бир топ жол жүрүшкөн соң, отургандардын ичинен бетинен каны тамган, чарчы бойлуу, толук, тилинен чан чыккан бир киши жанындагыларга кайрылды:

— Кана туугандар, узун жолду кыскартып, ат жалына казан аспайлыбы. Анысыз алыскы жолдо зеригип кетebиз го. Же кыргый кабак болуп эле бир-бирибизге колтук ачпай, телмирип кете беребизби?

— Ырас айтасыз, Жумаке, оозубузга талкан куюп албастан, сүйлөй отуралы, — деп бакылдады берки кара мурутчан. Малчылардын баары эле ушундай болобу деп, Бакыт ичинен тиги кишинин да бетинен кан таамп, илебине нан бышып турганына тандана карады. Тиги андан ары сөз учугун улап:

— Шаар деген жакшы турбайбы, Жумаке, оту жагылуу, суусу алынуу. Бул азыркы кой үстүнө торгой жумурткалаган замандын бир көрүнүшү эмей эмне. Бирок ошондой шарт айрым шаардыктарды ак кол кылып коёт көрүнөт. Гезит окуп, телевизор көргөндөн башка дегеле куурай башын сындырышпайт экен...

Кепти алгач баштаган киши бул сөздү жактыра бербедиби:

— Ээ-э ботом, алар деле карга тезек чокуй электе турушуп, этек-жеңин үзө баса автобуска жүгүрүшүп, ишке кетип жатышпайбы!

— Аныңыз ырас. Бирок мен алардын өз үйлөрүндө, короосунда энкейип отун албай, кинодон кино тандашып, көчө таптап жүрүшкөнүн айтам.

— Кой, антип алардын жашоосуна көлөкө түшүрбө. Алар да эртеден кечке кара жанын карч уруп иштешет. Анан бош убактыларында эс алышат да. Алар жайлоого келип калышса, сен кантет элен?

— Мен адегенде чекесинен чертип туруп козуларымдан союп, беш бармак тартып, кымызга тойгузуп, жайлоону кыдыртаар элем.

— О катыгүн десе, анда анык жатып ичээрлер ушулар дебейби. Анан калса, конокко сойгон козуну да көпчүлүктүн мүлкүнөнбү деп ойлойт го.

— Жоок, жок, Жумаке. Андай болбойт. Эмне, мени адалдан түгү жок дейсизби. Өзүмүн эле таман акым, маңдай терим менен ташкан козуларым жетет. Өмүрү бирөөнүн ала жибин аттап, коомдук мүлккө суук кол салып көргөн эмесмин! — деп чычалай түштү. («ЖЖ»)

§ 76. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИК

Фразеологиялык жалпы маани фразеологизмдин тутумундагы компоненттердин жеке тургандагы маанилерине аздыр-көптүр жакындыгы бардай болуп, жалпы маани ошол компоненттер аркылуу келип чыккандай сезилген туюнтмалар фразеологиялык бирдик деп аталат: *көз ачып-жумганча, көздүн карегиндей сактоо, уруп чыгаар ити жок, күлү додо болбогон, чоң муштум, түп тамырынан бери, кочук айланбаган, ийне-жибине чейин, алты саны аман д.у.с.* Келтирилген фразеологизмдер аркылуу туюндурулган, *тез (бачым), кастарлап сактоо, кедей көчмөн (туруктуу жашабаган), зөөкүр, бүт (калтырбай), тар, соо-саламат* деген маанилер ошол фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин өз алдынча тургандагы маанилери менен үндөшүп, жалпы маани ошолордун маанилери аркылуу келип чыккандай сезилип турат. Алсак, *көз ачып жумганча* аз гана убакыт өтөт, демек *көз ачып-жумганча* фразеологизми — *заматта, тез* деген маанини берип, өз тутумундагы компоненттердин маанилерине үндөшүп турат. *Күлү додо болбогон* деген туюнтмага көңүл бурсак, кыргыз элинде жаккан оттун күлүн чогуу, бир жерге төгөт. Натыйжада күлү өзүнчө додолонуп, чакан дөбөчөгө айланат. Ал эми бир жерде туруктуу жашабай, тез-тез көчүп, журт которуп жүргөн кишилердин (үй-бүлөнүн) күлү додо болбойт. Демек, бул туюнтманын фразеологиялык мааниси турмуштагы чындыкты түз, бирок образдуу чагылдыруудан улам пайда болгондугу көрүнүп турат.

229. Тексттен фразеологиялык бирдиктерди бөлүп көрсөткүлө.

Кандай ата-эне болбосун, очогунун отун өчүрбөй, куттуу үйүнөн түтүн булаткан туяк калышын тилейт. Баласы тентушунан кем калбай, билим алып, журтунун керегине жараган киши болуп чыгышын самабаган жан жоктур. «Адамдын бир кызыгы — бала» деп, кеменгер Абай атабыз айткандай, наристенин ыңаалап дүйнөгө келгени, там-тун басканы, алгачкы ирет арипти жазганы... ушулардын бардыгы — ата-эненин кубанычы. Уулу эр жетип, үйлөнүп, башына баш кошулса, кызы бой жетип ордун таап, өрүшү кенесе, кайсы ата-эне балкып-чалкыбасын.

Көптөгөн жаштар дүйнөгө келип, ат жалын тарткан азамат болгондугун, ата-эненин таман акы, маңдай теринин акыбети катары билишет. Перзенттик парызын мээрим, ысык ыкыласы, адамкерчилиги менен актоого тырышат. Алар Мекен, калк алдындагы милдеттерин да адал аткарышат. Анткени Мекенди сүйүү өз очогун сүйүүдөн башталат. Ата-энени ардактаган, улууга урмат көрсөтүп, кичүүгө үлгү болгон жигит калкынын да кадырына жетет. Карыялардын кардай апкак чачын сыйлап, өйдөдө өбөк, ылдыйда желөк болуу — жаштардын ыйык милдети, кылымдар бою калыптанган асыл салтыбыз.

Арийне, карыялардын ак батасын алып, өзүнчө түтүн булатып, үй-бүлөсүнүн ысык-суугун көтөрсө, нур үстүнө нур. («КТ»)

§ 77. ИДИОМАЛАР

(Фразеологиялык ширешүүлөр жана бирдиктер)

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин ичинен фразеологиялык ширешмелер менен фразеологиялык бирдиктердин ортосундагы чекти так ажыратып көрсөтүү дайыма эле мүмкүн эмес. Алардын ортосундагы мындай жалпылыктарды эске алып, фразеологизмдердин бул эки тобун бириктирип, идиома деп жүрөбүз.

Эки же андан ашык компоненттен түзүлүп, жалпы мааниси ошол компоненттердин тике мааниси менен байланышы жоктой сезилген, же андай байланыш бүдөмүк гана байкалган, образдуу сапатка ээ болуп, кепте даяр материал катары колдонулган туруктуу сөз айкашын идиома деп айтабыз.

М и с а л ы: *Кара кылды как жарган* (калыс), *сай-сөөгү сыздоо* (кайгыруу), *тилин тишине басуу* (унчукпоо), *жумурткадан кыр издөө* (кыйкымчыл), *үч уктаса түшүнө кирбеген* (ойдо жок) д.у.с.

§ 78. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК АЙКАШТАР

Фразеологизмдердин бул тобу көпчүлүк учурда фразеологиялык тизмектер деп да аталып жүрөт.

Кебибизде эркин, өз маанисинде кенири колдонулбастан, белгилүү бир сөздөрдө гана колдонулуп, фразеологиялык маанини пайда кылган туруктуу сөз айкаштарын фразеологиялык тизмектер (айкаштар) дейбиз: *кымча бел*, *кыямат күн*, *аскар тоо*, *чарк айлануу*, *жылас болуу* (кылуу) д.у.с. Келтирилген мисалдагы *кыпча*, *кыямат*, *аскар*, *чарк*, *жылас* деген компоненттер дээрлик ушул сөздөр менен гана айкашып колдонулат да, *келбеттуу*, *аламат*, *медер* (таяныч), *далалаттануу* (өтө ылдам), *таптакыр жоголуу* (жоготуу) маанилерин туюндурат. Аталган компоненттер белгилүү гана сөздөр менен чектелген түрдө айкалышат.

§ 79. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

МЕНЕН МАКАЛ,

ЫЛАКАПТАРДЫН КАРЫМ-КАТЫШЫ

Макал, ылакаптарга фразеологизмдердин бир топ окшош жактары бар. Алар:

- 1) кепте даяр материал катары колдонулушу;
- 2) тутумунун туруктуулугу;
- 3) образдуулугу.

Бирок бул окшоштуктар аркылуу эле фразеологизмдер менен макал, ылакаптар бирдей экен деп ойлоого болбойт. Алардын ортосунда мындай окшоштуктар менен бирге олуттуу айырмачылыктар да бар.

Алар төмөнкүлөр:

1) Макал, ылакаптар сүйлөмдүк түзүлүшкө ээ. Алардын тутумундагы ар бир сөз өз алдынча маани берет жана алар синтаксистик жагынан сүйлөмдө айрым-айрым сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышат. Фразеологизмдер болсо, канча компоненттен тургандыгына карабастан, чогуусу менен бир гана маанини туюндуруп, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат*. (Мак.) Ар бир сөз өз алдынча маани берип, сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлөрүнүн милдетин аткарып турат. *Ал ат тезегин кургатпай келип турат* (ат тезегин кургатпоо — фразеологизм).

2) Макалдар, ылакаптар эл турмушунун бай тажрыйбасынан улам корутундуланган белгилүү бир пикирди билдирет. Фразеологизм болсо, бир эле түшүнүктү элестүү туюндурдуу менен чектелет.

3) Макалдар дидактикалык мүнөзгө ээ, алар көбүнчө таалим-тарбия максатын көздөйт. Фразеологизмдерде андай касиет жок.

4) Фразеологизм тилде көркөм каражат катары гана кызмат кылат. Ал эми макалдар, ылакаптар ошондой көркөм каражаттар менен өз алдынча эркин мааниде колдонулган сөздөрдөн турат. Өз ичине белгилүү бир мазмунду камтыйт.

Жогорудагыдай айырмачылыктар макалдарды, ылакаптарды фразеологизмдер менен чогуу, тилдин бир бирдиги (единица) катары кароого жол бербейт.

230. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди өз алдынча, макал, ылакаптарды өз алдынча бөлүп алып, алардын окшош жактары менен айырмачылыктарын айтып бергиле.

1. Баштагыдан беш бетер, жер майышкан кол келет. («М.») 2. Ат — адамдын канаты дегендей эле бар экен. Каныбек бул сөздүн калетсиз айтылганына баа берип, Ак жалды өз канатындай көрүп баратты. (К. Ж.) 3. «Карга

карганын көзүн чокубайт» деген ырас тура. Байлар менен манаптар өз ара келишип, дагы эле байкуш чор тамандарга оорчулук түшүүдө. (К. Ж.) 4. — Турдубек, үнкүйбөй башынды көтөр, «өнгө жалган, өлүм ак» деген. Балдар менен коштошуунун камын көрөлү. (К. Ж.) 5. Айдарбек датка эмне деп айтаарын билбей жүрөгү оозуна тыгылып, көздөрү чанагынан чыгып, атынын башын тартып токтой калды. (К. Ж.) 6. Эмне эле кабагына кар жаап калган, айтчы жайынды. (А. У.) 7. Ээ балам, «келинин жакшы болсо — кыз тапканын, келинин жаман болсо — уулунду жоготконун» деген ушул. Сага деле оной болбой жатат, көрүп турам. Мени ошол жетимдер үйүнө эле жеткирип кой. Анда жакшы экен. (Б. Ж.) 8. Демек маселенин кыйыны да, оору да бизде. Дал ушундай жагдайда чөп башылап кеп козгоп, жалтайлоого акыбыз жок. («ЛЖ») 9. Кайра-кайра сай-соокту сыздата комузду боздоткондо, адамдардын көзүнөн чолок жаш сыгылат. (Ш. Б.) 10. Текшерүүчүлөр күтүлбөстөн келип калганда, «айланайын ала байтал, акылын болсо сууга чап» дегенчелик болуп, кантээр айласын таппай калды. («Ч») 11. Сен аны эмитен минтип алаканга сала берсең, эртең ал сенин мойнуна минип алат. «Баланы жашынан, аялды башынан» деген сөз бар, бир аз катуураак эле болсоң, айланайын. (Т. С.) 12. Жаман уул атанын кашыктап жыйганын чөмүчтөп чачат тура. Жаман өзү бел оорутуп, кол жоорутпай, тапкан дүнүйөнү ошентип чача берет. («ЛЖ»)

Бышыктоо үчүн суроолор

1. Фразеологизмдер менен макалдардын, ылакаптардын окшош жактары деп кайсы жактарын айтабыз?
2. Алардын айырмачылыктары кайсылар?
3. Дидактикалык (тарбия-таалим берүүчү) мүнөз макал, ылакаптарга тиешелүүбү же фразеологизмдергеби?

Үйрөтүү жана текшерүү үчүн жазуу жумуштары

Төмөнкү суроолорго жазуу түрүндө жооп бергиле:

1. Тилибиздеги кандай туюнтмалар — фразеологизмдер деп аталат? Аларды окутуп-үйрөтүүчү тил

илиминин бир салаасы кандайча аталат? Бул термин гректин эмне деген сөздөрүнөн алынган?

2. Азыркы тил илиминде бир тилдеги өзгөчө туюнтмаларды — тил илиминин кайсы тармагы изилдейт жана окутуп-үйрөтөт?

3. Фразеологизмдердин сөздөн, эркин сөз айкашынан айырмасы бар бекен? Болсо түшүндүрүп бергиле.

4. Фразеологизмге жаңы мисалдарды келтиргиле (10—15 мисал).

§ 80. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ ТАЛДОО

Фразеологизмдерге талдоо жүргүзүүдө төмөнкүлөргө көңүл буруу керек:

- 1) Сүйлөмдүн ичинен фразеологизмдерди табуу.
- 2) Ал фразеологизмдер кандай мааниде колдонулган.
- 3) Ал кепте туруктуу, даяр материал катары колдонулабы.
- 4) Канча компоненттен турат.
- 5) Маани жактан ширелишип, лексикалык бүтүндүккө айланганбы.
- 6) Образдуулукка ээби.
- 7) Фразеологизмдердин өз ара бөлүнүшүндөгү кайсы түрүнө кирет (фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык айкаш).

Мына ушуларды эске тутуу менен бирге сүйлөмдүн ичине камтылган эки фразеологизмди талдоону үлгү катары карап көрөлү. Араздашуудан *оту күйүшпөй, күлү додо болбой* өз бетинче кеткен ата-эне сөрөй ушул жетимдерди кайдан ойлошсун. («К.Р.»)

Талдоого үлгү: Бул сүйлөмдө «оту күйүшпөй», «күлү додо болбой» деген эки фразеологизм колдонулган. Биринчиси —ынтымаксыз, ыркы жок, ымаласы келишпеген деген маанини туюндуруп турат. Экинчисинде — отуруксуз, бир жерде туруктуу жашабаган же иштебеген деген маани бар. Кыргыз тилинде «оту күйүшпөө» деген фразеологизм речибизде дайыма ушул формасында даяр материал катары колдону-

лат. Ал эки компоненттен турат. Эки компонент тең өзүнүн алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, маани жактан өз ара ширелишип, «ынтымаксыз», «ыркы жок» дегендей мааниге айланып, лексикалык бир бүтүндүктү түзүп калган. Ал компоненттерди ажыратып, же башка сөздөр менен алмаштырып жиберүүдөн фразеологиялык маани бузулат. Анда образдуулук да бар. Анткени мамиледеги эки адам өз ара келишпесе, алардын жага турган отуну да алынбайт, оту да жагылбайт. Бул бир. Экинчиден, эгерде бул фразеологизмдин пайда болуу булагына кайрылсак, анда, байыртан эле баш кошууга максат койгон эки адамдын сүйүүсү — жүрөк отуна, сүйүүнүн күчү — алоолонгон отко салыштырылып келген. Демек, ошол оттун «алоолонуп күйүшү» алардын ортосундагы сүйүүнүн ысыктыгы — ал экөөнүн ынактыгы менен салыштырылган. Эгер ал от өчсө, күйбөй калса, демек алардын ортосундагы ынак мамиле, сүйүү да өчөт. Экөөнүн оту ошентип күйүшпөй калат. Мында сүйүүнү отко салыштырып берген образдуулук бар. Демек, «оту күйүшпөө» деген фразеологизм речте даяр материал катары колдонулган, эки компоненттүү, маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланган, образдуу сапатка ээ болгон тилдик бирдик. Биз ушул белгилерден улам тилдин мындай бирдигин фразеологизм деп айтабыз.

Фразеологизмдерди өз ара түрлөрү боюнча бөлүштүргөнүбүздө, бул — фразеологиялык ширешме. Анткени, ал өзүнүн алгачкы маанисинен такыр алыстап кеткен.

Мисалдагы экинчи фразеологизм — «күлү додо болбоо». Бул да речибизде даяр материал катары колдонулду. Үч компонентке ээ. Алар маани жактан өз ара ширелишип, лексикалык бир бүтүндүктү түзүп, «отуруксуз» (бир жерде тынып жашабаган) деген маанини туюндуруп турат. Мында да образдуулук бар. Анткени бир жерде узакка тургандардын гана төккөн күлү додо болот эмеспи.

Семантикалык жактан өз ара түрлөргө ажыратканда бул — фразеологиялык бирдик. Себеби компо-

ненттердин алгачкы лексикалык маанилери берип турган маани менен фразеологиялык маанинин ортосунда байланыш бар экендигин сезип турабыз.

Мисалдагы эки фразеологизм тең, өзгөрүүгө учурабастан, араларына сөз кыскартылбастан, тиешелүү грамматикалык формасы менен гана колдонулган.

231. Төмөнкү сүйдөм топтомдоруна фразеологизмдерди таап, жогоруда көрсөтүлгөн үлгү боюнча аларды талдагыла.

1. Анын байпагы манат болуп, ыргыткан ташы өөдө кулап турган чагы. 2. Жол жүргөндөн улам алсырап, касиеттүү көлүбүзгө жетсек экен дешкенде эки көзү төрт болуп жатышты. (К. Б.) 3. Уулум качан келет деп, ичкен ашы ирим, жегени желим болуп, күн өтпөйт. (Ч. А.) 4. Ээ баракелде, жигит болсо ушундай болсун, колу ачык, жылдызы жарык неме экен, тим эле адамды айттырбай түшүнүп турат. (К. Ж.) 5. Кудай сактай көр, чындыкты сүйлөйм деп, накта ажыдаардын куйругун басып алган окшодум. (К. Б.) 6. Болор бала ушундайында эле билинет, карачы тим эле тили буудай кууруп, биттин ичегисине кан куйчудай болуп турат. 7. Музыкага башынан эле шыктуу эле, комуз дегенде ичкен ашын жерге кое салчу. (Б. А.) 8. Сактыкка кордук жок дейт, кырсык каш кабактын ортосунда болорун унутпа, этият бол балам. («КЭЖ»)

СӨЗ МАДАНИЯТЫ

§ 81. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЕПТИН КӨРКӨМ СТИЛИНЕ МҮНӨЗДҮҮЛҮГҮ

Фразеологизмдер тилдик көркөм каражат болгондуктан алар дээрлик бардык учурда стилдик максатта колдонулат. Айтылуучу ойду элестүү, таамай кылып, угуучунун же окурмандын сезимине жеткирүүдө анын ролу чон. Жөнөкөй эле сөз менен ойду туюндурганга караганда ал түшүнүктү фразеологизм аркылуу берсек, ал маани ары жеткиликтүү, ары таасын, ары көркөм мүнөзгө ээ болот. Адатта жөн эле сөз аркылуу берилген маани фразеологизмдер менен берилгенде тилдин көркөмдүгү да артат. Ушул өзгөчөлүктөрдүн өзү фразеологизмдердин кептин көркөм стилине жатарын ырастап турат.

Мисалы: «ылдам, тез» деген сөздү «көз ачып жумганча», «өкүндү» дегендин ордуна «бармагын тиштеди», «кайрымсыз» дегенди «таш боор», «кыйкымчыл» дегенди «жумурткадан кыр тапкан» деп фразеологизмдер аркылуу берүү алда канча элестүү, сезимге жетерлик таасирге ээ болуп, кепти көркөмдөп тургандыгы даана эле байкалып турат.

Фразеологизмдердин кепте колдонулушунда да ар түрдүү стилдик ыкмалар пайдаланылат.

§ 82. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЕПТЕ КОЛДОНУЛУШУ

Фразеологизмдер кепте даяр материал катары туруктуу формасы менен колдонулары жөнүндө мурда сөз болгон. Биз муну менен фразеологизмдер таптакыр эле сенек түрүндө, бир эле калыбында, өзгөрбөгөн көрүнүш экен деп түшүнбөшүбүз керек. Анткени алар ар кандай стилдик максатта (кээде эч кандай өзгөртүүсүз, кээде айрым өзгөрүүлөр менен) колдонулат.

Бирок ал өзгөрүүлөр мурдатан калыпка түшкөн фразеологизмдерди ой келди өзгөртө берсе болот экен дегенди билдирбейт. Анын алгачкы формасын сактоо менен аларга кошумча (көбүнчө күчөтмө мааниге ээ болгон) сөздөр кошулуп, же синоним сөздөр менен алмашуулар учурайт. Кээде маанилеш фразеологизмдер катар-катар же аларга синоним сөздөр жарыш колдонуу аркылуу атайын стилдик ыкмалар пайдаланылып, максат ишке ашат.

§ 83. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ӨЗГӨРҮҮСҮЗ КОЛДОНУЛУШУ

Көптөгөн фразеологизмдер, алсак: *тили буудай кууруйт, эки көзү төрт, азуусун айга жанган, чачым тик турду, кабыргам кайышты* (булар ушул боюнча колдонулса) аларды фразеологизмдердин кепте өзгөрүүсүз колдонулушу дейбиз.

Мисалы: Баламын боштугун көрүп *кабыргам кайышты*. Анын класштагынын *тилинен чаң чыгат*. Эч кимге сыр бербей *ары карап ыйлап, бери карап култ*, тишимдин кашкасын көрсөтөм.

Келтирилген мисалдардагы фразеологизмдерде эч кандай өзгөрүүлөр болгон жок. Бирок фразеологизмдер дайыма эле бирдей, сенек формасында эмес, атайын стилдик ыкманы колдонуу менен сырткы жагынан айрым өзгөрүүлөргө учурап да колдонулат.

§ 84. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЕПТЕ ӨЗГӨРТҮЛҮП КОЛДОНУЛУШУ

Жазма же оозеки кепте фразеологизмдердин компоненттеринин кемип же алардын арасына бир же бир нече сөз кыстарылып, кээде компоненттердин орду алмаштырылып колдонулса, мындай көрүнүштү фразеологизмдердин кепте (речте) өзгөртүлүп колдонулушу деп айтабыз: Жердин *жети түбүндө* — жердин түбүндө, жылдызы *жерге* түшүү — жылдызы түшүү, кабыргам кайышты — кабыргам

жаман кайышты; ичине таруу айланбайт — ичине жарты таруу айланбайт; жүрөгүндө кири жок — жүрөгүндө кымындай кири жок д.у.с.

Фразеологизмдердин өзгөрүүгө учурап, колдонулушу, негизинен стилдик максатта ишке ашат. Тактап айтканда, маанини күчөтүү үчүн, ыр саптарында муун өлчөмүн же ыргакты сактоо үчүн, фразеологизмдердин маанисине доо кетирбей туруп, аларды өзгөртүп колдонгон учурлар болот. Орунсуз, туш келди өзгөртүүлөр фразеологиялык маанинин бузулушуна алып келет.

232. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын ичинде кандайдыр бир өзгөрүүгө учурап колдонулганы болсо, анда ал өзгөрүүнүн кайсы түрүнө ээ экендигин түшүндүргүлө.

1. Сары изине чөп салып, саргара кууп алалык.
2. Туйдунбу балээ шумдугун, басып алган окшодук, ажыдаардын куйругун. 3. Бөрк ал десе улугу, аянбастан баш алган, башынан канкор аталган. 4. Бирөөнүн сөзүнө ишенип сызга гана отуруп калбадымбы. (С. Б.) 5. Кабыргана жакшылап кенешип туруп, жообунду берип кой, садага. (Т. С.) 6. Өзүңдүн иштеп тапканың колуна толук тийсе, канга да салам бербейсин. (Т. К.) 7. «Кыял» бирикмесинде колунан тим эле көөрү төгүлгөн кыз-келиндер эмгектенет эмеспи. («СК») 8. Анын эмнесине таң каласын, ал музоо кезинде эле катуу сүздүрүп алып, жалтанчаак болуп калган. (Т. С.) 9. Ошондо жанылганын сезип, «аттин» деп бармагын кесе тиштеп, оозун карманды. (Жом.) 10. Ак көкүл бир атка, Кара көкүл бир атка сылай күл азык артышып, кулак угуп, дегеле көз көргүс жерге жүрүп кетишет. (Жом.)

§ 85. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ ЖАРЫШ КОЛДОНУУ

Эки же андан ашык фразеологизмдердин же фразеологизм менен ага маанилеш сөздүн удаа колдонулушун фразеологизмдердин жарыша колдонулушу дейбиз: 1) *Күлүктөр суулугу ме-*

нен суу ичип, эр азаматтар өтүгү менен суу кечип, эл башына оорчулук түшкөндө, капилеттен сөз тапкан, караңгыда жол ачкан карыялардын акылы керек болду. 2. *Ошондо, калың элдин алдына кара кылды как жарган, калыс Бакай чыгып, акыл сөзүн айтты: «Калайык, көп эле жылдызыңарды түшүрүп, башыңарды жерге салбагыла! Ач тоюнот, арык семирет...»* («Манас», кара сөз түрүндө). 3. *Ал бирөөнүн жырык ийнесине тийбеген, ак ниет, ак көкүл неме эле.* («АТ»)

4. *Өчкөн отун тамызган,
Өлгөн жанды тиргизген.
Чачылганды жыйнаган,
Үзүлгөндү улаган.
Кайран жеңем Каныкей.* («М.»)

*Кара сууга кан төккөн,
Бөрк ал десе баш алган.
Канкор эрдин бири ушул.* («М.»)

Фразеологизмдерди жарыш колдонуунун натыйжасында маани күчөйт, образдуулук артат. Айтылып жаткан ойго угуучу же окуучунун көңүлү өзгөчө бурулат. Көркөм чыгармаларда болсун, оозеки кепте болсун, фразеологизмдердин мындайча кабат, удаа айтылып, алардын маанилеш сөз менен жарыш колдонулушу каармандардын сапаттарын ачууда өзгөчө таасирдүүлүккө ээ болот.

233. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн жарыш колдонулган фразеологизмдерди тапкыла. Алардын сөз же фразеологизмдер менен өз ара жарыш колдонулуп жаткандыгын аныктагыла. Фразеологизмдердин жарыш колдонулушунан улам кандай натыйжа берерин, тактап айтканда, угуучунун кепке көңүл буруусуна, айтылуучу ойдун элестүүлүгүнө алардын тийгизген таасири барбы, эгер болсо, ага карата өз түшүнүгүнөрдү айтып бергиле.

1. Мен деле тууганыма кошулуп, кайта өз элиме кетсем дегенде эки көзүм төрт болуп, ак эткенден так этем. (Т. Ш.) 2. Көпчүлүгү колу жука, эшигинде адалдуудан түгү жок, атүгүл кээ биринин үрүп чыгар ити да жок. (К. Ж.) 3. Тили буудай кууруп, тандайынан чаң

чыккан Дөнөнбайдын сөздөрү чакырылгандардын үрөйүн учурду. (Э. Т.) 4. Атасынын жоктугун билдирбей, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай, алаканга салып, алпештеп өстүрдүм. (М. А.) 5. А тигинден кесип алса да, кан чыга турган түрү жок, битин сыгып, канын жалаган зыкым экендиги кебетесинен эле көрүнүп турбайбы. (Ж. М.) 6. Анан кайра буту сыздап зыркыраганда жаны көзүнө көрүнүп, жанын коёрго жер таппай кыйналат. 7. Кыш катаал болуп, жон жукарып, кол кыскарып турган чак. (Т. К.) 8. Сыртынан карасаң, кой оозунан чөп албаган бир момун, жоош киши. (Ж. С.) 9. Жаны келген жетекчи жөнүндө «Бөйрөктөн шыйрак чыгарып, жумурткадан кыр издеген киши экен, чеке жылытып, элге жакшылык кылар түрү жок» деген күбүр-шыбыр эл ичинде жүрүп жатты. («Ас.») 10. Көзгө сайса көрүнгүс карангы экенине карабай жолго чыктык. (Ж. С.) 11. Сабыр кыл, балам, сабыр менен эмгектенгендер көбөйсө, беш колу-буздан май таамп, байпагыбыз макмал болгон заманга сен да жетесин. («Мур.»)

§ 86. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЖЕКЕ СӨЗ МЕНЕН СИНОНИМДИК КАТЫШТЫ ТҮЗҮШҮ, АЛАРДЫН КОШУМЧА МААНИЛЕРИНДЕГИ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Фразеологизмдер түзүлүшү боюнча канчалык тааал болгондугуна карабастан, бир мааниге, лексикалык бир бүтүндүккө ээ. Ошондуктан ал маанини сөз аркылуу да түшүндүрүп берүүгө мүмкүн. Фразеологизмдин маанисине дал келген сөз аны менен синонимдик катышты түзөт.

фразеологизм	сөз
<i>бармагын тиштөө</i>	— өкүнүү
<i>таш боор</i>	— кайрымсыз
<i>алчы-таасын жеген</i>	— шылуун
<i>көзү тируу</i>	— чыйрак, тың ж. у. с.

Мисалдардагы фразеологизмдер менен создөр бири-бирине синонимдик катышты түзүп турушат. Алар бир эле түшүнүктү туюндурууда:

Ырас, сөз аркылуу туюндурулган түшүнүккө караганда, фразеологизм аркылуу туюндуруу өзгөчөлүккө ээ. Анткени сөз тигил же бул түшүнүктү жөн эле, тике түшүндүрүп турса, фразеологизм ал түшүнүктү бир топ элестүү, таасирдүү жеткирүү үчүн, кошумча маани берип турган өзгөчөлүккө ээ.

234. Таблицада бөлүштүрүлүп берилген фразеологизмдерди жана сөздөрдү бири-биринен болгон маанилик жакындыгы (синонимдик катышы) боюнча орун которуп, өз-өз тушуна жазып чыккыла.

Фразеологизмдер		Сөздөр
Ак эткенден так этүү	Жумурткадан кыр табуу	мактоо чыйрак
Ак каптал	Куурай башын сындырбоо	
Күн карама	Күн тийген тоонун күкүгү	
Мурдун балта кеспөө	Кыртышы сүйбөө	
Битин сыгып, канын жалоо	Кара суудан каймак алган	тоготпоо
Биттин ичегисине кан куюу	Эки көзү төрт болуу	март берешен
Кайырмакка саяр эти жок	Ааламды сел каптаса тушарына келбейт	жалкоо зыкым, саран
Кылдан кыйкым издөө	Кулагынан күн көрүнүү	көпкөндүк жактырбоо араздашуу кошоматчы тукуруу суусоо ачуулануу кыйкым-чыл арык ачка болуу
Оту күйүшпөө	Кесип алса, кан чыкпаса	
Каны ичине тартуу	Мурдун көтөрүү	
Текей оттоп жүрүү	Кабагына кар жаап	
Колтугуна суу бүркүү	Кырды-бычак болуу	
Тили оозуна батпоо	Көчө таптап жүрүү	
Жер баспай калуу	Ортосуна от жагуу	
Кыл жугузбоо	Каны катуу	
Көчө таптоо	Жерге-сууга тийгизбөө	
Колу ачык	Тишинин кирин соруу	
Кекиртегин талга асуу	Ак көрпө жайыл	

УЛГУ:

Маанилеш (синоним) фразеологизмдер		Аларга синоним сөздөр
колу ачык	ак көрпө жайыл	март, берешен
ак каптал	көчө таптап жүрүү	жалкоо
көз ачып жумганча	ана-мына дегиче	тез, бир заматта
биттин ичегисине	кара суудан	чыйрак
кан куйган	каймак алган	

§ 87. ПРЕДМЕТ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШ

Кыргыз тили фразеологизмдерге бай. Жазуучулар аларды өз чыгармаларында кенири колдонушат. Фразеологизмдер авторлор тарабынан канчалык орундуу колдонулса, каармандардын образдары ошончолук элестүү, таамай, түшүнүктүү чечилет. Чыгарманын тили да, көркөмдүүлүгү да жогору болот.

Фразеологизмдердин колдонулуш чөйрөсү жалаң эле чыгармачыл адистер менен чектелбейт. Аларды арбын, орундуу колдоно билүү ар бирибиздин кебибизди кооз, таасын, элестүү, жеткиликтүү кылат.

Ташпырма: Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестин окуп чыгып, андагы фразеологизмдерди дептеринерге көчүрүп жазгыла.

235. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, алардын колдонулушуна, маани жактан өзгөчөлүктөрүнө, компоненттеринин өзгөрүүгө учураган, учурабагандыгына байкоо жүргүзүлө. Аларды колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча топторго бөлүштүрүп, жазып чыккыла.

1. Алты саны аман кишиге айылда көчө таптап жүргөнү уят. (А.У.) 2. Өткөн 60—70-жылдар ичи коому-буздун дымып турган мезгили болгондугу бүгүн баарыбызга бештен белгилүү болуп отурат. Ошондой болсо да, ал учурда «тигини бүтүрдүк, муну жаратып жатабыз, анысын ашыгы менен аткарабыз!» деген ач айкырык, куу сүрөөн мол эле. («СК») 3. Бычакка саптык уулун жок, камчыга саптык бириң жок, карап туруп силерди, ичим жалын, сыртым чок. («Эр.Т.») 4. Ансыз да жону жука немени чыгашага учуратып, анан, иттен жок, же ит байлаган жиптен жок болуп, сенделип кайра келгеним, бардык күнөөнү мойнума үйөт. (Т.К.)

5. Токойду, сазды аралап,
Токтолбой Ажал чурады.
Азуусун айга бир кайрап,
Ааламдан минтип сурады. (Ж.Б.)

6. Мен жүрүп Ысык-Көлдүн бойлорунда,
Көп болдум үлпөт менен тойлорунда.

Ошондо муну сездим:

Жаткан экен,
Боз торгой жумурткалап
Кой жонунда. (С.Ө.)

7. Көзүнчө ырсак-ырсак күлүп коёт.
Ичине котур ташын түйүп коёт. (Б.А.)
8. Айдаткан жалаа менен намыс үчүн,
Андыктан аман келдин башын бүтүн.
Бир чылбыр, эки тизгин өз колунда,
Актагын журтун үчүн эне сүтүн. (А.Т.)

9. Апан эсен болсо, жаман атаңдын аягынан жел эптеп өтүп турса, чоочун жерде, кызым, жер каратып кызартпайбыз. (К.Б.) 10. Териси жука киши курусун, ачуум дайыма мурдумдун учунда. («ЛЖ») 11. Кайгы басып, бир көзүнөн жаш, бир көзүнөн кан акса да, ичтен тынып, ары карап ыйлап, анан бери карап күлүп, тагдырына моюн сунуп жүрө берет. («СК») 12. Атан анда алп эле, жоонун жүрөк суусун алган эле. Эми минтип бир аягым төрдө, бир аягым көрдө турат. (Ж.М.) 13. Ошондо атасы: «Ии... бул уулумду сары ооз балапан десе, жетилген экен. Эми ыраазымын!» — дейт да, көз жумат. (Ж.М.) 14. Мен болгонду болгондой айтып чыга бергенимде, ал мени көзүнүн төбөсү менен карап, муртун чыйралткан боюнча кабагын чытыды. (М.М.) 15. Мына ошентип, Шамырбектин ашына дос да, кас да келет. Демек, алар жумурткадан кыр таап, бөйрөктөн шыйрак чыгарууга аракет кылышат, ошондуктан өзүбүзгө сак болуп, ашка жакшы даярданалы. (К.Ж.) 18. Начальниктин көзү чанагынан чыгып, каардуу бакырды. Ага тенелип эмне кылайын деп, тилимди тишиме басып, айткандарын угуп, жер карап отура бердим. («Ч») 19. Ар ким өз көмөчүнө күл тарткан — болбогон иш. Биз бири-бирибизге кам көргөнүбүз он. (Т.К.)

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Фразеологизмдердин кепте колдонулушунун кандай түрлөрүн билесинер?

2. Фразеологизмдердин кепте өзгөрүүгө учурап колдонулушун кандай түшүнөсүңөр? Алардын кандай жолдору бар?

3. Фразеологизм менен сөздүн синонимдик катышын кандай түшүнөсүңөр? 5—6 мисал келтиргиле.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЮУ ЖОЛДОРУ

§ 88. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫНЫН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ, ЖОЛДОРУ (БУЛАКТАРЫ)

Коомдук турмуштагы ар кандай жанылыктарга, айлана-чөйрөдөгү түрдүү өзгөрүүлөргө жараша адамдардын да түшүнүгү, ан-сезими өркүндөп, өсүп-өнүгүп турат. Мындай кубулуштар тилдин лексикалык составына жаңы сөз каражаттарынын кошулуп, толукталып турушун талап кылат.

Тил түрдүүчө жолдор менен өнүгөт. Анын эң ийкемдүү, өнүмдүү жолдорунун бири катарында мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн морфологиялык (аффиксациялык) жана семантикалык (маанилердин жаныланыш) жолдору болуп эсептелет. Булар менен катар адабий тилдин кору диалектизмдердин жана башка тилдердеги сөздөрдү которуп алуу жолдору менен да ишке ашат. Албетте ар кандай эл башка элдер менен саясий, маданий, экономикалык байланышта болуп тургандыктан ал элдердин тилинен кирген сөздөр аркылуу да лексика байып турат. Лексиканын ушундайча өнүгүп-өрчүшүн, тактап айтканда, кыргыз тилинин лексикасынын байышынын негизги багыттарын кыргыз тилинин байышынын ички жана сырткы булактары деп чоң эки топко бөлөбүз.

§ 89. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫНЫН ИЧКИ БУЛАКТАРЫ

Тилдин лексикасынын байышынын ички булактары да өз ара бир нечеге бөлүнөт. Алар: а) морфологиялык (аффиксациялык), б) семантикалык, в) синтаксистик, г) башка тилден сөзмө-сөз которуу (каль-

калоо) жолдору деп аталат. Ошондой эле диалектикалык байлыктардан да туура пайдалануу аркылуу адабий тилдин кору артат.

§ 90. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН МОРФОЛОГИЯЛЫК (АФФИКСАЦИЯ) ЖОЛ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Унгу жана туунду сөздөргө ар түрдүү сөз жасоочу мүчөлөр жалганып, жаңы маанидеги сөздөрдүн жасалышы сөз жасоонун морфологиялык же аффиксация жолу деп аталат.

М и с а л ы: *окууу + чы = окуучу, бала + луу = балалуу, тара + ак = тарак, бас + ым = басым, котор + мо = котормо, жол + лаш = жолдош, иш + кер = ишкер.*

Аффиксация жолу менен бир эле сөз түркүмүндөгү сөздөр да, бир сөз түркүмүнөн башка сөз түркүмүнө кирүүчү сөздөр да жасалат.

М и с а л ы: *бас* — этиш сөзү, ага *-ма*, мүчөсү жалганып, *басма* болуп этиштен зат атооч жасалды. *Мал* деген сөзгө *-чы* мүчөсү жалганганда *малчы* болуп зат атоочтон зат атооч жасалды.

Сөз жасоочу мүчөлөр же аффиксация жолу менен жаңы маанидеги сөздөрдү жасоодо бардык мүчөлөрдүн ролу бирдей эмес. Алардын айрымдарынын колдонулушу менен көптөгөн жаңы маанидеги сөздөр жасалса, айрымдары саналуу гана сөздөрдү жасоого катышат. Алсак *-чы*, *-луу*, *-ма*, *-ым*, *-кер* сыяктуу мүчөлөр көптөгөн жаңы маанидеги сөздөрдү жасаганга катышкандыктан, алар өнүмдүү мүчөлөр деп аталат. Ал эми *-чан*, *-чак*, *-ак* (*ык*), *-кор* сыяктуу мүчөлөр жаңы сөздөрдү жасоодо анчалык көп колдонулбагандыктан, алар өнүмсүз мүчөлөр деп эсептелет. Тилдеги төл сөздөрдүн морфологиялык (аффиксациялык) жол менен жаңы түшүнүк берип, жаңы мааниге ээ болушу ар кандай тилдин лексикасын байытууда чоң роль ойнойт.

236. Төмөнкү текстти окуп чыгып, андагы аффиксация (морфологиялык) жол менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөрдү тапкыла. Алардын кайсы мүчө аркылуу жаңы маанидеги сөздү жасап жаткандыгын түшүндүргүлө.

Мектепте ыр, сүрөт сабактарына (өзгөчө айылда) алиге чейин жеңил-желпи карашат. «Ырды мал баксан, тоотүздө ырдасаң болот, а сүрөтчү болуп жалчып кеткендерди да учурата элекпиз. Эсиң болсо, математика менен химиядан баш көтөрбө, азыр ошол илимдердин заманы» деп балдарынын кулагына куюп, өткүр сезимине жөргөмүштүн желесин тарткан ата-энелерди да көрүп жүрөбүз. Алардан мугалимдер ашып түшөт. Көп жерлерде сүрөттөн, ырдан адистиги жок, эштеп-септеп «саатка жеткен» мугалимдер билгенче сабак өтүшөт. Сааттар аз. Аягы эмне болот? Кулунчак кезден искусствого кайдыгерлик жаралат.

«Симфония — жан-дүйнөмдүн төгүлүүсү» дептир Чайковский. Менимче, «Дон Кихот», «Король Лир», «Согуш жана тынчтык», «Кыямат» сыяктуу классикалык чыгармаларсыз, Рембрандттын атактуу полотнорусуз, Бетховендин музыкаларысыз биз жашаган дүйнө алда канча жарды болуп турмак. Александр Ивановдун «Христостун элге келиши» аттуу картинасы дүйнөдөгү теңдеш жок чыгарма. Бирок мага композициясы, тартылыш чеберчилиги, философиялык тереңдиги, адамдардын психологиясынын берилиши жагынан ага теңдеш чыгарма чалдыккан жок.

Третьяковкага кирген эл, бул ажайып картинанын мандайында сааттап турушат. Дагы бир сөз, Брюллов, Левитан, Перов, Айвазовский, Крамской, Репиндин полотноруна арбалган көрүүчүлөрдүн ой-сезими сүрөтчүнүн бай дүйнөсү менен жуурулушуп, ортодогу узак мезгил көз ирмемге айланып, кадимкидей «сүйлөшүп» турушат. Рембрандттын сүрөттөрүн карап көрчү, ар бир чыгармасын жүрөк каны менен жазган. (А. М.)

237. -ма, -ым, -мер, -кер, -чы, -поз, -ла, -уу, -гы, -кеч, -лык мүчөлөрүн пайдаланып, жаңы маанидеги сөздөрдүн

жасалышын көрсөткүлө. Аларда кандай сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөр жасалгандыгын айтып бергиле.

238. Төмөнкү сүйлөм топтомдорунан морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдү таап, ал кайсы мүчөнүн жардамы менен жаңы мааниге ээ болгонун көрсөткүлө. Ошондой эле уңгу сөз менен туунду сөздүн кайсы сөз түркүмдөрүнө тиешелүү экендигине да токтоло кеткиле.

1. Көнүлдүн ачкычы — сөз, билимдин ачкычы — китеп. 2. Бекерчиден безе кач, илимпозду ээрчий бас. 3. Боекчу, боекчу десе сакалын кошо боептур. (Мак.) 4. Эринчээк жалкоо дедирбей, аштык айдап эчки бак, эмгекти сүйүп дайыма эрте туруп, шашпай жат. (Т.) 5. Байлык мурас эмес, жокчулук уят эмес. (Мак.) 6. Көп окуу — чыгармачылыкка өбөлгө. 7. Ары жок адам — күлкүчү, жалкоо адам — уйкучу. (Мак.)

§ 91. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Кыргыз тилинде көптөгөн сөздөр төл лексикабыздын эсебинен сөздөрдүн айкашуусу аркылуу да жаңы мааниге ээ болгон учурлары бар. Мындай ыкма менен жаңы мааниге ээ болуп, сөздүк корду (лексиканы) байыткан сөздөр аз эмес.

Андай ыкма менен пайда болуп, тилдин корун толуктаган жол, лексиканын синтаксистик жол аркылуу баюусу деп аталат.

М и с а л ы : *Басма сөз, жарыш сөз, окуу жайы, бала бакча, калем уч, китеп кап, айыл чарбасы, жел тегирмен, өнөр жай, эмгек күн, кара сөз, дене тарбия, турмуш-тиричилик, көркөм адабият, жол башчы д.у.с.*

239. Төмөнкү сүйлөм топтомдорунан синтаксистик жол менен жаңы мааниге ээ болгон сөздөрдү таап, алар кандай сөздөрдүн айкашынан курулуп, кандай маани берип турганын айтып бергиле.

1. Жол башчысы жакшы болсо, эл башына бак конот. (Мак.) 2. Балыкчы—Кара-Кече темир жолу эли-

бизге көп пайда алып келери шексиз. («КТ») 3. Биз жакшы жасалгаланган боз үйдөн орун алдык. («КР») 4. Кант кызылчасы канчалык көп жыйналса, кумшекер да ошончолук көп болот. («КТ») 5. Дем алыш күнү баарыбыз чогулмай болдук. («ЗК») 6. Окуучунун күндө керектөөчү куралы — калем сап, дептер жана окуу китеби. («КТ») 7. Мектептин ремонтуна мен акиташ жана кол кап алып келмекчи болдум. («КБ») 8. Алганың ак жолтой болуп, тең арып, тең карыгыла. (Т.С.) 9. Мурда чек ара дегенди билбестен мазарыбыз да бир, базарыбыз да бир болуп, аралашып эле жүрбөдүк беле. («КР») 10. Убакыттын кечтеп баратканы унутулуп, улам биринен соң бири жарыш сөзгө чыгып жатты. («КТ») 11. Массалык маалымат каражаттарында, басма сөз беттеринде айыл чарбасын кайра куруу жөнүндө кенири талкуу жүрүп жатты. («ЭТ») 12. «Жандоочун жакшы болсо кийик аттырат» дегендей, орун басары мыкты болгон жетекчинин да иши онунан чыгып турат экен. («КТ»)

§ 92. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН СЕМАНТИКАЛЫК ЖОЛ АРКЫЛУУ БАЙЫШЫ

Эне тилибизде төл сөз катары мурдатан эле колдонулуп жүргөн кээ бир сөздөрдүн маанилик жактан кенип, жаны кошумча мааниге ээ болушун кыргыз тилинин лексикасынын семантикалык жол аркылуу байышы дейбиз.

М и с а л ы : *унгу, көшөгө, тамыр, мүчө, борбор, солчул, көргөзмө, ээ, айлана, ордо, бурч* д.у.с.

Бул сөздөрдүн алгачкы маанилерине жана кийинки учурда пайда болуп, кенири колдонулуп жүргөн маанилерине көз салсак, алардын семантикалык (маанилердин кеңейүү же көбөйүү) жолу менен лексикабыздын байып жатканына күбө болобуз.

М и с а л ы : *Тамыр* — алгачкы маанисинде өсүмдүктүн жерге кирип, азык алып жана анын өзүн бышык кармап турган бөлүгүн же адамдын денелерин кан менен азыктандырып турган түшүнүктөрдү берсе, кийинки учурда математикалык термин катары

колдонулуп, радикалдын алдындагы туюнтманы билдирип калды. **Мүчө** — алгачкы маанисинде дене бөлүктөрүн билдирсе, кийинки учурда кандайдыр бир уюмга тиешелүү экендикти же грамматикалык түшүнүктү (баш же айкындооч мүчөнү) билдирип калды.

М и с а л ы : Мен партиялардын бирине мүчө болоюн деп жүрөм. Сиз кайсы акционердик коомго мүчө элениз? Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү — ээ жана баяндооч. Театрдын *көшөгөсү* ачылар замат көрүүчүлөр сахнага тигиле карашты. Эки *көшөгөлүү*, төрт сүрөттүү пьесаны көрүп кайттык. Борбордон бардык чекиттери бирдей аралыкта турган туташ сызык *айлана* деп аталат. Дептердеги карандаш менен жазылгандарды *очүргүч* менен өчүрүп чыккыла. **Жарыкты очүргүч** бузулуп калыптыр, жаңысын сатып келүү керек.

240. Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окуп чыгып, андагы семантикалык (маанилик жанылануу) жолу менен колдонулган сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө. Ал сөздөрдүн алгачкы маанилери кандай түшүнүктү бергендигин жана кийинки болгон маанилик өзгөрүштөрүн айтып бергиле.

1. Ордонун борборунан бир аз аралыкта жаткан чүкөлөрдү чертип бүтөрүнө жакын «эми ханды черт, ханды черт» деген жабалактаган үндөр чыкты. (Т.С.) Бишкек — биздин мамлекеттин административдик гана борбору эмес, өнөр жай тармактарынын, маданияттын да борбору. («КТ») Оң кол, сол кол экөө бирдей кол. Көп жылдан бери алым алып, салык жыйып, күн көрсөтпөй турган баскынчылардын зомбулугунан кутулуу үчүн кол курап, жол камын көрө баштайт. («Курм.») 4. Башталгыч класстарда окуткан мугалими жазууга жакшы көңүл бөлсө, окуучулардын колу да жакшы болот. («КБ») 5. Жакшылап ынтаа коюп угуп, окуп, эрежени үйрөнгөн окуучу сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзгөндө аны унгу, мүчөгө так ажыратат. (Б. Үм.) 6. Унгусу карыш чон кетмен, кол учунда ойносоң. (Осмонкул) 7. «Бас» деген унгу этишке -ма мүчөсүн улаганда кандай сөз түркүмүнө өтөт? 8. Ар ким өз эмгеги менен тапкан дөөлөткө өзү ээ болуу керек. (Ж. М.)

§ 93. БАШКА ТИЛДЕРДЕН СӨЗМӨ-СӨЗ (КАЛЬКАЛАП) КОТОРУУ ЖОЛУ МЕНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫ

Бир тилдеги сөздү же сөз тизмегин ошол үлгү менен экинчи бир тилге сөзмө-сөз которуу калька деп аталат. Ушундай үлгү менен пайда болгон жаны маанидеги сөздөр тилдин лексикалык курамын байытууда өзүнчө орунга ээ. Кыргыз тилинин лексикасынын баюу жолунда мындайча которуу жолу (калькалоо) аркылуу жаны мааниге ээ болгон сөздөр негизинен кыргыз элинин орус эли менен маданий, саясий, экономикалык тыгыз байланышта болгон мезгилине туш келет. Бул айрыкча Октябрь революциясынан кийинки учурду кучагына алат.

Башка бир тилдеги сөздөрдүн же сөз тизмегин ошол үлгүсүндө сөзмө-сөз которуу жолу менен жаны мааниге ээ болгон сөздөр азыркы учурда тилибизде арбын учурайт.

Мисалы: *Өндүрүш* (производство), *айыл чарбасы* (сельское хозяйство), *кол жазма* (рукопись), *курулуш материалдары* (строительные материалы), *көркөм чыгармачылык* (художественная деятельность), *көп чекит* (многоточие), *угуучу* (слушатель), *көрсөткүч* (показатель), *солчул агым* (левое течение), *суу сактагыч* (водохранилище) д.у.с.

Сөзмө-сөз которуу (калькалоо) жолу аркылуу жаны мааниде пайдаланыла баштаган сөздөр которуу мүнөзүндө же ыгына карата эки топко бөлүнөт. Алар *толук жана толук эмес которуу же калькалоо* деп аталат.

1. Толук калька. Бир тилден экинчи тилге толук, сөзмө-сөз которуу жолу менен алынып, маанилик жылышка же жаңы мааниге ээ болгон сөздөр жана сөз айкаштары толук калька деп аталат.

Мисалы: *кызыл бурч* (красный уголок), *Ардак такта* (Доска почета), *темир жол* (железная дорога), *муздаткыч* (холодильник), *буу казан* (паровой котел), *ылдамдык* (скорость), *абанын басымы* (давление воздуха), *эл аралык* (международный), *ага окутуучу*

(старший преподаватель), *кенже илимий кызматкер* (младший научный сотрудник), *учкуч* (летчик), *жумушчу табы* (рабочий класс), *түндүк уюл* (северный полюс), *Аяз ата* (Дед Мороз), *сөздүк* (словарь), *байланыш бөлүмү* (отделение связи) д.у.с.

2. Толук эмес калька. Бир тилден экинчи тилге бири толук которулуп, экинчиси (же калган сыңарлары) которулбастан алынып жаны түшүнүктү пайда кылган же маанилик жылыштарга ээ болгон татаал сөздөрдү же туруктуу сөз айкаштарын толук эмес калька дейбиз.

Мисалы: *ак гвардия*, *чийки сырьё*, *кыймыл инерциясы*, *улуттук банк*, *беш жылдык план*, *электр өткөргүч*, *партиялык уюм*, *археологиялык казуу*, *солчулдар партиясы*, *телемост*, *капиталдык салым*, *негизги фонд*, *убакыт нормасы*, *массалык өндүрүш*, *бухгалтердик эсеп*, *мамлекеттик стандарт*, *коллектив менчиги*, *жергиликтүү бюджет*, *товар айлантуу* д.у.с.

241. Төмөндө берилген текстти окуп чыгып, андагы которуу (калькалоо) жолу менен лексикабызга кирген сөздөрдү көрсөткүлө. Алардын кайсынысы толук, кайсылары толук эмес калька экендигин түшүндүрүп бергиле.

Салттар — тарыхый жактан калыптанып, өтө туруктуу, муундан-муунга өтүп жашап келаткан, көркөм нарктуу адаттар, жөрөлгөлөр, адамдардын көз караштары, ой сезимдери, көркөм чыгармачылыктын сюжеттери, ыкмалары ж.б. Салт коомдук психологиянын чөйрөсүндө жаралат, белгилүү бир шарттарда ал теориялык аң-сезимдин денгээлинде түшүндүрүлүшү мүмкүн, ошондон барып ал идеялык, саясий багытка ээ болот. Салттын мүнөздүү белгиси — белгилүү бир ыймандык-эстетикалык касиеттерге ээ болушу.

Ар бир эле коомдук формациянын көркөм маданиятында бекем же бошон көркөм салт калыптанат, алар тарыхый шарттарга жана социалдык топтордун, таптардын, элдердин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болот. Салт болуп калган ыкмалардын жардамы менен көркөм маданият чыгармачылыктын социалдык касиеттерин улам

кийинкиге өткөрүп келе берет. Бул көркөм чыгармачылыктын ыкмаларынын ар түрдүү улуттук символдорунун, көркөм каражаттарынын образдар системасын ж.б. көп ирет кайталоо менен ишке ашырылат. Салттуу искусство, көркөм маданияттын андан ары өнүгүшүнүн негизи болуп саналат. Жаңы коомдун маданияты жок жерден пайда болбостон, демократиялык салтты сактоо менен өткөндүн бүткүл маданий мурасын сын көз менен өздөштүрүүнүн жана кайра иштеп чыгуунун негизинде түзүлөт.

(«Көркөм маданият»)

242. Төмөнкү сүйлөм топтомдоруна сөзмө-сөз которуу (калькалоо) жолу менен лексикабызда жыш колдонулуп жүргөн сөздөрдү жана сөз айкаштарын тапкыла. Алардын кайсынысы толук эмес калька экенин аныктап, аны негиздеп бергиле.

1. Кийинки жылдары китеп чыгаруу кыйындап кеткендиктен канчалаган көркөм чыгармалар кол жазма боюнча өз бактысын күтүп жатат. (*К. Сакт.*) 2. Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясында кенже илимий кызматкер болуп иштегениме отуз жылдан ашып баратат. (*О. С.*) 3. Ош шаарынын үч миң жылдыгына карата жүргүзүлгөн археологиялык казуунун табылгалары эл аралык көргөзмөлөргө коюлду. (*«ЗК»*) 4. Ош—Бишкек жолун ондоого эл аралык банктан каражат бөлүнгөн эле. Азыр эл аралык стандартка ылайык келүүчү иштер жүргүзүлүп, жол бойлоруна көрсөткүч белгилер коюлду. (*«КТ»*) 5. Кыргыз жеринин кен байлыктары башка өлкөлөр үчүн чийки сырьё берүүчү база гана болбостон, өзүнүн өнөр жайы, өндүргүч күчү, жумушчу табы болууга тийиш. 6. Жалал-Абад шаарындагы электр жабдууларын чыгаруучу ишкана өз продукциясын массалык өндүрүшкө коюп жатат. (*«КТ»*) 7. Салык саясаты мамлекеттик казынаны гана эмес, жергиликтүү бюджетти да толтурат. (*«ЭТ»*) 8. Телемост аркылуу алыста турган эки шаардагы адамдар түз эфирге чыгышып, сүйлөшүп, пикир алышып жатканы коңумүш иш болуп бара жатат. (*«КТ»*) 9. Мамлекеттик негизги фонд өнөр

жайлары тарабынан кошулган капиталдык салымдарга түздөн-түз байланыштуу. 10. Акционердик коомдун мүлкү — коомдук менчик, анда болгон байлык коллективдин менчиги катары көпчүлүк тарабынан көзөмөлгө алынат. (*«ЭТ»*) 11. Жаңы жылдык ёлкада Аяз ата берген белекке жаш балдар кубанып, зал ичин күлкү менен шанга бөлөштү. (*«ЗК»*) 12. Базар экономикасы, сарамжалдуулукту, так бухгалтериялык эсепти сүйөт. (*«КТ»*)

§ 94. ДИАЛЕКТИЗМДЕР АРКЫЛУУ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫ

Ар бир элдин адабий тили анын диалектикалык байлыктарынын эсебинен да толукталып турат. Адабий жактан калыптанган улуттук тилдин бир нече диалектиси болот. Диалекти дегенибиз — адабий тилдин нормасынан фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жактан айырмаланып, белгилүү бир аймакка гана тиешелүү болуп турган өзгөчөлүктөрдүн жергиликтүү жалпылыктары. Кыргыз тилинин үч диалектиси бар. Алар: түштүк-чыгыш, түштүк-батыш жана түндүк диалектиси (Б. М. Юнусалиев. Кыргыз диалектологиясы, Ф., «Мектеп», 1971). Ошондой диалектилерде, б.а. чектелген аймактарда гана колдонулуп, адабий тилден айырмаланган сөздөр диалектизмдер деп аталат. Ал диалектизмдердин адабий тилде синонимдери жоктору же абдан кенири колдонулгандары адабий тилге кирип, анын лексикасын байытат.

Мисалы: *десте* (гүл десте, мурда «букет» деп да жүргөнбүз), *дарче* (терезенин четиндеги кичинекей ачылма, мурда «форточка» деп айтылчу), *кардар* (сатып алуучу катары кайрылган тарап), *замбар* (замбил деп да коюучубуз), *шып* (муну түндүк диалектиде кээде адабий тилдеги басылмаларда «потолок» деп айтылган учурлары бар эле), *дализ* (коридор), *палек* (коон, дарбыздын сабагы), *гозо пая* (пахтанын сотосу), *пакза* (сокмо дубалдын катмары), *сойго* (эгин оточу курал), *загыра нан* (жүгөрү унунан жасалган нан),

жабан (сандыктын түрү), *сымч* (дубалдын арасына коюлган жыгач), *азил* (тамаша), *маараке* (аш-тойлор, юбилейлик аземдер), *мис табак* (тамак-аш салынуучу жезден жасалган табак), *пакта* (кебез), *парасат* (ан-сезим, акыл-эс, андап билүү), *бейпил* (тынч, мамыр-жумур, эч нерседен капарсыз), *дидар* (өн, жүз), *алээм* (ичи күйүү, өзүндө жокко же өзү аткара албаганына ичи күйүп, бушайман болуу), *почок* (коон, дарбыздын жегенден калгандагы кабыгы), *күнжара* (чигиттен, күн карамадан д.у.с. өсүмдүктөрдөн май чыгарып алгандагы калдыгы), *андава* (шыбак шыбоодо колдонулуучу курал-аспап), *ак жубаз* (күрүч актоочу жай жана ага керектөөчү шаймандары) д.у.с.

243. Төмөндөгү сүйлөм топтомдорун окуп чыгып, кайсы сөздөрдүн диалекти аркылуу адабий тилге кирип, азыркы учурда активдүү колдонулуп жүргөндөрүн дептеринерге көчүрүп жазып, ал боюнча өз пикиринерди айтып, маанисин чечмелеп бергиле.

1. Ошондо он эки кыз 1-класстын астанасын бирге аттаган элек, азыр ошолордон үчөөбүз гана калдык. (*К. Боб.*) 2. Той кызматындагы аялдардын экөө бир-бирден мис чылапчын, жаркыраган мис абдесте көтөрүп кирип келишти. (*М. Абд.*) 3. Анын ийининдеги мизи жалтылдаган байтешеси оной уста эмес экендигинен кабар берип турду. Саягы жаңындагы тамтыгы кеткен боз жегдечен чигит экөө мандикер болуп жүргөн окшойт. (*М. Абд.*) 4. Төрүбүздө шыпка жете жыйылган үч мээрап жүк үйүбүздүн көркү. (*К. Боб.*) 5. Пешайбандын кыбыла жак бурчундагы чарпаяда бостек төшөлгөн орун салынган. (*Ш. А.*) 6. Сайдан өткөн соң аттан түшпөй эле, көк моюн шишени койнуна алып чыгып, «келгиле бир аздан сеп этип алалы» деди. (*Ш. А.*) 7. Бий өзүнүн өкүмдарлиги, каардуулугу менен гана эмес, пакизалиги менен да беркилерден айырмаланып турду. (*Т. К.*) 8. Кыштоодо калгандар негизинен жер айдап, эгин эккен чарбакерлер болучу. (*М. Абд.*) 9. Куршап селосунун суу маселесин талкуулоо үчүн маале башчылары чогулушту. (*«Ас.»*) 10. Нарын шаарында областтан чыккан мыкты инсандарынын айкелдери орнотулду. (*«КТ»*) 11. Журна-

листтик кесибиме байланыштуу көп жерде болуп, Таластын күлчотайын, түштүктүн палоосун, тандырга жабылган нанын жакшы эле жедим. (*«КР»*) 12. Жаңы курулган бейтапкана төрт чоң айылдын эли үчүн жакшы болду, эми райондун борборуна зарыгып автобус күтпөй, оору үстүнө оору кошпой оноп эле калдык. (*«ЭТ»*)

§ 95. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЙЫШЫНЫН ТЫШКЫ БУЛАКТАРЫ

Ар кандай тилдин лексикасынын байышы башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен да жүрөт. Анткени эл тарыхтын бардык учурларында экинчи бир эл менен маданий байланышта, экономикалык жактан карым-катнашта болуп келген. Коомдун өнүгүшүндөгү бир улут менен экинчи улуттун мындай байланыштары алардын тилинин сөздүк корлоруна кошулуп, лексикасын байыткан. Андай көрүнүштөр коомдук өнүгүүнүн түрдүү тармактарынан байкалат. Тактап айтканда, бир тилден экинчи тилге өткөн же кабыл алынган сөздөр дыйканчылыкка, мал чарбачылыгына, багбанчылыкка, курулуш иштерине, көркөм өнөргө, саясатка, жоокерчиликке, соодага, өнөр жайына, техникага, илим-билимге д.у.с. байланыштуу өткөн. Сөздөрдүн мындай жол менен кабыл алынышы кыргыз тилинде эң арбын учурайт. Ал кыргыз тилинин лексикасынын байышынын тышкы булагын түзөт.

Кыргыз эли өзүнүн тарыхында ар түрдүү доорлордо ар башка улуттар, элдер, мамлекеттер менен алака-катнашта болгондуктан, кабыл алынган сөздөр да ошол турмуштун кайсы тармагында аралашкандыгына байланыштуу сөздөр менен ырасталып турат. Алсак, иран-перси тилинен курулуш, дыйканчылыкка, араб тилинен динге, монгол тилинен мал чарбачылыгына, орус тилинен техникага, илим-билимге байланыштуу сөздөрдүн арбын учурашы жогоруда айтылгандарды ырастайт. (Башка тилдерден кирген

сөздөр ушул айтылган багыттар менен эле чектелбейт. Андай сөздөр турмуштун бардык тармактарынан жолугушу мүмкүн.)

§ 96. ОРУС ТИЛИНЕН КИРГЕН ЖАНА ОРУС ТИЛИ АРКЫЛУУ КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасында орус тилинен тикелей кирген же кабыл алынган, ошондой эле ал тил аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөр арбын. Бул көрүнүш кыргыз элинин тарыхый жолунун сонку учурларында, айрыкча, XIX кылымдын акырындагы жана XX кылымдын ичиндеги байланышы жана жанаша жашоосу менен түшүндүрүлөт.

М и с а л ы: *керебет, завод, актив, поезд, меш, бир ашмушке чай, болуш, агроном, машина, алфавит, адрес, үстөл, пароход, соко, чиркөө, цифра, банк* д.у.с.

Кыргыз тилине орус тилинен кабыл алынган сөздөрдү негизинен эки доорго бөлөбүз.

1. Октябрь революциясына чейин кабыл алынган сөздөр.

2. Октябрь революциясынан кийин кабыл алынган сөздөр.

§ 97. ОРУС ТИЛИНЕН ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ЧЕЙИН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

XIX кылымдын аягында орус калкынын кыргыз жергесине келип отурукташа башташы кыргыздар менен орустардын карым-катнашта жашоосуна шарт түзгөн. Натыйжада, алардын жаны жерге келип, тиричилигин өткөрүүгө байланыштуу колдонгон буюмдарына, шаймандарына, административдик бөлүүгө байланышкан сөздөр, бир топ сөздөр жергиликтүү элдин да тилинде колдонула баштаган. Натыйжада орус тилинен кыргыз тилине бир топ сөздөр кирген.

Ал сөздөрдүн басымдуу бөлүгү айыл-чарба шаймандарына, үй буюмдарына, административдик бөлүүлөргө тиешелүү болгон жаны түшүнүктөргө байланыштуу.

М и с а л ы: *саржан, бороз, каамыт, боожу* (айыл чарба шаймандары), *үстөл, керебет, самоор* (үй буюмдары), *батинке, шапке, купайке* (кийим-кечелер), *болуш, ыстарчын, үйөз же ойоз* (кызмат жана аймактык атоо), *жарманке, конос, солкөбай* (соодасатыкка байланыштуу) д.у.с.

Ар бир тилдин өзүнө тиешелүү мыйзамченемдүүлүгү (ички мыйзамы) болот. Ага байланыштуу башка тилден кабыл алынган сөздөр кабыл алган тилдин өзүнүн ички мыйзамына баш ийүү аркылуу айрым тыбыштык өзгөрүүлөргө учурайт. Алсак, *самоор* деген сөз орус тилиндеги *самовар, жарманке* (орусча ярмарка), *ыстарчын* (орусча старшина), *каамыт* (хомут), *соко* (соха), *болуш* (волость) деген сөздөр. Алардагы тыбыштык өзгөрүүлөр али орус тилинин тыбыштык системасына коно электиги жана кыргыз тилиндеги мыйзамченемдүүлүктөр менен түшүндүрүлөт.

М и с а л ы: орусча «*церковь*» деген сөздү кыргыз тилинде сүйлөөчүлөр дароо өздөштүрүп кете албастыгы табигый көрүнүш. Себеби, биринчиден, кыргызда **ц** тыбышы мурда болбогон, аны сөз башында айтууга да речтик аппараттар көнбөгөн. Натыйжада, өз тилине ыңгайлаштырылып — «*чиркөө*» деп алынганы ыңгайлуу, айтууга жеңил болду. «*Бөтөлкө*» деген сөз орус тилинде «*бутылка*» болуп айтылат, бирок кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үндөшүүсү күчтүү болгондуктан, **у, ы, а** тыбыштарынын айтылышы эриндин катышы жана жаактын ачылышы боюнча да бири-биринен айырмалангандыктан, аларды бир эле сөздө айтуу кыйын. Ошондуктан андай ар түрдүү мүнөздөгү үндүү катышкан сөз кыргыз тилинде бири-бирине жакындашып, окшошуп айтылып, өзгөрүүгө учурайт. Бул сөздөгү **у, ы, а** тыбыштары айтууга онтойлошуп, баары өө тыбышына өтүп, «*бөтөлкө*» болуп өзгөрүп кеткен. «*Көнос*» деген сөз да орус тилиндеги «*купец*» деген сөздөн алынган. Мында да **ц** тыбышынын жоктугунан

жана үндөшүп окшошуунун таасиринен «көпөс» болуп тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураган. «*Боожу*» деген сөз да (орус тилинде «вожжи» — сокого же арабага чиркелген аттарды алыстан башкарып алып жүрүүчү тизгин сымал узун жип), биринчиден сөз башында в тыбышынын келбестиги, экинчиден ж тыбышынын катар айтылбасы, үчүнчүдөн, үндөштүк (сингармонизм) мыйзамынын таасири менен ушундай өзгөрүүгө учураган.

Башка тилдердеги, айрыкча, орусча сөздөрдү тыбыштык жактан өзгөртүп, кыргыз тилинин ички мыйзамына (табиятына) ылайыктап алуу негизинен Октябрь революциясына чейинки мезгилге тиешелүү.

244. Текстти окуп чыгып, андагы Октябрь революциясына чейин кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөрдү таап, кандай тыбыштык өзгөрүүлөр менен кабыл алынганын айтып бергиле.

Быйыл жети жылдын жүзү болду. Орусиядан келген мужуктардан соко айдаганды өздөштүрүп, кара топурактуу кыртыштары бар жерлерге картөшкө эге баштадык. Ойоз, кантон деген бөлүштүрүүлөргө кулагыбыз бышып, өз ыстарчындарыбызды, болуштарды ажырата билип калдык. Келгендердин керебетине кериле жатып, үстөлүнө өбөктөп, болкөлөрүн бөлө жешкен учурлар болду. Кантсе да, алар өнөргө жакын эл келет экен, соколорду көбөйтүп, буурсундар азайды, олдоксон моюнтуруктар жылма каамыттарга алмашылды.

Көл кылаасында жана Чүй боорунда отурукташкандар көбөйүп, кээ бир селолордо орус-тузем мектептери ачылды. Токмок жана Кара-Колдо чиркөө курулуштур дегенди угуп, аны көрүү үчүн атайын ат арытып баргандар да болгон. Орустардын акчасынан солкобайларды кыргыз кыздары боо тактырып, көкүрөгүнө кадап, кооздук үчүн пайдаланышса, ага келгиндер баш чайкашып, таң калышар эле. А түгүл кээде «Бул ак падышанын акча бирдиги, аны бузсаңар түрмөгө түшөсүңөр» деген сөздөн улам, аларды кайрадан чогултуп алышып, көз көрбөс жерге бекиткендер кезиккен.

Келгиндер менен жергиликтүүлөрдүн ынтымагы он бешинчи, он алтынчы жылдары бузула баштады. Анткени ошол жылдары жергиликтүү элден солдатка алуу маселеси коюлуп жаткан болчу. А түгүл, буга каршы айрым ойоздордо нааразылык билдирген көтөрүлүштөр да чыгып кеткендиги айтылып жатты. Биз, 14—15 жаштар чамасындагы балдар, ата-энебиздин «эч кайда чыкпай отургула» дегенине карабай, шаардагы казарма аянтындагы атчандар атрияты турчу жерге бардык. Саат 10 го жакын чиркөөдө конгуроо чалынып, эл ошол жакка сүрүлдү. Ал жерде ойоз начальниги Иванов элге кайрылып сүйлөп жатты. (X. К.)

§ 98. ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫНАН КИЙИН ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасынын байышына Октябрь революциясынан кийинки мезгилдеги орус тилинен кабыл алынган сөздөргө өзгөчө орун тиешелүү. Анткени бул мезгилде бул эки элдин ортосундагы карым-катнаш абдан кеңейип, илим-билимге, маданиятка, техникага, өндүрүшкө, саясатка байланыштуу көптөгөн сөздөр кыргыз тилине кирди.

М и с а л ы: *завод, бригада, кооператив, трактор, станция, реформа, сезон, станок, совхоз, цех, класс, норма, самолет, закон, район, консерва, квартира, повесть, художник* д.у.с.

Орус тилинен кыргыз тилине кабыл алынган сөздөр абдан көп. Ошону менен бирге ал сөздөрдүн бир тобу орус тилине да башка тилдерден кирген сөздөр. Алардын кыргыз тилине келиши орус тили аркылуу ишке ашып жатат. Ошондуктан андай сөздөрдү кыргыз тилине башка тилдерден орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр деп атайбыз.

М и с а л ы: *поэзия, республика, конституция, премьер, музыка, архитектура, грамматика, пионер, спорт, рекорд, кодекс, комбайн, гений, глобус, база, атлас, архив* ж.у.с.

245. Төмөндөгү текстти окугула да, кайсы сөздөрдү кабыл алынган сөздөр деп эсептеринерди көрсөтүп, себебин айтып бергиле.

ДЕМОКРАТИЯ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Биздин заманга чейинки V кылымдагы Афиныда алгачкы демократия — элдик башкаруу пайда болгон. Сөздүктө «демократия — бул башкаруунун элдик формасы, ал эң жогорку бийликке жана эл бийликти өзү же өзүнүн эркин шайлоо системасында шайланган өкүлдөрү аркылуу ишке ашырылат» деп аныкталат. Авраам Линкольндун айтуусунда, «Демократия — бул эл үчүн өзү ишке ашырган элдик башкаруу».

Эркиндик жана демократия, адатта бири-бирин алмаштыра алган түшүнүктөр, бирок алар синонимдүү сөздөр эмес. Демократия — чындыгында эле эркиндик жөнүндөгү идеялар менен принциптердин топтому, бирок, ал ошол учурда узак мезгил аралыгындагы калыптанган практикалык нормалар менен процедуралардын да топтому болуп саналат. Кыскача айтканда, демократия — бул эркиндикке мыйзамдык статус берүү.

Демократия түз жана өкүлчүлүктүү деген эки негизги категорияларга бөлүнөт. Түз демократияда атуулдар шайланган же бекитилген официалдуу адамдардын ортомчулугусуз эле коомдук чечимдердин кабыл алынышына катыша алат.

Мындай система салыштырмалуу аз сандагы адамдар болгон учурда, маселен, тил табышуу же көпчүлүк добуш менен маселе талкуулап, жана чечим кабыл алуу үчүн бир бөлмөдө чогула алган жергиликтүү уюмдарда колдонулушу мүмкүн.

Өзүнүн татаал жана көп сандуулугунан улам азыркы коомдун түз демократияны ишке ашырууга мүмкүнчүлүктөрү аз.

Өкүлчүлүктүү демократия бүгүн саясий чечимдерди, мыйзамдарды, коомдук жыргалчылыкты коздогөн программаларды кабыл алуу максатында официалдуу

өкүлдөр шайлоочу 50 мин калкы бар шаар үчүн да, 50 миллион калкы бар мамлекет үчүн да, демократиянын эн ылайыктуу формаларынын бири болуп калды. («КТ»)

246. Текстти окуп чыгып, андагы орус тилинен кабыл алынган сөздөргө талдоо жүргүзүлө.

ТАБИЯТТЫ КОРГОО

Бул маселе XX кылымдын аягында дүйнөлүк проблемага айланып отурганын ар бир адам жүрөгү менен туюп турат. Анткени адам тагдыры менен табият тагдыры бири-биринен ажырагыс. Кийинки учурда суу булганып, жер химикаттарга ууланып, эрозияларга учурап жаткандыгы көз алдыбызда болууда.

Чынын айтканда, кийинки учурда жашоо тиричилигибизде экология маданиятына жетише албай жатабыз. Келечек муундарыбызга жаратылышка болгон мамилесинин маданиятын көтөрмөйүнчө биз көп нерселерди жоготуп, жашообуз депрессияга учурашы мүмкүн.

Учурда илимий-техникалык прогресс кысымын көрсөтүп жаткан кез. Аны пайдалануунун техникасын так сактабасак көптөгөн кырсыкка учурашыбыз мүмкүн. Буга уу-химикаттарды самолет менен чачуудан өсүмдүктөр гана эмес канаттуулар, айрым майда жаныбарлар, атүгүл адамдар да зыян тартканына күбөбүз.

Жаратылышты коргоо барган сайын саясий, эл аралык мааниге ээ болуп баратат. Ошондуктан экология проблемасы бир эле элдин же өлкөнүн иши эмес, бир нече мамлекеттердин биргелешип иш алып баруусун талап кылат. Алсак, Арал деңизинин маселеси буга күбө. Ага жетүүчү дарыялар кийинки мезгилдерде айыл чарба өсүмдүктөрү үчүн көп пайдаланылып, деңизге куйбай калууда. Натыйжада, деңиз улам соолуп, кургак туз чандары айлананы каптап, табият жабырланып, жаратылыштык катастрофа күтүлүүдө. Аны болтурбоо үчүн табияттагы тең салмактуулукту сактоо зарыл. («АЖ»)

§ 99. ОРУС ТИЛИ АРКЫЛУУ КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Илим-билимге, искусствого, курулушка, адабиятка, техникалык жетишкендиктерге д.у.с. байланыштуу көптөгөн сөздөр орус тили аркылуу кыргыз тилине кирген. Ал сөздөрдүн дээрлик бардыгы советтик доордо кабыл алынгандыктан тыбыштык өзгөрүүлөргө дээрлик учураган эмес.

Мисалы: поэзия, либретто, морфология, театр, архитектура, этаж, аэрофлот, полиартрит, симфония, дирижер, актер, конституция, парламент, президент, конгресс, автомобиль, атмосфера, космос, фонд, аксиома, спорт, пейзаж, авангард, экран д.у.с.

247. Төмөнкү тексттен кыргыз тилинин лексикасына орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдү тапкыла, маанисин түшүндүргүлө. Мисалы: лексикология — грек сөзү. «Лексикос» — сөз деген маанини билдирет, «логос» — илим деген мааниде. Экөө биригип сөз жөнүндөгү илим, т.а., сөздөрдү окутуу үйрөтүүчү тил илиминин бир саласы.

КОСМОС

Биз аба менен дем алабыз, аба катмары атмосфера деп аталат. Атмосферанын катмары бир нече жүздөгөн километр бийиктикке чейин гана жетет да, андан ары абасыз аалам башталат. Ошол мейкиндикти космос деп атайбыз.

Эгерде биз Айга саякат жасай турган болсок, жолу-буз эки бөлүктөн турар эле: анын биринчи бөлүгү — атмосфера катмары, экинчи бөлүгү космос мейкиндиги болмокчу. Жерден жогору көтөрүлгөн сайын салмагыбыз азая берет жана салмаксыздык абал пайда болот. Мисалы, он килограмм жүктү 13 миң метр бийиктикке көтөрүп алып чыга турган болсок, анда ал жүгүбүз бир килограмм гана болуп калар эле. («ЖЛ»)

248. Текстти окуп чыгып, андагы которуу (калька) жолу менен жана орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөрдү корсоткүлө.

ОТУН ЖАНА АНЫ КҮЙГҮЗҮҮНҮН ЫКМАЛАРЫ

Отундун түрлөрү. Практикада отундун — катуу, суюк жана газ абалындагы үч түрүн пайдаланышат. Катуу отундарга антрацит, таш көмүр, күрөң көмүр, күйүүчү сланецтер, чым көн жана жыгач кирет.

Отундун сапаты анын жылуулук пайда кылуучу жөндөмдүүлүгүнө, б.а. 1 кг отун күйгөндө бөлүнүп чыккан жылуулуктун саны (килоджоулдар) менен аныкталып белгиленет. Отун көмүртекке канчалык бай болсо, анын жылуулук пайда кылуу жөндөмдүүлүгү ошончолук жогору болот.

Казылып алынуучу көмүрлөр отун түрүндө гана пайдаланылбайт. Казылып алынган көмүрдүн $\frac{1}{4}$ ине жакынын абаны катыштырбай ысытышат (пироллиз). Натыйжада коксту жана пластмассаларды, боекторду, дарылык заттарды ж.б. үчүн пайдаланылуучу ар кандай заттарды алышат.

Суюк отунга нефтини кайра иштетүүнүн продуктулары: бензин, керосин, мазут ж.б. кирет. Нефтинин жана анын продуктуларынын жылуулук пайда кылуу жөндөмдүүлүгү өтө чон болот.

Өнөр жайда катуу отунду үзгүлтүксүз иштей турган мештерде күйгүзүшөт. Үзгүлтүксүздүк принциби кыймылдуу колосник торчосунун жардамы менен ишке ашат, ага катуу отун үзгүлтүксүз берилип турат.

Катуу заттар катышкан реакциянын ылдамдыгы алардын беттерине, ал эми бет өлчөмү — заттардын майдалануу даражасына байланыштуу болгондуктан бир кыйла рационалдуу күйгүзүү максаттарында, катуу отунду күкүмдөлүп майдаланган чан абалында күйгүзүүгө боло турган мештерди курушат. Суюк отунду да ушинтип күйгүзүшөт.

Күйүүчү газдарды отун катары жылдан-жылга көп колдонуп жатабыз. Күйгүзүү үчүн газ абалындагы отунду

жана абаны мешке металл түтүк боюнча беришет. Газ аралашмасы түтүктөн чыкканда күйгүзүшөт. Газ абалындагы отунду күйгүзүү үчүн, ошондой эле өзгөчө кермикалык мештер кызмат кылат, ага күйүүчү газ жана зарыл болгон өлчөмдөгү аба өтө майда каналдар аркылуу берилип күйгүзүлөт.

(9-класстын «Химия» окуу китебинен алынды)

§ 100. АРАБ ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасында көптөгөн араб сөздөрү учурайт. Алардын басымдуу бөлүгү төл сөзүбүздөй болуп бекем синип кеткен. Анын себеби, биринчиден, араб тилинен алынган сөздөр мындан бир нече кылымдар илгери болуп, арадан көп убакыт өткөндүгүндө болсо, экинчиден, ал сөздөрдүн көпчүлүгү тыбыштык өзгөрүүгө учурап, эне тилибиздин ички мыйзамдарына ылайыкташып кеткен.

Араб тилинен алынган сөздөр көбүнчө дин, илим, саясат, д.у.с. түшүнүктөргө байланыштуу экендигин тилдик фактылар ырастай турат. Ушуларды эске алуу менен бирге араб тилинен кирген сөздөрдү төмөнкүдөй топторго бөлүп карасак болот.

1. Динге байланыштуу сөздөр: *намаз, имам, молдо, орозо, ай, арбак, сопу, дуба, сооп, тозок, кайып, ажал, ажы, азезил, акырзаман, бата, зекет, битир, кыбыла, кыямат, арам, күнөө, тобо, шайтан, шарыят, ыйман, келме, даарат, кадыр түн, казат* ж.у.с.

2. Илимге, сабаттуулукка, тарбия-таалимге байланыштуу сөздөр: *алиппе, арип, кат, китеп, адабият, мектеп, мударис, илим, сабат, тарбия, кагаз, калем, насаат, нускоо, санжыра, аалым, каниет, акыйкат, адеп, насаат, нускоо, куш кат, касиет, ызат, ибарат, зээндүү, канаат, сабыр* д.у.с.

3. Коомдук-саясий түшүнүктөрдү билдирген сөздөр: *мамлекет, мекеме, саясат, укук, жаза, жамаат, казына, арыз, өкүм, өкүмөт, алака, медресе* д.у.с.

4. Кесипти, кызматты билдирген сөздөр: *касап, табып, мугалим, дүкөнчү, өкүл, аким, сыйкырчы* д.у.с.

5. Ар түрдүү заттардын атын билдирүүчү сөздөр: *имарат, мата, айбан, арак, пил, атыр, мунара, саат, алкым, дүрбү, халва, нур, такыя, тумар*, д.у.с.

6. Абстракттуу түшүнүктөрдү атаган сөздөр: *айла, акыбет, бакыт, балакет, зыйнат, махабат, убайым, нике, касиет, максат, кыял, карып, урмат, кайрат, куса, дөөлөт, тагдыр, ажайып, айран (таң калуу), насыя, санаа, каада, нээт* ж.б.

Араб тилинен кабыл алынган сөздөрдүн көпчүлүгүн төл сөздөрдөн айырмалоо кыйын. Айрымдары гана келгин сөз катары байкалбаса, көпчүлүгү кыргыз тилинин табиятына ылайыкталып, өзгөрүп кеткендиктен, аларды келгин сөз деп бөлүп көрсөтүү кыйын. Ал сөздөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учураган этимологиялык жактан (сөздөрдүн келип чыгышын, өнүгүшүн) иликтегенде даана көрүнүп турат. Аларга байкоо жүргүзүү үчүн төмөнкү таблицага көңүл буралы.

Арабча айтылышы	Кыргызча өздөштүрүлгөнү	Арабча айтылышы	Кыргызча өздөштүрүлгөнү
Хаял	кыял	Хасил	асыл
хазиз	азиз	хушвакт	кушубак
хурмат	урмат	вакил	өкүл
галым	алым	мурад	мурат
тахлим	таалим	тахлим	таалим
танинафас	танапис	сиясат	саясат
дунйа	дунйо	хат	кат
дүкан	дүкөн	хаки	кат акыйкат
хубайма	убайым	соваб	сооп
гүнах	күнөө	эхтияр	ыктыяр

249. Ангемени окуп чыгып, андагы араб тилинен алынган сөздөрдү көрсөткүлө.

Адатта адамдын башкаларга жасаган камкор мамилеси «оң көзүн салуу», «көз кырын салуу», ал эми кайдыгер, салкын мамилеси «бир көзүн аса, бир көзүн баса»

карады», жек көрүү сезими «көзүнүн төбөсү менен карады», «көройүн деген көзү жок, айтайын деген сөзү жок» деп сыпатталат.

Кыргыз элинин тарбиялоонун мааниси жөнүндөгү түшүнүктөрүн ар тараптуу андап билүүдө «кемелине келтирүү», «баралына келтирүү», «эрезеге жеткирүү» сыяктуу сөздөр да өзгөчө мааниге ээ.

К. К. Юдахиндин Кыргызча-орусча сөздүгүндө «барал» — эр жеткендик, толук жетилүү деп түшүндүрүлөт. Демек, «баралына келтирүү», «баралга жеткирүү» деген түшүнүктөр, төгөрөгү төп, жигит катары жетилдирүү деген маанини билдирип, көбүнчө уул балдарды тарбиялоо, өстүрүү процессин мүнөздөйт.

Ал эми «кемелине келтирүү» деген түшүнүк кыз-уландын кажар күч, рухий маданият, өнөр жагынан өнүгүп-өсүп калыптангандыгынын чен өлчөмү катары мүнөздөлөт.

Кыргыз фольклорундагы «санат», «насыят», «терме», «нуска», «үлгү», «үгүт» ырлары да генезиси элдин түшүнүгүндөгү колдонулуп келинген ар кандай семантикалык мааниси жагынан, элдик тарбия-таалим деген түшүнүккө тамырлаш. Алсак, «санат», «насыят айтуу», «үлгү», «өрнөк», «адеп көрсөтүү», «нуска сөз айтуу» сыяктуу түшүнүктөр жаштардын жан дүйнөсүнө небактан калыптанган, аныкталган, такталган абийир-ар, адеп-ыймандуулуктун жол-жобо, эреже тартиптерди синирүүгө байланышкан улуулардын педагогикалык иш-аракетин туюнтат. Албетте, санат-насыят айтуу табиятынан даанышмандык нускасы бар, турмуштук тажрыйбасы мол карыялардын гана энчиси болгон. Ал бара-бара акындар чыгармачылыгын чырайына чыгарып, этикалык, дидактикалык жанр катары өркүндөп-өнүгүүгө ээ кылган. Демек, санат-насыят айтуу үлгү көрсөтүү, нуска болуу, мазмуну жагынан да, чөйрөсү жагынан да бир топ масштабдуу келет.

Кыргыз тилинде адамдын тарбиялангандыгын, маданий көрөңгөсүн мүнөздөп көрсөтүп турган терминдер да арбын. Түшүндүрмө сөздүктөрдө «каада», «салт» деген түшүнүктөр түгөйлөш катары чечмеленген. Ал эми «каа-

далуу» деген сөз адамдын ички тартибин, адебин, жүрүштурушун сыпаттоо маанисинде колдонулат.

Элдик кыз каадасы, уул каадасы, жигит каадасы, келин каадасы, байбиче каадасы, аксакал каадасы өз-өзүнчө жиктелип айтылат. Дегинкиси «каадалуу» деген түшүнүк, ар ким өзүнүн жаш курагына, турмуштагы ордуна, вазийпасына ылайык адеп-тартипке, акыл-тажрыйбага, жүрүм-турум маданиятына ээ болуу зарылдыгын шарттайт. («ЗК»)

§ 101. ИРАН-ФАРС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыздар XI кылымга чейин эле иран (фарсы) тилинде сүйлөгөн калктар менен аздыр-көптүр экономикалык байланышта болгон. Натыйжада ал тилден кыргыз тилине, дыйканчылыкка, багбанчылыкка, курулушка, соода-сатыкка, кол өнөрчүлүккө жана абстракттуу түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр кабыл алынгандыгын жана алардын көпчүлүгү төл сөзүбүздөй болуп синип кеткендигин тилдик фактылар далилдеп турат.

М и с а л ы: *душман, датка, кошомат, наристе, кодура, кемпай, деңгене, бак, багбан, март, балит, бейтап, дидар, жекшенби, шаршемби, зергер, көчө, перзент, дос, осмо, сирке, тараза, устун, устат, чоро, шакирт ж.у.с.*

Иран-фарс тилинен кирген сөздөр төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүнөт:

1. Багбанчылыкка байланыштуу.

М и с а л ы: *мәмө, шабдалы, мейиз, анар, бак, дарак, тыт, шак ж.б.*

2. Жашылча жана тамак-ашка байланыштуу.

М и с а л ы: *дарбыз, бадыраң, сабиз, шалгам, түрп, мурч, мастаба, палоо, сирке д.у.с.*

3. Дыйканчылыкка байланыштуу.

М и с а л ы: *пахта, жүгөрү, күрүч, зыгыр, чааракер, кырман ж.б.*

4. Курулушка жана өнөргө байланышкан сөздөр: *дубал, устун, сынч, терезе, шыйпаң, уста, шакирт, зергер, өнөр, шаар, айкел, нурсат, шып.*

5. Ар түрдүү буюмдарды, металлдарды туюндурган сөздөр: *кулпу, дукарт, кетмен, дасторкон, шише, сымап, тукаба, килем* д.у.с.

6. Соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *соода, тараза, арзан, кардар* ж.б.

Мындан башка ар түрдүү түшүнүктү билдирген сөздөр бар. Аларга төмөнкүлөрдү кошсок болот: *майдан, балбан, укук, чарба, мейман, наабай, кептер, жөжө, келбет, дарт, күчала, чилде, бечара, кана, чейрек, осмо, үлпөт, чоро* ж.у.с.

Кээ бир учурларда араб тилдеринен кабыл алынган сөздөрдү иран-фарсы тилдеринен ажырата билүү биз үчүн кыйын. Анткени, биринчиден, иран, араб тилдериндеги көп сөздөр эки тилде тең учурайт жана бирдей мааниде колдонулат. Буларга айрыкча диний, тарбия-таалим, илим-билим, маданият тармактарына тиешелүү сөздөрдү кошууга болот.

М и с а л ы: *парасат* (ан-сезим), *айкел* (таштан жасалган адам келбети), *кагаз, дептер, алиппе* (алиф-бэ), *устаз* (устат), *дүнүйө, кубат, сапар, кодура* (эгилбестен өзү чыккан дан) ж.у.с.

Иран-фарс тилинен кирген сөздөр да араб тилинен кабыл алынган сөздөрдөй кыргыз тилинин ички мыйзамдарына баш ийдирилип, тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган. Алсак: *хафта-апта, чахаррэк-чейрек, шафтолу-шабдалы, шогирд-шакирт, гува-күбө, гуман-күмөн, устад-устат, сафар-сапар, умид-үмүт, инсоб-нысап, шоир-шайыр, худра-кодура, хушмад-кошомат, капил-кепил, гориб-карып* (элинен ажырап, алдан күчтөн тайып, жардамга муктаж болгон абалдагы адам), *хаким-аким, фалакэт-балакет, афэнде-апенди* ж.у.с.

250. Төмөндө берилген текстти окуп чыгып, андагы иран-фарс тилинен кирген сөздөрдү бөлүп бергиле. Бул көнүгүүнү аткарууда сөздүктөрдү пайдалангыла.

УМАЙ ЭНЕНИН КОЛУ

Жер шарында жашаган калктардын көпчүлүгүндө энелерди жана жаш балдарды коргогон, дайыма руханий жактан колдоого алып турган аял кудайлары, пайгамбарлары, легендарлуу ыйык энелери болгон. Маселен, египеттиктерде «Исида», вавилондуктарда «Иштар», финикиялыктарда «Астарда», байыркы Индиянын жергиликтүү калктарында «Аи» ыйык энелердин ролун аткарган. Ал эми Борбордук Азияда, Түштүк Сибирде жана Саян-Алтай аймактарында жашаган байыркы түрк калктарында бул сыяктуу касиеттүү эне «Умай» (Умай-эне) деп аталган.

Эгерде биз этнографиялык материалдарга көз чаптырсак, анда «Умай-эне» жөнүндөгү түшүнүктөр жана аны менен байланыштуу аткарылган ырым-жырымдар байыркы кыргыздардын үй-бүлө турмушунда кенен орун алгандыгын көрөбүз. Маселен, жаңы төрөлгөн баланын куймулчагындагы тубаса көк такты кыргыздар «Умай-энеси уруп кетиштир» дешип кубанышып, жакшылыкка жорушкан. Жаш баласынын бетин эртең менен жууп жатканда айрым энелердин: «Мурунку убакта балдар түнүчүндө уктап жатканда Умай-энеси келип жууп койчу эле», — деген сөздөрүнөн касиеттүү эненин балдар жөнүндөгү камкордугун байкоого болот. Умай эненин жардамына, айрыкча, боюнда бар аялдар, төрөт мезгилинде, балдарды оорудан жана башка ар кандай кырсыктардан сактап калуу үчүн өткөргөн ырым-жырымдарында кайрылышкан. Балдарды бир жакка жоноткондо энелери: «Умай-эне тапшырдым», — деп сөзүн аяктаган.

Умай-эне жөнүндөгү түшүнүктүн өзүнчө тарыхы бар. Этнографиялык материалдарга караганда Умай-эне жөнүндөгү уламыштар, ырым-жырымдар жана ал жөнүндөгү терминдер биздин замандын алгачкы этаптарында эле түрк тилинде сүйлөгөн Батыш Сибирь калктарында

орун алгандыгын көрөбүз. VI—VIII кылымдарга таандык болгон байыркы түрк руникалык жазууларынан да Умай-эненин ысмы аталгандыгын көрүүгө болот. Маселен, таш жазуусунан мындай сүйлөмдү жолуктурабыз: «Түрк эли жок болбосун деп Каган атамды, Умай-энемди Теңир колдоду, Теңир өзүмдү хандыкка отургузду». («ЗК»)

§ 102. МОНГОЛ ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикасында монгол тилинен кабыл алынган сөздөр да арбын учурайт. Бул кыргыз эли менен монголдордун өткөн турмушундагы тарыхый байланыштын болгондугунан кабар берет. Ал сөздөрдү иликтей келгенде алардын архаизмге айланып, азыраак колдонулгандары да, азыркы учурда эки тилде тең бирдей мааниде активдүү колдонулгандары да бар. Ырас, алардын да аздыр-көптүр тыбыштык өзгөрүүлөргө учурагандыгына күбө болубуз.

кыргызча	монголчо
мондур	мондөр
бүркүт	бүргөд
алтын	алтан
далы	дал
жыргал	жаргал
босого	босго
буурул	буурал
арбын	арвин
бороон	борогон
даркан	дархан
нөкөр	нохор
абысын	авсан
кунажын	гунжин
токулга	тохылга
бото	ботго
инек	үнэк
субай	сувай
аргымак	аргамаг

Кыргыз тили менен монгол тилиндеги сөздөрдү тыбыштык түзүлүшү, айтылышы, лексикалык мааниси бирдей болгон сөздөр биздин сөздүк корубузда арбын учурайт. Аларды монгол тилинен кыргыз тилине же, тескерисинче, кыргыз тилинен монгол тилине кабыл алынган деп кесе айтуу кыйын. Анткени тилдердин өнүгүү тарыхынан байыркы учуру алардын алтай тилдеринин тобуна кирген, түбү бир экендиги тууралуу илимий иликтөөчүлөрдүн жыйынтыктары бар. Ага караганда айрым сөздөрдүн эки тилде бирдей мааниде, бирдей тыбыштык түзүлүштө учурагандыгы мыйзамченемдүү. Бирок ошондой болсо да, орто кылымда монгол тилинен кыргыз тилине көптөгөн сөздөрүн өткөндүгү окумуштуулар тарабынан ырасталган.

М и с а л ы: *төркүн, абысын, кары* (колдун жогорку бөлүгү), *буура, субай, дөнөн, аргымак, нокто, токум, көгөн* (козу байлачу), *ирик, шири, тулуп, жейрен, бокон, деңиз, тозон* (чаң), *алтын, жебе, чирке, нарында* (майдалап этти тууроо), *нөкөр* (жолдош жигит, аскер маанисинде), *көлүк* (ат көлүк аманбы?), *чулу* (бекем, нык, масса), *тул* (жесир), *көмөлдүрүк ж.у.с.*

251. Төмөнкү сүйлөм топтомдорундагы кара тамга менен жазылган сөздөрдүн кайсы тилден киргендигин же кыргыз тилинен башка дагы кайсы тилдерде учураарын сөздүктөрдү пайдалануу менен аныктап бергиле. (Пайдаланууга төмөнкү сөздүктөр сунуш кылынат: 1. Х. Карасаев. Өздөштүрүлгөн сөздөр; 2. К. К. Юдахин. Кыргызча-орусча сөздүк; 3. К. Сейдакматов. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү.)

1. Бул аймакта Кара-Кужур жайлоосу бар. 2. Жылкычылар даван ашып, Көкөмерен суусуна жетип, жайыт алышты. 3. Малчылар бул жайлоого келгени сабаа толтура кымыз жасашып, белен тамактарын ортого салышып, ынтымакчылыктын ырахатына батышты. 4. Жегендери куурдак, эжигей, айланасы көйкөлгөн сонун шибер. 5. Монгудон башталган сууларга, тунук арашандар Чоң-Корумду ылдый сыгылып келип Караколго кошулат. 6. Шибер үстүнө салынган таар, кийизге көлдөлөң салынып, анда отурган ак сакал киши өз жакындарына керээзин айтып отурду. 7. Аркы четтеги чоң кемегеде

боркулдап кайнаган этти карашып эки **бажа** өздөрүнчө кепке түшүшкөн. 8. Алардын бирөө суукка байымы жок өңдөнөт, колунда **мээлей**, башында **малакай**. 9. Аркы булундан чоң мүйүздүү **серке** баштаган бир короо кой жайыттан кайтып келатты. 10. Боз үйдүн эскилиги жеткен **каалгасы** шамалга улам ачыла берди эле, ага **бакан** тиреп, бекем жаап коюп, ээси топтошкон кишилерди көздөй басып келди. 11. Ортодо отурган тегерек сакал мергенчи кечээги анга барганын айтып, **олжолуу** кайтканына мактанып жатты. 12. **Аргымактын** жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт, Азаматтын жакшысы, азыраак сүйлөп көп тыңшайт.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЮУ ЖОЛДОРУ БОЮНЧА ТАЛДООЛОР

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн башка тилдерден киргедигин жана алар кандай жол менен кабыл алынгандыгын же эне тилибиздеги айрым сөздөрдүн маанилик жылыштарга кандайча ыкмалар аркылуу ишке ашкандыгын тактап-талдоо — лексиканын баюу жолдору боюнча талдоого кирет.

Мисалы: 1. *Атаны урматтасаң, баладан сый көрөсүң* (мак.) 2. *Дасторконго көз чаптырсам анар, жүзүм, шабдалы, тандырга жабылган патир нан, болпойгон боорсоктор, берки четинде койкойгон бөтөлкө, тизилген стакандар туруптур.* (К. С.) 3. *Алкынган аттын көмөлдүрүгү кумуш бастырылган токулгасына жарашып турду.* (Т. К.) *Анын поэзиялык чыгармалары патриотизмге жык толгон.* (О. Соор.) 5. *Борбордук шайлоо комиссиясында бир жазуучу мүчө болуп катталыптыр.* (З. К.)

Биринчи сүйлөмдүн курамындагы «урмат» деген сөз араб тилинен кирген. Ал сөз эне тилибизге тыбыштык өзгөрүүгө учуроо менен кабыл алынып, азыркы учурда төл сөздөрдөй активдүү колдонулат.

Экинчи сүйлөмдө «дасторкон, анар, жүзүм, шабдалы, тандыр, патир нан» деген сөздөр иран-фарс тилдеринен, ал эми «бөтөлкө» «ыстыкан» деген сөздөр орус тилинен кабыл алынган. Албетте, буларда эне тилибиздин ички мыйзамына ылайыкташкан тыбыштык өзгөрүүлөр бар. Алсак, *дастурхан* — *дасторкон*, *шафтолу* — *шабдалы*, *бутылка* — *бөтөлкө*, *стакан* — *ыстанкан* болуп өзгөргөн.

Үчүнчү сүйлөмдөгү «көмөлдүрүк, токулга» деген ат жабдыктары монгол тилинен кабыл алынган. Ал эми төртүнчү сүйлөмдөгү «поэзия, патриот» деген сөздөр кыргыз тилинин лексикасына орус тили аркылуу башка тилдерден тыбыштык өзгөрүүсүз кабыл алынган. Акыркы сүйлөмдөгү «борбордук, жазуучу, мүчө» деген сөздөр эне тилибиздин ички булактарынан аффиксация (морфологиялык) жолу менен — *жазуучу-чу* = *жазуучу* болуп жаны маанидеги сөз жасалса, борбор, мүчө

деген сөздөрдүн маанилери кенейип, жаны түшүнүктү берип турат.

Эскертүү: Кыргыз лексикасынын баюу жолдору боюнча талдоо сөздөргө толугу менен талдоо жүргүзүлбөстөн, анын бир гана багытын, т.а., ал сөздөрдүн кайдан келгендигин же кандай жолдор менен жаны мааниге ээ болгондугуна гана көңүл бурулат. Ал эми лексикалык талдоодо ар бир сөздүн төл сөз же келгин сөз экендиги, алардын тике же өтмө мааниге ээлиги, синоним, антонимдик катарлары, жаны же эскирген сөз экендиги, составы (курамы) ж.у.с. жактары эске алынат.

252. Ангемени окуп чыгып, андагы башка тилден кабыл алынган сөздөргө кыргыз лексикасынын баюу жолдору боюнча жогору жакта көрсөтүлгөн үлгүнүн негизинде талдоо жүргүзүлө.

КЕКЧИЛ БУУРА

Минген аттарыбыз чарчап-чаалыгып, куюшкан, көмөлдүрүктөрдүн алды ак көбүккө балкылдап, улам барган сайын жолубуз оор тартып баратты.

— Бастыр досум, камчылан! — Сансызбай мага тыңсына карап, минген тору атынын соорусуна камчы чапты.

Сөздүн күүсүнө термелип, оттоп жүргөн төөлөрдүн жанына барып калганбыз. Чуудалары үзүлгөн кийиздей салаңдаган чоң буура бурк-бурк этип, оозунан ак көбүгүн бүркөт. Бууранын алдынкы өркөчү быржык-быржык тырык.

— Буураңыздын алдынкы өркөчү эмне болгон? — Айбет аксакалдан сурадым.

— Ээ чырагым, анын өзүнчө кызыгы бар. Тынчы кетип, туйлап турган тайлак чагында тиги Байбеттин кара кашка айгырына чайнатып койгон.

— Кандайча?

Айбет кебин улады.

— Тайлак кезинде оюнкарап Байбеттин кулундар байланган желесине барып калыптыр. Бала да, ар бир ку-

лунду жыттагылап, ойноп жүрсө ары жактан үйүрдүн кара кашка айгыры кулундарын кызганып, кубалайт. Тайлак кетпейт. Айгырдын ачуусу келет. Тайлактын алдынкы өркөчүн чайнап таштайт. Байкуш өлүп, кайра тирилет.

Өткөн жылы бирөө атайылап жибергендей баягы кара кашка айгырдын кулундары желеленген жерге барып, четки кулундардын бирөөн чайнап кирет. Жылкычы байкап калып, кууса да кетпейт. Бир кезде кара кашка айгыр, оттоп жүргөн бээлердин арасынан суурулуп чыгып, буураны көздөй жөнөйт. Мойнун аркандай созуп, кош кулагын жапырып, чабуулга өтөт. Буура да ачуу айкырып башын жерге катуу бир коюп (бууралар киргенде же бирөөгө кол саларга баштарын катуу нерсеге коймоюн жиндене бербейт) айгырды карай атырылат.

— Бууранын кирген учуру беле?

— Жок, кек го! Анткени тайлак кезинде чайнатып койгон да, ошону унутпаса керек! Айгыр менен буура кармашат деп укканбыз. Бирок көргөн эмеспиз. Малчылар чогула түштүк. Айгыр түз эле качырып кирип, мойнун созгон бойдон бир орундан жылбаган буурага тие албай кайкып кетти. Айгыр кайкып кеткенде буура башын жанында жаткан үйдөй ташка бир коюп алып, айгырды кууп жетип, соорусунан серпти. Айгыр ачуулуу кишенеп, тикесинен тике тура калып, алдынкы албууттуу колдору менен буураны моюнга чапты.

Кармаш күчөдү. Айгыр карылык кылдыбы, аздан соң чарчап калгандай көрүндү. Буура ансайын күчүнө кирип, оозунан көбүгүн чачат. Айгырдын шайын оодарат. «Ой Айбет, айгырынды ажырат. Буура чайнап коймок болду», — деди айгырга жаны ачыган бирөө.

Экөө тирешип, апчышып турганда алардын жанына жакын барууга болбойт. Ачуусу келген кектүү буура адамды майып кылып коюудан баш тартпайт. Карап турган малчылардын баары чогуу аттарыбызга миндик. Тигилерге жакындабай, алыстан-алыстан айбат бердик.

Экөөнүн тең оозунан кан шорголоп агып жүрөт. Кара кашка айгырдын ээси ооп бараткан экен. Буура тын. Өкүмдөнөт. Жулунат. Урунат. Көпчүлүктөн айбыгып, турган ордунда калчылдайт. Көрсө бууранын кара каш-

ка айгырдын үйүрүнүн желесине барганы, кулундарын чайнап киргени, айгырдан өч алганы тура. Бирөөгө өчөшүп калса төөнүн ачуусу тарабайт экен. («ЛЖ»)

Үйрөтүүчү жана текшерүүчү жазуу жумуштары

Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын ички булактарына кайсылар кирет? Эмне үчүн аларды ички булактар деп айтабыз?

2. Морфологиялык (аффиксациялык) жол менен жаны маанидеги сөздөрдү жасоодо кандай мүчөлөр активдүү роль ойнойт?

3. Синтаксистик жол менен жасалган жаны маанидеги сөздөрдүн жана семантикалык ыкма менен пайда болгон сөздөрдүн айырмачылыгы эмнеде?

4. Которуу жолу (калькалоо) аркылуу пайда болгон сөздөрдүн кандай түрлөрү (же жолдору) бар. Эмне үчүн аларды «толук» жана «толук эмес» деп бөлүштүрөбүз?

5. Орус тилинен кабыл алынган сөздөрдү кандай доорлорго бөлүштүрөбүз жана алардын негизги айырмачылыгы эмнеде?

6. Араб, иран-фарс тилинен кабыл алынган сөздөрдүн лексикабыздагы орду кандай, алар тыбыштык өзгөрүүлөргө учураганбы?

Жогорудагы суроолорго жооп берүү учурунда төмөнкү тексттен пайдалангыла.

ДҮЙНӨНҮ СУЛУУЛУК ГАНА САКТАП КАЛАТ

Өткөн доордун улуу даанышмандары адамдын жаратылышты ойлонбостон эле «багындырышынын» кесепеттерин алдын-ала көрө билишкен. Алар адамзат тукуму өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүн жок кылып, жерди, сууну, абаны булгап, өзүн-өзү кырышы мүмкүн экендигин алдын-ала эскертишкен. Бирок ошондой көрө билүүнүн далилин сенектик мезгилде жокко чыгарып,

адам баласы бардыгын жеңүүгө тийиш деген бүтүм менен жашап келгенбиз. Мына эми ХХ кылымдын аягында адамдын, коомдун, жаратылыштын ортосундагы мамилелерде биз эн кейиштүү көрүнүшкө дуушар болуп, өзүбүздүн шайкеш жашообуздагы, айлана-чөйрөдөгү байлыктарга сарамжалсыздык менен мамиле жасап келгендигибизди эми моюнга алып, эртеңки күндүн, эгер ушинтип бара берсек жашоого мүмкүн болбой бараткан жердин бейне-тагдырын ойлочу болдук. Ойлогон менен адамда эн биринчи кезекте экологиялык билим, маданият, эстетикалык табит болуш керек эле.

Өткөн кылымдардын биринде жашаган жапан каганы жөнүндө мындай кеп айтылып калыптыр. Анын сейил курчу багында адамдын көз жоосун алган жыпар жыттуу гүлдөрү жайы-кышы гүлдөп, көргөн адамды суктандырып турчу экен. Сулуулук менен өмүр жашарткан даанышман өкүмдар букараларын дайым ушу гүлзар багында кабыл алып, алардын жашоого болгон кумарлануусун арттырып, кушубак черлерин жазып жөнөтчү экен.

Күндөрдүн биринде Жапаниада теңдеши жок бакчы жөнүндө укмуштуудай куш кабарды угуп, ага эртеси эле бармакчы болот. Кагандын келерин дароо эле бакчыга жеткиришет. Ошондо бакчы ойлонуп отурбастан, ар түрдүү гүлдөрдөн бирден коюп, калганын бүтүндөй үзүп салыптыр. Эртеси каган гүлзарларды аралап баратып, бир гүлдүн тушуна келгенде эстен тана түшөт. Ордо кызматчылары күтүлбөгөн мындай коркунучтан чочулап, өкүмдарды алып кеткенге ашыгышат. Бакчынын атайылап кылганы деп түшүнүшөт. Жүрөгүндө сулуулуктун кудайы жашаган адамды ким уксун, ким түшүнсүн. «Сен атайлап, каганды үзүлгөн гүлдөрдү көрсөтүп жүрөгүн жарып өлтүргүң келген», — деп аны зынданга салышат.

Каган эсине келгенде, бакчыны сурайт. «Улуу урматтуум, аны өлүм жазасы күтүп турат. Сиздин буйругунуз гана керек», — дешет.

«Оо, сезими жок кургурларым, анын жүрөгү жараткан сулуулук мени эстен тандырды. Кандай гана керемет дүйнө! Шундай адамдардын катары көп болсо гана. Ат-

тин, силер уялбай сулуулуктун кудайын зынданга салдынарбы?» — деп ачууланыптыр.

Бакчыга суктанган өкүмдар өзүнүн гүлзар багынан орун берип, өмүрү өткөнчө керемет дүйнөнү бакчынын көзү менен кароого, жүрөгү менен сүйүүгө үйрөнүп жүрүп өткөн экен. Бул өткөндүн жанырыгы.

А кээ бирөөлөр ушу таптагы төгөрөгү төп келишкен кылымда бул жарыктыкка келип кетүүбүздүн төркүнү эмнеде экендигин да билбей калды окшойт. Келип-кетип, бул кылымдын адамдары саясаттын ашкере басмырттоосунда тумчугуп, буйрукчул-тескөөчүл мамиленин күч алуусу баш көтөртпөй, жапырт маданияттын илдеттүү туткуну бийлеп, рухий асылдуулуктан кол жууп кала жаздаганбыз. Ушуну өсүп келе жаткан жаш муундардын ан-сезимине жеткирип, аларды өз ата конушун, кыргыз жерин, кыргыз элин сүйүүгө тарбиялоону күчөтүүбүз керек. Ала-Тоонун жаратылышын коргошубуз абзел.

Экологиялык тынчсыздануу ар бирибиздин жүрөгүбүздө жатып, чөйрөгө болгон көз карашыбызды өзгөртүп баратканы — бул биздин сулуулукту туя билүүбүз, түшүнүүбүз, Достоевскийдин «дүйнөнү сулуулук гана сактап калат» деген акылман сөзүнө таң берүүбүз деп түшүнсөк болот. (*МГ*)

§ 103. СӨЗ МАДАНИЯТЫ

Кыргыз тилинин лексикасынын башында ички булактар аркылуу пайда болгон жана чет тилдерден кабыл алынган сөздөр негизинен терминдик (атоо) мүнөзгө ээ.

М и с а л ы: поэзия, роман (адабияттык термин), лексикология, уңгу, мүчө, ээ, архаизм (тил илиминдеги терминдер), өнөр жайы, кооператив, салык инспекциясы, кредит, товар айлантуу, брокер, жумушчу, бизнесмен, кампачы, материалдык байлык, экспорт, акча реформасы, дуң баа, экономикалык саясат, баалуу кагаздар, тейлөө чөйрөсү (экономикалык терминдер), кандын резусу, симптом, кан басымы, хирургия, дарыгер (медициналык терминдер) д.у.с.

253. Текстти окугула. Андагы кабыл алынган жана кыргыз тилинин ички булактарынан жасалган сөздөрдү тапкыла. Алардын терминдик мүнөзгө ээ же ээ эместигин аныктагыла. Кептин стили боюнча да байкоо жүргүзүп, бул текст кептин кайсы стилине жакындыгын аныктагыла.

Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн жерлери аридалык зонадан орун алгандыктан жаан-чачындын басымдуу бөлүгү бууланып кетүүгө дуушар болот. Анткени бул аймактар чөл жана жарым чөлдөрдөн турат, ошондуктан айыл чарба жумуштарын суугаруусуз аткаруу мүмкүн эмес. Региондун эң башкы суу булактары — тоолордогу мөңгүлөр жана карлар. Кыргыз Республикасындагы суулардын болжол менен 89% и айыл чарбасына жана сугат жерлерге пайдаланылат. Борбордук Азияда жер 1936-жылга чейин жеке менчикке таандык болгон. Жер ээлери анча чоң эмес жерлерин түшүмдү көп берүүчү жер кыртышын туура колдонууга умтулушкан, ошондой эле сууну жана жер ресурстарын пайдаланууда эң катуу чектер коюлган. Ушундай талаптардан улам өзгөчө түшүмдүү жерлер түзүлгөн, ал жерлер өзүнүн түшүмдүүлүгү менен айырмалангандыктан региондогу жер ресурстарынын алтын фондусу деген наам алган. Кийинки жылдардагы коллективдүү айыл чарбасынын түзүлүшү суулуу аянттардын көбөйүшүнө алып келди. Айыл чарбасында жаны технологияны пайдалануу узун тиштүү соколордун жерди тилип кеткен жөөктөрү, суунун тереңде филтрленишине жана өндүрүмсүз жок болушуна негиз түзөт, суулуу жерлерди өз мезгилинде сугаруу өлчөмүн 40—50% га жогорулатат. Суулуу аянттарды суугаруу үчүн өз кезегинде дренаждык системаларды курууда көптөгөн каражаттар талап кылынган. Акыркы 10 жылдардын алкагында теория менен практика даана көрсөткөндөй аридалык аймактарында жер интенсивдүү суугаруунун таасиринен, дренаждык системасы эффективдүү иштегенде да жер кыртышынан гумус, кальций, магний жана башка өтө пайдалуу заттар «жуулуп» жок болуп, жер кыртышынын табигый курамынын бузулушуна алып келет, биохимиялык кычкылтек аркылуу өзүн өзү калыбына келтирүү, сактоо, толуктоо режимдери начарлайт. Анын үстүнө жер кыртышына пайдаланган жасалма

минералдык жер семирткичтердин 30—40% ы суунун агымы менен ысырапка учурайт, бул процесс геохимиялык агымынын күчөшүнө алып келет, анын натыйжасында пайдасыз жана зыян туздар менен бирге пайдалуу заттар, туздар жер кыртышынын астынан «жуулуп» сыртка чыгып, бардыгы аралашып, жердин сапаты өтө төмөндөйт, дарыялардын, төмөнкү агымдагы суунун сапаты кескин түрдө бузулат.

Жыйынтыгында жерди традициялык технологиянын негизинде рационалдуу эмес пайдалуу жердин 60% нын туздуу болушуна жана региондун экологиясын кризистик абалга алып келди. Суунун сугат жер аянттарында ченемсиз пайдалануунун натыйжасынан Арал бассейнине тиешелүү дарыялардын суу агымын көзөмөлдөө зарылчылыгы пайда болду.

1960-жылдарда дарыялардан алынган суу 40,4 куб. км чейин жогорулаган, бирок Арал деңизине эч кандай таасирин тийгизген эмес. А бирок бул чектен жогорулоо Аралдын жоголушуна алып келди. 1960-жылдан баштап 95-жылдарга чейин сугатка алынган суулардын өлчөмү көбөйүп (суулуу жердин аянты 2 миллион гектарга көбөйтүлгөн) жалпысынан 86 чарчы км. түзгөн. Анын натыйжасында Арал деңизи 13 метрге төмөндөгөн, көптөгөн дарыялар жана булактар соолуп жоголгон. Дельталары «суусап», суунун туздуулугу жогорулаган, табигый өсүмдүктөр кыйроого учурап, экосистеманын түшүмдүүлүгү деградацияланган. Арал деңизи кургاپ, шорлонгон, асты ачылган соң, катуу шамал ошол заттарды айлана-чөйрөгө чачып, региондун экологиясына кошумча терс таасирин тийгизе баштады. («*Мурас*»)

254. Кыргызча-орусча сөздүктөн жана Х. Карасаев түзгөн «Өздөштүрүлгөн сөздөр» деген сөздүктү пайдаланып, башка тилдерден кабыл алынган, тарбия-таалим багытындагы 10—15, өнөр жана илим-билимге байланыштуу 10—15, абстракттуу түшүнүктөрдү билдирген 8—10 сөз терип алып, аларга талдоо жүргүзүлө. Алардын төл сөздө синонимдери болсо аны көрсөткүлө жана турмуштун кайсы тармагына байланыштуу киргендигин айтып бергиле.

География окуу китеби боюнча В. П. Максакowski тарабынан жазылып, кыргыз тилине которулган «Дүйнөнүн экономикалык жана социалдык географиясы» деген китептеги «Коомдун жана табияттын өз ара кыймылын үйрөнүбүз» деген бөлүмүн окуп чыккыла. Андагы табиятка, анын байлыгына, аны иштетүүнүн технологиясына жана ага карата коомдун мүчөлөрүнүн мамилесине, иштеген иштерине байланыштуу колдонулган терминдерди, башка тилдерден кирген жана эне тилибиздин ички булактарынан ар түрдүү ыкма менен жаны мааниге ээ болгон сөздөрдү бөлүп көрсөтүп, аларга талдоо жүргүзүлө. Ушул мүнөздөгү талдоолорду жүргүзүүдө «Кишинин анатомиясы...» окуу китебиндеги «Алкоголь — организм үчүн уу» деген теманын жана кыргыз тарыхы боюнча окуу китептерди окуп, андагы сөздөрдүн өтүлүп жаткан темага байланыштуу жактарына көңүл буруу зарыл.

254. Текстти окуп, андагы орус тили жана ал аркылуу кирген сөздөрдү бөлүп, талдоого алгыла.

Д. И. МЕНДЕЛЕЕВДИН ӨМҮР БАЯНЫ ЖАНА ИШТЕРИ

Дмитрий Иванович Менделеев — дүйнөнүн эң улуу окумуштууларынын бири. 27-январда (8-февралда) 1834-ж. Тобольск шаарында жергиликтүү гимназиянын директорунун үй-бүлөсүндө туулган. Тобольск гимназиясын бүткөндөн кийин Д. И. Менделеев Петербург педагогикалык институтуна келип түшөт, аны 1857-ж. алтын медаль менен бүтөт.

1859-ж. магистрдик диссертацияны жактап, Д. И. Менделеев чет мамлекетке эки жылдык илимий командировкага барган.

Чет мамлекеттен кайтып келгенден кийин адегенде Петербург технологиялык институтун, андан кийин университеттин профессору болуп шайланган, ошондо ал

23 жыл бою илимий жана педагогикалык ишти жүргүзүп келген. 90-жылдардагы студенттик нааразылык билдирген толкундоолордо ал студенттерди жактап, сөз сүйлөгөндүгү үчүн университеттен кетүүгө мажбур болгон. Өзүнүн өмүрүнүн акыркы жылдарында Д. И. Менделеев Өлчөм жана салмактар Башкы палатасында иштеген.

Д. И. Менделеевдин чыгармачылык иштеринин эң чоң ийгиликтери элементтердин мезгилдик законун ачышы жана элементтердин мезгилдик системасын түзүшү болгон. Анын «Спирттин суу менен болгон бирикмеси жана эритмелерди ассоциациялар катары түшүнүү жөнүндөгү» доктордук диссертациясы чоң атакка ээ болду. Д. И. Менделеевдин иштеп чыккан эритмелердин гидраттык теориясы илим үчүн биздин убагыбызда да мааниси бар.

Д. И. Менделеевдин өтө көрүнүктүү эмгеги болуп, анын «Химиянын негиздери» деген китеби саналат. Бул китепке органикалык эмес химиянын баары биринчи жолу мезгилдик закондун негизинде баяндалган болучу.

Теорияны практика менен тыгыз байланыштырып, Д. И. Менделеев нефтинин технологиясына көп көңүл бурган. Ал нефтини өндүрүүнү бардык күчтү жумшап кобөйтүүнү жана анын химиялык иштелишин өркүндөтүүнү сунуш кылган. Уралдын темир кен өнөр жайына маани берип, Д. И. Менделеев Кузнецк бассейнинин таш көмүрүн пайдаланууну сунуш кылган. Ал өзүнүн ата мекенинин патриоту катары металлургиянын жана ата мекендик өнөр жайдын көптөгөн башка тармактарынын өнүгүшү үчүн бир катар баалуу сунуштарды киргизген.

Д. И. Менделеевдин илимий иштери өтө көп кырдуу болгон. Так өлчөөлөрдүн техникасын иштеп чыгууда, абада учуу теориясында, физикада жана химиялык технологияда анын синирген эмгек салымдары зор. Ата мекендин байлыктарын бардык жактан жана акылдуулук менен пайдалануу жөнүндө анын айткандары өтө баалуу болгон.

СТИЛЬ ЖАНА СТИЛИСТИКА

§ 105. СТИЛИСТИКА, АНЫН МИЛДЕТИ ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ОБЪЕКТИСИ

Бизди курчап турган чөйрөдөгү кайсы бир чындыкты дал өзүндөй жеткирип берүүдө сөздөрдү же сөз айкаштарын туура тандоо маанилүү болуп саналат. Күнүмдүк пикир алышууда ар кандай кырдаалдарда кенири колдонулган сөздөр буга уютку болот да, ага көмөккө көркөм боекчолуу сөздөр, колдонулушу чектелген (пассивдүү катмардагы) сөздөр да жардамга келет. Адабий нормада жазуу үчүн, оюбуз түшүнүктүү болуш үчүн ушулардын бардыгына көңүл бурабыз. Мындай ойдун так, даана жана адабий нормада туура берилишинен, коомдук кызматынан улам стиль келип чыгат.

Адабий нормада, коомдук кайсы бир аткарган кызматына жараша иш алып баруу адам баласынын тармактуу иш аракетинен келип чыгат. Кээси иш кагаздары менен жүргүзүү зарылчылыгынан, кээси илимий иштерди жүргүзүүнүн натыйжасында, айрымдары массалык маалымат каражаттарында иштегендиктен, кайсы бири көркөм чыгарма жаратуудан улам алардын чыгармачыл иш аракеттери пайда болот. Анын натыйжасында пикир алышуу куралы болгон тилдик мүмкүнчүлүгүбүз да колдонулуусуна карай бөлүнүүгө дуушарланат. Ошентип, тилибизде илимдин дагы бир тармагынын пайда болушу шартталат. Бул стилистика деп аталат.

Стиль адам баласынын оюн жазуу же оозеки билдирүүдөгү бир ыкма болуп эсептелет, ошондой тилдик өзгөчөлүктү изилдей турган илимдин тармагы стилистика деп аталат. Мында адам баласынын чыгармачылыгына тиешелүү болгон чыгармачыл иштеринин жазылышындагы адабий норманын, сөз каражаттарынын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибинин жайланышынын принциптерин, сүйлөмдөрдүн типтери-

нин атайын ыкма катары колдонулуш өзгөчөлүктөрүнүн жалпы эрежелерин изилдейт. Стил деген тил каражаттарын пайдалануу, тилдик материалдарын жазуу учурунда колдонуу ыкмасы болсо, стилистика ошол материалдардын колдонуу эрежелери деп эсептелет.

Пикир алышуу жазуу жана оозеки түрүндө жүргүзүлүп, эки топко бөлүү (оозеки жана жазуу стили) шартталган. Жазуу тилинин стили «жогорку» жана «китептик» деп бөлүнөт. Жогорку стилге мамлекеттик иш жүргүзүүгө, мамлекет менен мамлекеттердин ортосундагы, официалдуу жерлердеги сүйлөнүүчү сөздөр кирет: *улуу урматтуу король, президенттин урматына, резиденция, сый тамак* (мамлекеттик денгээлдеги), *айымдар жана мырзалар, кан айымы* (королева) ж.б. тандалган сөздөр (алар жалпы тилдик денгээлде анча көп эмес).

Китептик стиль жалпы адабий нормадагы ар кандай иш жүргүзүүгө байма-бай колдонулуучу сөздөр. Булар кыргыз тилиндеги жалпы сөздүк состав болуп саналат.

Сүйлөө тилинин стили жазуу түрүндөгү пикир алышуудан айырмалуу. Анткени оозеки пикирлешүү тикеден-тике сүйлөшүүнүн куралы болгондуктан, сүйлөшүүчүнүн абалына, жалпы маданий денгээлине, өз ара мамилесине, ошол сүйлөшүп жаткан кырдаал, жагдай, мезгил менен шартталат. Ал диалог түрүндө ишке ашат. Буга мимика, кол шилтөө, булгоо, баш чайкоо ж.б. элементтер кошумча курал катары коштолот.

Карапайым жана жаргондук кеп ушул оозеки кептин стилине жакын. Карапайым сөздөр адамдардын күндөлүк пикир алышуусундагы барды-келди сөздөрдөн турат. Ал эми жаргондор болсо иш кызыкчылыгы байланышкан топтордун өз кызыкчылыгына байланыштуу чектелген маанидеги сөздөрү болуп саналат. Мисалы, студенттердеги *обцяга, стипуха, сессия* ж.б. сыяктуу; уурулардын, киши тоногучтардын ж.б. өзүнчө жаргондук сөздөрү болот.

Вульгардык сөздөрдүн катарына уят, одоно маа-

нидеги сөгүнгөн сөздөр кирет. Булар жазуу кебине, оозеки кептин бардык түрүнө жата бербейт.

Силер мындан мурда көркөм стилден башка стилдер менен тааныш болгонсунар, ошондуктан бул жерде көркөм стилдин өзгөчөлүгүнө токтолуп, оюнарды бекемдешинер керек.

§ 106. КӨРКӨМ СТИЛЬ ЖАНА СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ

Адабий тилде көркөм чыгарманын стили өзгөчө орунду ээлейт. Көркөм чыгармада тигил же бул көрүнүштү, кубулушту билдирүү жана баяндоо мүмкүнчүлүгүнө гана ээ болбостон, бул стиль окуучуга көркөм каарман аркылуу эстетикалык таасир этип, табитин калыптандыруу максатына ээ болот. Көркөм каарман канчалык чындыкка жакын, айкын мүнөзгө ээ болсо, окурманга ошончолук таасирдүү болот. Табиятты сүрөттөөдө болсун, каармандардын кебете-кешпирин, кулк-мүнөзүн сүрөттөөдө болсун, же кейипкердин ички дүйнөсүн берүүдө болсун, жазуучунун кыябын келтире тандап алган көркөм сөз каражаттары ажарын анык ачып берет.

Көркөм чыгармада адам баласы жашап өткөн ар кандай тарыхый доорду, коомдук ар кыл формацияны сүрөттөп берет. Ошондуктан кейипкердин кебинде же баяндоодо ошол доордогу сөздөрдү автор колдоно алат. Турмуштук чындыкты дал өзүндөй сүрөттөө максатында тарыхый сөздөрдүн колдонулушу көркөм ыкманы пайда кылат. Маселен, Төлөгөн Касымбековдун чыгармаларындагы тарыхый жана архаикалык сөздөр кыргыз элинин өткөн кылымдардагы жашоо турмушун айкын чагылдырып берүү максатында, атайын каражат катары тандалып алынган.

Чыгармаларды жаратууда жазуучулар жеке эле бир элдин турмушундагы жашоону баяндабастан, мамлекеттик чектеги, ал түгүл, мамлекеттер аралык ар кандай алака-мамилелерге чейинки маселелерге кайрылышат. Мына ушундай учурда четтен кабыл алын-

ган түшүнүктөр, ар кандай маанидеги сөздөр, терминдер колдонулушу атайын муктаждыкты түзөт. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» чыгармаларындагы терминдик маанидеги жана четтен кабыл алынган сөздөр элдин туюмунда жок түшүнүктөрдү атоо максатында колдонулат.

Көркөм чыгармаларда стилдин башка түрлөрү да максатка ылайыктуу пайдаланылат. Айрыкча, диалогдук кепте эки же андан ашык адамдардын пикирлешүүсү жашоонун активдүү бир үзүмү сыяктуу чагылдырылат. Ошондуктан кейипкердин кыял-мүнөзүнө, тарбиясына жараша орой сөздөр да, диалектизмдер да, кесиптик сөздөр да керегинче колдонула берет.

Көркөм боекчолорду пайда кылууда, кооздукту арттырууда синонимдердин, антонимдердин, фразеологизмдердин мааниси чоң. Алардын бир мааниси түз, тике атоону туюндурса, экинчиси отмо же образдуулук туюмду билдирип, ажыратуучу же бириктирүүчү, кооздоочу же нарктоочу боекту түзөт:

Кээде турмуш уу берет,
Ачуусуна караба.
Кээде турмуш кант берет,
Таттуусуна алданба. (А. О.)

Мындагы синонимдер жана антонимдер көркөм каражат катары колдонулууда. Антонимдер карамакаршылыкты көрсөтүүчү гана сөздөр болбостон, турмуштун татаалдыгын билдирүүчү-нарктоочу боек катары колдонулат. Сүйлөшүү стили адамдардын ортосундагы пикир алышууну, үналгы жана сыналгынын текст түзүү каражаттарын ичине камтыйт. Оозеки пикирлешүү маектешүүчү адамдын маанайын, аң-сезимине, убакытка, пикирлешүүчүнүн камына ж.б. байланыштуу максатка жетет.

Оозеки кептин негизин диалог түзсө, жазуу кептин негизин баяндоо, монолог түзөт.

256. Оозеки пикирлешүү менен радио жана теле көрсөтүүнүн берүүлөрүнүн ортосундагы стилдик өзгөчөлүктү байкап, айтып бергиле.

V—XI КЛАССТАРДА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

§ 107. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ

Азыркы кыргыз тили кыргыз элинин улуттук, мамлекеттик тили болуп эсептелет. Ал тилде Кыргыз Республикасында жашаган кыргыз улутундагы атуулдар, Өзбекстандагы, Тажикстандагы, Казахстандагы ж.б. кыргыздар сүйлөшөт, иш жүргүзөт. Өзбекстандагы, Тажикстандагы кыргыздар үчүн билим алуучу кыргыз тилинде мектептер бар.

Азыркы күндө кыргыз улутундагы атуулдар дүйнөнүн көп мамлекеттеринде жашайт, бирок алардын саны жөнүндө так маалыматтар жок, алар башка өлкөлөрдө кыргыз тилин коомдук чөйрөдө колдоно албайт. Түркия мамлекетиндеги кыргыздар өз эне тилинде пикир алышат, бирок мамлекеттик деңгээлде пайдаланышпайт.

Мамлекеттик тил ошол улутта жашаган бирдиктүү бир территорияда жашаган адамдар үчүн бирдей түшүнүктүү болгондуктан, бардык диалектилер үчүн бирдей орток тил катары ошол тилде иш жүргүзүү үчүн ийкемдүү кызмат аткарат. Кыргыз мамлекети эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилден баштап, кыргыз тили мамлекеттик тил катары жарыяланган. Ал тилде иш кагаздары жүргүзүлөт, массалык маалымат каражаттары иш алып барат. Окуу жайларынын бардыгында (мектепке чейинки, мектепте, жогорку окуу жайларында) окуу иштери жүргүзүлөт.

Мамлекеттик тил адабий норманын принциптерине таянуу менен түзүлөт. Диалектилик, говордук сөздүк состав чектелген сөздөрдүн катарына кирет.

Буларга көңүл бургула:

Силер жашаган аймактагылар адабий тилде сүйлөшөбү?

Адабий тилден тышкары турган сөздөр эмне үчүн мамлекеттик тилдин катарына кирбейт?

Улуттук тил менен мамлекеттик тилдин эмне айырмасы бар?

Мамлекеттик белгилерге тилден башка дагы эмнелер кирет?

§ 108. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АЙРЫМ СТИЛДЕРДИН ПАЙДА БОЛУШУНДАГЫ ТЫШКЫ ФАКТОРЛОР БОЮНЧА

Кыргыз тилинин акыркы жүз жылдык өнүгүшү боюнча караганда, тилдин коомдук иш аткаруу кызматына көңүл буруу керек. Кыргыз эли Улуу Октябрь революциясына чейин оозеки чыгармалар менен балдарын тарбиялап, көркөм руханий дүйнөсүн байытып, көркөм мурастарды оозеки сактап келген. Ага чейин бирин-экин жазуу иштери көркөм мурас казынасы катары окуу билгендер үчүн кызмат кылганы белгилүү.

Революциядан кийин бирдиктүү СССР мамлекетинин катарында функционалдык стилдин бардык тармагында иш жүргүзүүгө киришкени да белгилүү, б.а., ойду бере билүүнүн, иш жүргүзүүнүн ар кандай тармактары боюнча чыгармачылык өнүгүүгө дуушарланды. Көркөм чыгармалар жаралды, илимий иштер жүргүзүлдү, газета-журналдар, радио, теле берүүлөр, билдирүүлөр менен иш жүргүзүү өркүндөдү. Иш кагаздарынын ар кандай түрлөрүнүн үлгүлөрү иштелип чыкты.

Кыргыз тилинин стилдик өнүгүшүнө көз жүгүрткөндө, тилибизге гана эмес, аң-сезимибизге таасир эткен тышкы факторлорго карообуз керек. Адам баласына кандайдыр бир таасир эткен нерселер атоону гана талап кылбастан, аны пикир алышуу каражаты катары пайдаланууга негиз берет. Ошонун сынарын-

дай коомдогу өзгөрүүлөрдү жазуучулар көркөм чыгармаларга айландырышат. Мисалы, кыргыз элинин турмушундагы урунттуу учурларды — революцияны, тап күрөшүн, Улуу Ата Мекендик согушту, сталиндик репрессияны, кайра курууну, эгемендүүлүктү көркөм чыгармалар аркылуу элдин кенири катмарына берүү менен көркөм стиль жаралды, ага тышкы коомдук факторлор таасир этти, ички чыгармачыл демди ойготту.

Коомдук өнүгүш менен бирге илимий изилдөөлөр жаралат. Мына ушундай жооптуу мезгилде кыргыз тилинде ар тараптуу илимий изилдөөлөр, окуу китептерин, энциклопедияларды ж.б. түзүү ишке аша баштады. Натыйжада сандаган реферативдик эмгектер, диссертациялар, монографиялык эмгектер, окуу куралдары, китептери, энциклопедиянын тармактары пайда болду. Булардын жаралышына дүйнөлүк изилдөөлөр, ага болгон кыргыз интеллигенттеринин илимий чыгармачылык деми түрткү болду. Демек, илимий стилдин жаралышына сырткы жана ички факторлор таасир эткендигин билүү керек.

Публицистикалык стилдин жаралышына, калыптанышына коомдук күнүгө болуп туруучу өзгөрүү, өнүгүү, алга умтулуу чоң таасир этет. Стилдердин бардыгынын ичинен активдүүсү публицистикалык стиль болуп саналат. Анткени ал стиль күнүгө, ал түгүл бир канча жолу эфирге чыгуу менен тынбастан, эл менен иш жүргүзөт. Ошондуктан бул стилге таасир этүүчү күч катары өлкөнүн ички жана тышкы саясаты, экономикалык-социалдык маселелер ж.б. кызмат аткарат.

Кыргыз тилиндеги иш кагаздарынын пайда болушуна, анын стиль катары калыптанып, жөнгө салынышына алды менен, орус тилиндеги үлгүлөр кенири таасир эткен. Ошондуктан формасы, мазмуну орус тилиндегидей кебетеге келген. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби кыргыз тилиндеги адабий нормага жооп бербейт, б.а., сүйлөмдүн баяндоочу орус тилиндегидей, башталышына келет, айкындооч мүчөлөрүнүн орду да орус тилинин үлгүсүндө иштелип келген.

Акыркы эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилден бери карай, кыргыз тилинин адабий нормасына ылайык иштелүүдө. —

Көңүл бургулачы:

Буга чейинки силер карап, иштеп келген иш кагаздарынын үлгүлөрүн салыштырып, ар кандай жылдагы абалын кароо менен иш кагаздарына тышкы таасирлерди аныктагыла.

§ 109. ФОНЕТИКА, ОРФОГРАФИЯ БОЮНЧА

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын бөлүнүштөрүн (классификацияланышын) эске салгыла. Кыска үндүүлөр менен созулма үндүүлөрдүн негизги айырмачылыгы эмнеде? Ал боюнча түшүнүгүнөрдү, дилдилдеринерди мисалдар менен бекемдегиле.

Мисалы: *Куш канаты менен учат, куйругу менен колот* (макал). *Урунун арты кууш* (макал). *Ач кадырын ток билбейт* (макал). *Тоок маалында какылыктайт* (макал). *Сук адамдын өзү тойсо да, көзү тойбойт. Суук болмоюнча суу бетине муз тоңбойт* (макал) д.у.с. Ар бир созулма үндүүгө түгөйлөш болгон кыска үндүүлөргө мисал келтиргиле.

Үндүү тыбыштардын тилге карай жоон, ичке, эринге карай эринчил жана эринчил эмес, жаактын ачылышына карай кең жана кууш болуп бөлүнүштөрүн эсиңерге салгыла. Алардын ар бирине мисалдарды келтиргиле да, андагы үндүүлөргө жогоруда айтылган тартип менен талдоо жүргүзүлө.

257. Төмөнкү ыр саптарын окуп, андагы кара тамга менен басылган сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга талдоо жүргүзүлө.

Таң аткандан казып, ташып, кескилеп,
Кызык жумуш кызылчада кеч кирет.
Жалын жаштар чаалыкканын унутуп,
Түн койнуна түрлүү оюнду жеткирет.

Мен тилеймин бүгүн жаштар жатпаса,
Тун узарып, ай, жылдыздар батпаса.
Ушул оюн кайра-кайра уланып,
Сен качпасан, мени бирөө чаппаса.

(О. С.)

§ 110. КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН ПРИНЦИПТЕРИ ЖАНА НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ БОЮНЧА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

Адабий тилдин жазууда колдонула турган бирдиктүү нормаларын туура сактап, сөздөрдү бир түрдүү жазыш үчүн, атайын иштелип чыккан эрежелердин системасы кандайча аталарын эсиңерге салгыла.

Атайын иштелип чыккан ар бир тилдин орфографиясы өзүнө тиешелүү бир катар принциптерге негизделет эмеспи. Андай болсо, кыргыз орфографиясы кайсы принциптерге негизделген? Морфологиялык принципти кандай түшүнөсүңөр? Фонетикалык принцип менен морфологиялык принциптин айырмасы эмнеде?

Төмөнкү сөздөрдө кайсы принцип сакталган?

Айтылышы:

Жазылышы:

тынштык

тынчтык

кашты

качты

тамба

танба

өкөө

экоө

бержак

бери жак

Сөзгө уланган мүчөлөрдүн көп варианттуулукка ээ болушу, алардын айтылышы боюнча жазылышы кайсы принциптин негизинде ишке ашкан?

258. Барыш жөндөмөсүнүн -га, чыгыш жөндөмөсүнүн -дан, көптүк маанини билдирүүчү -лар мүчөлөрү канча вариантка ээ? Алардын ар бир вариантына ылайыктуу мисалдарды келтиргиле.

УЛГУ: барыш жөндөмөсүнүн -га мүчөсүнө: малга, тойго, үйгө, жерге, саатка, чокко, терекке, сүткө.

259. Төмөнкү мисалдардын топтомундагы кашаага алынган сөздөрдү сүйлөмдүн маанисине карата кашаадан чыгарып, туура жазгыла. Туура жазууга орфографиялык принциптердин кайсынысы негиз тутканынарды айтып бергиле.

1. (Токтогул + нын) мукам жан эргиткен (күү + лар + ы) кыргыз (композитор + лар + у + нын) көптөгөн чыгармаларына жем берген. 2. Ак буудай сепсе (өнгөн) жер, адамга (тынштык) берген жер. 3. Сатылгановдун портретин (сүрөт + ла + ып) (берүү + га), так эмес болсо да (акын + нын) (өзү + дан) айрым чыгармаларын жазып, калууга жетишти. («КМ») 4. Жердин жүзүн — аштырып, (ууштап) тукум (чаштырып). («М») 5. Каныбек бүгүн күндөгүсүнөн (кештуруп), серүүндөп басканча айланага (көссалды). (К. Ж.) 6. Эңкейип жер сыйпалай берди эле, бирок анын (колу-га) жерден (эшнерсе) (урунган) жок. (Т. С.) 7. Ушул (саат + дан) баштап, сен да (аянба), мен да (аянбайм). (Т. С.) 8. Алда (неме + лар + ны) башбаш айткан чал (качанкы) бир кезде ушул төрдө өткөн (өкүнүштүү) окуяны сүйлөп келатып (жонго) кандай чыга бергенин сезбей калышты. (Т. С.)

КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Кыргыз орфографиясынын жазуу эрежелеринин жалпы системасы канча бөлүккө ажыратылганын эсинерге салгыла. Алардын бири — уңгу сөздөрдү жана сөз мүчөлөрүн (морфемаларды) жазуунун эрежелери. Экинчиси — сөздөрдү бөлөк, бирге жана алардын араларына дефис коюп жазуунун эрежелери.

Бөлөк жазууга тийиш болгон сөздөрдү чогуу жазса, алардын мааниси таптакыр өзгөрүп кетерин унутпагыла. Салыштыргыла: куралды — кур алды, маладат — мал алат, алачык — ал ачык.

Адамдарга жана жаныбарларга берилген энчилүү татаал аттар кандай жазылат? Төмөнкү мисалдарды карап, анын кайсынысы туура жазылгандыгын айтып, далилдеп бергиле: *Кожо жаш — Кожожаш; Керим-*

бек — Керимбек; Доолот аалы — Доолот Аалы — Доолоталы; Сары ала — Сары Ала — Сарала; Телтору — Телтору.

Кандай учурларда сөздөрдүн арасына дефис белгиси коюлуп жазылат? Төмөнкү сөздөрдүн кайсынысынын ортосуна дефис белгиси коюлуп жазылат? *Бала чака, ачык айкын, ит куш, аба ырайы, коон дарбыз, басма сөз, Тескей Ала Тоо, жаан чачын, эмгек куралы, Ала бел.*

Баш тамгаларды колдонуу — кыргыз орфографиясынын жазуу эрежелеринин маанилүү бөлүктөрүнүн бири. Алардын кандай түрлөрүн билесинер? Географиялык татаал энчилүү аттарды баш тамгалар менен жазуу кандай тартипте ишке ашат?

Кыскартылган сөздөрдүн жазылышын эсинерге салгыла. Алардын кайсы түрү жалаң баш тамгалар менен жазылат? Бир нече мисал келтирип, айтып бергиле.

Ташымалдап жазууда сакталуучу эрежелерди да эске салыңыздар. Андагы муунга бөлүп ташууга мисалдарды келтиргиле. Ошондой эле кайсыл учурда же татаал цифраларды, кыскартылган сөздөрдү бир муунду же бир үндүү тыбыштан турган муундардын ташылышы же ташылбоосу жөнүндө түшүнүгүңөрдү айтып, мисалдарды келтиргиле.

§ 111. ЛЕКСИКА, ФРАЗЕОЛОГИЯ БОЮНЧА

Кыргыз тилинин лексикасынын баюу жолдору

Кыргыз лексикасынын баюу жолдору негизинен канчага бөлүнөт? Анын ички булактар жана сырткы булактар аркылуу байышы кандай ыкмалар аркылуу ишке ашат? Морфологиялык, синтаксистик, семантикалык ыкмалар менен жаңы маанидеги сөздүн пайда болушун лексикалык корубуздун байышынын кайсы жолуна киргизебиз? Башка чет тилдеринен кабыл алынган сөздөр кандай жолдор менен ишке ашарын санап бергиле жана айтканынарды мисалдар менен бекемдегиле.

260. Төмөндө берилген тексттин негизинде көнүгүү иштөөдө анда кыргыз лексикасынын баюу жолдоруна тиешелүү фактыларга көңүл бургула. Эгер андай сөздөр бар болсо, алардын ар бирине токтолуп, талдоо жүргүзүлө.

Гаражга шоферлер келе башташты. Көпчүлүгү мени көрмөксөнгө сала жанымдан өтүп кетишет. Менин сунушумду жок дегенде Набиев жактырар бекен десем, мурдагыдай эле жакын арадагы дүкөндөрдүн бирине керосин ташыйсың деп, жолдомону колума карматты.

Диспетчерканадан жолдомо алып чыгар замат, адегенде буферге таянып машинанын астына энилип кардым, жерге бир тамчы суу же май тамбаптыр. Эгерде машинадан суу же май акчу болсо, анда алыскы рейске баруу абдан түйшүктүү. Ар бир саат сайын токтоп, тажап кетесиң, ал түгүл техниканы иштен чыгарып коюшуң ыктымал.

Тобо десе, эмнегедир биздин базадагы айрым шоферлор ушуга окшогон түйшүктөрдү эч качан жасабайт. Көз салсан, машинасынан суу да, май да ага берет, ошол сарыгып чыккан жерин бир күн атайын түзөтүүгө моюндары жар бербейт. Мындай ойлоп көрсөн, бир күнү азап чегерин ойлошпойт. Айрыкча Заирге таң каламын. Ушул күнгө чейин бир жолу колуна шприц же ачкыч кармаганын, жок дегенде куру чүпүрөк менен машинасын аарчып койгонун көрө элекмин. Кудум мейманга келгендей, такыясын кашына чейин баса кийип алып, түз эле кабинага олтурат да, стартерду чарылдатып басат.

Ооба, адам деген жаштайынан кандай тарбияланса, ал өзүнүн карамагындагы буюмга да дал ошондой мамиле жасайт экен. «Шофердун ким экенин анын карамагындагы машинасынан оңой-олтон байкоого болот», — деп армияда ротабыздын командири айтканы жүрөгүмө мөөрдөй басылган белем, даде эсимден кетпейт. Ушуну уккандан кийин, негедир мотордон май да, суу да агыздырбоого ант бергеним кызык. (Ч. А.)

§ 112. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ТҮРЛӨРҮ

(ӨЗ АРА БӨЛҮНҮШТӨРҮ)

АЛАРДЫН БИРИ-БИРИНЕН АЙЫРМАЛАРЫ

Фразеологизмдер лексико-семантикалык жактан өз ара бир нече түргө бөлүнөрүн (классификациясын) өткөнбүз. Ал боюнча бөлүштүрүү фразеологизмдердин составындагы (курамындагы) компоненттердин алгачкы (же ар биринин өз алдынча тургандагы) лексикалык маани менен кийинки фразеологиялык жалпы маанинин ортосундагы жакындыгына, маанилик байланышына карата жүргүзүлгөн. Натыйжада, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер үч түргө: фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык тизмек (же айкаш) деп бөлүштүрүлгөн.

Фразеологизмдерди жогорудагыдай бөлүштүрүүдөгү алардын бири-биринен болгон айырмачылыктарын эсинерге салгыла. Ал түрлөрдүн ар бирине карата аныктамаларды келтирип, аны мисалдар менен бекемдегиле.

Мисалы: *котур ташы койнунда, колтугуна суу буркуу, кулу додо болбогон, көз ачып жумганча, кымча бел, кыяматтык дос* д.у.с. туюнтмалар лексико-семантикалык жактан бири-биринен айырмаланабы, айырмасы болсо, алар фразеологизмдердин кайсы түрүнө кирерин айтып бергиле.

Фразеологиялык сөздүктөрдү пайдаланып, фразеологиялык ширешмеге — жыйырма, фразеологиялык бирдикке — он беш, фразеологиялык тизмекке (айкашка) — беш мисал келтиргиле. Аларды кайсы негизде фразеологизмдердин өз ара бөлүнүштөрү (түрлөрү) боюнча ажыратканыңарды негиздеп бергиле.

261. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди таап, аларды фразеологиялык ширешмеге, фразеологиялык бирдикке, фразеологиялык айкашка ажыратып айтып бергиле.

1. «Букарда пулу бардын коону ток» дегендей, ишенген демөөрүбүз бар, кайгы-капа менен жумушубуз жок, дүйнө капар ойноп-күлүп келе жатабыз. (А. У.)

2. Ата сакалы оозуна бүткөн чон эле кишинин кылар иши ушубу? («Ч»)

3. Конкурстан өтпөгөндөрдүн жылдызы түшүп, биринсериндеп айылдарына кайта башташты (М. Б.)

4. Кээде Жунус экөөбүз карандай сууну ичип, тишибиздин кирип соруп жаткан күндөрүбүз болду (И. С.)

5. Эсиндеби, баягы Бообек деген киши — атандын акыреттик досу. (Н. Б.)

6. Керт башынын гана кызыкчылыгын ойлоо — биздин коомго жат. («СК») 7. Бири мал багат, бири ашпозчуга кирет. Эң улуусу кара өзгөй өсүп, дагы эле эт менен челдин ортосунда жүрө берет. (М. Ж.) 8. Батийна аялдардын чыныгы жабуулу кара ингени го чиркин. (Т. С.) 9. Карачы, айланайын, карап туруп беш ордогун учурду, деги мындан эмнени күтүүгө болот? (К. Сакт.) 10. Мен анын сырын беш колумдай билем, ошон үчүн ага ишенип, иш тапшырууга ниеттенип турам. («К. Т.») 11. Эми булар да өздөрүнчө түтүн булатсын, качанга чейин биздин көзүбүздү карамак эле. (К. Ж.) 12. Бул энемден калган таберик, мен муну көзүмдүн карегиндей сактайм. (К. Сакт.) 13. Келгиле эми, ушул жерде аттарыбызды өргүткөнчө, өзүбүз да өзөк жалгап алалы. (К. О.) 14. Андан ары эки бел калды, буюрса көз байланганча жетип барабыз.

§113. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЕПТИН ООЗЕКИ СҮЙЛӨШҮ ЖАНА КӨРКӨМ СТИЛГЕ МҮНӨЗДҮҮЛҮГҮ

Фразеологизмдердин негизинен кепте ойду элестүү, таамай берүү үчүн колдонулуучу тилдик көркөм каражат экендигине биз өткөн сабактарда толук ынанганбыз. Алсак, «саран» деген сөз аркылуу бироого ажат ачпаган, байлыгын, акыбетин көрбөгөн кишинин сапаты жөнүндө жөн гана түшүнүк алабыз. Ал эми кишидеги андай сапатты «колу чүрүш», «кесип алса кан чыкпаган», «битин сыгып, канын жалаган» деген фразеологизмдер аркылуу берилсе, адамдын сөз болуп жаткан терс сапаты алда канча элестүү, таасын, таа-

сирдүү боек менен тартылып, угарманга (же окурманга) айкын жетип жаткандыгы даана байкалууда. Мындан фразеологизм оозеки сүйлөшүүдө болсун, жазуу жүзүндө болсун кептин көркөм стилине жакындыгы ырасталып турат. Демек, фразеологизмдердин кепте тилдик көркөм каражат катары колдонулары талашсыз.

Фразеологизмдер тууралуу өтүлгөн сабактарын материалдарын бышыктоо жана алган билимдерди бекемдөө үчүн жана аларды ар ким өз сөзүндө колдоно билүү үчүн оозеки жана жазуу түрүндө машыгуу иштерин жүргүзүү зарыл.

262. Адамдын он сапаттарын (марттык, кайрымдуулук, токтоолук, ишке берилгендик, ак ниеттүүлүк, эмгекчилдик, калыстык) жана терс сапаттарын (сарандык, өзүмчүлдүк, кайрымсыздык, кенебестик, кара ниеттик, жалкоолук, чагымчылдык ж.у.с.) туюндуруучу фразеологизмдерди жыйнап, аларды колдонуу аркылуу чакан сүрөттөмө жазып келгиле.

Мындай тапшырманы аткаруу үчүн, төмөнкүдөй ыкманы пайдалансаңар болот. 1. Адамдын он жана терс сапатын билдирүүчү кадимки сөздөрдү (лексикалык маанидеги сөздөрдү) тандап алып, аны дептеринерге сол жак четине, жогортон төмөн карай тизмелеп жазгыла. 2. Алардын тушуна ага маанилеш фразеологизмдерди таап, коюп чыккыла. 3. Тапкан фразеологизмдерди колдонуу менен, бири-бирине мүнөзү карама-каршы келген эки каарманды алып, алардын кылык-жоругун, көпчүлүккө жасаган мамилесин, окууга жана коомдук иштерге катышуусун баяндоо аркылуу чакан сүрөттөмө же анге-ме жазсаңар болот.

ҮЛГҮ:

Сөздөр, сөз айкаштар	Аларга маанилеш фразеологизмдер
1	2
берешен саран таза ойлуу жүрөгүндө	колу ачык колу чүрүш кири жок

1	2
арамза берилгендик иштен качуу ишке берилгендик көңүл коштук жалкоолук	койнунда котур ташы бар ичкен ашын кое салуу моюн толгоо, жаа бою качуу тикесинен тик туруу кол учун тийгизүү, колдон өтөр үйгө жетер кылуу куурай башын сындырбоо, текей терип жүрүү, көчө таптоо

Тема: ВИЗДИН КЛАССТАШТАРЫБЫЗ.

(Теманы башкача койсоңор да болот).

Асан менен Тополоң биздин класста окушат. Асан — окуунун отличниги. Ал — көңүлүндө кири жок, ак көңүл, колу ачык бала. Анын окуу дегенде ичкен ашын жерге кое салчу сапаты бизди абдан суктандырат. Биз да ошондой окуучу болсок дегенде эки козүбүз төрт. Ал мектептин коомдук иштерине активдүү катышат. Берилген тапшырманы аткаруу үчүн тикесинен тик турат.

Ал эми Тополоң — биздин классты артка тарткан окуучулардын бири. Ал тапшырмаларын аткарбай келгенден бети кызарбайт. Биз менен мамилеси начар, колу чүрүш, бирөөнүн ийгилигине ичи тардык менен караган, койнунда котур ташы бар бала. Китеп окугандан жаа бою качат. Коомдук иштерге мойнунан байлагандай кыйылып, кол учун тийгизип, колдон өтөр, үйгө жетер кыла салат. Өз демилгеси менен куурай башын сындырбайт... (ушул сыяктуу ырааттуулук менен улантуу керек).

§ 114. ТЕКСТ ТҮЗҮҮДӨ, ООЗЕКИ ПИКИР АЛЫШУУДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ СТИЛДИК МАКСАТТАРГА ЫЛАЙЫК КОЛДОНО БИЛҮҮ

Биз бири-бирибиз менен оозеки сүйлөшүп пикир алышканда же өз оюбузду жазуу аркылуу кагазга түшүргөнүбүздө, тактап айтканда, текст түзгөнүбүздө эне тилибизде көркөм каражат катары арбын учураган фразеологизмдерди көп эле колдонуубуз. Арийне, ошол стилдик көркөм каражаттар ар түрдүү стилдик максаттарды аркалайт. Ошондуктан ал максаттардын ишке ашуусу көркөм каражаттарды орду менен, ылайыгына жараша колдонуу чоң мааниге ээ. Эгерде фразеологизмдер ылайыгы менен орундуу колдонулбаса, же алар ыгы жок өзгөртүлүп колдонулса, атайын бир максатты көздөп айтылган, оюбуз же түзгөн текст өз максатына жетпейт. Атайын көздөгөн стилдик максатта фразеологизмдерди берген маанисине ылайык тандап алып сүйлөмгө пайдалануу, зарыл болгон учурда алардын маанисине доо кетирбей, айрым өзгөртүүлөр менен колдонуу да стилдик максаттарга ылайык орундуу колдоно билүүгө жатат. Бул багыттагы алган билимди тереңдетүү жана фразеологизмдерди колдоно билүүгө машыгуу үчүн оозеки да, жазуу түрүндө да көнүгүүлөрдү көп иштөө зарыл.

Фразеологизмдердин колдонулуш өзгөчөлүгүн эске салуу жана аны кайталап бышыктоо үчүн төмөнкүдөй жагдайлар көңүлдүн борборунда болууга тийиш:

1. Фразеологизмдердин колдонулуш өзгөчөлүктөрү.
2. Фразеологизмдерди орундуу пайдалануу.

263. Текстти окуп чыгып, анда учураган фразеологизмдердин речте колдонулушуна байкоо жүргүзүлө. Алардын маанилерин чечмелегиле. Орундуу же орунсуз колдонулгандыгы жөнүндө өз байкоонорду айтып бергиле.

Калкыбызда «Карысы бар элдин ырысы бар» деген накыл кеп бар. Элибиздин кайсы жеринде болбойлу, улууларга урмат көрсөтүшүп, карыяларга төрдөн орун беришип, жаштар алардын сөзүн эки кылбай, келиндер алдыларынан кыя өтүшпөй кадырлашат, сыйлашат. Үй-

бүдөдө да чоң ата, чоң энелерди алаканга салышып, аздектеп отургандарды көп көрөбүз. Карыялар да өз каада-сын бекем сакташып, кара кылды как жаран адилдиги менен өздөрүн таза тутуунун аракетинде. Куйма кулак, алтын тандай аксакалдар баштарынан өткөргөн бай тажрыйбага таянып, жаштарды жакшы тарбиялоого багыт берип, алтын шилекейлерин чачыратышып, акыл насааттарын айтуудан чарчашпайт. Жаз алды менен арык тазалап, жол тегиздөөгө өздөрү баштап чыгышканда, аларды көргөн айыл адамдары жапа тырмак бел чечип, жаз жарышына аттанышат.

Жай саратанда да дыйканчылыкка көз болушуп, же малчыларга бел болушуп, айтор, же сөзү менен, же иши менен эмгекчилерге кол кабыш кылышат. Күзгү күрөштө алардын кол ишинен да акылман кенештери баалуу. Анан кыш... жаз, жай, күз мезгилдериндеги адам эмгегинин жыйынтыгы чыгарылып, эмгекке жараша ырахат алып, эмки жылдын камы көрүлөт. Ошондо карыялар ак сакалдарын жайкалтып, акыл чайкап, эмгегинен баар тапкандарга алкыш айтып, атасынын кашыктап тапканын чөмүчтөп чачкандарды эсиңе кел деп, кепке чакырышат. Эмгекчил адамдын эл алдында жүзү жарык экендигин, ал эми берилген иштин майын чыгара албастан, чөп башылап жүргөн ак капталдардын колу кыска, жону жука болорун ишендире айтышат. Адам өмүрүн жаратылыштын мезгилдерине салыштырып, мисалдата нускап сүйлөшөт.

Чын эле байкап турсаң, адам өмүрүнүн мезгилдери да жыл мезгилине окшоп кетет экен. Эне сүтү оозунан кете элек балтыр бешик кезин, жаңыдан табиятты таанып, жазгы жаратылыштай күн сайын оожалып, сергек өскөн өмүрүн жаз эмей эмне. Каруусуна күч толуп, жесе аш түтпөй, иштесе иш түтпөй, жадырап-жайнап турган учур жашоонун жай мезгили эмес бекен. Ата сакал оозуна бүткөн күндөн тартып, өз ишине тараза салып, эмгегинден тапкан ырахатыңды бала-бакыраңа, көпчүлүккө тартуулап, кийинки муундарга мурас калтырууну ойлоп, арканды алыс таштап, өз ишинди өзүң таразалап, тактай баштаган учур өмүрдүн күзү тура. Анан ак кар түстөнүп, ак сакалын жайнатып, төрдө отурган карыяларыбызды элестетели. Ошол сыпаттуу, ошол курактуу

жашы энкейген карыларыбыз эл ичинде арбын. Бирок алардын ичинде да сыйга арзыган кадырлуулардын кадырлуусу болгон карыялар бар. Алар ар качан элдин жакшылыгын көргөндө төбөлөрү көккө жетип, кубанычтары койнуна сыйбайт. Нуска сөздөрү, айткан акылдары менен элге өөдөдө өбөк, ылдыйда желөк болушат. Ар бир айыл, ар бир эл ошондой касиеттүү, кадырман карылары менен сыймыктанышат. «Карысы бардын ырысы бар» деген сөздүн калети жок тура. («ЖЛ»)

§ 115. КЕПТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ ОРУНДУУ ПАЙДАЛАНУУ

264. Төмөнкү фразеологизмдерди пайдаланып, 7—8 сүйлөм түзгүлө.

ҮЛГҮ:

1. Эптеп бирөөнү айыптагысы келгендер, *бөйрөктөн шыйрак чыгарышып*, кемчиликти издешет. 2. *Ал сүйлөгөндө тандайынан чаң чыгып*, элди өзүнө бат эле тартып алчу.

Ажат ачуу, айдан ачык, ак тандай, алчы-таасын жеген, аяк бошотоор, бармак басты, көз кысты, башы жерге кирүү, бешиктен бели чыга элек, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, жаасы катуу, жан кечти, жел өпкө, жең ичинен, жети өмүрү жерге кирүү, жүрөгүндө оту бар, жылан сыйпагандай, кой терисин жамынган, көзү жок, кыргый кабак болуу, кара жаак, көзүнүн агы менен кароо, кулагынан күн көрүнүү, мурдун которуу, ооз коптүрүү, сакасы алчы конуу, сөөк жаңыртуу, таманы жерге тийбөө, тандайынан чан чыгуу, топурагы жеңил, төө кыядан өтүү, түтүн булатуу.

265. Тексттеги кашаага алынган фразеологизмдерди тийиштүү формага келтирип, кашаадан чыгарып жазгыла.

Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүн билүүгө кызыгып, бир күнү адырдан тезек терип келе жатып, үч-төрт кыз болуп, кайрылып калдык. Биз ошол тушка дем

алмакка отура калганда, үстү-башы ылай болуп, (кулагынан күн көрүнүп) Дүйшөн тамдан чыга келди да, бизди көрүп:

— Ии, кыздар, келгиле. Тезектен келе жатасынарбы?

Биз уялганыбыздан (оозуна талкан куюп алуу) мостоюп, бири-бирибизди карап, тим болдук. Дүйшөн дагы жылмая күлүп, мага кайрылды:

— Атын ким, сенин?

— Алтынай, — дедим мен жырттык тиземди этегим менен жаба салып.

— Алтынай... жакшы экен. Сен чоноюп калган, эстүү (жылдызы жарык) кыз экенсиң, — деди ал мени эркелете. — Эмесе, Алтынай, сен башка балдарды да мектепке окуйлу деп ээрчиткин, макулбу?

— Макул.

... Ал кеткенде биз дагы каптарды көтөрүп алып жөнөп калдык. Мындайыраак чыкканда менин башыма бир ой түштү да:

— Токтогула, кыздар, кое тургула, — дедим. — Мектепке отун керек экен, Дүйшөн агага (кол кабыш кылуу) тезегибизди тамдын түбүнө төгүп кетели, ичкери киргизип алсын.

— Үйгө (эки колду мурунга тыгуу) барабызбы анан, акылдуусун мунун!

— Кайра барып, дагы терип келели.

— Койчу нары, күн (көз байлануу) баратат, апаларыбыз урушат — деп, кыздар мага карабай, каптарын бөжөндөшө көтөрүп, чуркап кетишти.

Кыздар менин сөзүмү (кулагына илбөө) коюшканына намыстандымбы же болбосо (боорун жерден алуу) бери (шору кайноо) келаткан мени көрбөгөн, билбеген адамдын (жүрөгү жибуу) эркелете карап: «Сен эстүү, жылдызы жарык кыз экенсиң», — деп эки ооз сөз айтканы (делбеси козголуу) кеттиби, айталбаймын. Бирок азыр ойлоп-ойлоп отуруп, менин чыныгы тагдырым, менин (тар жол, тайгак кечүү) өткөн таалайым ушул бир кап тезектен башталдыбы деп да кетем. Анткени так ушул күнү бул жоругумдун аягы эмне болот деп, тартынбай (бел байлоо), (бала болуп башыма чач чыгуу) биринчи жолу өзүм туура деп тапкан оюмду иштедим. Айтор, курбу-

ларым менин (шагы сынуу) таштап кеткенден кийин, мен кайра жүгүрүп отуруп, Дүйшөндүн мектебине келдим да, каптагы тезекти там түбүнө төгө салып, тызылдаган бойдон адырдын кокту-колотун аралап тезек терүүгө шашылдым.

Алда кандай зор эрдик көрсөткөндөй (жүрөгү алып учуу), адегенде (анды-дөңдү карабоо) чуркап кете бердим... Бирөөгө (көз жашындай) жакшылык кылганымдан дикилдеген жүрөгүмдө канчалык кубаныч бар экенин билгендей, менин (ийне саяр жери жок) бешмантымдын топчуларына кечки күндүн нуру чагылышып, маңдайымдан эркелетип, балкыган нур тогүлүп жатты. «Билип койгула! Мен эми сөзсүз мектепке окуйм! Өзүм гана эмес башка балдарды окууга ээрчитем!» — деп көңүлүм көтөрүлүп, (кубаныч койнуна сыйбоо), сыймыктанып келе жаттым. Ушинтип жүгүрүп бара жатып, бир убакытта эсиме келе түштүм да, жерден тезек издей баштадым. Демейде жайнаган тезек азыр эмне үчүндүр (көзгө илинбөө) жатты. Карангы түшкүчө кабым толбой калат экен го деп, ого бетер (учуп-күйүү) жаттым. Айткандай эле, менин кабым ортолой электе күн батып, (көз байлануу) баштады. Мени бул жерде бир нерсе кармап калчудай, капты ийниме арта таштап (таманы жерге тийбөө), айылды көздөй жүгүрдүм.

Ала-шала тер болуп, үйгө жетип келгенимде, очок боюнда от жагып отурган женем мени (көзүндө огу болсо атып жиберүү) болуп, өйдө тура калды. Женем урушчаак (ачуусу мурдунун учунда) аял эле.

— Сен кайда жүрөсүн, ыя!? — деди (көзү ала чакмактануу). Колумдагы капты жулуп алып, — жети түнгө чейин сандалып, жүрүп тергениң ушубу? Оо, өлүкканды көрөйүң (суук тумшук, тумшугу суук). Мектептен айланат бекенсин! Экинчи ошол жакка басып көр, шыйрагыңды чагып (талпагын ташка жаюу), (терисин тескери сыйруу), таманына туз куям! — деп женем улам күүлөнүп (оозуна ак ит кирип, кара ит чыгуу) жатты.

Мен (тилин тишине басуу) сөз да, үн да кайтарбадым. Очоктун боюна бүрүшүп, дабыш чыгарбай (өпкө-өпкөсүнө

батноо) ыйлап отурдум. Бул акмактын урган-сокконуна ыйлабас элем, андайга бышып бүткөнмүн. Мени женем мектепке жибербей коюшун ойлоп (ичи өрттөнүү) ыйлап жаттым... (Ч. А.)

§ 116. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН КАНДАЙЧА ӨТҮШҮН СЫПАТТАП КӨРСӨТҮҮЧҮ ТАТААЛ ФОРМАЛАР, АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШЫ

Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын, кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин жана кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар

1. Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын билдирген этиштик татаал формалар негизги этишке чакчылдын -ганы формасынын жалгануусу жана ага «бар», «тур», «кел», «чык» деген сыяктуу жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат. Мындай маанини билдирүүчү этиштик татаал формалар аркылуу аткарылган кыймыл-аракет толук иштелип бүткөн болот. **-ып ал:** *жазып ал, көрүп ал, -ып бер:* *айтып бер, көрүп бер* сыяктуу да жасалат.

Мисалы: Кыймыл-аракеттин ким үчүн, кандай максатта иштелишинде **-ып ал** (жазып ал, көрүп ал), **-ып бер** (айтып бер, көрсөтүп бер) татаал формалары туюндуруп турат.

Мисалы: *Айылдан келгендер циркке жан-жаныбарларды көргөнү барышты. Айгүл китепканага китеп алганы келди.*

Студент мугалимдин лекциясын жазып алды. Мугалим керектүү суроолорду көрсөтүп берди. Атасы небересине өткөндөгү бир тарыхый окуя тууралуу кызыктуу аңгеме айтып берди.

Кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: Чакчылдын -ганы формасы жалганган негизги этиш менен **тур, кал** деген сыяктуу жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат.

Мисалы: *Күн күркүрөп, аба ырайы бузулуп, жаан жааганы турат. Чоң залга элдер жык толуп, маараке-той башталганы калды.*

Кыймыл-аракеттин ишке ашканы турганын ошондой эле, -ганы отур (барганы отурат, көргөнү отурат), -ганы жат (алганы жатат, барганы жатат), -ганы жүр (көчкөнү жүрөт, барганы жүрөт) сыяктуу татаал формалар да жасашат.

Мисалы: *Уул кыздарын эрезеге жеткирген ата-энеси эми гана алардын убайын көргөнү отурушат. Апасы атайын кызынын туулган күнүнө арнап, белек алганы жатат. Алар жакында айылдан шаарга көчкөнү жүрүшөт.*

Кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: Кыймыл-аракеттин башталып барып аягына чыкпай же, аз жерден ишке ашпай калуусу төмөнкүдөй үч сөздөн турган татаал формалар аркылуу жасалат. Алардын биринчиси негизги маани берүүчү бөлүк катары эсептелет да калган экөө гана кошумча маани беришет.

Грамматикалык түзүлүшү жагынан биринчи маани берүүчү негизги бөлүгү **-ып**, экинчиси **-а//, е** формасындагы чакчылдан, үчүнчүсү жак формасындагы **ташта, жазда** деген маанилеш жардамчы этиштер болуп саналат.

Мисалы: *Улак тартышмай оюнуна кызуу берилип алышкан атчандар жөө адамдарды көмөлөтө коюп кете жаздашты. Алар колдорундагы буюмдарын жууйбуз деп жатышып, сууга агызып ала жаздашты.*

Ошону менен бирге кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгы **-ып** формасындагы негизги этиш менен кыймыл атоочтун **-мак** формасы жалганган **сал, кал, жибер** деген жардамчы этиштин тутуму аркылуу да жасалат. Мындай жасалуу жолу сейрек гана кездешет.

Мисалы: *Топту издешээрин билгенде катып салмакмын.*

266. Тексттен кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын билдирген этиштик татаал формаларды аныктагыла. Алардын жасалышын айтып бергиле.

БАЗАР

Ун алганы баргам. Ун базарына жетерим менен эле көздөрүнө чейин ун болгон кыз-келиндер, шуулдаган жигиттер тегеректеп калышты.

— Ун алыңыз. Тегирмендики. Аппак.

— Меникин алыңыз. Комбинаттын уну. Арзан.

Чымчып көрсөтүп атышып, заматта агала кылып жиберешти.

— Мүшөгүнөр канча килден?

— Кырк беш.

— Элүү. Меники так, байке.

Тике карадым. Алдамчы көздөр. Айтыла берип, башкага бурулбай калган сөздөр.

— Албайм?!

«Албасан базардын балакетин алганы келдинби?» — дегенсип, сууган шаабайлары менен көз ирмемге мени жек көрө тиктешти да, жаңы келген адамды тузсураган койлордой жабалактап, тегеректеп калышты. Мындайраак барып күбүндүм да, тигилерчилеп көрүнгөндү жакалабай, четте турган балага басып келдим.

— Сеники канча кил чыгат?

— Ачык айтсам 42 килден кемибейт, байке.

Момураган бейкүнөө көз мени тике карады. Чындык экенин көзү айтып турат. Чындык айтылган жерде арамдык болбос. Чындыкты айткан көз жалтайлабай тике карады. Айткан акчасын төлөп бердим.

— Аш болсун, — деди бала.

— Береке тап, — дедим мен.

О, кагылайын турмуш, ушул момураган бейкүнөө көздү да бир күнү тигилердикиндей кытмыр көзгө айлантат эмессинби?! Аны өзү да билбей калат го, чиркин!? (Ы. К.)

267. Төмөнкү тексттен кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин жана ишке ашпай калгандыгын билдирген этиштик татаал формаларды таап, белгилегиле. Алардын жасалыш жолдорун, канча сөздөн тураарын аныктагыла.

ЖОЛООЧУ

Кош тарабын арчалуу аска курчаган капчыгай барабара тээ ылдыйда чалкып жаткан Талас өрөөнүнө кошулуп кетет. Айткандай эле, Таласын жер соорусу турбайбы, деп койду жолоочу өзүнчө. Кош капталы чер токой, бууракандап агат дайрасы, ал тараптан соккон салкын жел жолоочуну элиртип жиберди. Жигит ажайып кооздукка дагы бир сыйра карап алды. Жигит аттын башын түз эле ошол боз үйгө бура тартты. Эшик алдында жаткан чоң сары тайган азууларын арсайта ырылдап кое берди. Ордунан атып туруп, чындап эле качырганы калды. Чукул кирип келген кашка айгыр жалт берди. Байкоосуз келаткан жигит ат үстүнөн ооп кала жаздады. Ал аңгыча үйдөн ак сакалын жайкалтып карыя чыга келди. Сөөктүү кең далысына чапанын желбегей жамынып алыштыр.

— Аргымагын туйлатып, Таласка келип калыпсын, баатыр. Байбиче, коноктун атын ал да, орун салып жибер.

Арадан үч күн өтүп калган. Акыры той болор күн да келип жетти. Өрөөндүн баш-аягынан агылып эл келе баштады. Айылдан алыс эмес жерде бир үйүр жылкы жайылып жүрдү. Түшкө жуук кыргыздардын айылына калмактар келип түштү. Өздөрүнчө үй тигип, чардап жатып калышты. Оюн-зоок болот деп жарчылар чууну салганда гана, алар кыргыздарга жандап барган болушту. Ал аңгыча кең көкүрөк, бою пас айгыр минип, ортого окторулуп чыга келди калмактын баатыры. Ниязбек баатыр токтоно албай атына ыргып мингенин өзү да сезбей калды. (Ч. Н.)

268. Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын, ишке ашууга даяр экендигин жана ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формаларды катыштырып моралдык-этикалык темада ой жүгүртүү сочинениесин (дилбаянын) жазгыла.

269. Этиштик татаал формалардын маанилик түрлөрүн катыштырып, досунар, таанышынар менен же тууганынар менен каалаган темада оозеки аңгемелешүү, диалог уюштурула.

270. Тексттен этиштик татаал формалардын кандай маанилик түрлөрү бар экендигин тапкыла жана алардын жасалыш жолдорун баяндагыла.

... Атасы дагы кыйлага унчукпай отуруп калды. Кийин күрсүнүп койду.— Балам, жылкыны сабабай жүр. Ал эчен кылымдар бою биздин элдин жан жолдошу болуп келген... Ага камчы үйүрбөш керек... Сылап-сыйпап, сыйлап туруш керек... Кыргызды кыйлага тааныткан жаныбар ушул!... — Атасынын үнү эбегейсиз кайгыга, мунга чалынып чыкты да сөзүн аяктабай туруп, сыртка чыгып кетти...

Жуматай түндө камчы менен торуну башка-көзгө карабай сабап аткан учурун эстеди да, жаш жүрөгү тыз эте түштү. Анан ордунан ишенимсиз туруп, олдоксон басып, сыртка бет алды.

Тору үйдүн капталындагы мамыда байланып туруптур. Атасы жембаштыкты илди. Чөнтөгүнөн жүзө арчысын алып чыгып, торунун көздөрүн сүртө баштады. Жуматай ошондо гана жылкынын көздөрүнөн мөлт-мөлт жаш агып атканын көрдү.

Атасы торунун көздөрүнүн шоролоно түшкөн кычыктарын, жаагына түшкөн жаштын издерин шашпай аарчып болгон сон, атты ээгинен сүйөп, көкүлүнөн сылап, сыла-ап туруп, ары булак жакка басып кетти. Бечара торунун мундуу көздөрү ошондо жылдыздай жайнай түшүп, алиги шүмүрөйүп турган турпаты жазылып, ээсинин артынан сыймыктуу кошкуруп койду. (О. А.)

§ 117. КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН УЗАККА СОЗУЛУШУН, КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ТЕЗДИК МЕНЕН КАПЫСТАН БОЛУП ӨТКӨНДҮГҮН, КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЖАСАЛМА МҮНӨЗДӨ ЭКЕНДИГИН ЖАНА ТОЛУК ИШКЕ АШКАНДЫГЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТИК ТАТААЛ ФОРМАЛАР

Кыймыл-аракеттин узакка созулушун же кайталанышын билдирүүчү этиштик татаал формалар негизги этишке -а//, -е//, -й жана -ып чакчыл формаларынын жалганышы жана ага жат, отур, тур, жүр, кел, бер деген жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат.

Ошондой эле, -а(й) бер (жаза бер, ырдай бер), -а (-й) тур (жаза тур, сүйлөй тур), -ып тур (жазып тур), -а (-й) түш (жаза түш, ырдай түш), -а (-й) отур (жаза отур, сүйлөй отур), -а (й) жүр (жаза жүр, эстей жүр) татаал формалары аркылуу да жасалат.

Мисалы: Нооруз майрамында атайын даярданышкан окуучулар биринин артынан бири улам-улам ырдай беришти. Мугалим тынбастан, доскага сүйлөмдөрдү чубуртуп жаза берди. Ал жардам берген адамдардын жакшы мамилелерин дайыма эстей жүрдү.

Демек, көрүнүп тургандай, мындай этиштик татаал формалары аркылуу берилген кыймыл-аракет сөз жүрүп жаткан учурда бүтпөйт. Анда бүтүү чеги да көп көрсөтүлбөйт. Кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурда болуп жаткандыгы жана андан ары да созулары же кыймыл-аракеттин дагы кайталана тургандыгы көрсөтүлөт.

Тездик менен капыстан болуп өтүүчү кыймыл-аракет чакчылдын -а//, -е//, -й формасындагы негизги этиш менен түш, кал, кой деген жардамчы этиштердин жана -ып формасындагы чакчыл этиш менен жибер деген жардамчы этиштин айкалышынан жасалат.

Ошондой эле, -кал (айта кал, бара кал), -ып жибер (тизип жибер, берип жибер), -ып түш (шылып

түшөт), *-ып кал* (көрүп кал, барып кал), *-ып ий* (чаап ий), *-а сал* (ката сал, бара сал), *-а кой* (бере кой, бара кой), *-ып ташта* (айтып таштады, катып таштады) татаал формаларынын жардамы менен да жасалат.

Мисалы: *Атчандардын астынан капыстан жөө адамдар чыга калышты. Кичинекей баласынын жоругуна атасы чыдай албай күлүп жиберди. Өзүно кайтара айтылган сын сөзгө ал сестейе калды.*

Кыймыл-аракеттин жасалма мүнөздө экендигин билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат: Негизги этишке атоочтуктун *-ган* жана кыймыл атоочтун *-мыш* мүчөсү жалгануу менен, *ага бол*, *эт* деген жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат.

Мисалы: *Ал жактырбаса да күчкө салып күлүмүш болду. Башкаларды туурап ал дагы баш ийкемиш болду.*

Коноктор ыр-күүнү тыңшамыш болушту.

Кыймыл-аракеттин жасалма мүнөздө экендигин, чын ыкластан иштелбегендигин *-ымыш бол* (айтымыш бол, жазымыш бол, күлүмүш бол), *-ган бол* (жасаган бол, караган бол) жана кыймыл-аракеттин толук ишке ашкандыгын, аякталышын билдирүүчү этиштик татаал формалар төмөнкүдөй жол менен жасалат; чакчылдын *-ып* формасы жалганган негизги этиш менен *сал*, *кой*, *чык*, *кал*, *бил*, *ташта*, *кет*, *бут* деген жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасалат.

Мисалы: *Окуучулар борбордук аянттагы болжогон жерге өз мөөнөтүндө келип калышты. Ат майданындагы улуттук оюндун ар кыл түрлөрү боюнча уюштурулган оюн-зоок көрсөтүүсүн көрүүчүлөр көрүп бүтүштү.*

272. Тексттен этиштин кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирген этиштик татаал формаларды тапкыла. Алардын кандай жол менен жасалышын далилдегиле.

КУДАЙБЕРГЕН

— Эже, жыйырма тыйыныңыз барбы? Бир буюм ала-йын десем жетпей жатат, — дедим жер караган калыбымда.

— Бар, айланайын. — Аял сумкасын оодара баштады.

— Апа, бербе. Бул ичкич! — деди бала апасына акырын.

— Жөн турчу. Аны сен кайдан билесин!?

— Билем. Карачы кебетесин. Көрүнүп турбайбы...

Аял жыйырма тыйын берип басып кетти. Ыракмат айтууга да жарабадым. Наристе баланын сөзү сөөгүмөн өтүп, чучугума жетти. Ушуга чейин эч бир күч таасир эте албаган сезимиме бүлүк түштү. Ызалыкка буулугуп чыктым.

— Ушунчалыкка жеткеминби? Кайсы ырысыма ичип атам? Энемдин мени эрезеге жеткирип, күткөнү ушул беле? Энемди жалгыз таштап, эмнеге баса бердим?.. Деги жашоомдун максаты эмне? Өзүмдүн суроолорума өзүм жооп таба албай, башым катып турду. «Акыры түшүнөөрүңдү билгем» дегенсип, тыйын колумдан «шынгыр» этип жерге кулап түштү...

Мен келгенде бирде жок болуп, бирде жылт этип кайра көрүнө калып, булуттарды аралай каалгып жылган ай гана болбосо, айыл бүт таттуу уйкунун кучагында магдырап жаткан экен. Эчактан бери ондолбой эскирген коронун эшиги болор-болбос ачылып туруптур. Абайлай эшикти түртүп, короого кирдим.

— Энеке!? — үйдүн терезесин чертип, акырын үн салдым.

— Ак сары башыл, айланайын! Кагылайын каралдым! Кудайбергеним! Аман-эсен барсынбы?!

Уйкусу качып, сак жаткан энем карангыда төшөгүнөн томолонуп-жумаланып турду да, сүйүнгөндөн кайсалап илгичти тапшай жатып, арандан зорго ачаары менен босогодо турган мага боюн таштады. Ал көпкө чейин шөлөктөп ыйлап жатты. Мен жөнүндө ар кимден уккандарын, эч кимисине ишенбегенин айтып, бабырап сүйлөп да жатты.

— Эне, энекебай, кечир мени!? Сиздин тилинизди албай мен акмак болуп жүргөн экенмин. Мындан ары ошол азезилди оозума алсам, сиздин ак сүтүңүз урсун!

Энем экөөбүз бири бирибизге улам жашып, көпкө чейин кучакташкан боюнча турдук. Кудайберген терең күрсүнүп алды...

— Мына иним, сага айтып берейин дегеним. Азыр энем колумда экенин өзүн билесин. Быйыл окууну бүтсөм, үйлөнүп, айылга кетем. Атамдын салган үйүн оңдоп, көптөн бери ээн турган үйдөн түтүн булатышым мойнумдагы карызым дагы, парызым дагы.

Кудайберген абама бир ооз сөз айтууга жарай албай, аны аягандан уламбы, терең улутундум. Азезилди жеңип, ак жолго түшкөн эрки күчтүү, акылы жетик адамга суктана карап турдум. (Б. К.)

272. Тексттен кыймыл-аракеттин тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн билдирген этиштик татаал формаларды тапкыла. Татаал форманын бул маанилик түрүнүн кандайча жасалганын чечмелегиле.

ЖАТ ЖАЗУУ

— Кана, балдар, — деди эжей жат жазууну окуп бүткөндөн кийин. — Саяктын жазгандырна ишенелиби?

— Жок! Калп! Жалган! — деген кыйкырыктар чыкты туш-туштан. — Ал окуудан тарагандан кийин үйүнө жолобойт...

— Буга эмне дейбиз, ия, Саяк? — Эжей аны уяткара карады.

Саяк деген Саяк го, жат жазуусун туш-туштан чыгып, жокко чыгарып аткан балдардын өзүлөрүнө «калп айтышат...» деп жалаа жаап көрөйүн деди эле, бирок андан эч нерсе чыкпасын көрүп, шылкыйып калды...

Эжей башка балдардын жат жазуусун жарыя окуп, ар бирине баа берип келди да, эми Үсөндүн жат жазуусун колуна алды. Ошол учурда эжей күтүлбөгөн жерден күлүп да жиберди. Анын күлкүсүндө бир кеп бар экенин сезе койгон Үсөн эжейди карап, элейин калды.

— Эми Үсөндүн жат жазуусуна кулак салгыла! — деди эжей күлкүсүн зорго тыйып. — Анын жат жазуусун сөзмө сөз окуп берейин.

«Мен сабактан келгенден кийин үйгө берилген тапшырмаларымды аткарамын, — деп жазыптыр. — Ошондон кийин апама каралашамын. Идиш-аяктарды жууп, иреттеймин. Үйгө суу ташыйм, андан кийин суу жылытып алып, ини-синдилеримдин кирин жууймун. Кечинде тамак жасаймын... А эртеси эрте туруп, мешке от жагам, чай коем, кийим-кечелеримди жана бантигимди үтүктөйм, жакшынакай жуунуп-таранып, чачымды өрүп мектепке жөнөйм...»

Балдар танданып отуруп калышты. Буга балдар гана эмес, Үсөндүн өзү да танданды...

Ошол учурда Жаныл жанындагы Үсөндү жалт карады да, бырс күлүп жиберди. Иштин жайын түшүнө койгон балдар дуу эте түштү. Эжей да күлдү. Бирде Саякты, бирде Үсөндү карап баш чайкады.

— Ай-ай, эки дос... силерге даба жок турбайбы?! (О. А.)

273. Томонку тексттерден кыймыл-аракеттин узакка созулушун, тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн жана толук ишке ашкандыгын билдирүүчү этиштик татаал формаларды бөлүп-бөлүп жазгыла. Бул татаал формалардын кандайча жасалышын түшүндүргүлө.

МЕДАЛДЫН ЭКИ ЖАГЫ

Айылдын кадырлуу адамы Бектен карыя — согуш ардагери. Майрам күндөрү же чон салтанаттарда көкүрөгү түркүн орден, медалга толуп калат.

— Балдарым, медалдын эки жагы болот, — деп калар эле ал мектептеги жолугушууларда окуучуларга.

— Силер анын бир гана бетин көрүп турасынар, а экинчи жагын Кудай силерге көргүлүк кылбасын...

Бектен карыянын ушул сөзүн эстегенде Чоро «медалдын экинчи жагы кандай болду экен?» деп ойлонуп калар эле. Ушу жөнүндө карыядан бир ирет сурады эле, абышка: «Аны эмне кыласын? Шүк жүр...» — деп тыйып кой-

гон. Ошондон кийин Чоро медалдын экинчи жагы кандай экенин билбеген бойдон калган...

Чоро чай ичип отурганда бурчтагы көк сандыктан көзүн албайт. Анда карыянын бир түйүнчөк орден, медалы бар. «Эби келсе, аларды оз колум менен кармалап көрсөмбү?» — деп да кыялданып жүрөт кийинки күндөрү...

Байбиче айылдын үстү жагына айылчылап кеткен эле. Чоро короодо жүргөн Эмилге бир топ көк алманы карматып, алаксытып коюп, үйгө кирди. Сандыктан сары түйүнчөктү алып чыгып, чече баштады.

Ушу күздө барып биринчи калска отурчу Чоро, чоң шашкеде баягы жоолукка орден-медалдарды ороп алып, колтугуна кысып, бирөөлөр байкап койбосо экен дегендей тегерегин элендей карап, Бектен карыянын короосуна кирип баратты.

ӨЗ ҮЙ

«Саламатсыңбы, кызым! — деп башталар эле кат. — Сага кат жазып отурган апан... Мен азыр сыр-коомон жакшы болуп калдым, жакында барып, сени алып кетемин...»

Карагат көз кызга эң кымбат да ушул «сени алып кетемин...» деген сөз боло турган...

— Анда сен кипкичиңкей болчусун, — деп түшүндүрөт тарбиячысы кызга. — Апан катуу ооруп калып, сени убактысынча биз багып алганбыз. Мына эми, апан догдурдан сакайып чыгыптыр. Аз күндө келип сени үйгө алып кетет.

Сетирейген кыздын сүйүнүчүн айтпа!

Кыз апасынын каттарынан улам үйдө кандай оокаттар бар, кандай идиш-аяктар жана кандай кийим-кечелер бар, баарын жакшы жаттап бүткөн. Тек гана апасы келчү күндү чыдамсыздык менен күтүп жүрөт.

Акыры күткөн күн да келди. Тарбиячы кызды терезесинен көк дарбаза көрүнүп турчу экинчи кабаттагы бөлмөгө алып келип, колуна алма берип, отургузуп койду.

— Апама барам! — деди ал көз жашын мөлтүлдөтүп.

— Апама барам! Бул учурда апасы жаңыдан кирип келатыптыр. Ал да дароо кызына умтулду.

— Айланайын, кызым! — Кучагын жайды. — Каралдым!

— Апа! — Кызы ага талпынды. — Апа!

Экөө узакка кучакташып калышты. Апасы кызынын чачтарынан сылап, өөп-жыттап жалбара берди. А кыз: «Мен сенин келериңди билгем, апа!.. Билгем!..» — деп өпкө-өпкөсүнө батпай ыйлап атты. (О. А.)

275. Этиштик татаал формалардын маанилик түрлөрүн катыштырып, өз алдынча текст түзүлө. Татаал формалардын бири-биринен маанилик жактан айырмачылыктарына көңүл бургула.

276. Кыймыл-аракеттин жасалма мүнөздө экендигин билдирген этиштик татаал формаларды катыштырып, оозеки түрүндө чакан аңгеме кургула.

§ 118. МОРФОЛОГИЯЛЫК КАТЕГОРИЯЛАР ЖАНА СИНТАКСИСТИК МАТЕРИАЛДАР БОЮНЧА КӨНҮГҮҮ, МАШЫГУУ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮ МЕНЕН ТАЛДООГО ҮЙРӨНҮҮ

277. Баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкчанын коюлушу тууралуу эрежелерди кайталагыла. Бул текстте ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча кандай максатта коюлгандыгын далилдегиле.

Дөөлөтүн — ата-энен, таалайын — уул-кызын. Алтын — жер сыйы, алкыш — эл сыйы. Жамгыр жааса — жер ток. Эгин эксе — эл ток. Булак акса — көл ток. Эмгек этсе — эр ток. Баштын көркү — жүз. Жүздүн көркү — көз. Ооздун көркү — тил. Тилдин көркү — сөз. Жерге түшкөн дан — өмүр. Отко түшкөн дан — көмүр. Өмүр — кеме, акыл — бара, ой — тизгин. Тил — элчинин кылычы. Акыл — сокурга көз, өлөсөгө — жан, дудукка — тил. Жоомарт — алкыш алат, сараң — каргышка калат. Нан — ырысың, туз — насибин.

278. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлган сүйлөмдөрдү катыштырып, өз алдынарча ой жүгүртүп, текст түзгүлө. Анын мазмунун оозеки баяндагыла.

279. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук жана толук эмес ээрчишүүсү, ээге карата баяндоочтун сан жагынан ээрчибеген учурлары тууралуу грамматикалык эрежелерди кайталап окуп чыккыла. Алардын ар бирине карата сүйлөмдөр түзгүлө.

280. Төмөнкү тексттен сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук жана толук эмес ээрчишүүлөрүн сүйлөмдөр аркылуу далилдегиле. Баш мүчөлөрдүн жак жана сан боюнча кандай ээрчише тургандыгына көңүл болгүлө.

«ТАБЫШКЕР»

... Эдик башына камчы тийген аттай жалтайлай түштү. — Бул — уурулук! — Атанын үнү каардуу чыкты.

Ошо тапта бала менен атанын каректери урунуша түштү да, «табышкер» күнөөлөй тиктеп турган атасынын көздөрүн көрдү. Ого бетер ынгайсыз абалда калды. Уятынан жүзү чымырап, эки бети албырып чыкты. Нымшып, тердеп да кетти. Ордуна туруп кете албай нес болду.

Ал түндө Эдик жакшы уктап албай чыкты.

Эртеси ал негедир атасын тик багып карай албады. Ошондон кийин атасы да, апасы да ага көңүл бурбай, мурдагысындай үйрүлүп түшпөй калганын сездди. Бул баланын абалын ого бетер оордотту. Өзүнөн өзү маанайы пас тартып, чүнчүй баштады. Ошого жараша, ал тирликтеги бирденкелерди түшүнө баштагандай болду.

— Арадан эки-үч күн өткөндөн кийин «таап келген» оюнчуктарынын баарын чабырага салып, көчөгө чыкты...

Атасы оюнчуктар турган бөлмөгө кийин кирди. Эдик «таап келген» оюнчуктардын бири да жок, а жашыл танка менен аппак самолет оюнчуктарга кайра аралашып калганын көрдү.

Эдик бир жумага чейин корунуп жүрдү. Кийинки дем алышта, кесме ичээрдин алдында, атасы аны кайпактап сыртта жүргөн жеринен чакыртып алды. Бирок

Эдик келип, дасторкон четине отургандан кийин эч сөз катпады. Тек гана уулун кунт коюп карап алды.

Бирдеме айтабы деп кулак түрүп калган бала дагы ынгайсыз абалга кабылды. Анан буга чыдай албай, бир жумадан бери көкүрөгүн өйүп келген ич күптүсү өзү сыртка серпилип, бышактай кетти:

— Ууру жаман... Ууру жаман... (О. А.)

281. Тең жана багыныңкы татаал сүйлөмдөрдү катыштырып, «Келечек жаштарга таандык» аттуу моралдык-этикалык темада ой жүгүртүп өз алдынарча текст түзгүлө же дилбаян жазгыла. Андагы татаал сүйлөмдөрдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына коюлуучу тыныш белгилерди тактагыла. Тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүштөрү жагынан болгон айырмачылыктарын байкагыла.

282. Төмөнкү тексттеги диалогдун курулушуна, анын тыныш белгилерине көңүл бургула жана жазылыш тартибин үйрөнгүлө.

НЕБЕРЕ

... Тенирберди былтыр жайда небереси менен айылдагы туугандарына барды. Айыл четиндеги эгин жай дүмбүл тартып калган кези экен.

— Бали! — деп кубанды Тенирберди кылкылдай өскөн эгинди жетине албай тиктеп. — Баш алып калган турбайбы?!

— Башы дейсизби? — Шаарда өскөн небереси анкаят. — Башы кайсы, чоң ата? Айтсаң...

Тенирберди небересин элжирей көкүрөгүнө кысып, айдоо четине келди да, дүмбүл тарткан буудайдын башын көрсөттү:

— Мына, башы! — Анан ал ошол буудайдын башын сылай кетти.

— Буудайдын башы ушулбу? — Небере дагы тан калды.

— Ооба, айланайын!

Небере анан буудайдын кылкандарын көрө койду да, кубана кетти:

— А чачы тигиби?

— Ооба, чачы ошол.

Эми небере да өзүнүн быйтыйган колу менен жанында сенселип турган буудайдын башын чоң атасын туурап, сылай баштады. Эми чоң атасы энкейип, буудайдын башын кумарлана жыттап-жыттап алды. Небере да жыттады.

— Жыты жакшы бекен?

Небере баш ийкеди.

— Эмне жыттанат экен?

Небере жыттап-жыттап, эмне жыттанаарын айта албады. Чоң ата буудайды чоң сагыныч менен дагы искеди.

— Өмүр! Өмүр жыттанат, уулум!

Небереси дагы жыттады.

— Өмүй! Өмүй жыттанат!

Чоң ата кайрадан жашыды. Небересин, сенселе биийик өскөн бир топ буудайдын башын көкүрөгүнө кысып алды.

— Өмүр! Өмүр жыттанат, уулум! Бул жер куттуу жер! Адам баласынын өмүрү ушул жерден башталат ..! (О. А.)

283. Тике сөздүн түрлөрү цитата жана диалог, алардын тыныш белгилери тууралуу мурда өтүлгөн материалдарды дагы кайталап окуп чыккыла. Улуу адамдардын акылман ойлорунан бир нече цитаталарды таап, жазып келгиле.

284. Диалогду, ангемелешүүнү, маекти күндөлүк турмушунарда, оозеки кебинерде ар дайым орундуу колдоно билгиле. Тигил же бул темага байланыштуу өз алдынарча диалог түзүп көңүккүлө.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

А. Б. — А. Бекбоев	К. К. — К. Кулуев
«Ас.» — «Асаба»	«С К» — «Советтик Кыргызстан»
А. Ж. — А. Жутакаев	Сан. — Санат
А. Р. — А. Рыскулов	С. Ө. — С. Өмүрбаев
А. Т. — А. Токомбаев	С. Р. — С. Раев
А. Токт. — А. Токтогулов	С. С. — С. Сасыкбаев
А. У. — А. Убукеев	Таб. — Табышмак
А. Фр. — А. Франс	Та. с. — Таасын сөздөр
Б. — Барпы	Т. — Токтогул
Б. У. — Б. Усубалиев	Т. А. — Т. Абдумомунов
В. Б. — В. Белинский	Т. К. — Т. Касымбеков
В. П. — В. Плоских	Т. Кож. — Т. Кожомбердиев
В. Ш. — В. Шекспир	Т. М. — Тоголок Молдо
В. Шилл. — В. Шиллер	Т. Мук. — Т. Муканов
«Д С» — «Ден соолук»	Т. С. — Т. Сыдыкбеков
Ж. — Женижок	К. М. — К. Мусаев
«Жом.» — Жомок	К. Жус. — К. Жусупов
Ж. Мук. — Ж. Мукамбаев	Куб. Ж. — К. Жусубалиев
«Ж Л» — «Жаш ленинчи»	К. К. — К. Каимов
Ж. М. — Ж. Медералиев	К. О. — К. Осмоналиев
Ж. С. — Ж. Саатов	К. С. — К. Сейдакматов
З. ой. — Залкар ойлор	К. Т. — К. Тыныстанов
З. С. — Зуура Сооронбаева	«К Т» — «Кыргыз Туусу»
И. М. — И. Мансуров	К. Э. — К. Эсенкожоев
К. А. — К. Асаналиев	Л. Т. — Л. Толстой
К. Б. — К. Баялинов	Л. У. — Л. Үкүбаева
К. Бект. — К. Бектенов	«М.» — «Манас» эпосу
К. Ж. — К. Жантөшев	М. А. — М. Абдукаримов
«К М» — «Кыргыз маданияты»	М. Ал. — М. Алыбаев

Мух. А. — М. Ауэзов
 «Мур.» — «Мурас» журналы
 Мак. — Макал
 М. Б. — М. Борбугулов
 М. Г. — М. Горький
 М. М. — М. Мичурин
 Нас. — Насыят
 Нус. — Нуска
 Н. Б. — Н. Байтемиров
 Н. Г. — Н. Гоголь
 О. Соор. — О. Сооронов
 О. А. — О. Айтымбетов
 Т. Ү. — Т. Үмөталиев
 Т. Ш. — Т. Шабданбаев
 У. А. — У. Абдукаимов
 Ф. — Фалес

Ф. В. — Ф. Вольтер
 Ф. А. А. — фамилиясы, аты,
 атасынын аты
 Ч. А. — Ч. Айтматов
 Ч. Н. — Ч. Нусупов
 Ш. А. — Ш. Абдыраманов
 Ш. В. — Ш. Бейшеналиев
 Ш. Д. — Ш. Дүйшеев
 Ш. С. — Ш. Садыбакасов
 «Эр. Т.» — «Эр Табылды»
 Э. М. — Э. Медербеков
 «ЭТ» — «Эркин Тоо»
 Ыл. — Ылакап
 Ы. К. — Ы. Кадыров

МАЗМУНУ

Баш сөз 3

X КЛАСС

§ 1. Тилдин чыгышы жана өнүгүшү 5

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

§ 2. Кептин стилдери 8
 § 3. Көркөм стиль 9
 § 4. Официалдуу эмес иш кагаздары 17
 § 5. Илимий стиль 19
 § 6. Публицистикалык стиль 29
 § 7. Ой жүгүртүү мүнөзүндөгү сочинение жазууга үй-
 рөнүү 39

ФОНЕТИКА, ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ

§ 8. Үнсүз тыбыштардын жасалуу ордуна карай бөлү-
 нүшү 40
 § 9. Үнсүз тыбыштардын жасалуу ыгына карай бөлү-
 нүшү 43
 § 10. Үндөштүк (сингармонизм) закондору 46
 § 11. Үндөштүк законунун түрлөрү 49
 § 12. Үндүүлөрдүн эрин күүсүнө карай, үндөшүп өзгө-
 рүүсү 51
 § 13. Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн алга карай ээрчип
 үндөшүүлөрү 53

§ 14. Эки сөздүн аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы, алардын жазылышы	56
§ 15. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн алга карай окшошуп өзгөрүүсү	57
§ 16. Бир сөз ичинде үнсүздөрдүн (и, з, ч) артка карай өзгөрүлүп айтылышы жана жазылышы	62
§ 17. К, П тыбыштарынын бир сөз ичинде үндүүлөрдүн таасири менен Г, Б тыбыштарына өтүшү	67
§ 18. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын алга же артка карай окшошуп өзгөрүүсү жана алардын жазылышы	69
§ 19. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын алга карай ээрчишип (окшошуп) өзгөрүүсү	71
§ 20. Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын артка карай окшошуп өзгөрүүсү (ээрчишүүсү)	73

ОРФОГРАФИЯ ЖАНА ОРФОЭПИЯ

§ 21. Кыргыз орфографиясынын негизги принциптери ...	79
§ 22. Кыргыз орфографиясынын жалпы эрежелер системасы	80
§ 23. Орфоэпиянын негизги эрежелери	83
§ 24. Орфоэпиялык жана орфографиялык талдоо	85

ЛЕКСИКА

§ 25. Сөздүн көп маанилүүлүгү (полисемия)	92
§ 26. Омонимдер жана алардын түрлөрү	97
§ 27. Синоним, анын түрлөрү, пайда болуу жолдору	104
§ 28. Антоним, анын түрлөрү, пайда болуу жолдору	109
§ 29. Кыргыз лексикасындагы активдүү жана пассивдүү сөз катмарлары	115
§ 30. Неологизм	120
§ 31. Кыргыз адабий тили жана жергиликтүү диалектилер менен карым-катышы	122
§ 32. Ономастика	125

МОРФОЛОГИЯ

§ 33. Этиштин татаал формалары	131
§ 34. Жардамчы этиштердин түрлөрү	136

§ 35. Этиштин татаал формаларынын жасалышы	139
§ 36. Этиштик татаал формалардын түрлөрү	145
§ 37. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү этиштик татаал формалар	146
§ 38. Кыймыл-аракеттин тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн билдирүүчү этиштик татаал формалар	146
§ 39. Кыймыл-аракеттин аз жерден ишке ашпай калгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар	146
§ 40. Кыймыл-аракеттин максатка багытталгандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар	147
§ 41. Кыймыл-аракеттин ишке ашууга даяр экендигин билдирүүчү этиштик татаал формалар	147
§ 42. Кыймыл-аракеттин жасалма мөнөздө экендигин билдирүүчү этиштик татаал формалар	148
§ 43. Кыймыл-аракеттин бүткөнүн, толук ишке ашканын билдирүүчү этиштик татаал формалар	148
§ 44. Этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган татаал формалар жана алардын түрлөрү	157
§ 45. Кыймыл-аракеттин башталышын, өнүгүүсүн жана аякталышын билдирүүчү этиштик татаал формалар, алардын жасалышы	160
§ 46. Атооч сөздөр менен этиштердин айкашуусу аркылуу жасалган этиштик татаал формалар	163
§ 47. Этиш менен экен, эле, бейм, бекен деген сыяктуу жардамчы сөздөр аркылуу жасалган этиштик татаал формалар	168
§ 48. Этиштин өзгөчө формалары	174

СИНТАКСИС

§ 49. Баш мүчөлөрдүн (ээ менен баяндоочтун) ортосуна сызыкчанын коюлушу	181
§ 50. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүүсү: толук ээрчишүү, толук эмес ээрчишүү	184
§ 51. Ээге карата баяндоочтун сан жагынан ээрчибеген учурлары	187
§ 52. Тең жана багынынкы татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүштөрү боюнча айырмачылыктары	193
§ 53. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн арасына коюлуучу тыныш белгилер	198
§ 54. Тике сөздүн түрлөрү: цитата, диалог, аларда коюлуучу тыныш белгилер	201

**X КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ
БЕКЕМДӨӨ ЖАНА БЫШЫКТОО**

- § 55. Үндүү тыбыштардын бир сөз ичинде жана эки сөз аралыгында тыбыштардын өз ара таасири аркылуу алга карай ээрчип айтылышы жана жазылышынын бышыктоо үчүн көнүгүү иштери 209
- § 56. Үнсүз тыбыштардын бир сөз ичинде жана эки сөз аралыгында тыбыштардын өз ара таасири аркылуу алга же артка карай ээрчип айтылышын, жазылышын бышыктоо жана ага көнүгүү иштери 214
- § 57. Өтмө маанилүү сөздөрдүн түрлөрү (метафора, метонимия, синекдоха) 217
- § 58. Этиштин татаал формаларынын жасалышы, этиштердин өз ара айкашуусу 218

XI КЛАСС

- § 59. Кыргыз адабий тилинин өнүгүүсү жана калыптаныуусу 221

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

- § 60. Текст боюнча машыгуу иштери: текстти кайталоо үчүн маалымат 225
- § 61. Кептин стилдери 240
- § 62. Иш кагаздары 241
- § 63. Официалдуу эмес иш кагаздары 243
- § 64. Публицистикалык стиль 249
- § 65. Илимий стиль 252
- § 66. Стилдер жана байланыштуу кеп боюнча жалпы көнүгүүлөр 255

**ОКУУЧУЛАРДЫН X КЛАССТА АЛГАН
БИЛИМДЕРИН ЭСКЕ САЛУУ
ЖАНА БЫШЫКТОО**

- § 67. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын бир сөз ичинде алга, артка карай ээрчип үндөшүүсү жана окшошуп өзгөрүүсү. Аларга кандай өзгөрүүлөрдү кошобуз? 260

- § 68. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн жана анын пайда болуу жолдорун бышыктоо үчүн суроолор 262
- § 69. Цитата жана диалог боюнча жалпы суроолор 263

КЫРГЫЗ ЖАЗУУСУНУН ТАРЫХЫ

- § 70. Жазуу тарыхы жөнүндө сөз 265
- § 71. Кыргыз жазуусунун тарыхы 268

ФРАЗЕОЛОГИЯ

- § 72. Фразеология жөнүндө жалпы маалымат 270
- § 73. Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилери 272
- § 74. Фразеологизмдердин өз ара бөлүнүшү 279
- § 75. Фразеологиялык ширешме 280
- § 76. Фразеологиялык бирдик 282
- § 77. Идиомалар 283
- § 78. Фразеологиялык айкаштар 284
- § 79. Фразеологизмдер менен макал-лакаптардын карым-катышы 284
- § 80. Фразеологизмдерди талдоо 287

СӨЗ МАДАНИЯТЫ

- § 81. Фразеологизмдердин кептин көркөм стилине мүнөздүүлүгү 290
- § 82. Фразеологизмдердин кепте колдонулушу 290
- § 83. Фразеологизмдердин өзгөрүүсүз колдонулушу 291
- § 84. Фразеологизмдердин кепте өзгөртүлүп колдонулушу 291
- § 85. Фразеологизмдерди жарыш колдонуу 292
- § 86. Фразеологизмдердин жеке сөз менен синонимдик катышты түзүшү, алардын кошумча маанилериндеги өзгөчөлүктөр 294
- § 87. Предмет аралык байланыш 296

**КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН
БАЮУ ЖОЛДОРУ**

- § 88. Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын негизги багыттары, жолдору (булактары) 298
- § 89. Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын ички булактары 298

§ 90. Кыргыз тилинин лексикасынын морфологиялык (аффиксация) жол аркылуу байышы	299
§ 91. Кыргыз тилинин лексикасынын синтаксистик жол аркылуу байышы	301
§ 92. Кыргыз тилинин лексикасынын семантикалык жол аркылуу байышы	302
§ 93. Башка тилдерден сөзмө-сөз (калькалап) которуу жолу менен кыргыз тилинин лексикасынын байышы	304
§ 94. Диалектизмдер аркылуу кыргыз тилинин лексикасынын байышы	307
§ 95. Кыргыз тилинин лексикасынын байышынын тышкы булактары	309
§ 96. Орус тилинен кирген жана орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр	310
§ 97. Орус тилинен Октябрь революциясына чейин кабыл алынган сөздөр	310
§ 98. Октябрь революциясынан кийин орус тилинен кабыл алынган сөздөр	313
§ 99. Орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр	316
§ 100. Араб тилинен кабыл алынган сөздөр	318
§ 101. Иран-фарс тилинен кабыл алынган сөздөр	321
§ 102. Монгол тилинен кабыл алынган сөздөр	324
§ 103. Сөз маданияты	332
§ 104. Предмет аралык байланыш	335

СТИЛЬ ЖАНА СТИЛИСТИКА

§ 105. Стилистика, анын милдети жана изилдөө объектиси	337
§ 106. Көркөм стиль жана сүйлөшүү стили	339

V — XI КЛАССТАРДА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ ЖАНА ЖАЛПЫЛАШТЫРУУ

§ 107. Азыркы кыргыз тили жөнүндө маалымат	341
§ 108. Кыргыз тилиндеги айрым стилдердин пайда болушундагы тышкы факторлор боюнча	342
§ 109. Фонетика, орфография боюнча	344
§ 110. Кыргыз орфографиясынын принциптери жана негизги эрежелери боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо	345

§ 111. Лексика, фразеология боюнча	347
§ 112. Фразеологизмдердин түрлөрү (өз ара бөлүнүштөрү) алардын бири-биринен айырмалары	349
§ 113. Фразеологизмдердин кептин оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилге мүнөздүүлүгү	350
§ 114. Текст түзүүдө, оозеки пикир алышууда фразеологизмдерди стилдик максаттарга ылайык колдоно билүү	353
§ 115. Кепте фразеологизмдерди орундуу пайдалануу	355
§ 116. Кыймыл-аракеттин кандайча өтүшүн сыпаттап көрсөтүүчү татаал формалар, алардын жасалышы	358
§ 117. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун, тездик менен капыстан болуп өткөндүгүн, жасалма мүнөздө экендигин жана толук ишке ашкандыгын билдирүүчү этиштик татаал формалар	363
§ 118. Морфологиялык категориялар жана синтаксистик материалдар боюнча көнүгүү, машыгуу иштерин жүргүзүү менен талдоого үйрөнүү	369

Учебное издание

Сапарбаев Асанкан, Өмүралиева Сүйүмкан,
Эгембердиев Раимжан, Мусаева Венера

КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

учебник для X—XI классов
кыргызских школ

Переработанное, дополненное третье издание

АО «Акыл» — Издательство «Мектеп»

(на кыргызском языке)

Окуу китеби

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Кыргыз мектептеринин 10—11-класстары
үчүн окуу китеби

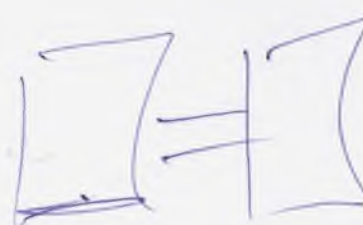
Ондолуп, толукталып үчүнчү басылышы

Редактору А. Узакова

Сүрөт редактору К. Кооналиев

Техникалык редактору С. Нурмиева

Корректорлору: Д. Ороскожоева, Э. Маматкожоева, Р. Бектурова

ИБ № 5549

Терүүгө 01. 01. 02 берилди. Басууга 25. 05. 02 кол коюлду. Офсет кагазы.
Кагаздын форматы 84x108¹/₃₂. «Мектеп» ариби. Офсеттик ыкма менен
басылды. 24,0 физ. басма табак, 20,16 шарттуу басма табак, 18,1 учёттук
басма табак. Нускасы 130.000. Заказ ЛСВ ТВ4 (2) - 8. Келишим баада.

«Акыл» акционердик коому
«Мектеп» басмасы

720361. ГСП. Бишкек ш., Совет көчөсү, 170.

Т. Суванбердиев атындагы «Кыргызполиграфкомбинат»
акционердик коомунда басылды.
2003-ж. Заказ № 2017.

720005, Бишкек ш., 5, Т. Суванбердиев көчөсү, 102

53-51

